

ગાલબંધારી શ્રી ભેદિનાથાદિ ભક્ત :

આપાનપ હેતુ સધુપ્રક્રિયા

ભાગ- બીજો

પ્રેરણા : વિદ્યાવ્યાસગી પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

સંપાદન : સત્પાદ - ભક્તિદર્શન વિવરણ
પ્રવચનકાર મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય
મુનિરાજ શ્રી સીપરનાસાગરજી
(M. Com. M. Ed.)

ત્રેજયુએટ પ્રવચનકાર પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુદર્મસાગરજી મ.સા.

જેઓની ઉચ્ચ લાગણી - ભાવનાથી ગ્રન્થલેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા

* સમર્પણ *

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નૈમિતાયાય નમઃ

શ્રી આનંદ-ક્ષમાલક્ષિ-ત-સુશીલ-સુધર્મ-સાગર ગુરુભ્યો નમઃ

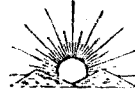
અમિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયા

ભાગ બીજો

મૂલ કર્તા:- પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિવર્ય

અન્યરચના પ્રેરણાદાતા

વિદ્યાવ્યાસંગી પૂ. મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજીમહારાજ

સંપાદન-અનુવાદ-સસંદર્ભ વિવરણ

પૂ. ગ્રંથચુએટ પ્રવચનકાર મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા. ના શિષ્ય

પૂ. મુનિરાજ શ્રી ઠોપરજીસાગરજી (M. Com. M. ed.)

કિંમત-પહેન પાઠન

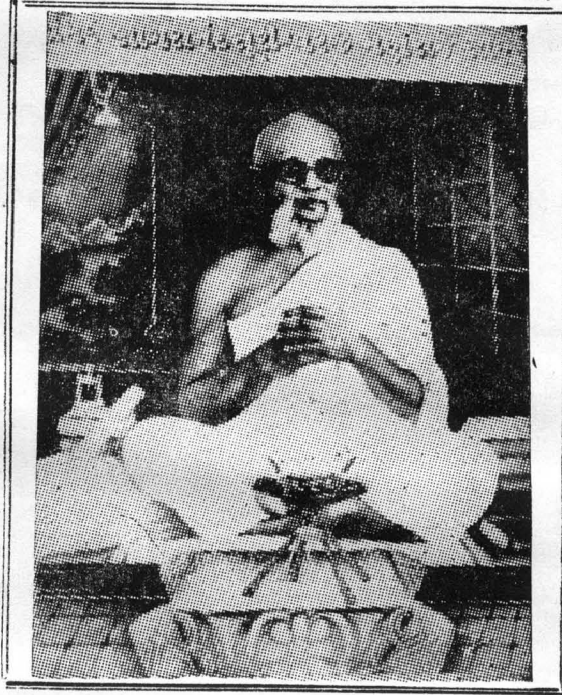
સંવત ૨૦૪૩

વીર સંવત ૨૫૧૩

સને ૧૯૮૭

(વૈશાખ વદ : ૬ પાલિતાણા તિથિ - આદિનાથ દાદા વર્ષગાઠ દિન)

પૂ. આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી આનંદ સાગરસૂરિજી મ. સા.

* સુદ્રક *

જય જલિયાણ પ્રિન્ટર્સ
સુતરીયા કો. સેન્ટર
દિપક ટેકનિકાપાસે
જામનગર

* પ્રકાશક *

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા
જેસંગ 'નિવાસ'
હેડ પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ
જામનગર

પ્રકાશક નું નિવેદન

લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે રચેલ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણને, લગભગ સઘા ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પ્રક્રિયા રૂપે ફેરવ્યા પછીનું સંદર્ભ-વિવરણ સહિતનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે. જે ફિલોસોફી સાથે જોડાયેલ થયેલા અમારા પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા ની અનન્ય પ્રેરણા-અંતઃકરણ પૂર્વકની ભાવના/લાગણી તથા તેમના શિષ્ય પૂ. મુનિ દીપરત્નસાગરજી ની મહેનતનો પરિપાક છે.

પ્રથમ ભાગના પ્રકાશન બાદ ખૂબજ સુંદર અભિપ્રાયો અને સહકાર મળતા હું કે સમયમાં બીજો ભાગ રજૂ કરતાં અમે ખૂબજ આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ વ્યાકરણના અભ્યાસથી પદ સિદ્ધિનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામી શાસ્ત્રના અર્થની વિચારણા-ચિંતન, મનન દ્વારા પરંપરાએ શાશ્વત મુખને પામે એજ શુભેચ્છા.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં અત્યંત ઉપયોગી બનેલા અને તન મન ધનથી સહકાર આપનારા શ્રીકાન્તભાઈ-દિનેશભાઈ-વિરૂભાઈ, વહીવટી કાર્યવાહીમાં મદદરૂપ બનેલા મહેન્દ્રભાઈ તથા અમરીષભાઈ... ઉદારહૃદયે જાણોઆપનાર શ્રી જામનગર જૈન સંઘ સમસ્તના આભારી છીએ.

આ સમગ્ર બીજા ભાગના કાગળના દ્રવ્ય સહાયક શ્રી વિશાશ્રીમાળી
તપગરજી જૈન સંઘ-જામનગર ના આભાર સહ

પ્રવિણચંદ્ર જે. મહેતા
અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન વતી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠાંક
૦ ૦ પ્રસ્તાવના	૪
૦ વ્યાકરણ અભ્યાસ શા માટે ?	૫
૦ આ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા-અભ્યાસનું મહત્વ	૫
૦ આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કય રીતે કરશો	૭
૦ ૦ ઋણ સ્વીકાર	૮
૦ ૦ લઘુ પ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક નહીં	૯
૦ ૦ નિષ્ણાત અભિપ્રાયો	૧૦
૦ ૦ પ્રકાશકનું નિવેદન	૨

૦ ૦ વિષય સૂચિ:-	મૂળ સૂત્રો	અંતર્ગત સૂત્રો	
૦ સ્ત્રી પ્રત્યયો	૨૬	૨૮	૧
૦ કારક	૫૮	૧૯	૧૫
૦ સમાસ	૯૦	૧૨૮	૩૯
૦ તદ્ધિત	૧૩૫	૨૩૫	૯૧

૦ ૦ પરિશિષ્ટ:-	
૦ અકારાદિ સૂત્રક્રમ	૧૪૮
૦ સિદ્ધ હેમ સૂત્ર ક્રમ	૧૫૮
૦ સંદર્ભ સૂચિ	૧૬૮
૦ ૦ શુદ્ધિ પત્રક	૧૭૦

૦ ૦ દ્રવ્ય સહાયકો-નામાવલી	૧૯૦
---------------------------	-----

પ્રસ્તાવના

૧૧૯૩-૯૫ ના સમય ગાળામાં પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી. પછી તત્સમ્બન્ધી અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યોની રચનાઓ થઈ, જુદાજુદા વિદ્વાનોએ અષ્ટાધ્યાયી ક્રમમાં રહેલા શબ્દાનુશાસનને પ્રક્રિયા ક્રમમાં ફેરવ્યો. પણ તે બધામાં પૂ. મહોપાધ્યાય વિનય વિજયજી દ્વારા ૧૭૧૦ માં રચાયેલ “હેમ લઘુપ્રક્રિયા” વધુ પ્રચલિત બની. આજ પર્યંત તેનો અભ્યાસ પૂ. સાધુ-સાધ્વીજીઓ કરી રહ્યા છે. લગભગ ૩૨૫ વર્ષ થયા તેનું કોઈ ભાષાન્તર થયું નથી, તેથી લઘુપ્રક્રિયાનો અનુવાદ તથા વિવિધ ગ્રંથોના નિયોદરૂપ એવો સંદર્ભ-વિવરણ યુક્ત ગ્રંથ તૈયાર કરવાની યોજનાના ભાગરૂપે— “અભિનવ હેમ” લઘુપ્રક્રિયા ભાગ-૨” પ્રગટ કરાય છે.

પ્રથમ ભાગનું વિમોચન પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય દેવ શ્રી દેવેન્દ્રસાગર સૂરિજીની નિશ્રામાંતેઓના આશીર્વાદનો મંગલ કામના પૂર્વક જૈન સંઘ, જામનગરના પ્રમુખશ્રી ભાનુભાઈ દોશીના હસ્તે સુંદર આયોજન પૂર્વક થયું.

મારા પૂ. ગુરુદેવ સુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીની અનન્ય પ્રેરણા, તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ, કાર્યબોજ પોતાને ખસે રાખીને પણ મને લેખન કાર્યની સગવડ કરી આપવાનો ઉત્સાહ આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર હતા જ— પણ જો તેઓએ ભાનુભાઈ દોશી તથા હેમતભાઈ તંબોલી સાથે સુંદર પણ સ્વાભાવિક આયોજન કરી— પૂ. ગચ્છાધિપતિ શ્રી આદિ વિશાળ શ્રમજ્ઞ શ્રમણી વૃંદ અને જામનગર-જૈન સંઘને આ કાર્યના શુભેચ્છાદાતા અને અનુમોદનકર્તા તરીકે યશ ભાગી ન બનાવ્યા હોત અને પૂ. ગચ્છાધિપતિશ્રીએ ઉદારતા પૂર્વક અનુમતી ન આપી હોત તો પ્રથમ ભાગનું સુંદર રીતે વિમોચન શક્ય ન બનત. પૂ. ગુરુદેવશ્રી સુધર્મસાગરજીના નિષ્કપટ અને સરલ સ્વભાવથી જ જાણે કોલેજકાર્યમાંથી ખેંચાઈને આવ્યા હોય તેમ સંઘના સેક્રેટરી અને કોમર્સ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ ભાગીભાઈ જે. મહેતાએ આવીને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાન્તો સભર વિમોચન કાર્યક્રમની જણાવટ અને રજૂઆત કરી, જામનગર શિક્ષક સંઘના સેક્રેટરી વિજય આશરે પુસ્તક પરીચય કરાવ્યો. આ રીતે ક્રમશઃ ભાગ-૨ પ્રગટ કરવા તરફના પગરણો મંડાયા

આ તકે પ્રથમ ભાગ માટે અતિમદ્દરૂપ બનેલા ગોંડલના હસમુખભાઈ કામદારે પાંચ માસ માટે આપેલ વિશિષ્ટ વસતીદાન યુક્ત ભાવપૂર્ણ ભૌતિક સુવિધા, ગોવિંદ પ્રેસના પ્રતાપભાઈ-રાજુ-લાલુએ પ્રથમ ભાગ પુર્ણ કરવા ઉઠાવેલ જહેમત-ઉત્કટ લાગણી સંબંધ પૂર્ણ ભક્તિ અવિસ્મરણીય બની રહેશે. છેલ્લે વકીલ જગનભાઈ શેઠ તથા પ્રો. કાન્તિભાઈ શેઠને કેમ ભૂલાય ?

લઘુવૃત્તિના અભ્યાસકો પણ જે સંદર્ભ સાહિત્યનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરતા હોય તેવા બૃહત્તયાસ, ન્યાય મંત્રાલય, અન્ય પાંચેક પ્રક્રિયા ગ્રંથો, કોશ વગેરેના યોગ્ય અવતરણો અને વિવરણો સહિતનો આ ખીજો ભાગ અને ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા કરાયેલી સરળ અને સ્પષ્ટ રજૂઆત પ્રક્રિયા અભ્યાસના અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયક બનશે તેની અતુટ શ્રદ્ધા સહ.....

વ્યાકરણ અભ્યાસ શામાટે

વિદ્યાવ્યાસંગી પૂ. ગુરુદેવ સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની અંતઃકરણની ગ્રેરણાથી આ અભિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયા. તૈયાર તો થઇ-પણ-વ્યાકરણ અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજ્યા વિના માત્ર ગતાનુગતિક રીતે બે છુટ્ટી લઘુવૃત્તિનાં અભ્યાસને આપણાં નિરપૂર્ણ પંડિતચર્ચા શ્રી વગુભાઈ “કાળીમજુરી” સમાન ગણે છે— તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસનું મહત્ત્વ માનસમાં પ્રતિપાદિત કરીને ધ્યેય સિદ્ધિની દિશામાં કદમ માંડવા ઉચિત ગણાય.

કે.ઇ.પણ ભાષાનાં પ્રમાણિક અને સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિતાન્ત આવશ્યક છે. વાણી દ્વારા માનવ પોતાના વિચારોને આકાર આપે છે-વાણીનું નિયમન વ્યાકરણ થકી થાય છે તેથી વ્યાકરણના અભ્યાસ વિના શિષ્ટ વાણી વ્યવહાર મુશ્કેલ બને શસ્ત્ર મ-થોના અધ્યયન અને પરિશીલન માટે વ્યાકરણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી જ દહેવાય છે કે :-

૦ “વ્યાકરણ એ ભાષાનું વ્યુત્પાદક શાસ્ત્ર છે. પ્રયોગનું શુદ્ધ-સાચું જ્ઞાન કરાવનાર છે. ભાવમાં મૂળ જ્યેષ્ઠ પ્રગટાવનાર છે. સકલ શાસ્ત્રમાં દીપક સમાન છે .. શબ્દ ધાતુરૂપ દરિયો છે સંજ્ઞા-પરિ-ભાષા-આયો-ગણો-ધાતુઓ-કારકો-અવ્યયો-પ્રત્યયો આદિને પ્રતિપાદન કરનાર અનુપમ ખજાનો છે. અન્ય રચનામાં સહાયક છે. અન્ય માર્ગમાં મુસાફરી કરનારને ભોમિયા તુલ્ય છે.”

૦ “લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં આવતા શબ્દો જેના વડે સધાય એવું જે શબ્દ શાસ્ત્ર તેનું નામ વ્યાકરણ”

— આવશ્યકવૃત્તિ-પૂ હરિભદ્રસૂરિજી

૦ “વ્યાકરણ ભગવાથી પદની સિદ્ધિ થાય છે. પદની સિદ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થ નિર્ણયથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

શ્રીપ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર

વ્યાકરણ વાણી-વ્યવહારમાં પરોક્ષ અને લી એવી સંસ્કૃત ભાષાના પથ પર કદમ માંડવા વ્યાકરણ એક માત્ર સાધન છે.

આ અભિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયાના અભ્યાસનું મહત્ત્વ

જે રીતે અષ્ટાધ્યાયી (સિદ્ધહેમમાં સાત અધ્યાય) ક્રમમાં રચાયેલ વ્યાકરણને કાળક્રમે પ્રક્રિયા ક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવી અને જુદા જુદા પ્રાંકયા પુસ્તકોની રચના થઇ, હેમ લઘુપ્રક્રિયાને પણ મુદ્રિત કરાવતા તેમાં “ટીપ્પણો” મુદ્રા સ્પષ્ટીકરણો માટેનો પ્રયાસ થયો તે રીતે આ અનુવાદ સ્વઅધ્યયન અધ્યાપન કાર્યમાં તો ઉપયોગી થશે-તદુપરાંત તેમાં નિમ્નલિખિત વિશેષતાઓ સમાવિષ્ટ છે. જેના વડે અભ્યાસ સાધન બનશે

૦ માત્ર બે છુટ્ટ કરતાં વિશેષ જાણકારી મળે

૦ સંદિગ્ધતા નિવારણ :- લઘુવૃત્તિના અભ્યાસમાં પણ ઉદ્ભવતી કેટલીક સમસ્યાઓનું અહીં ખુલ્લુંવૃત્તિ ન્યાસ, કોશ જેવા સંદેભોમાંથી થયેલ ગુજરાતી અવતરણ સંદિગ્ધતા નિવારવા મદદરૂપ બને.

૦ અપૂર્ણવૃત્તિ કે વૃત્તિ અભાવે પૂરતો વૃત્ત્યર્થ પૂરો પાડે :- પ્રક્રિયાકાર કેટલાંક મુત્રોની વૃત્તિ અપૂર્ણ રાખી છે. જેમકે - “સ્ત્રીપ્રત્યયો”નું સ્ત્ર: ૩ ઇચ્છાપુંસો...પરે ની વૃત્તિમાં અપૂર્ણ: શબ્દની વૃત્તિ નોંધાઇ જ નથી તેમજ આજુબ પરે પણ નોંધાયુ નથી. ત્યાં વૃત્ત્યર્થ દ્વારા વૃત્તિની અપૂર્ણતા નિવારાઇ છે

કારક પ્રકરણ સૂત્ર: ૧૬સિદ્ધિ તૃતીયા કે સમાસ સૂત્ર: ૭ દિશોદ્દાઘાડસરાલે માં વૃત્તિ નથી ત્યાં આ અન્ય વૃત્ત્યથા દ્વારા વૃત્તિ પૂરી પાડે છે.

૦ અનુ પદાન્તે જેવા શબ્દો પ્રક્રિયાની વૃત્તિમાં છોડી દેવાયા છે. પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જરૂરી જણાતો તેશબ્દો યોગ્ય સ્થાન આપેલ છે.

૦ એક કરતાં વધારે સૂત્રોની વૃત્તિમાં યોગ્ય પૃથક્કરણ:- પ્રક્રિયામાં કેટલાંક સૂત્રો એવા છે જેમાં એક કરતાં વધુ સૂત્રો આવે છે. જેમકે “સ્રીપ્રત્યયો” સૂત્ર ૧૬ નાસિકોદરોષ્ટ કણ્ઠાત્ કુલ ૧૧ અન્ય સૂત્રો ગોઠવેલ છે, ત્યાં અભ્યાસકને ગોઠાવો ન થાય તે માટે ‘શિષ્યવૃત્તિ’ નામક અલગ વિભાગમાં આ સૂત્રો પૃથક્કિત કર્યા છે

૦ સૂત્ર કે વૃત્તિના અભાવ નું નિવારણ:- અસ્વર્યાં લુક્ સૂત્ર માં એક વધારા નું સૂત્ર માત્ર ક્વચિત્ શબ્દ લખી ગોઠવેલ છે -ત્યાં ઉદાહરણ પરથી મૂળ સૂત્ર સિદ્ધિએ વ્યાખ્યાધારે શોધીને નોંધેલ છે.. ક્વિતોડત્વ્યર્થાત્ સૂત્રમાં વધારાનું સૂત્ર પદ્ધતિ માં વૃત્તિ છે પણ સૂત્ર નથી ત્યાં અલગ પેટા ક્રમાંક આપી સૂત્ર નોંધેલ છે-સમાસ સૂત્ર ૨૦ દ્વિપદાદ્દમાદન્ તે સૂત્રની વૃત્તિને બદલે બીજું સૂત્ર વૃત્તિમાં છે ત્યાં બંને ના વૃત્ત્યથા આપેલ છે.

૦ મૂળ સૂત્ર ને બદલી દેવાય હોય ત્યાં મૂળ સૂત્ર આપવું:- જેમકે તારકા વર્ણકા દેવત્વે ૨/૪/૧૧૩ ને બદલે ક્વચિન્નેત્વમ્ સૂત્ર લખી દીધું છે

૦ સૂત્ર સમ્પન્ધી આમ કેમ જેવા પ્રશ્નોનું નિવારણ:- સ્રીપ્રત્યય સૂત્ર ૧૩ સ્વરાદુતોગુણાદસ્વરોઃ માં સ્વરાત્ કેમ? કુલ કેમ? વગેરે પ્રશ્નો કર્યા છે તેમજ ગુણ ની વ્યાખ્યાનો શ્લોક છે આવા પ્રશ્નો ધણી બધા સૂત્રોમાં ઉદ્ભવે જ છે- જેનો બૃહદ્વૃત્તિમાં વિસ્તારથી ખુલાસો છે. બ્યારે પ્રક્રિયાકારે ચાર-પાંચ સૂત્રોમાં આવા સમાધાનો આપેલ છે તે રિયતિમાં આ અન્ય શક્ય તેટલાવધુ સૂત્રોમાં સૂત્ર સમ્પન્ધી પ્રશ્નોના નિવારણો આપે છે

૦ મૂળભૂત સ્પષ્ટનાનું નિવારણ :- તદ્ધિત સૂત્ર:૪૨ ષષ્ઠયાઃ સમૂહે માં પેટા સૂત્ર પર્શ્વાદ્ ઇવળ ૬/૨/૨૦ નોંધેલ છે. હેમ પ્રકાશમાં પણ પર્શ્વાદ્ લખ્યું છે ખરેખર અહીં સ્પષ્ટના થઈ છે. આ અ કારાન્ત નામ નથી તેથી પર્શ્વાદ્ ન થાય પણ દીર્ઘ ક કારાન્ત નામ છે માટે પંચમી પર્શ્વાઃ થાય. પણ એવો પુલ્લિંગ શબ્દ છે. તેને કુલ ૨૪/૭૩ થી થતાં દીર્ઘ પશ્ચ શબ્દ બને છે. વળી સિદ્ધિએ વ્યાકરણમાં પણ પર્શ્વાઃ જ લખેલ છે.

ઉપરોક્ત મુદ્દાના નિવારણ ઉપરાંત નીચેની બાબતો પણ નોંધપાત્ર છે

૦ સંકર્મ સાહિત્ય:- ન્યાયો, લિંગાનુશાસનથી લિંગ નિણય, પ્રસંગોચિત ઉણાદિ વગેરેની મૂળ મંદો સહિત નોંધ કરેલ છે.

૦ મૂળવૃત્તિ:- લઘુ પ્રક્રિયાની મૂળ વૃત્તિ હોવાથી મૂળગ્રંથની આવશ્યકતા ન રહે.

૦ સાધનિકા:- જરૂરી સાધનિકાને લીધે સંબંધિત સૂત્ર સંબંધો સ્પષ્ટ બને

૦ પરિશિષ્ટ:- અ કારાદિબંને સિદ્ધિએ સૂત્ર ક્રમથી પ્રક્રિયા અને લઘુવૃત્તિ બંનેના અભ્યાસીઓને યોગ્ય માગદંનમળે

સંક્ષેપમાં આ અનુવાદ ગ્રંથ માત્ર પ્રક્રિયા ઉપરાંત વ્યાકરણ ના પાંચે અંગોનો યથોચિત્ત બોધ કરાવે છે જે અધ્યાપકને પણ ઉપયોગી થશે.

આ ગ્રન્થ નો ઉપયોગ કઈ રીતે કરશે

પૂ. ગુરુદેવશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા. ની પ્રેરણા થી કેટલાંક દિશા સૂચનો

- (૧) મૂળ સૂત્રના ત્રણ ક્રમાંકો:- (૧) સૂત્ર પૂર્વે પ્રશ્નજાનુસાર ક્રમાંક ૧, ૨, ૩ (૨) સૂત્ર પછી સિદ્ધહેમનો ક્રમ (૩) સૂત્ર પુર્ણ થતાં નીચે સળંગ ક્રમ. દા. ત. દેકાર્યો સમાસ સૂત્રનો ક્રમ (૩) છે, સિધ્ધ હેમનો ક્રમ ૩/૨/૮ છે. અને સૂત્ર પુરું થતાં નીચે [૪૨૯] લઘુપ્રક્રિયાનો સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક છે.
- (૨) સૂત્ર પૃથક્કરણ :- સૂત્ર પછી સૂત્ર પૃથક્કરણ વિભાગ છે જેમાં સન્ધિ રહિત સૂત્રોની નોંધ છે. જેથી વૃત્તિની મદદ વિના પણ સૂત્ર મદદ અંશે સ્પષ્ટ બનશે. જેમકે સ્ત્રિયાં નૃતોઽ સ્વસ્ત્રાદેર્હીં તું સ્ત્રિયાં ન-ક્તઃ અ-સ્વસ્-આદેઃ હીઃ મ્યું
- (૩) વૃત્તિ :- ત્રીજો વૃત્તિ વિભાગ પ્રક્રિયાની વૃત્તિ દર્શાવે છે. જે અપ્રાપ્ય બનતી જતી હેમ લઘુપ્રક્રિયાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરશે
- (૪) વૃત્ત્યર્થ :- લઘુપ્રક્રિયાની મૂળ વૃત્તિ (શેષવૃત્તિ સિવાયની) નો અનુવાદ દર્શાવે છે. છતાં પ્રક્રિયામાં મૂળ વૃત્તિનો અભાવ, અપૂર્ણતા કે અન્ય સંદિગ્ધતા હોય ત્યાં આ વિભાગ દ્વારા સિધ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મદદ વડે પ્રત્યેક સૂત્રની વૃત્તિનો સરળ-સ્પષ્ટ પૂરો અર્થ અપાય છે
- (૫) અનુવૃત્તિ:- આ વિભાગ કેવળ જિજ્ઞાસુઓ માટે છે સિધ્ધહેમ વ્યાકરણ પરથી બનેલી પ્રક્રિયાઓમાં અનુવૃત્તિક્રમ જળવાતો નથી. તેથી કેટલાંક સૂત્રોમાં ન જણાતી બાબત વૃત્તિમાં જેવા પ્રણતાં અભ્યાસકરને સંશય થાય કે આ બાબત વૃત્તિમાં કેમ ? જેમકે કારક સુત્રઃ ૧૪ સર્વોમયાઽમિ પરિણાતસા માં ગૌણાન્ ની અનુવૃત્તિ છે જેની નોંધ પ્રક્રિયામાં પણ નથી. - આ સંજોગોમાં અનુવૃત્તિ વિભાગના સૂત્રો જિજ્ઞાસા સંતોષવા દિશાસુચક
- (૬) વિશેષ વિભાગ:- વિશેષ હકીકતો માટે જ છે. સંદર્ભ સૂચિ મુજબના સાહિત્ય પરથી સૂત્ર સંબંધિ પ્રશ્નો, ખુલાસા, વિશેષતા, ન્યાયો, વ્યુત્પત્તિ વગેરેની નોંધ છે જેના અભ્યાસથી સૂત્રો વધુ સ્પષ્ટ થશે, સારો અવબોધ થશે, સંશય નિવારણ શક્ય બનશે છતાં વૃત્ત્યર્થ બરાબર સમજી ને આ વિભાગ વાંચવો કેમ કે જે રીતે મધ્યમવૃત્તિ કે આનંદ બોધિની રીકમાં અવચૂરી છે અને બૃહત્પાસમાં ન્યા. સ. વિભાગ છે તે રીતે અહીં 'વિશેષ' છે આ ઉપરાંત વિશેષ ઉદાહરણો પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવા માત્રથી છોડી દેવાયેલા સૂત્ર સંબંધિ દૃષ્ટાન્તો ને બૃહવૃત્તિમાંથી અત્રે સ્થાન અપાયેલ છે. બૃહહહેમપ્રક્રિયામાંથી ગણ્ય પાઠોની નોંધ લીધેલી છે જેના વડે સૂત્રના બાકી કાર્યક્ષેત્રનો બોધ શક્ય બનશે
- (૭) પાદનોંધ:- સંદર્ભોની પૃષ્ઠાંક સહિતની નોંધ છે જે વિશેષ માહિતી માટે અભ્યાસને મુળ સ્રોત પુરો પાડે પાદનોંધ નિરૂપાની આ રીતે છે.
- (૮) શેષવૃત્તિ:- મૂળ સૂત્ર ઉપરાંતના અન્ય સૂત્રો કે સંબંધિત અન્ય હકીકતો અહીં નોંધેલ છે અંતર્ગત સૂત્રો [] આવા કોંસમાં સળંગ ક્રમ આપી નોંધેલ છે. જે કે લંબાણ બંધે શેષવૃત્તિના સૂત્રોમાં માત્ર વૃત્ત્યર્થ આપેલ છે કેમ કે પ્રક્રિયાના મૂળસૂત્રો - ૩૦૯ છે. અન્ય ૪૧૦ છે.

આટલી સૂચનાથી સ્વઅઠ્યયન શક્ય બને તે શુભેચ્છા

-દીપરત્નસાગર

આ ગ્રન્થ માં ના સંક્ષેપો:- વ્યા - વ્યકરણ, કારા - કારાન્ત, એ. વ. - એકવચન, દ્વિ. વ. - દ્વિવચન, બ. વ. - બહુવચન, પ્ર. - પ્રથમા' દ્વિ. - દ્વિતીયા, તૃ - તૃતીયા વગેરે

ક્રણ સ્વોદાર

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુદર્મસાગરજી મહારાજ સાહેબ

જેમની અનન્ય પ્રેરણા, પરીશ્રમ ઉત્કૃષ્ટ લાગણી, કાર્યબોજ વહનશક્તિ, કૃપા આદિથી આ ગ્રંથ લેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા.

પૂ. આ. દેવ સૂર્યોદયસાગર સૂરિજી મ. સા.
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકાનો અભ્યાસ કરાવી વ્યાકરણનો
મજબુત પાયા નાખ્યો, પુસ્તકો આપ્યા.

પૂ. આ. દેવ વિજય સૂર્યોદયસૂરિજી મ. સા.
પોતાના વિગિત શિષ્યને આજ્ઞા કરતા
”ચાયસ પદ,, નો સુદર અભ્યાસ થયો

પૂ. આ. દેવ વિજય યશોદેવ સુરીશ્વરજી મ. સા.

જેમની વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને આશિર્વાદથી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ લખાયું.

પૂ. મુનિશ્રી જિતરત્નસાગરજી, પૂ. મુનિશ્રી મુકિતરત્નસાગરજી, સાદવી શ્રી રમ્યજ્ઞા.શ્રીજી
જેઓએ પોતાની નોંધપોથીએ એકાદ વર્ષ જેવા લાંબા સમય માટે પ્રભુ વિશ્વાસથી વાંચવા આપી.

પૂ. મુનિશ્રી નંદીધોષવિજયજી:- પુરતો સમય-સુંદર છણાવટ પૂર્વક ”ચાય સંગ્રહ” લખાવ્યો

નિરપૃહિ વિદ્વવર્ધ પંડિતજી વૃજલાલજી વાલજી ઉપાધ્યાય

આ મન્યતું અક્ષરસઃ વાંચન લઈ તેમના વિશાળ જ્ઞાન-અનુભવોથી ગ્રંથને ક્ષતિ રહિત કર્યો, સંશ્ય નિવારવા
પત્રોના તાત્કાલિક ઉત્તરો આપ્યા, પોતાનો મુક્ત અભિપ્રાય આપી નિષ્ણત જાપ મારી-પંચાંગી વ્યાકરણનો
બોધ કરાવ્યો.

પંડિતવર્ધ જમીલદાસજી-સિદ્ધહેમના સૂત્રોની વિશેષતા જણાવી અભિનય પ્રકારા પાડયો
પંડિતશ્રી ધીરુભાઈ (મોટા), ધીરુભાઈ (નાના), મહાદેવભાઈ-જેમનાથી સિદ્ધહેમનું જ્ઞાન મળ્યું
શ્રી લાવણ્યસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, અંધેરીગુજરાતી સંઘે અભ્યાસ માટે પુસ્તકો આપ્યા

શ્રી ખુશાલ ભવન જૈનસંઘ અમદાવાદ

શ્રાવક પંડિતની ૮ માસ માટે સગવડ આપી, જરૂરી તમામ પુસ્તકો ખરીદી આપ્યા, એક ન મળતા પુસ્તકની
આપ મેળે ઝેરોક્ષ કરાવી આ ગ્રંથ-ધર્માગતના સ્તંભો મુક્યા,

સાધુ-મહુમાન વિવેક પૂર્વજ્ઞાન કરારની પદ્ધતિ સાધુની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા મુજબ સગવડ કરવાની વૃત્તિ-
પ્રવૃત્તિ ખુશાલ ભવન જૈન ઉપાશ્રયના દ્રષ્ટી જેટલી બહુજ ઓછા સંપત્તિ દ્રષ્ટીમાં હશે !!

0 સુશ્રાવક કાન્તભાઈ-પ્રવીણભાઈ-દિનેશભાઈ-હર્ષદભાઈ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયક
એવા તમામ પૂ.શ્રમજી ભગવંતો તેમજ વ્યક્તિઓ અને સંઘો

0 ખાસ-તમામ વહીવટી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્યદક્ષતાથી બજાવતા પ્રવીણભાઈ

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરજી જૈનસંઘ જામનગર

આ સમગ્ર ભાગ-૨ ના તમામ કાગળ માટે ઉદાર હાથે દ્રવ્ય સહાય કરી

[એક જામકે માન્યતાનું નિરસન]

લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક નહીં

કેટલાક વિદ્વાન પદસ્થો, આવક પાંડિતો વગેરે એવો મત ધનવે છે કે લઘુપ્રક્રિયાનો અભ્યાસ હવે નિરથક છે. કેમકે લઘુપ્રક્રિયા માત્ર બે બુકથી વિશેષ કંઈ નથી પણ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા અને મધ્યમાં કે માર્ગોપદેશિકા અને મદિરાન્ત પ્રવેશિકા કરતાં હૈમ લઘુપ્રક્રિયામાં નીચેની વિશેષતાઓ છે

- ૧ યદન્ત પ્રક્રિયા, યદ્વુત્ત પ્રક્રિયા તથા નામધાતુ પ્રક્રિયાનો બોધ થાય છે
- ૨ તદ્દિત પ્રત્યયોની (મુખ્ય તથા અંતર્ગત કુલ ૩૬૦ જેટલા સૂત્રો દ્વારા) વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ સહિત સર્વા
- ૩ બસો જેટલા સૂત્રો દ્વારા ફદન્ત પ્રક્રિયાની ઝીણવટ ભરી છણાવટ
- ૪ સૂત્રોના અંતર્ગત રહસ્યોને પ્રગટ કરતી પરિભાષાઓનું સ્પર્ટીકરણ
- ૫ ધાતુઓની અનુબંધ સાથે રજૂઆત-દા. ત કથળ માં ણ અનુબંધ (૧૦) ચુરાદિ ગણ સૂચવે છે, કૃષ્ણ માં ચ્ અનુબંધ (૪) દિવાદિ ગણ સૂચવે છે.
- ૬ ધાતુ પારાયણના ક્રમાનુસાર ધાતુઓનું જ્ઞાન - જે ધાતુરત્નાકર આદિ જોવામાં તથા “ ધાતુપાઠ ” તૈયાર કરવામાં મદદ રૂપ બને છે.
- ૭ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસ માટે સૂત્રોનું યોગ્ય તાદાત્મ્ય.
- ૮ બે બુકમાં માત્ર ૮૦૦ જેટલા સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે. લઘુપ્રક્રિયામાં લગભગ ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ જેટલા સૂત્રો સમાવાયે. જેથી બુક કરતાં બમણાં સૂત્રોનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૯ લગભગ પોણાત્રણનો જેટલા ધાતુઓનું ધાતુરત્નાકરના ભાગો માં થયેલ વિભાજન મુજબની પ્રક્રિયાઓ અનુસાર જ્ઞાન - સમજ.

૧૦ સંસ્કૃત માધ્યમના પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કૃત વાંચન ક્ષમતાની ખીલવણી.

બે બુક એ “ જામર - ટ્રાન્સલેશન મેથડ ” અનુસાર તૈયાર થયેલ પુસ્તક છે. જે સંસ્કૃત ભાષાને વ્યવહારમાં પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપ છે. તેની અને પ્રક્રિયા વ્યાકરણની તુલનાજ અસ્થાને ગણાય વળી કેટલાંક માને છે કે લઘુવૃત્તિ ” [સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન એટલે લઘુવૃત્તિ-માત્ર એવો જામ પ્રવર્તે છે.] જ બહુધી જોઈએ પ્રક્રિયા નહીં - મુખ્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત હશે જ કે લઘુવૃત્તિ એ પૂર્ણગ્રન્થ નથી પણ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરાવતો ગ્રન્થ છે લઘુપ્રક્રિયાની જેમ લઘુવૃત્તિ એ પણ માત્ર નિર્દર્શન ગ્રન્થ છે. એટલેજ આ અનુવાદ ગ્રન્થમાં બૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાયસંગ્રહ, શિંગાનુશાસન જેવા ગ્રન્થોના અવતરણો લીધાં છે. લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક માનીને લઘુવૃત્તિ તરફ અંશુલી નિર્દેશ કરતા વિદ્વાનોને એટલીજ વિરક્તિ કે જો સિદ્ધહેમનું સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ એક માત્ર લક્ષ્ય હોય તો બૃહદ્વૃત્તિ ના સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને સમજ વિના માત્ર લઘુવૃત્તિનું અભ્યાસન અથવા તો માત્ર લઘુવૃત્તિના અભ્યાસથી પૂર્ણ વ્યાકરણનો બોધ થવાની માન્યતા એ પણ લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે બુક જોવાજ જામ છે એ વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી રહી.

અંભાતમાં પાંડિતયર્ષ છખીલદાસજી એ સાધુના દૃષ્ટાંત થકી કહેલું કે લઘુવૃત્તિ ભણ્યા બાદ એમ થાય કે (અજ મુઝે કુછ નહીં આતા) હવે મને વ્યાકરણમાં કંઈ ખમર પડતી નથી તો માનવું તેઓ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન વિશે કંઈક જાણતા થયા છે

મુનિ દીપરતન સાગર

નિષ્ણાત અભિપ્રાયો

પંડિત વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

પ્રાધ્યાપક
શાંતિભુવન જામનગર

વેદાન્તાચાર્ય

શરીરમાં જેમ મુખ પ્રધાન અંગ છે તેમ સમસ્ત વાઙ્-મયમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે. વ્યાકરણનું પ્રયોજન જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ લખ્યું છે ‘ રક્ષોહાગમલધ્વજદેહાઃ પ્રયોજનમ્ ’ સંસ્કૃતિની રક્ષા બુદ્ધિનો સંસ્કાર-ઉદ્ભવ, આગમનો બોધ, અતિસંક્ષેપ એવાસ દેહરહિત થવા માટે વ્યાકરણ બળવું જોઈએ. આર્યોનો અમર વારસો આજ દિ’ સુધી જે ભાષામાં સચવાયો છે એ ભાષાનું મૈત્રિક જ્ઞાન ભારતિયો માટે સર્વિશેષ આવશ્યક છે.

ચિત્તસ્થ ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ભાષા અગત્યનું માધ્યમ છે.

“ દુષ્ટાન્ શબ્દાન્ માપયુક્તમહ દુષ્ટાઞ્ચ મા ભૂમ રિત્યધ્યેયં વ્યાકરણમ્ ” આપણે દુષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીએ અને સ્વયં પણ દુષ્ટ બનીએ નહિ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રાચીન ભાષામાં સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન મૂલ્યનું છે. સમયાનુસાર વ્યાકરણોની ફિલજતા, દીર્ઘતા અને અર્થરહિત પાંક્તિપદ્ધતિ નો અનાદર કરીને સર્વશાસ્ત્ર રહસ્યવેત્તા, વ્યાકરણ પ્રજ્ઞપતિ કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવંતનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વર્તમાન કાળમાં ગુજરાતમાં એવં પૂજ્ય શ્રમણ વર્ગમાં ઠીક ઠીક પઠન-પાઠનનો વિષય બની રહ્યું છે. આ અતિ આનંદનો વિષય છે. પ્રાચીન પ્રણાલિકા મુજબ અધ્યાય - પાદ - સૂત્ર સ્વરૂપ વ્યાકરણ પઠન-પાઠન હતું કિન્તુ મહાન વૈયાકરણી ભટ્ટોજ્ઞદીક્ષિતે અષ્ટાધ્યાયી ક્રમની કઠિનતા જાણી તેના સ્થાને પ્રક્રિયા ક્રમનો ઉપયોગ કરી જે સિધ્ધાંતમૈત્રી અન્યની રચના કરી તદ્વત્ પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં પણ અલ્પમધ્યમ બુદ્ધિવાળા નિરાસુ માટે લઘુ - મધ્યમ - બૃહત્ પ્રક્રિયાત્રયોનું યથાસમય પ્રાકટ્ય થયું. આ બધા અંશે કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી નવા બાળનારાને યોગ્ય અધ્યાપક ન મળે તો રુચિ હોવા છતાંય કષ્ટ સાધ્ય બની રહ્યા છે. એ સર્વ વિદિત હકીકત છે.

વ્યાકરણનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં અપાય તો ઘણું સારું આ વર્તમાનકાળની માંગણીને સંતોષવા માટે યદ્યપિ પં. શ્રી શિવસાક્ષભાઈ ત્રણેય બુકો સફળતા પામી રહી છે. કિન્તુ વ્યાકરણના અન્યોત્તર અટલે લઘુપ્રક્રિયાનું મારી જાણ મુજબનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે.

— એના રચયિતા જામનગરનું સંતાન —

જામનગરની ધર્મપ્રાણ ભૂમિના સંતાન જેમણે સંયમપૂર્વે જ લૌકિક દૃષ્ટિનું કેલેજની ડીગ્રી પર્વતનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું યુવાન, અભ્યાસી જન્માન્તરના સુષુપ્ત સંસ્કારોને તક મળતાં જ અલૌકિક દૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ભક્તિપૂર્ણ શ્રાવક કુળના ગાર્હિક સંસ્કારો, સાધુસમાગમના યોગ બળે જેઓ ભાગવતી દીક્ષા—સંયમ સ્વીકારી મુનિરાજ બન્યા એ સ્વનામ ધન્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગર.

નિઠર-સ્પષ્ટ વકૃત્વ, પોતાના સંયમ જીવનમાં ભણુરાની તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં પણ સમુચિત ન ભણુયાનું અહોનિશ દુઃખ હતું જ તથાપિ મુનિ જીવનને વફાદાર જીવનચર્યામાં સમ્પૂર્ણ તનમયતા સાધી સમય જતાં પોતાના જ સંસારી લઘુમંદુ મેધાવી ખૂબ ખૂબ ભણેલા હાઈસ્કૂલ—કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક પદે પહોંચેલા મુવિનિત આ ભાઈ શ્રી પોતાના જ વડિલબંધુઓના પગલે પગલે ‘નિસર્ગાદૂ અધિગમાદૂ વા’ મુનિજીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા. એ છે નવાનગરની ધન્યધરા વસુન્ધરાના દ્વિતીય રત્ન, દીપરત્ન પ્રકાશ પાથરતું કુશાગ્રબુધ્ધિ રત્ન મુનિશ્રી દીપરત્નસાગર બાળઅભ્યાસી—

આ છે ગુરુશિષ્યની બન્ધુબેલડી—

ઘણું ઘણું ભણેલા હોવા છતાંય સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞ સુયોગ્ય નિજશિષ્યને સંસ્કૃત ભાષાનું પર્વત જ્ઞાન મળી રહે એવી સ્વગુરુની મહેચ્છા, સાધુજીવનની મર્યાદા તજજોતો અભાવ, ખૂબ ખૂબ કઠિનાઈને સામનો કરીને ઉત્સાહને અભંગ રાખીને મુનિરાજશ્રી દીપરત્ન સાગરજીએ ટુંકા ગાળામાં સ્તુત્ય પ્રગતિ સાધી છે. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના અન્યોત્તર ગુજરાતી થાય એ સૌધાન્તિક રીતે બહુપ્રિય નહોવા છતાંય જિજ્ઞાસુ ભણુનારાઓની કથની—અવદશા સાંભળી—જાણીને અનુકુળ સામગ્રી સાથેનું યથાર્થ વિવેચન ખરેખર આવકાર્ય છે.

આજના શૈક્ષણિકયુગને અનુરૂપ વિવિધ રસપ્રચૂર વાનગી સાથેનું પ્રસ્તુત

અભિનવ પ્રકારના જિજ્ઞાસુ-અધ્યેયતુગણને નિઃશંક ઉપકારક બની રહેશે.

આ લઘુપ્રક્રિયા (વ્યાકરણ) નું કેવળ ભાષાન્તર માત્ર નથી તેનાથી ઠીક ઠીક વિશેષ છે.

પં વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

ભાગ ૧ અંગેના અભિપ્રાયો

દીપરત્નસાગર દ્વારા સંપાદિત આ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયાની મહેનત પ્રશંસનીય છે કાર્ય નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણતાને પામે અને વધુને વધુ શ્રુત ભક્તિ દ્વારા બાલજીવોને માર્ગ લાવવા પ્રયત્ન-શીલ રહે એ જ ભાવના.

— આ. દેવેન્દ્રસાગર સૂરિ

૦ પુસ્તક પાછળ પરીશ્રમ ખૂબ સારો લાગે છે ભણુનારને ઉપયોગી થશે જ છતાં પ્રીન્ટિંગ પ્રશ્નાર્થ ઉભા ક્યો ગણાય — આ. સૂર્યોદયસાગર સૂરિ

- ૦ આપત્રીની અભિનવ કૃતિનાં દર્શન થયાં, વિદ્વાંગવચોદન કથુ' અને લેખકની વિશિષ્ટ દ્રષ્ટી અને લીધેલાં પરીશ્રમ, વિવિધ વિશેષતાઓ જોઈ ધણી પ્રસન્નતા અનુભવી. છેલ્લા ૩૦/૪૦ વરસથી ઉગતા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ ન્યારે વ્યાખ્યાનરણ જેવું થઈ પડયું છે અને આતું મુખ્યક્ષેત્ર ગણાતા આપણા શ્રમણ સંઘમાં તેનું મહત્ત્વ વિસરાતું જાય છે ત્યારે અનેક શાસ્ત્રોની પ્રાથમિક ચાવી જેવી આ વિદ્યાની જ્યોત જલતી રહે એના માટે જે કંઈ પ્રયત્નો થાય તે આની ચિંતા કરનારાઓ માટે આવકાર્ય બની રહે છે.

ગુરુનિશ્ચા - કૃપા - વિદ્યાની લગન, ખીજને ઉપકારક બનવાની તમન્ના લેખકના અને અન્યના હિતમાં ઉપયોગી બની રહેશે - ધન્યવાદ - જ્ઞાનક્ષેત્રે કંઈક લાભ આપવા પિનાંતી.

— યશોદેવસૂરિની અનુવંદના

- ૦ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો અભ્યાસ સારી રીતે થઈ શકે અને અધ્યાપક અને અભ્યાસી બન્ને તેમાં નિરાખાધ પણે પ્રગતિ સાધી શકે તે માટે તેના ઉપર નાના મોટા જે પ્રકાશનો આજ સુધી પ્રગટ થયા છે તેમાં પ્રક્રિયા અંગેના અભ્યાસ માટેનું તમારું આ પ્રકાશન ધણું ઉપયોગી છે.. એને તૈયાર કરવામાં અને છાપાવવામાં લીધેલો પરિશ્રમ દેખાઈ આવે છે છાપકામ થોડું ગીચ થઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. અનુવાદ - ભાવાર્થ - વિશેષાર્થ વિ. પણ સાત તૈયાર કર્યા છે. ન્ખણ એક વાત એવી છે કે મન્ય એટલો બધો સરળ ન બનાવી દેવો જોઈએ કે અભ્યાસીને પોતાની બુદ્ધિ જરાય વાપરવાની રહે નહીં. બુદ્ધિ પર થોડો ભાર આવે એવું તો હોવું જોઈએ

— વિજયહેમચંદ્ર સૂરિ

- ૦ હેમલઘુપ્રક્રિયા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં અન્ય તૈયાર કર્યો તે સ્તુત્ય કાવ્ય કથુ' છે ધન્યવાદને પાત્ર છે આજ રીતે શ્રુતે પાસના દ્વારા સિધ્ધિના ચિખરો સર કરો એ જ મંગલકામના.

— આ. વિ. મિત્રાનંદ સૂરિ

- ૦ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા ઉપર દરેક પ્રસ્તુત પ્રયાસ જરૂર ઉપયોગી બનશે અને લણવાની અનેક અગવડો દૂર થશે તેમાં જરાપણ શંકાને સ્થાન નથી.

— આ. કીર્તિચંદ્ર સૂરિ

- ૦ ટુંક સમયમાં થોડાંજ પર્યાયમાં આપે જે કાવ્ય કથુ' તે અનુમોદનીય છે અને વિદ્યાનો અતિ પ્રેમ કલ્પી શકાય છે.

— હિમાંશુસૂરિ

- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા ભા. - ૧ મળ્યો પુસ્તક વાંચેલ છે લખાણની શૈલી બહુજ સુંદર અને સ તોપકારક છે.

— વિજય સૂર્યોદય સૂરિ

- ૦ આ અન્ય રત્ન ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈને તૈયાર કર્યો છે તે તેની રચના પરથી જ ખ્યાલ આવે છે. વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે. તમારો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. અતિ ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડેલ છે. ભવિષ્યમાં પણ આવા સાહિત્ય બહાર પાડતા રહો એ જ શુભ ભાવના.

— પં. નરેન્દ્રસાગર

- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા મળી વાંચી ધણો જ આનંદ થયો. સાથે એ સૂચન (૧) રૂપો અને સૂત્રક્રમ સંસ્કૃતમાં જ જોઈએ (૨) પ્રેતવાળા પાસે સંસ્કૃત ટાઇપોની અછત જણાય છે માટે પુરતા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ટાઇપો કરાવી પછી લાગ ર છાપવા આપશો.

— નંદીધાપના અનુવંદના

- ૦ કલિકાલ સર્વશ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ સંસ્કૃત સાહિત્યના સમ્યક્ બોધને માટે શ્રીસિદ્ધહેમ(ચંદ્ર) શબ્દાનુશાસન ની રચના કરીને જૈન શાસનની અપૂર્વ સેવા કરી છે. એ વ્યાકરણના પ્રણિધાન પૂર્વક બાલજીવોના ઉપકારને માટે અથાગ પ્રયત્ન કરીને જે અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયાની રચના કરી છે તે ખૂબ જ અનુમોદનીય છે. ગુજર ભાષામાં વિવેચન કરી ખૂબ જ સુંદર કાવ્ય કથુ' છે.

— વજ્રસેન વિજયના અનુવંદના

- ૦ મુનિશ્રીએ વ્યાકરણના વિષય ઉપર ઠીક ઠીક સ્વામિત્વ મેળવ્યું. છે ફક્ત અનુવાદ જ નથી કર્યો, પરંતુ નૂતન અભ્યાસી માટે સારૂ વિશદીકરણ કર્યું છે વ્યાકરણના ક્ષેત્રે પોતાનું પ્રદાન ધણું વહેલું આપ્યું છે.
— મુનિ ભુવનચંદ્રની વંદના
- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણના અભ્યાસીને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે. દીપરત્નસાગરજીનું કાવ્ય અનુમોદનીય છે.
— મુક્તિરત્નસાગર
- ૦ આપનો પ્રયાસ સ્તુત્ય અને અનુમોદનીય છે. વ્યાકરણના પિપાસુઓને આ નૂતન પ્રક્રિયાની પ્રપામાંથી પથસૂ મળ્યા કરશે.
— ભાગ્યેશવિજય
- ૦ અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયામાં પ્રયાસ ધણોજ સારો કર્યો છે.
— સા. મૃગેન્દ્રશ્રીની વંદના
- ૦ “અભિનવ હેમ લઘુપ્રક્રિયા” નું નીરક્ષણ કરતાં ખરેખર લાગે છે કે સાક્ષાત્ પંડિતજી અભ્યાસ કરાવી રહ્યા છે. આવા સુંદર ગ્રંથો પુનઃ પુનઃ તૈયાર કરી સંયમ ધરાવે તો અભ્યાસની જગ્યાસા વિશિષ્ટ ઠાટીની ભાગે જ.
— સા. સુયશાશ્રીજી
- ૦ પૂ મા સા. નું વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં ધણું બુદ્ધિ કૌશલ્ય છે. વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓને ધણું ઉપયોગી થશે. આપનો આ માર્ગમાં ધણો પરિશ્રમ છે. છતાં આધ્યાત્મિક ગ્રંથો જ્ઞાનસાર, અધ્યાત્મસાર...વગેરેનું ચિન્તન મનન સહ અધ્યયન જરૂર કરશે.
— સાધ્વીજી વિનયશ્રીજી
- ૦ પૂ શ્રી દીપરત્નસાગરજીએ સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરી અભ્યાસને સુગમતા કરી ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે—ખૂબ ખૂબ અનુમોદના સાથે વંદના.
— સા. પૂર્ણભદ્રાશ્રીજી
- ૦ હુંક સમયમાં દીર્ઘદષ્ટિએ મહેનત ઉઠાવી જે તૈયાર કર્યું છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. અનુમોદનીય છે. પરિશ્રમ સફળ બને એવી શુભચ્છા.
— સા. શુભોદયાશ્રી
- ૦ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા પુસ્તક મળ્યું. પ્રકરણોની ગોઠવણી ઘણી સારી છે—પરિશિષ્ટમાં રૂપાવલી વાંચી—સાધનિકા અને ખુલાસાઓથી બધું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સિદ્ધહેમના સૂત્રો પરિશિષ્ટમાં છે તેથી લઘુવૃત્તિવાળાને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે. ચોમાસા બદલાતા બાણવાનું અધુરું રહેતું હતું તે મુશ્કેલી આ અનુવાદથી ઘણી ઘટી જશે.
— વિરપ્રભાશ્રીજી તથા અર્પિતાશ્રીજી
- ૦ લઘુવૃત્તિના અભ્યાસીઓને વ્યાકરણમાં પ્રવેશ સુખદ બને તે માટે સારો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે... વ્યાકરણના ગૂઢ રહસ્યોને ગુજરાતીમાં સમજાવવાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. દ્રષ્ટાન્તો, વૃત્તિના પદોની સ્પષ્ટતા દ્વારા ગ્રંથનો વધારે સુખબોધ કર્યો છે. પ્રત્યેક અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથનું અધ્યયન સુખદાથી આનંદકારી બનશે.
— ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ
- ૦ આપે માતૃભાષામાં પૂ સાધુ-સાધ્વીજીને નવીન પ્રેરણા આપતો અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ તૈયાર કરવા જે પુરુષાર્થ લીધો તે પ્રશંસનીય છે ઉપયોગી થશેજ. — માસ્તર નેમચંદ સોમચંદ
- ૦ ગ્રંથ પ્રસ્તાવના ખૂબ ખૂબ ગમી—અનુમોદના. — ધરજીન્દ્રના વંદના (પ્રમુખ, ઠઠોર સંઘ)
- ૦ શુદ્ધ અને સરળ ભાષામાં આ ગ્રંથ ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી થશે. —જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ-મુંબઈ
- ૦ વ્યાકરણ સાહિત્યમાં જરૂરી પ્રથમ સોપાન ચઢવા માટેના આ સરળ સુંદર—તલસ્પર્શી સ્તુત્ય પ્રવાસની જેટલી અનુમોદના થાય તેટલી ઓછી છે. ખરેખર પ્રસ્તુત પ્રદાશન નૂતન અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપકારક અને સમર્થ આશ્વજનરૂપ બનશે — પુષ્કરભાઈ વોરા—માનદ સંચાલક, સુરેન્દ્રનગર.

વ્યાકરણ અને ન્યાય જેવા નિરસ લાગતા છતાં અતિ ઉપયોગી વિષય આવા સમયે મુનિવર દીપરત્ન સાગરજીને વિચાર આવ્યો કે વ્યાકરણ સમજવા સૂત્રો અને ટીકાનું ગુજરાતી કરવામાં આવેતો સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સરળતાથી મોઢ થઈ શકે.....ખીન્ન ગ્રન્થોના સહકારથી તેમણે સુંદર પ્રકારે ગુજરાતી ભાષામાં વ્યાકરણનો અવતાર કર્યો છે..... ખીન્નગ્રંથોને અતિ ઉપયોગી થાય તે માટે સુંદર પ્રયત્ન કરેલ છે.

આ. નિત્યાનંદ સૂરિ

પંચાંગ તથા પત્રિકા મળ્યા. આપું અદ્વિતીય અને વિલક્ષણ પંચાંગ કદી જોયું નથી... કામળીના કાળ માટે મારી ઘણા સમયથી ભાવના હતીજ તમારા પંચાંગમાં પરિપૂર્ણ થઈ- પ્રતિ વર્ષ ચાલુ રાખશો.

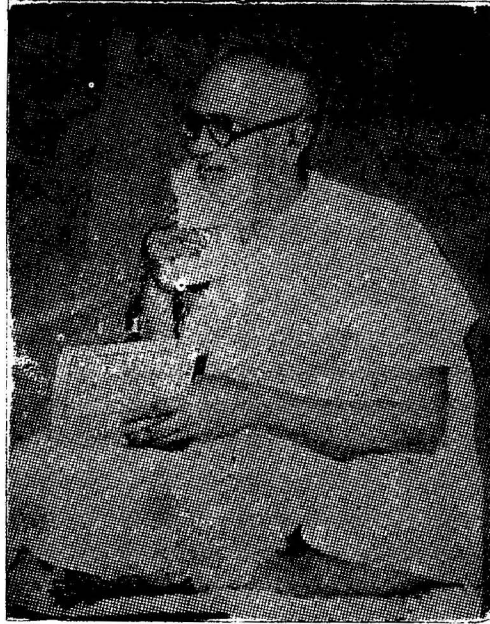
પત્રિકાનું લખાણ જોતાં અને સંદર્ભ સાહિત્યના નામો પરથી “અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા” પુસ્તક ઘણું જ સારું તૈયાર થયુંજ હોય તેમ જણાય છે. હાલ પુસ્તી મારી ૪ નકલ તો નાંધીજ લેશો-

તમે મંગાવેલ પાઠશુના શ્રી નૌમનાથ જગવંતના ફોટા તથા તેની નેગટીવો મોકલી આપું છું - જવાબ લખશો

અભય સાગરની વંદના

[નોંધ:- સ્વ પૂ પં અભયસાગરજીનો આ અભિપ્રાય પુસ્તક છપાયા પૂર્વે મળેલો - પુસ્તક પ્રકાશન સમયે તેઓશ્રી આપણી વચ્ચેથી અચાનક વિદાય થતાંપછીથી અભિપ્રાય ન મેળવી શકાયોના અંતઃકરણ પૂર્વકના દુઃખ સાથે ...]

તપસ્વી પૂજ્ય પંચાસ ગુરુદેવશ્રી મુશીલસાગરજી મ. સા.

॥ अहंम् ॥

० स्त्री प्रत्ययो ०

सिद्धहेम शब्दानुशासननो भीष्मे अध्याय- योथुपाद स्त्री प्रत्ययो भाटे
जनावायेल છે.- “स्त्री प्रत्ययो” नामક આ પ્રકરણમાં नामने स्त्रीलिङ्गी
जनाववा भाटेना प्रत्ययो अंगेना विधानो છે.- मुख्यतवे स्त्री प्रत्ययो ही
आप् ति ऊरू पगेरे છે. જેમકે अज तुं स्त्रीलिङ्ग अजा અને राजन् तुं स्त्रीलिङ्ग
राज्ञी थाय છે.

(૧) અજાદે: ૨/૪/૧૬

★ સૂત્રપૃથો અજ-આદે:

★ વૃત્તિ:- એમ્ય: સ્ત્રીયામાપૂ સ્યાત્ । અજા એકા કોકિલા બાલા શુદ્રા જયેષ્ઠા ।

✠ વૃત્યર્થ :- અજ વગેરે શબ્દોને સ્ત્રી લિંગી બનાવવા આપૂ (આ) પ્રત્યય લાગે છે.

અજ+આપૂ=અજા=અકરી

એક+આ=એકા=ધેટી

કોકીલ+આ=કોકીલા=કેાચલ

બાલ+આ=બાલા=છોકરી

શુદ્ર+આ=શુદ્રા=શુદ્રા

જયેષ્ઠ+આ=જયેષ્ઠા=મોટી

★ અનુવૃત્તિ:- તામ્યાં વાડસપૂ ડિત્ ૨-૪-૧૫ થી આપૂ

✠ વિશેષ : અજાદિ ગણ: અજા, એકા, અશ્વા, ચટકા, મુષિકા, કોકિલા, બાલા, હોડા, પાકા, વત્સા, મન્દા, વિલાતા કન્યા, મુન્ધા, જ્યેષ્ઠા, કનિષ્ઠા, મધ્યમા, પૂર્વપ્રહાણા, અપરપ્રહાણા સંપ્રહાણા, ત્રિપલા, કૃચ્ચા, દેવવિદ્યા, ઉગ્નિહા.

૦ અજાદે: એવા પૃષ્ઠી નિર્દેશથી અજાદિનોજ સમ્બન્ધ દર્શાવે છે. અજાદિનું સ્ત્રીત્વ હોય તો અજાદિથી (પંચમી થી) આપૂ થાય.

૦ હી પ્રત્યયનો આ સૂત્ર અપવાદ છે. કેમકે બાલ, કન્યામાં વચસ્યનનત્વે ૨-૪-૨૧થી હી પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ છે.

૦ અજાદે: કેમ કથું ?

પચ્ચાનામજાનાં સમાહાર: :- પચ્ચાજી અહીં સમાહાર સમાસ છે. તેથી હી પ્રત્યય લાગ્યો -(દ્વિગો: સમાહારાત્ ૨-૪-૨૨ થી હી થાય.)

૦*૧ તદન્ત શબ્દોને પણ આપૂ પ્રત્યય થાય છે મહાશ્વાસૌં અજશ્ચ્ચેતિ- સ્ત્રી વિવક્ષામાં મહાજા થઇ શકે.

૦ પચ્ચાજીમાં હી કેમ લાગ્યો ?

*૨ લિંગાનુશાસનના બળથી સમાહારદ્વિગુ સ્ત્રીલિંગે જાય છે.

૦ અજાદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે બૃહદ્વૃત્તિ સાથેનો ન્યાસ જોવો. સૂત્ર ૨-૪-૧૬

[૩૪૩]

(૨) અસ્યાડયત્તક્ષિપકાદીનામૂ ૨/૪/૧૧

★ સૂત્રપૃથો અસ્ય અ-યત્ તત્ ક્ષિપક-આદીનામૂ

*૧ તદન્તાદપિ:- હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ. પૃ ૧૮૭.

*૨ પાત્રાનિ વર્જિતાન્તોત્તપર પર: સમાહારે લિંગાનુશાસન સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણ શ્લોક ૫. :

★ વૃત્તિ:- આવેવ પેરો યસ્માત્તસ્મિન્નનિત્યક્યાપરે યદાદિ વર્જસ્થાત્ ઇત્યાત પાત્રિકા કારિકા મદિકા યદાદિ વર્જનાદ્ યકા સકા ક્ષિપકેત્યાદૌ નેત્વમ

✠ વૃત્યર્થ :- આપૂજ છે પર જેને તેવા અનિત્ [ન, ઇત્ ન હોય તેવા ક્ષપત અકન] પ્રત્યયના અવયવભૂત ક કાર પર છતાં અન્ય અ કારનો હ કાર થાય છે. આ નિયમ યત્ તત્ ક્ષિપક વગેરેને વર્જને લાગે છે.

હંકમાં યત્ તત્ ક્ષિપક વગેરે સિવાયના અકારાન્ત શબ્દ + અનિત્+ક+આપૂ= અન્ય અ નો હ પાત્રિકા - રાધનારી પાત્ર+અક+આ=પાત્ર+હ+કા=પાત્રિકા એ રીતે અ નો હ થઇ જશે. એજ રીતે મદ્રિકા મદ્ર દેશની સ્ત્રી, કારિકા, કરનારી [અહીં-પત્ત્વ અન ક ધાતુને જનકૃત્ત્વૌ ૫-૧-૪૮ થી જાણ્યો છે]

૦ યદદિ ના વર્જન થી-પકા જે સ્ત્રી, સકા જે સ્ત્રી, ક્ષિપકા = ફેંકનારી - માં અ નો હ ન થયો

★ અનુવૃત્તિ:- ઇત્વાડપુસોડ નિત્ ક્યાપરે ૨-૪-૧૦૭ થી ઇત્...અનિત્ ક્યાપરે

✠ વિશેષ :- ૦ કથી પર સિયોજ આપૂ પ્રત્યય હોવો જોઈએ વચ્ચે વિભક્તિ પણ ન હોવી. ૦ સુત્રમાં બ.વ. *૧ આકૃતિ ગણને માટે છે. ૦ ક્ષિપકાદિ ગણ - (અર્થ સાથે *૨) ક્ષિપકા-ફેંકનારી, હુવકા-ગતિ કરનારી, ધુવકા-ફંપનારી, ચરકા-ચરનારી, કે ચાતનારી, વટકા-ચેદ કરનારી, ઇટકા-ઠંછનારી, એકા-રતુતિ કરનારી, દણ્ડકા-દડ કરનારી, પિપ્પકા અનેલહકા(અર્થ નથી)કાપક=તીપનારી, મેનકા-ગણનારી, માતનારી, ઇરકા-પ્રેરણા કરનારી, કરકા-વિક્ષેપ કરનારી, અવકા-ન્દણકરનારી, અલકા-શોભનારી, દ્વારકા-પસંદ કરનારી, રેવકા-ગતિ કરનારી, સેવકા-સેવા કરનારી, ધારકા-ધારણકરનારી, ઉપરવકા-પર્વતની તળેટી, અધિત્યકા-પર્વતનો ઉપરનો ભાગ *૩

૦ અનિત્ કેમ કલ્યું ?

*૧ આકૃતિ ગણ આ અને આવા પ્રકારના શબ્દો તેમ સમજાવું

*૨ ક્ષિત્કાદિ અર્થ લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા. ૧ પૃ ૩૪૮

*૩ ક્ષિપકા વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ સહિત-દ્વિતીય અધ્યાય ૨ ભાગ-૨ પૃ ૩૦૭ જુઓ

જીવકા-અહીં જીવ+ક+આમાં આશિષકન્ ૫-૧-૭૦ થી અકન્ પ્રત્યય છે. ન્ ઇત છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે.

૦ આપ્ પર માં જ હોવાનું કેમ કહ્યું ?

મહુ પરિવ્રાજકા [મહવઃ પરિવ્રાજકા યત્ર સા] ધણુ પરિ-
વ્રાજકો હેય તેવી - મથુરાનગરી અહીં વિભક્તિ પર
જેને છે તેવો આપ્ છે.

૦ આપ્ પરે કેમ કહ્યું ?

કારકઃ, આપ્ ૫માં નથી માટે જ ન લાગે

૦ અ નો ઇ કેમ કહ્યો ?

નૌકા અહીં ઔ છે માટે જ ન થાય.

[૩૪૪]

(૩) ઇચ્છાપુંડાનિત્કયાપ્પરે ૨/૪/૧૦૭

★ સૂત્રપૃથ ૦ ઇત્ત્વ અ-પુંડા: અનિત્ કિ આપ્ પરે

★ વૃત્તિ :- અનિત્કિ પરે ક્વચિદાપ્: સ્થાને ઇ-દ્વસ્ત્રૌ વા ।
સ્વદિવકા, સ્વદ્વાકા, સ્વદ્વાકા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- *૧ આપ્ જ છે પરમાં જેને
એવા અનિત્ (ન ઇત્ નથી જેમાં તે અનિત્-ન્
ઇત્ - જેવાકે અકન્ - કપન્) પ્રત્યયના
અવયવ ભૂત ક કાર પર છતાં અપુલ્લિંગાર્થ
શબ્દથી પર વિધાન કરાયેલ જે આ તેનો ઇ
અથવા દ્વસ્વ વિકલ્પે થાય છે [કેમકે આ કાર
પ્રત્યયાન્ત +ક+આ=પૂર્વના આ નો ઇ અથવા અ
વિકલ્પે થાય] જેમકે :- સ્વદ્વા+ક+આ=(૧)
ઇ-સ્વદિવકા (૨) દ્વસ્વ-સ્વદ્વાકા (૩) સ્વદ્વાકા=માટલી
વિકલ્પે થશે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નવાડપ: ૨/૪/૧૦૬

(૨) દ્વસ્વ: ૨/૪/૯૬ થી દ્વસ્વ:

❧ વિશેષ :- અપુલ્લિંગાર્થ એટલે પુલ્લિંગ
સિવાયના નામને જ આ પ્રત્યય લાગે જેમકે સર્વ+આ+
ક+આ=સર્વાકાપદો સર્વિકા. સર્વ પુલ્લિંગમાં હોય ત્યારે આ
નિયમ ન લાગે

૦ અનિત્ એવો ક કેમ કહ્યો ?

દુર્ગા+ક+આ=દુર્ગકા- (કદાદિદુત: કે ૨/૪/૧૦૪ થી દ્વસ્વ
થયુ) કેમકે અહીં લુપ્ત્યુત્તર કન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે

૦ આ પરે કેમ કહ્યું ?

મિદ્સ્વદ્વા ક: ના અહીં ક પછી વિભક્તિ છે આ નથી

*૧ િદ્ધમ્ આ. આધારવૃત્ત્યર્થ ૭/૩/૩૮ થી કપન્
નોધ્યો છે અહીં પ્રક્રિયા વૃત્તિ અપુલ્લિંગ છે

૦ કિ પરે કેમ કહ્યું ?

*૧ સ્વદ્વાતા માં ક નથી

૦ આન્ પરસ્ય કેમ કહ્યું ?

માતૃકા-અહીં ક પૂર્વે ઋ છે આનથી.

૦ સૂત્રમાં મુકેલ ચ કાર દ્વસ્વ ની અનુવૃત્તિ લેવા માટે છે
તેથી ત્રણુ વૈદિકપદ રૂપો થયા.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

પરમ સ્વદ્વાકા પક્ષે પરમ સ્વદિવકા પક્ષે પરમ સ્વદ્વાકા-એજ
રીતે પ્રિય સ્વદ્વાકા, પ્રિય સ્વદિવકા પ્રિય સ્વદ્વાકા

[૩૪૫]

(૪) ક્વચિન્નેત્વમ્ ૨/૪/૧૧૩

★ સૂત્રપૃથ ૦ ક્વચિત્ ન ઇત્વમ્

★ વૃત્તિ :- તારકા જ્યોતિ:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- *૨ મૂળ સૂત્ર તારકા વર્ણકાડ
ષ્ટકા જ્યોતિસ્તાન્ત વપિત્ત દેવત્વે - અર્થ - તારકા
(તારે) વર્ણકા, અષ્ટકા શબ્દો અનુક્રમે જ્યોતિ
આછાળ (વસ્ત્ર) શ્રાદ્ધરૂપકર્મ એવા અર્થમાં
નિપાતન થાય છે (અરેલે કે ઇ રૂપ થતો નથી)

❧ વિશેષ :- સુત્રના અર્થ મુજબ નિપાતન
સમજવું અન્યથા તારિકા, વર્ણકા એ પ્રમાણે રૂપો
થશે-માપના અર્થમાં અષ્ટકા હોય ત્યારે અષ્ટિકા
સ્વારિ થશે.

૦ તારકા વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ-પૃથ્વીવૃત્તિ ન્યાસ
સહિત-અધ્યાય ૨. પૃ. ૩૦૮ બેઠું

[૩૪૬]

(૫) સ્ત્રિયાન્વૃતોસ્વસ્વાદેહી: ૨/૪/૧

★ સુત્રપૃથ ૦ સ્ત્રિયાન્-ઋતઃ અસ્વસુઆદે: હી:

★ વૃત્તિ :- સ્વસ્વાદિવર્જાન્તાન્તર્દસ્તાચ્ચ સ્ત્રિયાં હી: સ્યાત્ ।
રાત્રી । કર્ત્રી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વસ્ વગેરે શબ્દોને વર્જન
ઋ કારાન્ત નામ તથા ન્ કારાન્ત નામોને સ્ત્રી
લિંગી કરવા માટે હી (ઈ) પ્રત્યય થાય છે.
રાજન+ઈ (હી)=રાહી-રાણી (અનોડસ્ય ૨-૧-૧૦૮

*૧ સ્વદ્વાતા-સ્વદ્વા યા ભાવઃ - માવે ત્વતલ ૭-૧-૫૫)-
મધ્યમવૃત્તિ અવયુર્નિ ભા ૧ પૃ ૨૧૦

*૨ ક્વચિન્ મૂળ સૂત્ર તારકા વર્ણકાષ્ટકા જ્યોતિસ્તાન્ત
વપિત્ત દેવત્વે-હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ ૧૮૯

થી અ લોપ, તત્તર્ગસ્થ...૧/૩/૧૦ થી નૂ નો જ
કતુ+ઈ=કર્ત્રી-(ઈ વર્ણાદે રસે ૧/૨/૨૧)

❧ વિશેષ :- ૦ સ્વસુ-ગણુ:-સ્વસુ,દુ હિતુ નનાદુ

યાતુ, માતુ, તિસુ, ચતસુ

૦ સ્ત્રી લિંગી કેમ ?

પચ્ચનચા:- પાંચ નદીઓ પચ્ચન્ શબ્દ ન કારાન્ત છે પણ
સખ્યા વાચી હોવાથી * ૧ અલિંગ છે

૦ અસ્વસાદિ કેમ દહયું ?

સસા માતા વગેરે (અહીં આત્ ૨/૪/૧૮ થી આ
પ્રત્યયાન્ત પણ નથી) પ્રથમા એ વ છે

૦ અતિદહ્યા કન્ધા * ૨ દધ્યતિક્રાન્તેદેતિ વિગ્રહઃ અહીં
દધ્યસ્થિ ૧/૪/૧૩ થી અન્ અને અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮
થી અ લોપ, સન્નિગત લક્ષણો વિધિર નિમિત્ત તદ્વિષાતસ્ય
એ ન્યાયની અનિત્યતા સાબિત કરી અહીં વિભરિતન
નિમિત્ત હોવા છતાં પણ નૂ અન્ત્ય હોવાથી “હી” પ્રત્યય
સિદ્ધ થઈ અતિદહ્ની થઈ શમ્યું

[૩૪૭]

(૬) અધાનૂહંવિત: ૨/૪/૨

★ સુત્રપૃથઽ અ-ધાતુ ઇત્-ઋત્-ઇત્:

★ વૃત્તિ :- અધાતોરુદિત ઋદિતશ્ચ સ્ત્રિયાં હી: સ્વાત્
ભવતી । પચતી ।

❧ વૃત્યર્થ :- ધાતુ વર્ણત ઉદિત (ઉ છે
ઇત્ જેમાં તે), ઋદિત (ઋ છે ઇત્ જેમાં તે)
તે પ્રત્યય કે અપ્રત્યય હોય (નેવા) તદન્ત નામને
સ્ત્રીલિંગી કરવા માટે હી (હ) પ્રત્યય થાય છે

ઉ :- ભવતુ (ભવત્) + હ = ભવતી = આપ

ઋ :- પચતુ (પચત્) + હ = પચતી = રાંધતી સ્ત્રી

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રિયાન્વૃતોડસ્વસાદેહી: ૨/૪/૧ થી
સ્ત્રિયાં હી

❧ વિશેષ : અધાતુ કેમ દહું ?

મુણ્ડ કન્તે ઇતિ મુકન્ સ્ત્રી-સારી રીતે દણુનારી સ્ત્રી
આ પ્રયોગમાં ઉ નિશાનીવાળો કમુ ધાતુ છે. તેથી
હી પ્રત્યય ન લાગે [કમુ-માં ઉ લોપ થાય છે. ઉદિત:

.....
* ૧ નન્તા સંખ્યા ડર્તિયુષ્મદસ્મચ્ચ સ્ચુરલિંગકા પન્લિંગ-
લિંગાનુ શાશન શ્લોક ૫

* ૨ અતિદહ્યા...વૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ-ખીન્ને અધ્યાય

પૃ. ૨૩૫-૩૭-ન્યાય:-સન્નિપાતલક્ષણો વિધિ

૨ નિમિત્તિ તદ્વિષાતસ્ય ન્યાય સંગ્રહ ન્યાય ૧૬, ૫૧૬.

સ્વસાનોડન્ત: ૪/૪/૨૮ થી આગમ પદસ્ય ૨/૧/૮૬
થી સ લોપ]

૦ ભવતી-મ+હવતુ=ભવતુ+હી * ૧

૦ પચતી-પચ્+ચાતુ=પચતુ+હી * ૧

૦ * ૨ અધાતુ-નધાતુ ઇતિ અધાતુ અહીં નદાર પયુદાસ નજૂ
ને આશ્રીને છે તેથી વિધિની પ્રધાનતા થશે નિષેધ ॥
ગોણના થશે તેથી અધાતુ ને આશ્રીને વિધિ દેવી પણ
ધાતુને આશ્રીને પ્રતિષેધ ન થાય

[૩૪૮]

(૭) અઞ્ચ: ૨/૧/૩

★ વૃત્તિ :- અઞ્ચન્તાત્ સ્ત્રિયાં હી: સ્વાત્ ।
પ્રાચી । ઉદીચી ।

❧ વૃત્યર્થ :- અઞ્ચ અ ને હોય તેવા
નામથી સ્ત્રી લિંગમાં હી (હ) પ્રત્યય થાય છે.
પ્ર+અઞ્ચ+હી=પ્રાચી-પુર્વ દિશા.

પ્રઅગ્ચતિ ઇતિ ક્ષિપ અહીં અઞ્ચોડનર્ચાયામ
૪/૨/૪૬ થી નૂ લોપ, અચપ્રાગ દીર્ઘશ્ચ ૨/૧/૧૦૪
પૂર્વ-અ દીર્ઘ તથા પ્રાચી થયું.

ઉદ+અઞ્ચ+=હીદીચી-ઉત: દિશા અર્થ. ઉદચ ઉદાચયયુ.

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રિયાન્વૃતોડસ્વસાદેહી: ૨/૪/૧ થી
સ્ત્રિયાં...હી: થયું.

❧ વિશેષ: ૦ * ૩ સ્વમાં અઞ્ચ અગ નિદેશથી
અર્ચા-પૂગ અર્થમાં ન લોપ થવા ખ્યાં હી પ્રત્યય
લાગી શકે છે તેથી પ્રજ્ઞી ૩૫ ચમ શમશે.

[૩૪૯]

(૮) ગૌરદિમ્બો મુહ્યન્ હી: ૨/૪/૧૮

★ સુત્રપૃથઽ ગૌર આદિમ્બ: મુહ્યન્ હી:

★ વૃત્તિ :- મુહ્યન્ ગૌરદિમ્બન્ સ્ત્રિયાં હી: સ્વાત્

❧ વૃત્યર્થ :- મુખ્ય અવા ગૌર વગેરે
શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી કરવા હી (હ) પ્રત્યય
થાય છે (ઉદાહરણ માટે જુઓ મુખ: ૯)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રિયાં વૃતો ડસ્વસા હી: ૨/૪/૧૮
સ્ત્રિયાં...હી

❧ વિશેષ :- મુહ્યન્ કેમ દહયું ?

વહુ નદા મુમિ:-અહુ નદીનાળી ભૂમિ-અહીં નદ શબ્દ છે
પણ તે મુખ્ય નથી માટે હી ન લાગ્યો

.....
* ૧ ભવતુ પચતુ ÷ હેમ પ્રકાશ પુર્વાર્ધ પૃ. ૧૬૦

* ૨ અધાતુ-વૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ સહિત અધ્યાય ૨ પૃ ૨૩૮

* ૩ અઞ્ચ સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ-અવચૂતિ-પૃ ૨૧૭

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રીયાં નૃતો ડલત્રા ડીઃ ૨/૪/૧૮
સ્ત્રીયાં...હી

❧ વિશેષ :- મુલ્યાત્ કેમ કહ્યું ?

નહુ નદા મુમેઃ-અહુ નદીયાળી ભૂમિ-અહીં નદ શબ્દ છે
પણ તે મુખ્ય નથી માટે હી ન લાગ્યો

0 ગૌરાદિ ગણ :- ગૌર, શબ્લ, કલ્માષ, સારઙ્ગ, વિશઙ્ગ, હરિણ
પાણ્ડુર, અમર, સુન્દર, વિક્રઙ્ગ, પુષ્કર, નિષ્કર, —શર, ચેટ વિટ,
મિશુક, બન્ધક, પુત્ર, ગાયત્ર, આનન્દ, ટેટ, કટેટ, નટ—કાવ્ય
શૈવ્ય, મત્રય, મનુષ્ય, મુકય, હય, ગય, ક્ષય, દ્રુણ, ઓકાણ
—મૌરકે, મૌલકે મૌલેઙ્ગ, ઓશા, હમાનિ, આલમ્બિ, આ-
લચ્ચિ, કાલચ્ચિ, તૌધર્મ, આયસથૂળ, આરદ, —દોટી, વરટ, નાટ,
મૂલાટ, ટાટ, સપાટ, પેટ, પટ; પટલ, પુટ, કુટ, ફાળટશ, ધાતક
કેતક, તર્કાર, શર્કાર, વદર, કુવલ, લવણ, ટિલ્વ આમલક,
માલત, વેતસ. અત્સ, આદક, કર, કરલ, ગહૂવ. વાકુવ.
નાચ. માચ કુમ્મ કુસુમ્મ યૂષ, મેય, સૂષ, મૂષ કરીર, સલ્લ-
ક, વલ્લક મલ્લક, માલક, મેધ, વિષ્ણલ, હરીતક, કોશાતક,
શમ, તમ, સુવવ શુઙ્ગ મૃઙ્ગ. ચિમ્બ, વર્વર, પાળ્ડ. લોહાળ્ડ.
શક્ષળ્ડ, ષિળ્ડ પળ્ડર, મળ્ડલ, મળ્ડર, યૂન સૂ, સૂર્, સૂર્મ
મઢ, પિઢર, ઝર્દ, ગૂર્દ, સૂર્દ,, સ્વાર, કાકગ, દ્રોણ, અરીહગ,
ઝકગ, વૃશ, આસન્દ, અઙ્ગિન્દ, કન્દલ, સલ્ન્દ, દેહ, દેહલ,
શક્કુલ, શચ, સૂચ, મઙ્ગર, અલજ, ગળ્હજ. વૈજયન્ત, શાલૂક.
ઉપરત સચ્છેદ—ક્રોષ્ટ, સરસ્. અનડુહ, ઇહિ, પર્વેહિ—
પ્રત્વરોહિંગી. પ્રથિવી. આગ્રહાયંગી

0 અ વ. આકૃતિ ગયને માટે છે તેનાથી —

નદ, મહ, મય, પ્તવ. ચર, ગર, તર, ગાહ, દેવ, સૂદ, અરાલ,
ઝવઙ્ગ, ચઙ્ગ, ઝમામઙ્ગ હરીકગ. વટર અધિકર ઇષણ, કરણ
નોંધ :- (૧) *ગૌરાદિ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે (પૂ.
આ.લાવણ્યસૂત્રિજી) બ્રહ્મવૃત્તિ અધ્યાય:૨ પૃ. ૨૪૬
થી ૨૫૦ નો શ. ન્યા અને ૨૫૦-૨૫૧ ન્યા. સ. આસ
નોંધ જવો (૧) ગૌર વગેરે શબ્દોના અર્થ માટે હૈમપ્રદાશ
પૂર્વાધ-પૃ. ૧૯૧ જેવું જેમકે સૂર્મ શબ્દ હી પ્રત્યયથી
સૂર્મી=સોહમથી પ્રતિભા—

.....
* વ્યુત્પત્તિ: જેમકે :- શબ્લ: [શમુચ ઉપશમે હત્યત:]
શમેર્વચવા-ઉણાદિ સૂત્ર-૪૭૦ થી અલ્ પ્રત્યય-શબ્લ:-
શ. ન્યા — પૃ. ૨૪૬ પછી ન્યા સ. પૃ. ૨૫૦ પર
લખ્યું કે શામ્પ્રતિ એકત્વમિતિ-શમેર્વચવા — (૪૭૦) થી
મ્ નો વ થઇ અલ્ પ્રત્યય થી શબ્લ: — આ રીતે
બધા શબ્દો છે

0 અ કારાન્ત ની અનુવૃત્તિ અહીં લીધી નથી કેમકે
ગૌરાદિ ગણમાં વ્યંજનાન્ત શબ્દ પણ છે, પણ આગળના
સૂત્રોમાં અ કારા.ની અનુવૃત્તિ લખ જવાની છે

0 ઉદાહરણ :-

ગૌર+હી=ગૌરી, શબ્લ+હી=શબ્લી-શબ્લર ચીતરી

[340]

(૯) અસ્ય ડયાં લુક્ ૨/૪/૮૬

★ વૃત્તિ:- સ્પષ્ટમ્ । ગૌરી નદી ।

■ શેષવૃત્તિ:- ક્વચિચકારસ્યાપિ — મત્સી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ૨૫૪ છે (હી — છીલિંગી

પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વે રહેલાં અ નો લોપ થાય છે.

ગૌર+હી=ગૌર+ઈ=ગૌરી, નદ+હી=નદ+ઈ=નદી

(અન્નેમાં ગૌરાદિમ્થો...હી થી હી થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રીયાં નૃતોડસ્વજ્ઞા દેહીઃ ૨/૪/૧
સ્ત્રીયાં...હી

❧ વિશેષ :- ગૌર શબ્દ ગૌરાદિ ગણનો છે.

અને નદ શબ્દ ગૌરાદિ ના (આકૃતિ) જેવો છે. બુઓ
સૂત્ર ૩૫૦

0 અસ્ય લોપ કેમ કહ્યો ?

કર્ત્+હી=કર્ત્તી=કરનારી. અહીં અ નથી માટે લોપ ન
થતાં ઇવળદિરસ્વે થી ક્ક નો ર થયો.

0 સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય ૭/૪/૧૦૫ પરિમાણ મુખ્ય ડયાં
સપ્તમી નિદેશથી પૂર્વનો અ લોપ થયો.

0 અન્ય ઉદાહરણ

કુરુચર+હી=કુરુચરી (અહીં અણજોયે કળ ... ટિતામ
૨/૪/૨૦ થી હી લાગ્યો છે

■ શેષવૃત્તિ — ક્યારેક ય કારનો પણ લોપ થાય છે.

(૧) મત્સ્યસ્યય: ૨/૪/૮૭ હી પ્રત્યય લાગતાં મત્સ્ય
શબ્દના ય નો લોપ થાય છે મત્સ્ય+હી=મત્સી-માછલી [૪૯]

(૨) સુર્યાગસ્ત્યયોરીયેચ ૨/૪/૮૯ હી અને ઈય પ્રત્યય
લાગતા સુર્ય અને અગસ્ત્ય શબ્દનો ય લોપાય છે —
સૂર્ય+હી=સુર્ય-સૂર્યની સ્ત્રી અગસ્ત્ય+હી આગસ્તી [૫૦]

[341]

(૧૦) વયસ્યનસ્યે ૨/૪/૨૧

★ સૂત્રપૃથ ૦ વયસ્ય અન્ અન્યે

★ વૃત્તિ :- અચરમે વયસ્યદસ્તિત્વ્યાંહીઃ સ્યાત્ । કુમારી
કિશોરી, વધૂટી । અનન્ત્ય ઇતિકિમ્ ? વૃદ્ધ ।

■ શેષવૃત્તિ:- ક્વચિન્ નામ્નિ હી કેવલી મામકી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- છેડતી (પાછતી) ઉંમરની સિત્તાપત્ની વયને સૂચવતું અ કારા. સુખ્ય નામને સ્ત્રી.ત્રિંગમાં હી (ઈ) પ્રત્યય થાય જેમકે: કુમ્મી-કુમ્મત્તી કિતોતી-કિતોત્તી, વૂત્તી-વૂત્તત્તી = વડું થયા ચોખ્ખા ઉંમરની (અ કારા નો કોય પ્રત્યય પાંડુ ૨/૬/૮૬ થી થયો)

૦ અનન્ય કેમ કહયું?

વૃધ્વ+આ-ટુઆ=વરડી અન્ય છેડતી ઉંમરને સૂચવે છે માટે આત્ પ્રત્યય લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) આત્ ૨/૪/૧૮

(૨) ગૌરાદિમ્બો મુદ્ધવાન્ હી થી હી પ્રત્યય

❧ વિશેષ : વય ઉંમર કાળે કરીને

પ્રાણીની અવસ્થા

૦ આત્ કેમ કહયું?

શિશુ: બાળક- કુ કારા નામ છે-હી ન લાગે.

૦ દિવર્ષા કેમ થયું?

અહીં વય અર્થ નથી તેથી અજાદે: ૨/૪/૧૬ ગણુથી આ પ્રત્યય થયો છે-

૦ દિવર્ષે મૂતે-(પ્રાણિનિમૂતે ૬/૪/૧૧૨ થી અ)

૦ કુમાર, કિશોર વગેરે વય ની અવસ્થાની વ્યુત્પત્તિ બૃહ-ન્યાસમાં બેલી *

જેમકે કમેરત લચ - ઉણાં સિત્ત ૪૦૬ થી આર પ્રત્યય અને ક નો કુ થઈ કુમાર બન્યું.

■ શેષવૃત્તિ :- કવચિત્ ક્યારેક નામને હી લાગે (૩) કેવલ, મામક, માગવેય, પાપ, અપર સમાન આયકૃત સુમજ્જલ, મેષજાન્ ૨/૪/૨૯ આ નામોને સ્ત્રી ત્રિંગી કરવા હોય ત્યારે હી લાગે છે. બે તે શબ્દો વિશેષ સંજ્ઞાવાચી હોય તો જેમકે

કેવલ+હી=કેવલી પ્રદાસ મામક+હી=મામકી મામી [૫૧]

(૪) માજ, મોળ, નાગ, સ્થલ, કુળ્ડ, કાલ, કૂચ, કમુક, કટ, કવરાત્ પક્વ, આવપન્, સ્થલ, અકૃત્રિમ, અમત્ર, કુળ્ળ, આયસી, રિંસુ, શ્રેમી, કેશપાણે ૨/૪/૩૦ માજ વગેરે શબ્દોને અનુક્રમે પક્વ વગેરે અર્થમાં બે તે શબ્દ વિશેષ નામ સુચક હોયતો હી પ્રત્યય લાગે માજ પક્વઅર્થ હોયતો માજી, પક્વ અર્થ ન હોયતો માજા [૫૨]

[૩૫૨]

(૧૧) નવા શોળાદે: ૨/૪/૩૧

* બૃહદ્ વૃત્તિ - ન્યાસ યુક્ત અધ્યાય-૨ પ. ૨૫૩

★ સૂત્રપૃથઠ નવા શોળા-આદે::

★ વૃત્તિ :- શોળી, શોળારે:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (શોળા વગેરે શબ્દોને સ્ત્રી ત્રિંગે વિકલ્પે હી (ઈ) લાગે છે. જેમકે :- શોળા + હી = શોળી સાત, વિકલ્પે આત્ ૨/૪/૮ થી શોળા + આત્ = શોળા થશે

★ અનુવૃત્તિ :- છીયાંટુતોડસ્વત્તાદેહી: ૨/૪/૧ છીયાં (૨) ગૌરાદિમ્બો મુદ્ધવાન્ હી થી હી પ્રત્યય

❧ વિશેષ :- ૦ શોળાદિ ગણુ :- શોળા ચણ્ડ, અરાલ, કનલ, કમલ, વિકટ, વિશાલ, વિશંકટ, મરજ, ધ્વજ, કલ્યાણ, ઉદાર, પુરાણ, વહુ, (વિશેષનામ) વૃત્તહન ચન્દ્રમાળ (નદીવાચક) ૦ * શોળા વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસમાં બેલી અધ્યાય-૨ પૃષ્ઠ ૨૫૯

[૩૫૩]

(૧૨) હોતોડ્સ્ક્યર્થાન્ ૨/૪/૩૨

★ સૂત્રપૃથઠ હત: અકિત-અથાન્

★ વૃત્તિ :- સ્ક્યર્થ પ્રત્યયાન્ત વર્જાદિસ્તાત્ત્રિયાં હી વાં સ્યાત્ । મૂમી, મૂમિ: । ધૂલી, ધૂલિ: । રાજી, રાજિ: ।

■ પદ્ધતેર્વા । પદ્ધતી, પદ્ધતે: શક્તિ:, શક્તી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કિત કે કિત જેવા અર્થ-વાળા પ્રત્યયોને વર્જીને હ કારાન્ત નામથી સ્ત્રી ત્રિંગે હી (ઈ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. મૂમિ+હી=મૂમી વિકલ્પે ન લાગે તો મૂમિ:=ભૂમી અજ રીતે-ધૂલી પક્ષે ધૂલિ:-ધૂળ રાજી પક્ષે રાજિ:

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિમ્બો મુદ્ધવાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી (૨) નવા શોળાદે: ૨/૪/૧૯ થી નવા

❧ વિશેષ: ૦ અક્તિ કેમ કહયું ?

-કૃન્કિત (તિ) = કૃતિ: રચના - અહીં સ્ત્રિયાં કિત: ૫/૩/૯૧ થી કિત લાગ્યો છે. માટે આ સુત્ર થી હિ ન લાગે

-૦- અકર્મિ: કિત જેવા અર્થવાળો હ પ્રત્યય છે. તેથી સુત્ર ન લાગ્યું (નનોડનિ: શાપે થી હ ૦ મૂમિ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે બૃહદ્ વૃત્તિ-ન્યાસ બેલ જવો,

* શોળાદિ વ્યુત્પત્તિ:- જેમકે-કમલ-પાતુ કમૂડ કાન્તો ઉણાં સિત્ત ૪૬૫-મૃદિ કન્દિ કુણ્ડિ...ત્રમેરલ થી અલ્ પ્રત્યય થતા કમલ

■ શેષવૃત્તિ :- (૫) પદ્ધતિ: ૨/૪/૩૩ પદ્ધતિ શબ્દ ને સ્ત્રીલિંગે વિઠ્ઠલે હૈ લાગે પદ્ધતી વિઠ્ઠલે પદ્ધતિ: =પગદંડી [૫૩]

[૬] શક્તે: શસ્ત્રે :- ૨/૪/૩૪ શક્તિ શબ્દને શસ્ત્ર અર્થ માં સ્ત્રીલિંગે વિઠ્ઠલે હૈ લાગે શક્તી વિઠ્ઠલે શક્તિ: = શસ્ત્ર [૫૪]

[૩૫૪]

(૧૩) સ્વરાદુતો ગુણાદુતો: ૨/૪/૩૫

★ સુત્રપૃથક :- સ્વરાત્-ઉત: ગુણાત્ અ-સ્વરા:

★ વૃત્તિ :- સ્વસ્વરો ય ઉત્તદન્તાદ્ ગુણ વચનાત્વસ્વજના સ્ત્રિયાં હી વાં સ્યાત્ । પદ્મિ, પદ્મ: । વિશ્વી, વિશ્વ: । સ્વરાદિતિ-કિમ્ ? પાણ્ડુભૂ: । ગુણાદિતિ કિમ્ । આયુ: સ્ત્રી । ઉત્ત इति કિમ્ ? શ્વેતા પટી । અંતરાસિતિ કિમ્ ? ચક્રરિયમ્ “સત્ત્વે નિવિશતેડપૈતિ પૃથક્ જાતિષ્ઠ દૈશ્વતે । આધેયશ્ચક્રિયાજશ્ચ સોડસત્ત્વ પ્રકૃતિગુણ:”

■ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વર થી પર રહેલ અને સ્વર શબ્દ વર્ણ ત ગુણવાચી હ કારાન્ત નામથી પર સ્ત્રીલિંગમાં હી (ઈ) વિઠ્ઠલે થાય છે. (સ્વ પછી માત્ર એક વ્યંજન - ત્યાર બાદ હ્રસ્વ હ હોય તેવા હ કારા. ગુણવાચી નામને હી થાય છે) પદ્મહોંશીયાર+હી=પદ્મી પક્ષે પદ્મ: વિશ્વ+હી=વિશ્વી પક્ષે વિશ્વ: સામર્થ્ય રૂપ ગુણવાચી

કેટલાં પ્રશ્નો :- (હિ કેમ ન લાગે તે માટે)

૦ સ્વર થી પર કેમ કહયું ?

પાણ્ડુભૂ: ધોળીજ મીન-સ્વર પછી બે વ્યંજન છે

૦ ગુણવાચીશબ્દ કેમ કહયું ?

આયુ: સ્ત્રી - ઉં:રડી - આયુ ગુણવાચી નથી.

૦ હ કારાન્ત નામ કેમ કહયું ?

શ્વેતા પટી - સફેદ પટી અહીં હ કારા નથી.

૦ સ્વર વર્જન કેમ કહ્યું ?

ચક્ર હયમ્-શ્વેત વર્ણવાળી આ - અહીં ચક્ર ના વર્જનથી હી ન લાગે.

ગુજની વ્યાખ્યાનો શ્લોક :-

૦ દ્રવ્યને આશ્રિત જે રહે તે ગુણ, અપૈતિ

૦ દ્રવ્યમાંથી જે જાય છે (દા.ત. કેરી માં પીળા પક્ષ આપતા લીલાશ ચાલી જાય છે)

૦ દ્રવ્યથી પૃથક્ જાતિમાં જે દેખાય છે.

(કેરીની જેમ ઘાસમાં પણ પીળા-લીલાપક્ષ દેખાય છે.)

૦ ઉત્પાદ :- (આત્ર ન યોગે ઘડો લાલ થાય છે)

૦ નિત્ય છે -(જેમકે આકાશનું મહત્ત્વ)

તે દ્રવ્ય સ્વભાવ હિત એમ ગુણ કહેવાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી નવા શોણાદે: ૨/૪/૩૧ થી નવા

■ વિશેષ :- ૦ સ્વર-એટલે કૂર, મુખ, દર્પિષ્ઠ

અથવા શ્વેત સ્ત્રી * ૧ ત્યાર અર્થમાં છે.

[૩૫૫]

(૧૪) રથેતાદિભ્ય: વા હીસત્તોમે તોનશ્ચ ૨/૪/૩૬

★ સુત્રપૃથક રથેત-આદિભ્ય: વા હી: તદ્યોગે ત: ન: ચ

★ વૃત્તિ :- રથેની, રથેતા

■ - કન: પલિતાસિતાત । પલિક્તની । અસિન્નિ

■ વૃત્ત્યર્થ :- (વર્ણવાચી રથેત વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠ્ઠલે થાય. હી લાગતા ન નો ન થાય છે.) રથેત+હી=રથેની વિઠ્ઠલે રથેત+આ=રથેતા-ધોળી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી (૨) નવા શોણાદે: ૨/૪/૩૧ થી નવા

■ વિશેષ :- ૦ ચ ઠાર મુદ્ધવાનો હેતુ હી નાં યોગની અનુવૃત્તિ અને ત નો ન થાય તે બન્ને સાથે લેવા માટે છે * ૨ હી ન થાય તો ન પણ ન થાય

૦ રથેતાદિ :- મૂળસૂત્ર સિદ્ધેમ વ્યા. માં રપટ જ છે રથેતેત-હરિત-મરત-રોરિતાદ્-વર્ણાત્-તોનશ્ચ તેથી રથેત. છત્ હરિત, મરત, રોહિત એ પાંચ શબ્દો છે.

૦ વર્ણાત્ કેમ કહ્યું ?

રથેતા છતાં અહીં નિર્દેશ છે -વર્ણવાચી નથી

૦ વ્યુત્પત્તિ માટે બૃહદ્વૃત્તિ - ન્યાસ બુઓ :- જેમકે ધાતુ રથેદ્ મર્ત+હરિયાહિ... ઉણાદિ સૂત્ર ૨૧૦ થી ર્થ પ્રત્યય લાગીને રથેત શબ્દ બન્યો

૦ અન્ય ઉત્પદ્ધરણ :-

છત+હી=છતી વિઠ્ઠલે આ થી છતા-છામર ચીતરી હરિત+હી=હરિણી વિઠ્ઠલે હરિતા=લીલી

■ શેષવૃત્તિ :- [૭] કન: પલિતા સિતાત: ૨/૪/૩૭ પલિત, અસિત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠ્ઠલે લાગે છે. અને ત નો કન થાય છે.

* ૧ સ્વર: इति-હેમપ્રકાશ મહા વ્યાકરણ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૧૬૪

* ૨ ન્યાસ :- સન્નિયોગ શિષ્ટા નામે કાપાયેડનંતર સ્થાપ્ય પાય: ન્યાસ ૩૦

પલિત+હી=વલિક્તી-૫૨ડી સ્ત્રી
અસિત+હી=અસિક્તિ-માળગલિણી ગાય
વિકલ્પે પલિતા, અસિતા

[૫૫]

[૩૫૬]

અસહ-નચ્ચ-વિચમાન-પૂર્વપદાત્વાજ્ઞાદ ક્રોડાદિભ્યઃ
૨/૪/૩૮

★ સૂત્રપૃથઃ અસહ-નચ્ચ -વિચમાન પૂર્વપદાન્
સ્વાજ્ઞાન્ અક્રોડાદિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :- સહાદિવર્જે પૂર્વપદંયસ્વ તતઃ ક્રોડાદિવર્જાં
દદન્તાત્વાજ્ઞાન્ સ્ત્રિયાં હી વાં સ્યાત્ । પીનસ્તની, પીનસ્તના ।
અતિકેશી, અતિકેશા માલા । સહાદિવર્જનાત્ સહકેશા ।
અકેશા, વિચમાન કેશા । અક્રોડાદિભ્યઃ ઇતિ કિમ્ ?
સુક્રોડા, સુવાલા । સ્વાજ્ઞાદિતિકિમ્ ? બહુશોષા, સુજ્ઞાના
“અવિકારો દ્વયમૂર્તં પ્રાણિસ્થં લાઙ્ગ મુચ્યતે
ચ્યુતંચ પ્રાણિનસ્તન્નિમ્ચં પ્રતિમાદિષુ”

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સહ, નચ્ચ, વિચમાન
વર્જિત પૂર્વપદ છે જેનું એવું ક્રોડાદિ વર્જિત
સ્વાંગ વાચક અકારાન્ત જે નામ તેને સ્ત્રીલિંગે
હી પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પીનસ્તન+હી=પીનસ્તની પક્ષે પીનસ્તના-પુષ્ક રતન
વાળી સ્ત્રી.

અતિકેશ-કેશાન અતિક્રાન્તા-વાળ કરતાં લાંબી
સ્ત્રી-અતિકેશી પક્ષે અતિકેશા

૦ સહાદિ વર્જન કેમ કહ્યું ?

સહકેશ+આ=સહકેશા-કેશ સહિત, અકેશા-(નકેશઃ
ઇતિ અકેશઃ) કેશ રહિત વિચમાનકેશ-વાળ છે
વિચમાન જે ને - (હી ન થયો)

૦ અક્રોડાદિ કેમ કહ્યું ?

- હી ન લાગે સુક્રોડ+આ=સુક્રોડા-સારાખોડા
વાળી સુવાલ+આ=સુવાલા-સારાવાળ વાળી

૦ સ્વાજ્ઞાન્ કેમ કહ્યું ?

બહુશોષા-ખડુ સોભવાળી સુજ્ઞાના-સારા જ્ઞાન
વાળી-અન્ને સ્વજ્ઞ નથી તેથી હી ન લાગે

૦ પ્રાણીમાં રહેલું પ્રાણીનું પોતાનું અંગ
-તે સ્વાંગ-શ્લોકાર્થ :- જે વિકાર રૂપ ન હોય

તેવું (સોભ), પ્રવાહી દ્રવ્યરૂપ ન હોય (હાત.
જ્ઞાન-અમૃત છે), પ્રાણીમાં રહેલું હોય-તે
સ્વાંગ કહેવાય, પ્રાણીથી છુટું પડેલું હોય
અથવા પ્રતિમા વગેરેમાં (હાત. મુખ-હાથ)
પણ સ્વાંગ કહેવાય.

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્ હી ૨/૪/૧૬ થી
હી (૨) નવા શોણાદેઃ ૨/૪/૩૧ થી નવા

❧ વિશેષ :- ૦ ક્રોડાદિ ગણ :- ક્રોડ, લુર,

ગુદ, શાફ, વાલ, માલ, ગલ, મગ, ઉલ, ગોલ, કાર, મુજ વગેરે
૦ બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે. તેથી કિશલય કરા,
મૃણાલમુજા વગેરેમાં હી ન લાગ્યો.

૦ વાણિ પાદા કેમ થયું ?

દ્વિગોઃ સમાહારાત્ ૨/૪/૨૨ થી હી ન લાગે

૦ અવિકાર કેમ ? - બહુશોષા-ધણસોભ

૦ અદ્રવ્ય કેમ ? - બહુકફા - ખણીશ

૦ મૂતમ કેમ ? - બહુજ્ઞાના-ખડુજ્ઞાન

૦ પ્રાણિસ્થ કેમ ? - દીધં મુલાશાલા-મેટા મુખવાળી શાળા

૦ ચ્યુતંચ કેમ ? બહુકેશી, બહુકેશાસ્થ્યા ધણવાળ વાળી શેરી

૦ પ્રતિમાદિષુ કેમ ? પૃથુમુખી-પૃથુમુલા - પ્રતિમા

[૩૫૭]

(૧૬) નાસિકોદરોષ્ઠ જહ્વાદન્તકર્ણ શૃંગાઽન્ગ ગાત્ર
કળ્ઠાત્ ૨/૪/૩૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- નાસિકા-ઉદર-ઓષ્ઠ જહ્વા-દન્ત-કર્ણ
શૃંગ-અન્ગ-ગાત્ર-કળ્ઠાત્

★ વૃત્તિ :- સહાદિવર્જ પૂર્વપદેભ્યઃ એભ્યઃ સ્વાહ્યેભ્યઃ સ્ત્રીયાં
હી વાં સ્યાત્ । સુનાસિકી, સુનાસિકા । નિયમસૂત્રમિદમ્
તેનાએભ્યાં બહુસ્વરેભ્યઃ સંયોગોપાન્ત્યશ્ચ હીનં સ્યાત્ ।
સુલ્લઘા । સુપાર્શ્વ ।

■ “નલ્લમુલ્લ, દનામ્નિ વા” । સુનલ્લી,
સુનલ્લા, સુમુલ્લી, સુમુલ્લા, । નામ્નિ તુ શૂરંણલ્લા । પૂછાત્
। તથા । દીધં પૂછી, દીધં પૂછા । કચરાદીપુર્વાન્નિત્યમ્ -
કચરપૂછી । “ક્રીતાત્કરણાદેઃ” અશ્વક્રીતીઃ ક્તાદલ્પે ।
અભ્રવિલિપ્તી ધૌરિત્યાદિ । “સપલ્લ્યાદૌ, હીનેન્તાદેશશ્ચ ।
સપલ્લી, । એકપલ્લી । “ઝઢ્યામ્” પલ્લી । ‘પાણિગ્રહીતીતિ’
પતિપલ્લી । અન્તવર્તી । એવં દંઢપતિઃ । ગ્રામપલ્લી ।
ગ્રામપતિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સહ નચ્ચ અને વિચમાન
વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી
નાસિકા, ઉદર, ઓષ્ઠ, જહ્વા, દન્ત, કર્ણ, શૃંગ,
અન્ગ, ગાત્ર અને કળ્ઠ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી
વિકલ્પે થાય છે.

સુનાસિક+હી = સુનાસિકી પક્ષે સુનાસિકા કૃશોદર
+ હી = કૃશોદરી પક્ષે કૃશોદરા

૦ આ સૂત્ર વિધિ સુત્ર છે કેમકે અસહનજા... વિધ્યઃ
૨/૪/૩૮ થી હી પ્રાપ્ત છે છતાં આ સુત્ર
અનાવેલ છે તેથી નાસિકા વગેરે સિવાય અન્ય
બહુ સ્વરી સ્વાંગવાચી શબ્દોને તથા અન્તે
સંયોગવાળા દન્ત વગેરે સિવાયના સ્વાંગવાચી
શબ્દોને હી પ્રત્યય લાગે નહીં.

જેમકે સુલલટા-સારા કપાળવાળી-હી ન લાગ્યો
અને સુપાર્શ્વ-સારા પડ નાવાળી-હી ન લાગ્યો

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરદિમ્યો મુચ્ચાન્ ડી ૨/૪/૧૬ થી હી
નવા રોળાદેઃ ૨/૪/૩૧ થી નવા

❧ વિશેષ :- ૦ અસહાદિ કેમ કહ્યું ?

સહ નાસિકા, અનાસિકા, વિચમાન નાસિકા, સોદરા-વગેરે
માં હી ન લાગ્યો.

૦ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જેવી *

ઘાતુ-જન + સ્થાડર્તિ જનિમ્ય ઉણાદી સુત્ર ૧૦૯ થી
ષ પ્રત્યય લાગી જહ્વા બન્યું

■ શષ્ટરિ :- હી અંગે કેટલાંક સૂત્રો :-

[૮] નલ્મુખાદનામ્ની ૨/૪/૪૦ સહ, નજ અને
વિચમાન વર્જિત પૂર્વપદ છે જેને એવા સ્વાંગવાચી
નલ્, મુલ્, શબ્દ થી પર જે સંતા ન હોયતો સ્ત્રીલિંગે
હી વિઠલ્પે થાય છે. જેમકે સુનલ્લી પક્ષે સુનલ્લા-સારા
નખવાળી, સુમલ્લી પક્ષે સુમલ્લા-સારાં મુખવાળી પણ
વિશેષ નામ હોયતો હી ન લાગે - શૂર્ણલા=રાવણ
ની બહેનું નામ છે. [૫૬]

[૯] પુચ્છાન્ ૨/૪/૪૧ સહાદિ વર્જિત પૂર્વપદ છે
જેને એવા પુચ્છ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય વિઠલ્પે
લાગે - દીર્ઘપુચ્છી વિઠલ્પે દીર્ઘપુચ્છા = લાંબી પુંછડી
વાળી [૫૭]

[૧૦] કચ્ચ મળિ વિષ શરાદેઃ ૨/૪/૪૨ - જે કચ્ચ,
મળિ, વિષ, અને શર શબ્દ પછી પુચ્છ શબ્દ આવે તો
સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય નિત્ય થાય કચ્ચપુચ્છી - કાચ્ચર-
ચીતરા પુંછડાવાળી [૫૮]

[૧૧] ક્રીતાત્ કરણાદેઃ ૨/૪/૪૪ કરણ વાચી શબ્દ
પછી સમાસમાં આવેલ અ કારા, ક્રીત શબ્દને સ્ત્રી-
લિંગે હી પ્રત્યય લાગે છે. અશ્વક્રીતિ - ઘોડાવડે
ખરીઃ દરેલી [૫૯]

* બ્રહ્મવૃત્તિ-ન્યાસસહિત માં અખ્યાયઃ ૨ પૃ ૨૬૫-
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઃ

[૧૨] ક્તાદલ્પે ૨/૪/૪૫ કરણવાચી નામ પછી
આવેલ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ ને અલ્પ અર્થ જણાતો
હોય તો સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે અબ્રવિલ્પિત્તી ઘૌઃ
= ઓછાં વાદળાવાળું આકાશ અબ્ર+વિલ્પિત+હી [૬૦]

[૧૩] પત્યુનઃ ૨/૪/૪૮ બહુવીહિ સમાસમાં મુખ્ય
અર્થ વાળો પતિ શબ્દ અન્તે હોય તો તેને સ્ત્રીલિંગે
વિઠલ્પે હી થાય તેમજ ત્ પછી ન્ આગમ થાય છે.
દૈવપતિ+હી=દૈવપતિ+હી =દૈવ છે પતિ જેનો તેવી સ્ત્રી
દૈવપત્ની પક્ષે દૈવપતિઃ [૬૧]

[૧૪] સાદેઃ ૨/૪/૪૯ કોષ પૂર્વપદ વાળો પતિ શબ્દ
હોય તેને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠલ્પે થાય છે અને ત્ ને
અન્તે ન્ આગમ થાય છે ગ્રામપતિ વિઠલ્પે ગ્રામપતિઃ
ગામની ધણીયાણી [૬૨]

[૧૫] સપત્ન્યાદૌ ૨/૪/૫૦ સપત્ની વગેરે શબ્દો માં
હી પ્રત્યય લાગે છે અને ન્ અન્તાગમ થયો છે સવત્તિ
-સે.કય, એકપત્ની-જેને એક પતિ છે તે [૬૩]

[૧૬] ઋઢાયામ્ ૨/૪/૫૧ પરણેલી સ્ત્રી અર્થ
જણાતો હોય તો પતિ શબ્દ ને હી પ્રત્યય થાય અને
ન્ અન્તાગમ થાય પતિ+હી=પત્ની=પરણેલી સ્ત્રી [૬૪]

[૧૭] પાણિગૃહીતી ઇતિ ૨/૪/૫૨ પરણેલી સ્ત્રી
અર્થ ને સૂચવતા પાણિગૃહીતી વગેરે શબ્દો ને હી
અન્તાગમ નિપતન કરાયા છે. [૬૫]

[૧૮] પતિવત્સ્યન્તર્વત્સ્યૌ માર્યા-ગર્ભિણ્યોઃ ૨/૪/૫૩
પતિપત્ની અને અન્તર્વત્સિ શબ્દો અનુક્રમે ભાર્યા અને
ગર્ભિણી અર્થમાં નિપાતન કરાયા છે. [૬૬]

[૩૫૮]

(૧૭) જાતેરયાન્ત નિત્યસ્ત્રીશૂદ્રાત્ ૨/૪/૫૪

★ સુત્રપૃથક :- જાતેઃ અ-યાન્ત નિત્ય સ્ત્રી શૂદ્રાત્

★ વૃત્તિ :- યાન્તાદિ વર્જાજ્ઞાતિવાચિનોડદન્તાસ્ત્રિયાં
હી સ્યાત્ ।

“આકૃતિગ્રહણા જાતિ લિઙ્ગાનોચન સર્ગમાક્ર
સકૃદાસ્ત્યાત નિર્ગાહ્યા મોત્રચ ચરણૈઃ સઃ”

કુક્કુટી । બ્રાહ્મણી । નાડાયની । કઠી । યાન્તાદિવર્જન
કિમ્ ? સ્ત્રવા । શૂદ્રા । ક્ષત્રિયા ।

■ ક્વચિત્ નિત્યસ્ત્રી જાતેરપિ ઓદનમાક્રી । શક્ષપુષ્પી
। પૂર્ણાક્રી । દર્મભૂલી ઔપધિ વિશેષા ઇતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ય કારાન્ત, નિત્ય સ્ત્રી-
લિંગી અને શૂદ્ર શબ્દ વર્જિત અન્ય જાતિવાચી

અ કારાન્ત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય લાગે છે.
શ્લોકાર્થ :- (આકૃતિ શબ્દ જાતિ નો પર્યાય છે) આકૃતિ અહણથી જાતિનું અહણ થાય છે. (જેમકે કુલ્લુટ્વ - કુલ્લુટી) બધા લિંગ વડે ન ભજતી હોય તો (જે શબ્દ સ્ત્રી લિંગે ન હોય) પણ જાતિ કહેવાય (જેમ બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી - એ લિંગ વડે પણ જાતિ ઓળખાવાય) એક વખત ઉપદેશ કરાયે છેને પણ જાણી શકાય (પિતાની જાતથી પુત્રની જાતિ વિહિત થાય છે.) ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત નામ પણ જાતિનું અહણ કરે છે. (જેમકે નાંડાયની - નડની છોકરી - નડદિશ્યઃ આયનળ ૬/૧/૫૩) ચરણલક્ષણ-વેદશાખા - થી જાતિ કઠ + હી = કઠી કઠ ગોત્ર ની સ્ત્રી -
 ૦ ય નું વર્જન કેમ કયું ?

ક્ષત્રિયા - ક્ષત્રિયની સ્ત્રી

૦ નિત્ય સ્ત્રી વર્જન કેમ ?

સ્વદ્વા - ખાટલી

૦ શુદ્ર વર્જન કેમ કયું ?

શુદ્રા - શુદ્ર સ્ત્રી

ઉપરાંત દ્રવ્યાન્તો માં હી પ્રત્યય ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરાદિશ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૬ થી હી

❧ વિશેષ :- ૦ ય અન્ત વાળા શબ્દનું વર્જન કયું છે જતાં ય લોપ થયો હોય તો હી લાગી શકે છે. દા.ત. વતળ્લય - ય નો લોપ થયા પછી વતળ્લહી રૂપ થઈ શકે - વતળ્લહાત્ ૬/૧/૪૫ થી યજ્ઞ અને સ્ત્રીયાં લુપ્ ૬/૧/૪૬ થી પ્રત્યયનો લોપ

૦ અ થી પર કેમ કહ્યું ?

આલુઃ - ઉંદરડી - ડ થી પર છે માટે હી ન લાગે

૦ જાતિ વાળી શબ્દ કેમ કહ્યો ?

દેવદત્તા - નામ છે જાતિ નથી.

❧ શેષવૃત્તિ :- ક્યારેક નિત્ય સ્ત્રીલિંગે પણ હી થાય

[૧૯] પાક કર્ણપર્ણ વાલ્લાન્તાત્ ૨/૪/૫૫

પાક, કર્ણ, પર્ણ, વાલ શબ્દાન્ત જે જાતિવાચક નામ તેથી પર સ્ત્રીલિંગે હી થાય છે. ઓદનસ્યેવ પાકોડંસ્વાઃ

સા - ઓદનપાકી - વનસ્પતિ

[૬૭]

[૨૦] અસત્કાણ્ડ પ્રાન્ત શતૈકાઞ્ચ પુષ્પાત્ ૨/૪/૫૬

સત્, કાણ્ડ, પ્રાન્ત, શત, એક, અઞ્ચ વર્જિત શબ્દ થી

પર રહેલ પુષ્પ શબ્દ, તદન્ત જાતિવાચકી નામ ને સ્ત્રી લિંગે હી પ્રત્યય થાય છે. શઙ્ગપુષ્પ + હી = શઙ્ગપુષ્પી - ઔપધિ [૬૮]

[૨૧] અસંમત્તાઽજિનૈક શણ પિણ્ડાત્ ફલાત્ ૨/૪/૫૭ - સમ, મત્તા, અજિન, એક શણ અને પિણ્ડ વર્જિત શબ્દ થી પર રહેલ ફલ શબ્દ - તદન્ત જાતિ વાચકી નામને સ્ત્રીલિંગે હી થાય છે. પૂત્તકી - ઔપધિ નો પ્રદાર (સોપારીની વેલ) [૬૯]

[૨૨] અતઞ્ચો મૂલાત્ ૨/૪/૫૮ નજ્ઞ વર્જિત શબ્દ થી પર મૂલ શબ્દ - તદન્ત જાતિવાચકી નામ થી પર સ્ત્રી લિંગે હી પ્રત્યય થાય છે. દર્મમૂલ + હી = દર્મમૂલી - ઔપધિ [૭૦]

[૩૫૯]

(૧૮) ધવાયોગાદપાલકાન્તાન્ ૨/૪/૫૯

★ સૂત્રપૃથઃ :- ધવાદ્ યોગાદ્ અપાલકાન્તાન્

★ વૃત્ત :- પાલકાન્તવર્જાન્ સમ્યન્ધતઃ સ્ત્રીવૃત્તેર્ધવનામ્નો હીઃ સ્યાન્ । પ્રઘસ્ય માર્યા પ્રઘ્ની । ગણકી । અપાલકાન્તાદિતિ કિમ્ ? ગોપાલિકા

❧ વૃત્તયર્થ :- પાલક અન્તે હોય તેવા શબ્દ (સવાયના યોગ (સંબંધ) થી સ્ત્રીલિંગે વર્તતા ધવ - ભર્તાવાચકી અ કારાન્ત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે. પ્રઘસ્ય માર્યા - પ્રઘ+હી=પ્રઘ્ની - આગેવાનની સ્ત્રી ગણક + હી = ગણકી = ગણનારની સ્ત્રી

૦ અપાલકાન્તાત્ કેમ કહ્યું ?

ગોપાલિકા = ગોપાલણ - અહીં પાલક શબ્દ અન્તે છે માટે હી ન લાગે

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌરાદિશ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૬ થી હી

❧ વિશેષ :- ભર્તાવાચકી નો અર્થ - ભર્તા ના સંબંધને લીધે અનેરો જે શબ્દ પતિવાચક છે તે જ શબ્દ સ્ત્રીવાચક થયેલ હોય એવો શબ્દ દા.ત. વાણીયા - વાણીયણ, ધોખી - ધોખણ.

૦ યોગાત્ કેમ કહ્યું ?

દેવદત્તા - આ નામ જન્મ થી છે, પતિના યોગે નથી

૦ ધવ કેમ કહ્યું ?

પ્રસૂતા - અહીં પણ પ્રસૂત નામના પતિના યોગે નામ થયું નથી.

૦ આત્ કેમ ?

www.jainelibrary.org

આચાર્યી, ઉપાધ્યાયાની ઉપાધ્યાયી ।

■ “સૂર્યદેવતાયાં વા” । હીસ્ત્રયોગે ચાનન્તઃ । સૂર્યાણી, સૂર્યા । “આર્યક્ષત્રિયાદ્વા” । આર્યાણી આર્યા । ક્ષત્રિયાણી, ક્ષત્રિયા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (પતિના નામથી સ્ત્રી વાચી અનેલા) માતુલ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય શબ્દો ને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠ્ઠલે લાગે છે. હિ ના યોગે આન્ અન્તાગમ થાય છે માતુલ+હિ=માતુલાની પક્ષે માતુલી (ધવાયોગા..તાન્ ૨/૪/૫૯ થી હી) મા ખી ૦ છુન્નાદીનામ્ ૨/૩/૯૬ થી ન્ નો જ્ ન થાય આચાર્ય + હી = આચાર્યાની વિઠ્ઠલે આચાર્યી ઉપાધ્યાય + હી = ઉપાધ્યાયાની વિઠ્ઠલે ઉપાધ્યાયી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિભ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી (૨) ધવાયોગાદ પાલકાન્તાન્ ૨/૪/૫૯ થી ધવ (૩) વરુણેન્દ્ર મવશર્વલ્લ મુડાદાન્વાન્તઃ ૨/૪/૬૨ થી આન્

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર થી ધવ (ભતી) યોગ સમાપ્ત થાય છે. — અન્વ તુ સ્વપ્તમ્ —

■ શપ્તવૃત્તિ :- [૨૩] સૂર્યદેવતાયાં વા ૨/૪/૬૪ પતિના નામના યોગે અને દેવતા ૩૫ અર્થમાં વર્તતા ભર્તાવાચી સૂર્ય શબ્દ ને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠ્ઠલે થાય છે અને તેના યોગે આન્ અન્તાગમ થાય છે સૂર્યાણી વિઠ્ઠલે સૂર્યા સૂર્યદેવતા સ્ત્રી (મધ્યમવૃત્તિ ભા ૧ પૃ. ૧૯૮ માં આપ્ ૪ [૭૧]

[૨૪] આર્યક્ષત્રિયાદ્વા ૨/૪/૬૬ આર્ય (ખીજા મતે અર્થ-વિશેષ ચર્યા લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા. ૧ પૃ. ૩૨૮) અને ક્ષત્રિય શબ્દને સ્ત્રીલિંગે હી વિઠ્ઠલે થાય છે તેના યોગે આન્ અન્તાગમ થાય છે (૧) આર્યાણી પક્ષે આર્યા (૨) ક્ષત્રિયાણી વિઠ્ઠલે ક્ષત્રિયા-સ્ત્રીનું વિશેષ નામ છે — વિઠ્ઠલે આત્ પ્રત્યય લાગ્યો છે [૭૨]

[૩૪૪]

(૨૩) યવ યવનાઽરણ્ય હિમાદોષા-લિદયુરમહત્વે ૨/૪/૬૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- યવ યવન અરણ્ય હિમાત્ દોષ લિપિ મહત્વે

★ વૃત્તિ :- એમ્પશ્વતુમ્બોં યથાલક્ષ્યં દોષાદૌગમ્યે હીઃ સ્વાત્, હી યોગે ચાનન્તઃ । યવાનાં દોષો યવાની । યવનાનાં લિપિ યવનાની । ઊરુ અરણ્યં અરણ્યાની મહદિહ્મં હિમાની ।

■ યજો હાયન્ ચ વા । ગાર્ગ્યાણી, ગાર્ગી । એવ-

મન્યત્રાપિ યથાયોગમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- યવ, યવન, અરણ્ય, હિમ શબ્દ થી અનુક્રમે દોષ, લિપિ, ઊરુ (વિશાળ), મહત્વ અર્થ જણાતો હોય તો સ્ત્રીલિંગે હી પ્રત્યય થાય છે તેના યોગે આન્ અન્તાગમ થાય યવાનાં દોષઃ યવ+હી=યવાની — યજોડેલા જવ યવનાનાં લિપિઃ યવન+હી=યવાનાની-યવનોની લિપિ ઊરુઅરણ્યમ્=અરણ્ય+હી=અરણ્યાની=વિશાળ જંગલ મહદ્ હિમમ્ હિમ+હી=હિમાની=ભારેહિમ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગૌરાદિભ્યો મુલ્યાન્ હી ૨/૪/૧૯ થી હી (૨) વરુણેન્દ્ર મવશર્વલ્લ મુડાદાન્વાન્તઃ ૨/૪/૬૨ થી આન્

❧ વિશેષ :- ૦ લિપિ અર્થમાં યવન શબ્દ કેમ કહ્યો ?

યવનસ્ય માર્યા — યવની — લિપિ અર્થ નથી મારે આ સૂત્ર ન લાગતા હી જ લાગ્યો

૦ ઉક્ત અર્થ સિવાય યવાદિ માં સ્ત્રીત્વમ જ નથી રહેતું મારે પ્રતિ ઉદાહરણ આપેલ નથી.

૦ વિશેષ નામ હોય તો યવા, યવના વગેરે થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- [૨૫] યજો હાયન્ ચ વા ૨/૪/૬૭ યજ્ પ્રત્યયાન્ત નામને સ્ત્રીલિંગે હી થાય છે-તેના યોગ માં વિઠ્ઠલે હાયન્ અન્તાગમ થાય છે ગાર્ગ્ય+હી=ગાર્ગ્ય + હાયન્ + હી=ગાર્ગ્યાણી વિઠ્ઠલે હાયન્ ન લાગે તો ગાર્ગ્ય + હી=ગાર્ગી થશે.

૦ ગાર્ગ્યાણી — ગર્ગસ્ય અપસ્યમ્ હિતિ (ગર્ગદેયજ્ ૬/૧/૪૨ થી યજ્) ગર્ગ+યજ્ (જિગિતિ ૪/૩/૫૦ થી વૃદ્ધિ)= ગાર્ગ્ય, હી પ્રત્યયે ગાર્ગ્યાણી ગર્ગની પુત્રી

૦ ગાર્ગી — ગાર્ગ્ય+હી (વ્યજ્ઞનાત્તદિધતસ્ય ૨/૪/૮૮ થી ચ લોપ) = ગાર્ગ્ + હી = ગાર્ગી થયું [૭૩]

૦ અન્યત્ર પણ યથાયોગે હી પ્રત્યય થાય છે.

* સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન સુત્ર ૨/૪/૬૮ થી ૨/૪/૭૨ તથા ૨/૪/૮,૯,૧૦ ૨૬,૨૭ એ સુત્રોમાં હી લાગે છે

[૩૪૫]

(૨૪) ઉતોઽપ્રાણીનશ્ચાયુરજ્જ્વાદિભ્યઃ ઊઙ્ઘ ૨/૪/૭૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- ઉતઃ અપ્રાણીનઃ ચ અન્યુ રજ્જુઆદિભ્યઃ ઊઙ્ઘ

* અન્યત્ર હી પ્રયોગ જુઓ હૈમપ્રકાશ પૂર્વાધ પૃ. ૧૯૯ -૨૦૦ હી વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા

★ **વૃત્ત :-** નૃજાતિ વાચિનોઽપ્રાણિજાતિ વાચિનશ્ચોદન્તાત્ સ્ત્રિવામૂઙ્ સ્વાત્, ન તુ યવન્તાદ્રજવાદિમ્પશ્ચ । કુરુઃ ।
અલબૂઃ । પ્રાણિજાતિવર્જનાદાલુઃ । યુરજવાદિવર્જનાદલ્પુઃ ।
સ્ત્રી રજ્જુરિયાદૌ નોઙ્ ।

■ “વાહન્ત કઠ્ઠુકમ્પણલોર્નામ્નિ” સુવાહુઃ, કઠ્ઠુઃ, કમ્પણલુઃ । નામ્નીત્યેવ-વૃત્તવાહુઃ ।

❧ **વૃત્યર્થ :-** મનુષ્ય જાતિવાચી અને અપ્રાણીજાતિ વાચી એવા હલ્લ ઉ કારાન્ત નામને સ્ત્રીલિંગે ઝઙ્ (ઝ) પ્રત્યય લાગે છે પણ અન્તે યુ હોય તે તથા રજ્જુ વગેરે શબ્દોને આ સુત્ર ન લાગે.

0 મનુષ્ય જાતિ :- કુરુ+ઝ=કુરુઃ- કુરુની સ્ત્રી
0 અપ્રાણીવાચી :- અલબુ+ઝ=અલબૂઃ- ઉંભીની વેલ

0 પ્રાણીજાતિવાચી નું વર્જન કેમ કયું ?

આલુઃ-અહીં ઉ કારા. છે તોપણ ઝઙ્ ન થયો

0 યુ વર્જન કેમ કયું ?

અધ્વયુઃ સ્ત્રી - અધ્વયુની સ્ત્રી - યુ અન્તે છે.

0 રજ્જુ વર્જન કેમ કયું ?

રજ્જુઃ = દોરડી - ઝઙ્ ન થાય

❧ **વિશેષ :-** 0 રજ્જુ આદિમ્પઃ એ પ્રમાણે અ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે. હનુઃ=ગડથુ-રજ્જવાદિ માં આ શબ્દ નું વર્જન છે માટે ઝઙ્ ન લાગે.

0 હલ્લ ઉ કારા. કેમ કયું ?

લઘૂઃ - દીર્ઘ ઝ કારા. છે.

0 પદુઙ્ ઝ કેમ ન લાગ્યો ?

ગુણવાચી શબ્દ છે માટે

0 ઝઙ્ એવો દીર્ઘનિર્દેશ ઉત્તર સુત્ર માટે છે તેનાથી નારી, સહી, પઙ્-ગૂ, શ્વશ્રૂ એમાં દીર્ઘ ત્વ નિપાતન સિદ્ધ છે. * 1

0 અરજવાદિ માં પયુદાસ નજૂ હોવાથી ઉ વર્ણાન્ત ને જ ઝઙ્ પ્રત્યય લાગે છે. * 2

■ **શેષવૃત્તિ :-** [૨૬] વાહન્ત કઠ્ઠુ કમ્પણલોર્નામ્નિ ૨/૪/૭૪ અંતે વાહુ શબ્દ હોય, તેવા શબ્દોને કઠ્ઠુ, અને કમ્પણલ શબ્દોને જો વિશેષ નામ હોય તો સ્ત્રી-લિંગે ઝઙ્ પ્રત્યય લાગે છે.

* 1 ઝઙ્-દીર્ઘનિર્દેશ બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ સહિત અધ્યાય ૨ - પૃ ૨૮૨.

* 2 પયુદાસ નજ - લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ - પૃ. ૨૬૩

સુવાહુ+ઝઙ્=સુવાહુઃ સ્ત્રીનું વિશેષ નામ

કઠ્ઠુ+ઝઙ્=કઠ્ઠુઃ - નાગની માતા, કમ્પણલુઃ = કમ્પણ

0 ખાસ નામ કેમ કયું ?

વૃત્તવાહુઃ - ગેળી હાથવાળી સ્ત્રી, ખાસ નામ નથી માટે

ઝઙ્ ન લાગ્યો.

[૭૪]

[399]

(૨૫) ઉપમાન સહિત સંહિત સહશકગમ લક્ષ્મગાહુરોઃ
૨/૪/૭૫

★ **સુત્રપૃથઃ :-** ઉપમાન-સહિત-સંહિત-સહશકગમ લક્ષ્મગાદિ ઉરોઃ

★ **વૃત્તિ :-** ઉપમાન વાચિમ્પઃ સહિતાદિમ્પશ્ચ પઙ્-મ્પઃ પરસ્પર ઉરોઃ સ્ત્રિવામૂઙ્ સ્વાત્ । રમ્પોરુઃ સહિતોરુઃ

■ નારી-સહી-પઙ્-ગૂઃ શ્વશ્રૂઃ । એને સાધવઃ

❧ **વૃત્યર્થ :-** ઉપમાનવાચી શબ્દ, સહિત, સંહિત, શક, વામ, લક્ષ્મગ શબ્દથી પર રહેલ ઝઙ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે ઝઙ્ (ઝ) પ્રત્યય થાય છે જેમકે (ઉપમાન) - રમ્પા+ઝઙ્+ઝઙ્ = રમ્પોરુઃ રમ્પાના જેવા ઉરવાળી સ્ત્રી, સહિતોરુઃ સહિત + ઉરુ+ઝઙ્-અન્તે ઉરુ સાથે હોય તેવી સ્ત્રી

★ **અનુવૃત્તિ :-** ઉતોઙપ્રાણિનશ્ચાયુ રજ્જવાદિમ્પઃ
૨/૪/૭૩ થી ઝઙ્.

❧ **વિશેષ :-** 0 ઉપમાન વાચી કેમ કયું ?
પીનોરુઃ - પુષ્ટ ઉરવાળી સ્ત્રી પુષ્ટ શબ્દ ગુણવાચી છે માટે ઝઙ્ ન લાગે

0 અન્ય ઉદાહરણ *

સંહિતોરુઃ અન્તે ઉરુ સાથે જોડાયેલા હોય તેવી સ્ત્રી સહ-સાથે=સહેલુઃ, શક=ખરી=શકોરુઃ વામ - સુંદર=વામોરુઃ, લક્ષ્મગ-ચિત્ત=લક્ષ્મણોરુઃ

■ **શેષવૃત્તિ :-** [૨૭] નારી-સહી-પઙ્-ગૂ - શ્વશ્રૂ આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે નારી=નારી, સહી-સખી અન્તે ફી અન્ત વાળા છે પઙ્-ગૂ=પાંગળી, શ્વશ્રૂ=સાસુ અન્તે ઝઙ્ અન્તવાળા છે

[૭૫]

[399]

(૨૬) યૂનસ્તિઃ ૨/૪/૭૭

★ **સુત્રપૃથઃ :-** યૂનઃ તિઃ

★ **વૃત્તિ :-** સ્ત્રિવામ્ । યુવતિઃ ।

■ અનાથે વૃધ્વેઽણિજૌં બહુસ્વર ગુરુવા ન્યસ્યાન્તસ્ય ધ્વઃ

www.jainelibrary.org

॥ અર્હમ્ ॥

૦ કારક પ્રકરણ ૦

નામ કે ક્રિયાપદની જોડે અન્વય દર્શાવવા માટે નામને અને ક્રિયાપદને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેને વિભક્તિ કહેવાય.—નામને જુદાજુદા અર્થમાં જુદાજુદા પ્રત્યયો લાગે છે. અવા પ્રત્યયોને આધારે વિભક્તિઓના સાત ભાગ પાડેલા છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા-તૃતીયા ... થી સપ્તમી સુધી આ વિભક્તિઓમાં ષષ્ઠી-સંબંધ વિભક્તિનો અન્વય અન્ય નામની સાથે હોય છે. અને તે અર્થ વિશેષણના જેવો છે. માટે તેને વિશેષણ (સંબંધ) વિભક્તિ કહેવાય છે. ષષ્ઠી સિવાયની વિભક્તિનો અન્વય ક્રિયાપદ સાથે હોય છે માટે એ વિભક્તિઓ કારક વિભક્તિ કહેવાય છે.

“કારક એટલે ક્રિયાની સાથે સંબંધ”

“कर्ता कर्मच करणच सम्प्रदान तथैव च
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्” * સ્વાધ્યથ પ્રકાશ પૃ. ૨

કારક છ છે.—કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ — કારકનો અર્થ સિદ્ધહેમ વ્યા.માં ૨/૨/૧ સૂત્રથી રજૂ થયો છે. અને કારકો અનુક્રમે ૨/૨/૨, ૩, ૨૪, ૨૫, ૨૯, ૩૦ એ છ સૂત્ર દ્વારા સંક્ષિપ્ત રીતે વ્યાખ્યાયિત થયા છે. — આ વિભાગમાં કારકોમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિભક્તિઓના સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો આપેલ છે. સિદ્ધહેમ વ્યા. માં સૂત્ર ૨/૨/૧ થી ૨/૨/૩૦ કારકનું નિરૂપણ કરે છે અને ૨/૨/૩૧ થી ... વિભક્તિ પ્રયોગ વિચાર છે ૨/૨/૩૩ થી ઉપપદ વિભક્તિ વિધાનો છે.

(૧) કર્તા	:- કોઇપણ પદ જ્યારે ક્રિયાના કરનારને દર્શાવે છે ત્યારે તે કર્તા કહેવાય છે.	પ્રક્રિયા સુત્ર
	સંબોધન પણ કર્તા અર્થનું જ સૂચન કરે છે	+ પ્રથમા ૧થી૩
(૨) કર્મ	:- ક્રિયાનો વિષય કે ક્રિયાનું લક્ષ્ય બતાવનાર પદ	+ દ્વિતીયા ૪થી૧૫
(૩) કરણ	:- પદ જ્યારે ક્રિયાનું સાધન, રીત કે કારણ દર્શાવે તે	+ તૃતીયા ૧૬થી૨૨
(૪) સંપ્રદાન	:- કંઇક આપવાની ક્રિયાનું જે ગૌણ કર્મ, જેને ઉદ્દેશીને કંઇક અપાય તે	+ ચતુર્થી ૨૩થી૩૧
(૫) અપાદાન	:- અપાદાન એટલે છૂટા પડવું-જેનાથી છૂટા પડવાની ક્રિયા થઈ હોય તે	+ પંચમી ૩૨થી૩૬
(૬) અધિકરણ	:- ક્રિયાનું સ્થાન, સમય, આધાર	+ સપ્તમી ૩૭થી૪૨
— —	સંબંધ	+ ષષ્ઠી ૪૩થી૪૮
— —	વિશેષ વિધાનો	— ૪૯થી૫૮

* સ્વાધ્યથ પ્રકાશ-કર્તા-પૂ. આચાર્ય વિજય લાવણ્ય સુગિજી - આ ગ્રન્થ ૧૯૮૮ પૃષ્ઠોમાં કારક પ્રકરણનું સુંદર નિરૂપણ કરે છે - જિજ્ઞાસુઓએ ખાસ જોવા જેવો છે.

***** કારક - પ્રકાર *****

(૧) ક્રિયા હેતુ: કારકમ્ ૨/૨/૧

★ વૃત્તિ :- ક્રિયાયા હેતુ: (કારણ) કર્તાદિ કારકસંજ્ઞાં ભવતિ । તત્ત્વદ્રવ્યાણાં સ્વપરાશ્રય સમવેતક્રિયાનિર્વર્તકં સામર્થ્યં શક્તિરિત્યાચક્ષતે । શક્તિશ્ચ સહભૂયાંવદ્રવ્ય ભાવિનિ ચ ક્રિયાકાલ એવાભિવ્યજ્યતે । કરોતીતિ કારકમિતિ અન્વયં સંજ્ઞાસમાશ્રયણાચ્છાનાશ્રિત વ્યાપારસ્ય નિમિત્તત્વમાત્રેણ હેત્વાદે: કારક સંજ્ઞા ન ભવતિ ।

❧ *વૃત્ત્યર્થ* :- ક્રિયાનો કારણભૂત હેતુ - કર્તા (કર્તા-કરણ-કર્મ વગેરે છે) કારક સંજ્ઞા થાય છે—દ્રવ્યોમાં સ્વ-પર આશ્રય સંબંધિ ક્રિયાનું ઉત્પાદક સામર્થ્ય એજ શક્તિ (કારક) કહેવાય છે—વળી તેજ શક્તિ જ્યાંસુધી દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી અંતર્નિહિત (સાથે જન્મેલી) હોતી હતી, ક્રિયા સમયેજ અભિ-વ્યક્ત થાય છે (જેમકે-જ્યાં સુધી અગ્નિ ત્યાં સુધી દાહકત્વ શક્તિ)

—કરોતિ ઇતિ કારક: (કૃત્-ગ્-કૃ-એટલે ક્રિયા અને ગ્-એટલે કર્તા, ક્રિયાનું કર્તૃત્વ જે નાં હોય તેની કારક સંજ્ઞા થાય) — પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યય ના અર્થ સાપેક્ષ આ અન્વય કારક સંજ્ઞાનો આશ્રય કરવાથી જ્યાં જ્યાં વ્યાપારનો આશ્રય ન હોય અને માત્ર નિમિત્તત્વ હોય તેવા હેતુ વગેરેની કારક સંજ્ઞા થતી નથી.

❧ વિશેષ :- વૃત્તિને સ્પષ્ટ કરવા અલગ અલગ મુદ્દામાં વિભાજન કરી વિશેષાર્થ* સ્પષ્ટ કર્યો છે પ્રિયં કર સુરિ કૃત ટીપ્પણુ—પ્રક્રિયા-પૃ. ૧૦૮ પણ જોવા જેવું છે 0 ક્રિયા એટલે પ્રવૃત્તિ માત્ર

* વૃત્ત્યર્થ - પંડિતવયં શ્રી વજુભાઈ સાથેના વિચાર વિમર્શ પરની નોંધ છે. - સામાન્ય તથા પ્રક્રિયાકાર લઘુવૃત્તિની વૃત્તિને અનુસરે છે— હીં લઘુવૃત્તિમાં ખુદહ વૃત્તિ કરતા ગમે તે દારણે વૃત્તિ ભિન્ન અને અપુણું લાગે છે - પ્રક્રિયાકારને પણ તેમ લાગ્યું હશે તેથી ખુદહવૃત્તિની નોંધ કરી છે - સૂત્ર ન્યાય-પરિભાષાથી યુક્ત વૃત્તિ ધરાવતું હોય - લઘુવૃત્તિના ભાષા. માં યોગ્ય ન્યાય નથી મળ્યો. દિપિકા પ્રકાશમાં પણ જુદા શબ્દો થી ન્યાય અપાયો છે - માટે “વિશેષ” જુઓ

ક્રિયા એ પ્રકારે છે (૧) ક્લાતિકા (૨) વ્યાપારાત્મિકા 0 ક્રિયામાં ભાગ લેવા સાથે જે કોઈ સક્રિય હોય તેવા કર્તા, કર્મ વગેરે તેનું નામ કારક 0 ક્રિયામાં ભાગ લેનાર ન હોય અને માત્ર નિમિત્ત રૂપે હોય - ક્રિયાગ્રહિત હોય તેને કારક ન સમજવા 0 અન્વય સંજ્ઞા હોય ત્યાં સંજ્ઞાવાચક શબ્દની આવૃત્તિ થાય છે (અન્વય એટલે અર્થને અનુસરવું)

આ સૂત્ર સંજ્ઞાસૂત્ર છે આ સૂત્રમાં ક્રિયા હેતુ: એ સંજ્ઞી છે. અને કારકમ્ એ સંજ્ઞા છે અન્વય સંજ્ઞા હોવાથી સંજ્ઞાવાચક કારકમ્ શબ્દની આવૃત્તિ થશે તેથી એક કારકમ્ એ ક્રિયા હેતુ: નું વિરૂપણ બનશે—બીજું કારકમ્ સંજ્ઞારૂપે રહેશે—આમ કારકમ્ ક્રિયા હેતુ: કારકમ્ એ પ્રમાણે સૂત્ર થશે. કૃત્-ગ્-કૃ થી પ્રથમ કારક શબ્દ બન્યો તેનો અર્થ ક્રિયાશ્રય થાય છે ક્રિયા એટલે વ્યાપાર અને આશ્રય એટલે કર્તા

આ પ્રમાણે ક્રિયાશ્રય અર્થ કરવાથી કેવળ ક્રિયા માત્ર ના હેતુઓનીજ કારક સંજ્ઞા થતી નથી.

સામર્થ્ય એ પ્રકારે છે (૧) સ્વઆશ્રિત (૨) પરાશ્રિત સ્વ-પરને આશ્રિતે ત્રણ પ્રકારે ક્રિયા થાય છે (૧) સ્વાશ્રિત ક્રિયા :- જેવ આસ્તે ચૈત્ર એસે છે કર્તારૂપ કારક સ્વાશ્રય સંબંધિ વ્યાપારાત્મક ક્રિયાનું સંપાદક છે

(૨) પરાશ્રિત ક્રિયા :- ઘટંકરોતિ ધડો કરે છે.

(૩) ઉભયાશ્રિત ક્રિયા :- અન્યોન્યમ્ આશ્રિણ્યતઃ મિત્રે-મિત્રો પરસ્પર ભેટે છે. આ ત્રણે ક્રિયામાં સામર્થ્ય શક્તિ તે કારક કહેવાય.

એક દૃષ્ટાન્ત થી જ કારકની સ્પષ્ટ સમજ

(૧) સાધક પૂજે છે (પૂજવાની ક્રિયાનો કર્તા સાધક છે)

(૨) સાધક અરિહંતને પૂજે છે (કર્મ)

(૩) સાધક ચેતના-મન-શરીર-સામગ્રીથી અરિહંતને પૂજે છે (કરણ)

(૪) સાધક અરિહંત કે સિદ્ધપણાને માટે ચેતના (ભાવ) અને સામગ્રી (દ્રવ્ય) થી અરિહંતને પૂજે છે (સંપ્રદાન)

(૫) સાધક પરભાવ દશાથી છૂટો પડીને અરિહંત કે સિદ્ધપણાને માટે ચેતના (ભાવ) અને સામગ્રી (દ્રવ્ય) થી અરિહંતને પૂજે છે (અપાદાન)

* વિશેષ :- હેમ દિપિકા પ્રકાશ ભા. ૧ ને આધારે

(૬) સાધક પરભાવ દશાથી છૂટો પડીને અરિહંત કે સિધ્ધપણાને પામવા માટે ચેતના (ભાવ) અને (દ્રવ્ય) સામગ્રી થી જિનાલયમાં અરિહંતને પૂરે છે (અધિહરણ)

[38c]

(२) नाम्नः प्रथमैक - द्विवहौ २/२/३१

★ सुत्रपृथ० - नाभ्नः प्रथमा एक द्वि बहौ

★ पृ ८ :- स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्गसङ्ख्या-शक्ति लक्षणाः
 ५ समग्रः समग्रो वा पञ्चको नामार्थस्तस्मिन्नेक द्वि बहौ
 वर्तमानान्नाम्ना यथ सङ्ख्यां स्रौजस्त्वक्षणा प्रथमा स्यात् ।
 डित्थः गौः शुक्लः कारकः दण्डी इति प्रथमा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિકલ્પે સમયરૂપે કે અ-સમય રૂપે સ્વાર્થ (પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત) દ્રવ્ય (સત્ય ભુત). લિંગ (પુ.સ્ત્રી), સંખ્યા (એક-દ્વિ-ત્રયન), શક્તી કર્તૃત્વ કે (કર્મત્વ છ માંથી એક કરણ), લક્ષણ (ધર્મ) એ પાંચ નામાર્થ છે તેનાં એકત્રયન-દ્વિત્રયન-પ્રહુત્રયન માં વર્તતા નામને અનુક્રમે સિ-ઔ-જસૂ લક્ષણવાળી પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.

સ્વાર્થના-સ્વરૂપ. જાતિ. ગુણ, ક્રિયા. સંબંધ
એ પાંચ ભેદે ઉદાહરણ આપેલ છે.

२५३५ :- डित्थ+सि=डित्थः - २५३५ (६।थी)

જાતિ :- ગૌ+સિ=ગૌઃ - ગાય

उत्थित :- कारक+सि=कारकः - इत्येवम्

गुशु :- शुक्ल+सि=शुक्लः - सङ्केतः

સંબંધ :- દણિડનુ+સિ દણડી - હંડવાળો।

❧ विशेष :- ० विभक्ति प्रयोग विद्याभु

આ સૂત્ર છે - મુખ્યત્વે નામને પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.
તેટલું અહીં સમજવાનું છે.

० इत एक-द्वि-बहौ श्री ग प्रथमा थाय तो कर्ता वगैरे
ने प्रथमा कर्ता र ते ?

પ્રત્યયથી ક્ષર્તિનો અર્થ જણાય છે તેથી * 1 ઉક્તાર્થ નામ
પ્રયોગ” ન્યયથી ક્ષર્તિને તૃતીયા ન લગાડતા પ્રથમા લાગે છે
0 નામ્નઃ એમ કહ્યું ? નિઃચંદ્ર વાણ્-ધાતુ વાક્યને ન થાય

[300]

નોંધ :- આ સૂત્રને ખૂબ ઉજાણથી વિશેષ રીતે
સમજવા જિજ્ઞાસુઓએ અંદર પ્રકાશ* 2અન્યજોવો

* १ उक्तार्थं नाम प्रयोग :- न्याय २८ पृ. २६-२७

* 2 હૈમ પ્રદાશ - પુર્વાધ* પૃ. ૨૦૫ થી ૨૦૭

(3) आमन्त्रये २/२/३२

★ वृत्ति :- सह सम्बोधनाहं नाम्नः प्रथमा स्यात् । हे देव ।

॥ वृत्त्यर्थः :- संशोधन अर्थमां वर्तता
नामथी पर प्रथमा विभक्ति थाय छ हे देव
(संशोधननो विषय ते आभन्त्रणु)

★ अनुवृत्ति :- नाम्नः प्रथमैक द्विवहौ २/२/३१

॥ विशेष : ० आमन्त्रण કેમ ?

રાજા મવા પુ રાજ થા - અહીં આમંત્રણ નથી
0 કોઇને યોગ્યતા કંઈપણ દહેવા અભિમુખ કરવો એ
સંબોધન

० विलक्षित प्रयोग विचारनु' सूत्र - प्रथमा विलक्षित भाटे

[302]

(४) कर्तुव्याप्त्यं कर्म २/२/३

★ सुत्रपृथ ० :- कर्तुः व्याप्यं कम'

★ धृत्तः :- कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुम् इष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म च स्यात् । तत्रैधा-निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । यदसञ्ज्ञायते तन्निर्वर्त्यम् । यत्रावस्थान्तरं क्रियते तद्विकार्यम् यत्सदेव प्राप्यते तत्प्राप्यम् पुनरेकैकं त्रिधा — इष्टमनिष्ट-मुदासीनं च । मुख्यं गौणं भेदात्तद्विधा ।

स्व વૃત્ત્યર્થ :- કર્તા ક્રિયા વડે જે વસ્તુને વિશેષ રીતે મેળવવા હચ્છે છે, તે કારક-વ્યાપ્ય ઔરતે કે કર્મ કહેવાય છે. (અથવા કર્તા વડે કરાય તે કર્મ-કર્મરૂપ જે કારકતે ‘વ્યાપ્ય’) તે કર્મ ત્રણ પ્રકારે છે, નિર્વૃત્તિ, વિકાર્ય,

प्रत्य.

0 નિર્વાત્ય :- ક્રિયા વડે જે પેદા થાય છે તે-
(પૂર્વે માટી સ્વરૂપે હોય પછી ઘડા રૂપે થાય તે)

0 વિકાસ :- જેમાં ક્રિયા વડે નવી અવસ્થા કરાય છે તે (વિકાર કરાય છે તે) (જેમ સોનાને કુંડલ સ્વરૂપે ખનાવે - લાકડાને રાખ સ્વરૂપે ખનાવે તે)

૭ પ્રાપ્ત્ય :- જે સદા પ્રાપ્ય જ હોય તે ક્રિયા
વડે પ્રાપ્ત કરવું (ગામ જવું. - ધડા ભેવો)

વળી કર્મના બીજા ત્રણ પ્રકાર છે.
 ધ્ય, અનિધ્ય, ઉદાસીન. (ધ્ય - સોતું મેળ-
 વતું અનિધ્ય ઝેરખાતું, ઉદાસીન - ઘાસના
 સ્પર્શ)

મુખ્ય અને ગૌણ એવા બે પ્રકારે પણ

કરાય છે અન્ય કારકોની નહીં - મનસા સ્મૃતમ્ એવી
હતી - કરણ શેષ વિવક્ષા અભાવે પાડી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧) નાથ: ૨/૨/૧૦ (દ્વિત્થે અર્થમાં)
આત્મને પદી નાથુ ધાતુના કર્મને વિકલ્પે કર્મ સમજવું.
કર્મ હોય તો ખીજી વિભક્તિ, અન્યથા પાડી વિભક્તિ
માં આવે (દ્વિતીય) સર્વિર્નાયકે વિકલ્પે (પાડી) સર્વિષા
નાથતે - ધી ને માંગે છે.

(નોંધ :- શ્વાદિ આત્મને પદ સૂત્ર: ૧૫૪ માં નાથ:
સુત્ર આવશે. [૭૬]

[૩૭૪]

(૭) રુજાડયથાડજરિસન્તાપેર્માવે કર્તારિ ૨/૨/૧૩

★ સૂત્રપૃથ ૦ :- રુજા અર્થસ્ય અજ્વરિ સન્તાપે: માવે કર્તારિ

★ વૃત્તિ :- ડજરિસન્તાપિ વર્જીપીઢાર્થધાતુનામપિ વ્યાખ્યં
કર્મ વા, માવે કર્તારિ સતિ । ચૌરસ્ય ચૌરં વા રુજતિ રોગ: ।

■ “જાસનાટક્રાથપિષોર્હિંસાયામ્” । ચૌરસ્ય ચૌરં વોજાસયતિ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જિ અન્ત વાળા ડજર અને
સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક તપ્ ધાતુ વર્જિત રુજા-પીડા
અર્થવાળા ધાતુનો કર્તા ભાવરૂપ હોય તેનું
જે કર્મ તે વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞક થાય છે જેમકે :-

ચૌરં રુજતિ રોગ: વિકલ્પે ચૌરસ્ય રુજતિ રોગ:
રોગ ચોરને પીડે છે. (રોગ-ભાવના ચી કર્તા છે)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કર્તુર્વ્યાખ્યં કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ
(૨) હકોર્તવા ૨/૨/૮ થી નવા

❧ વિશેષ :- ૦ અજ્વરિ સન્તાપે: કેમ દહયું ?
જ્વર:-આયુનં ડજરયતિ રોગ: ખૂમ ખાનારને રોગ પીડે છે.
સન્તાપ્ - આયુનં સન્તાપયતિ રોગ:- ખૂમ ખાનારને
રોગ સન્તાપે છે. - અહીં ડજર અને સન્તાપ ધાતુ
હોવાથી વિકલ્પે પ્રયોગ ન થાય.

૦ માવકર્તારી કેમ ?

મૈત્રં રુજતિ શ્લેષ્મા દક્ષ મૈત્રને પીડે છે.

- દક્ષ ભાવરૂપ કર્તા નથી

ચૈત્રં રુજતિ અત્યશને વાત: - ચૈત્રને વધુ ખાવાથી
વાયુ પીડે છે - અહીં ભાવ છે કર્તા નથી

૦ રુજાર્થ કેમ દહયું ?

અતિ જીવન્તમાનન્દ પીડા અર્થ નથી માટે વિકલ્પે પાડી ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨) જાસ-નાટ-ક્રાથ-પિષ:હિંસાયામ્
૨/૨/૧૪ હિંસા અર્થવાળા જિ અન્ત એવા જાસ-નાટ
ક્રાથ-પિષ ધાતુના વ્યાખ્યને વિકલ્પે કર્મ સમજવું.

ચૌરસ્ય ચૌરં વા ડજાસયતિ - ચોરને ખાંધે છે. એજ
રીતે ચૌરસ્ય ચૌરં વા ડજનાટયતિ (દનડે છે) ઉત્ક્રા-
યયતિ (પીડે છે) પિનટિ - પીડે છે. [૭૮]

[૩૭૫]

(૮) નિપ્રોખ્યો ઘ્ન: ૨/૨/૧૫

★ સુત્રપૃથ ૦ :- નિ-પ્રોખ્ય: ઘ્ન:

★ વૃત્તિ :- સમસ્ત વ્યસ્ત વિપર્યસ્તામ્યાં નિપ્રામ્યાં પરસ્ય
હન્તેર્વ્યાખ્યં કર્મ વા સ્યાત્ । ચૌરસ્ય ચૌરં વા નિપ્રહન્તિ-
નિહન્તિ-પ્રહન્તિ-પ્રગિહન્તિ ઇત્યાદિ ।

■ :- “અઘે: શીઙ્ઙ સ્થાસ આધાર:” । કર્મ

નિત્યં સ્યાત્ । ગ્રામમધિશેતે અધિતિષ્ઠતિ અઘ્યાસ્તે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સમસ્ત નિ-પ્ર પછી, વ્યસ્ત
નિ-પ્ર પછી, વિપર્યસ્ત પ્ર-નિ પછી આવેલા
હિંસા અર્થવાળા હન્ ધાતુના વ્યાખ્યને વિકલ્પે
કર્મસંજ્ઞક સમજવું, જેમ કે:-

ચૌરસ્ય નિપ્રહન્તિ પક્ષે નિહન્તિ પક્ષે પ્રહન્તિ પક્ષે
પ્રગિહન્તિ ચૌરં નિપ્રહન્તિ પક્ષે નિહન્તિ પક્ષે

પ્રહન્તિ પક્ષે પ્રગિહન્તિ

ચોરને મારે છે - અહીં વિકલ્પે પાડી-દ્વિતીયા
વિભક્તિ થય- (સમસ્ત:- નિપ્ર, વ્યસ્ત:- નિ અને
પ્ર, વિપર્યસ્ત પ્રાને ત્રણે પ્રકારે પ્રયોગ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) જાસ નાટક્રાથ પિષોર્હિંસાયામ્
૨/૨/૧૪ થી હિંસાયામ્ (૨) હકોર્તવા ૨/૨/૮ થી નવા
(૩) કર્તુર્વ્યાખ્યં કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ હિંસાયામ્ કેમ દહયું ?
રાગાદીનં નિહન્તિ - રાગાદિ શત્રુઓને હણે છે. અહીં
વિકલ્પે એ રૂપો ન થાય. કેમ કે હિંસા નથી

૦ નિપ્રોખ્ય: કેમ દહયું ?

ચૌરં હન્તિ - ચોરને હણે છે. - નિ-પ્ર નથી

૦ સુત્રમાં ૫ વ. સમસ્ત-વ્યસ્ત અને વિપર્યસ્તના
સંગ્રહ માટે છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૩) અઘે: શીઙ્ઙ સ્થાડસ: આધાર:
૨/૨/૨૦ અધિ ઉપસર્ગ સાથે સંખધ ધરાવતાં શીઙ્ઙ,
સ્થા અને આસ્ ધાતુના આધારની નિત્ય કર્મ સંજ્ઞા
સમજતી.

ગ્રામે અધિશેતે ને ખલ્લે ગ્રામમ્ અધિશેતે-ગ્રામમ્ અધિતિષ્ઠતિ,
ગ્રામમ્ અઘ્યાસ્તે થાય. (ગામમાં રહે છે) [૭૯]

[૩૭૬]

(૯) ઉપાન્વધ્યાઃ વસઃ ૨/૨/૨૧

★ સૂત્રપૃથક :- ઉપ અનુ અધિ આઙ્ વસઃ

★ વૃત્તિ :- એવો વસતેરાધારોડવ્યેવમ્ । ગ્રામમુપવસતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉપ, અનુ, અધિ, આઙ્ (આ) પુર્વક વસ્ધાતુના આધારને કર્મસંજ્ઞક સમજવું (આધારસૂચક નામ છતાં દ્વિતીયા લાગે-સપ્તમી નહીં) ગ્રામમ્ ઉપવસતિ - ગામમાં રહે છે.

ગ્રામમ્ તું ગ્રામે ન થયું.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અધેઃ શિઙ્-સ્થાડસઃ આધારઃ ૨/૨ ૨૦ થી આધાર

(૨) કર્તુઃ વ્યાપ્યકર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ ઉપવસ્ નો અર્થ ઉપવાસ ન કરવો - તેમજ - ઉપવસ્તે - ઠાકે છે એવો અર્થ પણ ન થાય. માત્ર રહે છે અર્થનું જ પ્રદણ કરવું.

૦ વસ્ ધાતુ વસતિ બ્વાદિ ગણ-૧ નો લેવો અદાદિ ગણ-૨ નો નહીં * ૧

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

ગ્રામમ્ અધિવસતિ, અનુવસતિ, આવસતિ,

૦ અનુ વગેરેના સાહચર્યથી ઉપ - સ્થાનાર્થમાંજ પ્રદણ કરવો નાથ, નિવૃત્તિ અર્થમાં નહીં * ૨

[૩૭૭]

(૧૦) વાડમિનિવિશઃ ૨/૨/૨૨

■ સૂત્રપૃથક :- વા અમિ-નિ વિશઃ

★ વૃત્તિ :- અમિ-નિ પુર્વસ્ય વિશ આધારઃ કર્મ વા સ્થાત્ । વ્યવસ્તિવિભાષેયમ્, તેન કવચિત્કર્મસંજ્ઞા કવચિદાધારસંજ્ઞાડપિ । ગ્રામમમિનિવિશતે । કલ્યાણે અમિનિવિશતે

■ “કાલાધ્વભાવ દેશ વા કર્મચાકર્મણામ્ । માસમાસ્તે માસ આસ્વતે । “ક્રિયા વિશેષણાન્” । દ્વિતીયા । ક્રિયા વ્યવવિશેષણે દ્વયસ્ય ક્ત્વીવત્વમ્ । સ્તોક પંચતી સુખં સ્થાતા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અમિ+નિ ઉપસર્ગ પૂર્વક વિશ્ ધાતુનો જે આધાર વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞક થાય. અહીં વ્યવસ્થિત વિભાષા૩૫ વા તું પ્રદણ કરેલ હોવાથી (અમુક પ્રયોગોમાં જ આ સૂત્ર લાગે અને અમુક પ્રયોગોમાં આ સૂત્ર ન લાગે)

* ૧ અદાદ્યનદાદ્યોરનદાદેરેવ ગ્રહણમ્ ન્યાયથી બ્વાદિ પ્રદણ કરવું ન્યાય - ૩ પૃ. ૫૨.

* ૨ અન્વાદિ - બૃહદ્વૃત્તિ - સૂત્ર ૨/૨/૨૧ ની વૃત્તિ

ક્યારેક કર્મસંજ્ઞા થાય - ક્યારેક અધિકરણ સંજ્ઞા થાય.

(કર્મ) ગ્રામમમિનિવિશતે - ગામમાં પ્રવેશ કરે છે. (આધાર) કલ્યાણે અમિનિવિશતે-કલ્યાણમાં વસે છે.

■ અનુવૃત્તિ :- કર્તુઃ વ્યાપ્ય કર્મ ૨/૨/૩ થી કર્મ

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં મુકેલ વા વિકલ્પ માટે નથી પણ વ્યવસ્થિત વિભાષા માટે છે. તેથી જ નવાલખી અનુવૃત્તિ ન લઈ જતા પૃથગ્ વા તું પ્રદણ કર્યું

■ શેષવૃત્તિ :- (૪) કાલાધ્વભાવદેશવા કર્મ ચા કર્મણામ્ ૨/૨/૨૩ અર્ધર્મક ધાતુઓના ઠાળ૩૫, માર્ગ-૩૫ ભાવ૩૫ અને દેશ૩૫ આધારને એકીસાથે કર્મ૩૫ અને અર્ધર્મ૩૫ વિકલ્પે સમજવા.

કાળ૩૫ આધાર :- માસમ્ આસ્તે પક્ષે માસે આસ્તે = મહિના સુધી ખેસે છે.

માસમ્ આસ્વતે - અહીં કર્મ સંજ્ઞા માનીને માસમ્ દ્વિતીયા વિલક્ષિત થાય. - અર્ધર્મક સંજ્ઞા માનીને આસ્તે માં ભાવ અર્થમાં કય પ્રત્યય થયો [૮૦]

(૫) ક્રિયા વિશેષણાન્ ૨/૨/૪૧ ક્રિયા વિશેષણ સૂચક ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિલક્ષિત લાગે છે ક્રિયા વિશે-પણમાં નપુંસક લિંગ થાય છે.

સ્તોક પંચતી - થોડું નાંધે છે, સુખં સ્થાતા સુખે રહે છે-સ્તોક, સુખ અને ક્રિયા વિશેષણ છે. [૮૧]

[૩૭૮]

દ્વિતીયા અંગેના વિધાનો :-

(૧૧) ઉત્કૃષ્ટેડનૂપેન ૨/૨/૩૯

★ સૂત્રપૃથક :- ઉત્કૃષ્ટે અનૂપેન

★ વૃત્તિ :- ઉત્કૃષ્ટાર્થાદનૂપાભ્યાં યુક્તાદ્ગૌણા નામ્ને દ્વિતીયા ભવતિ । અનુસિદ્ધસેન કવયઃ । ઉપહેમચન્દ્રં વૈયાકરણાઃ । તેષુ તૌ ઉત્કૃષ્ટૌ હત્યર્થઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં વર્તતા અનુ અને ઉપ થી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાય છે. અનુ સિદ્ધસેન કવયઃ બધા કવિ સિદ્ધસેનથી ઉતરતાં છે.

ઉપહેમચન્દ્રં વૈયાકરણ :- હેમચન્દ્ર શ્રેષ્ઠ વૈયાકરણ છે

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌણાત્ સમયા નીકષા હા ધીમન્તરાડન્તરે ણાડતીયેન તેનૈ દ્વિતીયા ૨/૨/૩૩ થી ગૌણાત્ દ્વિતીયા

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં વિલક્ષિત પ્રયોગ વિચારથી (ઉપપદ વિલક્ષિત થી) દ્વિતીયા થાય છે.

૦ ઉક્ષુષ્ટ શબ્દ હીન ની અપેક્ષાએ સમજવો

[૩૭૯]

(૧૨) ગૌણાત્ સમયા નિકષા-હા-ધિગન્તરાડન્ત
રેણાડતિ યેન તેનૈ દ્વિતીયા ૨/૨/૩૩

★ સુત્રપૃથક :- ગૌણાત્ સમયા નિકષા હા ધિક્
અન્તરા અન્તરેણ અતિ યેન તેનૈ દ્વિતીયા

★ વૃત્તિ :- ક્રિયાન્વયિમુલ્કમ્, પરંગૌણમ્ સમયાદિભિર્નવ
-મિયુક્તાદ્ગૌણાન્નામ્નો દ્વિતીયા સ્યાત્ । સમયા ગ્રામમ્ ।
નિકષા ગિરિન્દી । હા મૈત્રં વ્યાધિઃ । ધિગ્ જાલ્મમ્ ।
અન્તરા નિષધં નીલં ચ વિદેહાઃ । અન્તરેણ ધર્મ ક્વ
સુલ્મ । અતિવૃદ્ધ કુરુન્ વલ્મ । યેન પશ્ચિમાં ગતસ્તેન
પશ્ચિમાં નીતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ક્રિયાન્વયી મુખ્ય, અન્યગૌણ
(આજ્ઞાત પદની સાથે અભેદ કરીને સંબંધ
ન થાય તે ગૌણનામ કહેવાય) સમયા (નજીક)
નિકષા (નજીક) હા (ખેડ), ધિગ્ (ધિકાર),
અન્તરા (મધ્યમાં) અન્તરેણ (સેવાય), અતિ
(ઉદ્વેગન), યેન-તેન (ખન્ને શબ્દો લક્ષ્ય-લક્ષણ
ભાવ જણાવે છે) અ અધા શબ્દો સાથે જોડા-
યેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાયછે.

૦ સમયા ગ્રામમ્ - ગામની પાસે.

૦ નિકષા ગિરિન્દી - પર્વત પાસે નદી.

૦ હા મૈત્રં વ્યાધિ - અરે મૈત્રને રોગ.

૦ ધિગ્ જાલ્મમ્ - દુબળે પિકાર.

૦ અન્તરા નિષધં નીલં ચ વિદેહા :- નિષધ અને
નીલ પર્વત વચ્ચે વિદેહ પર્વત છે.

૦ અન્તરેણ ધર્મ ક્વ સુલ્મ - ધર્મ વિના સુખ કયાં ?

૦ અતિ વૃદ્ધ કુરુન્ વલ્મ - કૌરવોથી પાંડવોનું
લશ્કર બળવાન છે

૦ યેન પશ્ચિમાં ગતઃ - જે બાજુથી પશ્ચિમમાં ગયો

૦ તેન પશ્ચિમાં નીતઃ - તે બાજુથી પશ્ચિમમાં
લઇ ગયો.

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વિતીયા :- અમ્ ઔ શસ્ પ્રત્યયો

૦ વિભક્તિ વિચારથી દ્વિતીયા-પષ્ટીનો અપવાદ

૦ ગૌણાત્ કેમ કહેવું ?

અન્તરા ગાર્હપત્યમાહવનીયં ચ વેદી :- અહીં વેદિ શબ્દ
પ્રધાન હોવાથી દ્વિતીયા થશે નહીં.

[૩૮૦]

(૧૩) દ્વિત્વેડ્વોડ્ધ્યુપરિમિઃ ૨/૨/૩૪

★ સુત્રપૃથક :- દ્વિત્વે અધો-અધિ-ઉપરિમિઃ

★ વૃત્તિ :- દ્વિસ્કૌરેમિયુક્તાદ્ દ્વિતીયા સ્યાત્ ।
અધોડ્વોગ્રામમ્, અધ્યધિગ્રામમ્ ઉપયુપરિ ગ્રામ-ગ્રામાઃ ।
દ્વિત્વેન ઇતિ કિમ્ ? અધો ગૃહસ્ય ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દ્વિર્ભાવ પામેલા (ખેડ-
ડાયેલ) અધસ્ અધિ, ઉપરિ શબ્દથી સહિત જે
ગૌણ નામ તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

૦ અધોડ્વો ગ્રામમ્ - ગામની પાસે નીચ-નીચે

૦ અધ્યધિ ગ્રામમ્ - ગામની પાસે ઉપર-ઉપર

૦ ઉપયુપરિ ગ્રામમ્ - ગામની પાસે ઉપર-ઉપર

(ત્રણેમાં દ્વિર્ભાવ થતાં ગ્રામ ને દ્વિતીયા થઇ)

૦ દ્વિત્વ કેમ ? અધો ગૃહસ્ય-ઘરની નીચે

(અહીં દ્વિત્વ નથી માટે દ્વિતીયા ન થઇ)

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌણાત્ સમયા નિકષા...દ્વિતીયા
૨/૨/૩૩ થી દ્વિતીયા.

❧ વિશેષ :- ૦ સામીપ્યં ડ્વોડ્ધ્યુપરિ ૭/૪/૭૬
સૂત્રથી અધોધ્યુપરિ ત્રણે ખેડાય છે.

૦ આ ઉપપદવિભક્તિ સૂત્રછે-વિભક્તિ પ્રયોગથી દ્વિતીયા

૦ સૂત્રમાં અ.વ. અનુક્રમે એ.વ., દિ.વ., બ.વ. નિવૃત્તિ
માટે છે.

૦ પષ્ટીનો અપવાદ દ્વિતીયા થાય છે.

[૩૮૧]

(૧૪) સર્વોભયામિશરિણા તસા ૨/૨/૩૫

★ સુત્રપૃથક :- સર્વ ઉભય અમિ પરિણા તસા

★ વૃત્તિ :- તસ્મૈઃ સર્વાદિમિશ્રતુર્મિયુક્તાદ્ દ્વિતીયા
સ્યાત્ । સર્વતો ગ્રામ વનાનિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તસ્ પ્રત્યયાન્ત સર્વ, ઉભય,
અમિ પરિ શબ્દ સહિત જે ગૌણનામ તેને દ્વિતીયા
થાય.

સર્વતો ગ્રામ વનાનિ - ગામની ચારે બાજુ વન છે.

★ અનુવૃત્તિ :- ગૌણાત્ સમયા નિકષા ... દ્વિતીયા
૨/૨/૩૩ થી ગૌણાત્ દ્વિતીયા.

❧ વિશેષ :- ૦ આચાદિમ્યઃ ૭/૨/૮૪ તથા
પયઃમેઃ સર્વોભયે ૭/૨/૮૩ થી તસ્ પ્રત્યય
૦ આ સૂત્ર પષ્ટીનો અપવાદ છે.

કર્માભિપ્રેય: સમ્પ્રદાનમ્ ૨/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- કર્મ અભિપ્રેય: સમ્પ્રદાનમ્

★ વૃત્તિ :- કર્મગા વ્યાપ્તેન ક્રિયા વા વોડમિત્તવ્યતે સ સમ્પ્રદાનં સ્થાત્ ।

■ “ચતુર્થી” સમ્પ્રદાને । દેવાય બલિં દત્તે । રાજે કાર્યમા ચષ્ટે । પત્યે શેતે । “સ્પૃહેર્વાપ્યં વા” સમ્પ્રદાનમ્ । સાધુમ્પ: સાધુન્ વા સ્પૃહયતિ ।

“કુષ્ઠ્ઠેર્વાપ્યર્થેયોગે યં પ્રતિ કોપ: સ સમ્પ્રદાનમ્” મૈત્રાય કુવ્યતિ । દ્રુહ્યતિ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મ અથવા ક્રિયા દ્વારા જેના અભિસંબંધ ઇચ્છે છે તે સમ્પ્રદાન કહેવાય. જેમકે :- દેવાય બલિં દત્તે - દેવને (માટે) બલિ આપે છે. (ચતુર્થી વિભક્તિ-“ચતુર્થી” સૂત્ર થી થશે) કર્તા બલિરૂપ કર્મ વડે દેવને વિશેષ ઇચ્છે છે માટે સંપ્રદાન કહેવાય.

❧ વિશેષ :- ૦ કર્માભિપ્રેય: કર્મ અથવા ક્રિયા. જે દરણભૂત હોય તેના દાન જેને શ્રદ્ધા અથવા અનુગ્રહાદિકની ઇચ્છાથી સંબંધ કરવાને ઇચ્છે તે કર્માભિપ્રેય - કહેવાય

સકર્મક ધાતુમાં કર્મ દ્વારા, અકર્મક ધાતુમાં ક્રિયા દ્વારા અભિપ્રેય થી આ ન થાય — રજકસ્ય વસ્ત્રં દદાતિ — યોગીને વસ્ત્ર આપે છે — અહીં શ્રદ્ધા કે અનુગ્રહ ભુદ્ધિ નથી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૬) ચતુર્થી ૨/૨/૫૩ સંપ્રદાનસૂચક ગોણુ નામને ચોથી વિભક્તિ લાગે છે. — ડે-, મ્યામ્ મ્યસ્ રાજે કાર્યમાચષ્ટે રાગ્નને (માટે) ક.યં કહે છે. — કર્તા કાયરૂપ કર્મ વડે રાગ્નને ઇચ્છે છે. માટે રાગ્ન સંપ્રદાન થતાં ચતુર્થી લાગે

પત્યે શેતે પતિના માટે સૂચે છે. [૮૨]

(૭) સ્પૃહેર્વાપ્યંવા ૨/૨/૨૬ સ્પૃહ ધાતુના કર્મને વિદ્યે સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

સાધુમ્પ: સાધુન્ વા સ્પૃહયતિ । સાધુની સ્પૃહા કરે છે. વિદ્યે સંપ્રદાન થાય તો ચતુર્થી લાગે, નહીં તો કર્મ સંજ્ઞાથી દ્વિતીયા થાય. [૮૩]

(૮) કુષ્ઠ્ઠેર્વાપ્યર્થેયં પ્રતિ કોપ: ૨/૨/૨૭ પ્રયોગમાં કોપ-દ્રોહ-જ્ઞાપ્તિ-અસ્યા અર્થમાં ધાતુ વપરાયેલ હોય ત્યારે જેના પ્રત્યે કોપ, દ્રોહ, જ્ઞાપ્તિ, અસ્યા હોય તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

મૈત્રાય કુવ્યતિ — મૈત્ર પ્રત્યે કોપ કરે છે.

મૈત્રાય દ્રુહ્યતિ — મૈત્ર પ્રત્યે દ્રોહ કરે છે.

અન્નેમાં સંપ્રદાન સંજ્ઞાથી ચતુર્થી થઈ [૮૪]

[૩૮૨]

(૨૪) નેપસર્ગાકુદ્દુહા ૨/૨/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- ન ઉપસર્ગાત્ કુષ્ઠ્ઠુ દુહા

★ વૃત્તિ :- સોપસર્ગાત્ કુદ્દુહિભ્યાં યોગે તુ ન । મૈત્રમભિ-કુવ્યતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉપસર્ગ સહિત કુષ્ઠ્ઠુ દુહા ધાતુના યોગમાં (જેના પ્રત્યે કોપ કે દ્રોહ હોય તેની સંપ્રદાન સંજ્ઞા) ન થાય.

મૈત્રમ્ અભિકુવ્યતિ — મૈત્ર પ્રત્યે કોપ કરે છે. (અભિ+કુષ્ઠ્ઠુ-મૈત્રને કર્મ સંજ્ઞામાં દ્વિતીયા થાય)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કર્માભિપ્રેય સંપ્રદાનમ્ ૨/૨/૨૫ થી સંપ્રદાન (૨) કુષ્ઠ્ઠુ દ્રુહેર્વાપ્યર્થેયં પ્રતિ કોપ: ૨/૨/૨૭

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

મૈત્રમ્ અભિકુવ્યતિ — મૈત્ર પ્રતિ દ્રોહ કરે છે.

૦ ઉપસર્ગાત્ કેમ ?

તે અભાવે ચતુર્થી મૈત્રાય કુવ્યતિ મૈત્ર પ્રતિ કોપ કરે છે.

૦ કુષ્ઠ્ઠુ દુહ ધાતુ ઉપસર્ગ સહિત સકર્મક અને છે.

૦ કુષ્ઠ્ઠુ દુહ...કોપ સૂત્ર ૨/૨/૨૭ થી થતી ચતુર્થીનો પ્રતિષેધ કરી આ સૂત્ર દ્વિતીયા કરે છે *

૦ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મગા ૨/૨/૪૦ થી થઈ

[૩૮૨]

ચતુર્થી અંગેના વિધાનો

(૨૫) તાદર્થ્યે ૨/૨/૫૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- તાદ્ - અર્થે

★ વૃત્તિ :- તસ્મૈ દ્વિમિતિ ગમ્યમાને ચતુર્થી સ્થાત્ ચૂપાય દારુ, રન્ધનાય સ્થાલી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તેને માટે આ તે “તાદર્થ્ય” વાક્યમાં તાદર્થ્ય જણાતું હોય તો (ગોણુ-નામને) ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. ચૂપાયદારુ — પશુ ખાંધવાના થાંભલા માટે લાકડું-ચૂપ ને ચતુર્થી રન્ધનાય સ્થાલી — રાંધવાને માટે થાળી-રન્ધન ને ચતુર્થી.

* પ્રતિષેધાચ્ચતુર્થી :- બૃહદ્વદિ ન્યાસ સહિત શ. ન્યા. પૃ. ૧૦૩

નામ (અન્ને)ને પ્રતિ શબ્દના યોગ પંચમી થાય,
પ્રતિનિધિ: - પ્રભુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ - વાસુદેવને
બદલે પ્રભુમ્ન પ્રતિનિધિ છે.

પ્રતિદાનમ્: - તિલેભ્ય: પ્રતિ માપાન્ પ્રયચ્છતિ
તલને બદલે અડદ આવેછે.

★ અનુવૃત્તિ: - પદ્મમ્પાદાને ૨/૨/૬૯

❧ વિશેષ: - ૦ પ્રતિનિધિ પ્રતિદાને કેમ કહ્યું ?
વૃક્ષં પ્રતિ વિચોતતે વિચુત્ - અહીં બદલાનો અર્થ નથી
૦ યત: કેમ કહ્યું ?

તિલેભ્ય: પ્રતિ માપાન્ પ્રયચ્છતિ - અહીં યત: થી માપ
શબ્દને પંચમી ન થાય

■ શેષવૃત્ત: - (૧૨) ગમ્યયપ: કર્માડધારે ૨/૨/૭૪
એક ક્રિયા કર્યા બાદ બીજી ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ હોય
ત્યાં પૂર્વના ક્રિયાના સૂચક ધાતુને ચ્વ પ્રત્યય લગાડવો
આવે. ચ્વ પ્રત્યય વાળો પ્રયોગ વાક્યમાં અધ્યાહાર હોય
ત્યારે અધ્યાહાર સૂચક ચ્વ પ્રત્યય વાળા પદના કર્મરૂપ
ગૌણ નામને પંચમી થાય

ગૃહાત્-આસનાત્ પ્રેક્ષતે ધરથી, આસનથી જુએછે અહીં
અન્ને પદ અધ્યાહાર ચ્વ પ્રત્યયવાળા છે.

આસને ઉપવિશ્ય પ્રેક્ષતે

૦ અધ્યાહાર ચ્વ કેમ ?

આસને ઉપવિશ્ય મુઙ્ગતે-આસને બેસીને ખાયછે. [૮૮]

(૧૩) સ્તોકાલ્પકૃત્ચ્છં કતિપયાદસત્ત્વે કારણે ૨/૨/૭૯
અસત્ત્વ (ગુણ) વાચક અને કર્ણ સૂચક એવા સ્તોક,
અલ્પ, કૃત્ચ્છં, કતિપય એવા ગૌણનામને પંચમી વિભક્તિ
વિકલ્પે થાય. સ્તોકેન - સ્તોકાત્ વા મુક્ત: - થોડાથી
મુકતો વિકલ્પે દ્વિતીયા થશે [૮૯]

[૪૦૩]

(૩૧) પ્રભૃત્યન્યાર્થદિક્શબ્દબહિરાગરિતરૈ: ૨/૨/૭૫

★ સુત્રપૃથ ૦: - પ્રભૃતિ અન્યાર્થ દિક્શબ્દ બહિર આગત્
રિતરૈ:

★ વૃત્તિ: - એમિયોગેડપિ પદ્મમી । તત: પ્રભૃતિ ।
ગ્રીષ્માદારમ્ય । અન્યો મિન્ને મૈત્રાત્ । ગ્રામાચ્ચાગ્ વસતિ ।
પશ્ચિમો રામાત્કૃષ્ણ: । બહિર્ગામાત્ । આરાત્ ગ્રામાત્ ।
રિતૈશ્ચત્રાત્ । રિતિ પદ્મમી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: - પ્રભૃતિ અને અન્ય શબ્દ
તથા તે અર્થવાળા શબ્દો, દિક્શબ્દ, બહિર, આરાત્
રિતર એ બધા શબ્દોના યોગે ગૌણનામને

પંચમી વિભાક્ત થાય

પ્રભૃતિ: - તત: પ્રભૃતિ = ત્યારથી માંડીને

પ્રભૃત્યર્થ: - ગ્રીષ્માત્ આરમ્ય = ઉનાળાથી માંડીને

અન્ય: - અન્યો મૈત્રાત્ = મૈત્રથી જુદો

અન્યર્થ: - મિન્ને, મૈત્રાત્ = મૈત્રથી મિન્ન

દિક્: - ગ્રામત્ પ્રગ્ વસતિ = ગામની પૂર્વે વસેછે

પશ્ચિમો રામાત્કૃષ્ણ: રામથી કૃષ્ણ પછીના છે.

બહિર = બહિર્ગામાત્ = ગામની બહાર

આરાત્ = રિતર શ્ચેત્રાત્ = ચૈત્રથી બીજેછે

★ અનુવૃત્તિ: - પદ્મમ્પાદાને-૨/૨/૬૯ થી પદ્મમી

❧ વિશેષ: - ૦ દિક્ શબ્દથી દિશા-દેશ-કાળ લેવા

૦ અન્ય શબ્દ = પ્રભૃતિ વિવક્ષણ અર્થ

૦ રિતર શબ્દ = રિતરમાન પ્રતિયોગી સ્પર્ધી - જેમકે

શુભેતર: - શુભાત્ રિતર = અશુભ:

[૪૦૪]

(૩૭) ક્રિયાશ્રયસ્યાધારોડધિકરણમ્ ૨/૨/૩૦

★ સૂત્રપૃથ ૦: - ક્રિયા આશ્રયસ્ય આધારો અધિકરણમ્

★ વૃત્તિ: - ક્રિયાશ્રયસ્ય કર્તુ: કર્મણો વા ડધારો
ડધિકરણં સ્થાત્ । તત્ત્વ વૈવધિકૌપશ્લેષિકમિત્યાપક સામીપ્યક
નૈમિતિકૌપચારિકભેદાત્ પોઠા । [“સપ્તમ્યધિકરણે”] ।

દિવિ દેવા: । કટે આસ્તે । તિલેષુ તૈલમ્ । વટે ગાવ: ।
યુધ્ધે સન્નહ્યતે । અઙ્ગુલપ્રેકરી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: - ક્રિયાના આશ્રય રૂપ કર્તા
કે કર્મનો જે આધાર તે અધિકરણ કહેવાય
અધિકરણ છ ભેદે છે. વૈવધિક, ઔપશ્લેષિક
અભિવ્યાપક, સામીપ્યક, નૈમિતિક, ઔપચારિક

[■ (૧૪) સપ્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ આધાર વાચી
ગૌણન મને હિ, ઓમ્, મુપ્ રૂપ સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી

[૯૦]

ઉદાહરણો: -

વૈવધિક: - દિવિ દેવા: - દેવો સ્વર્ગમાં (રહેછે) બીજે નહીં
ઔપશ્લેષિક: - કટે આસ્તે-સાદડી ઉપર બેસે છે.

(આધાર ના અમુક ભાગ સાથે સંબંધ)

અભિવ્યાપક: - તિલેષુ તૈલમ્ = તલમાં તેલ -

(આધારના આખાભાગ સાથે સંબંધ)

સામીપ્યક: - વટે ગાવ: ઝાડમાં નહીં પણ ઝાડપાસે

નૈમિતિક: - યુધ્ધે સન્નહ્યતે - યુદ્ધ માટે તૈયાર થાયછે.

અહીં નિમિત્ત રૂપ આધાર છે.

ઔપચારિક :- અહ્યગુલ્યમે કરી=આંગળીને ટેરવે હાથી-
તે તરફ હાથી છે એવો અર્થ થાય.

❧ વિશેષ :- ૦ ક્રિયાવા આશ્રયઃ અટલે દિયાનો
સંપાદક એવો અર્થ થાયછે.

૦ દિયા બે પ્રકારે :- (૧) કર્તૃસ્થા - કર્તામાં રહેલી

(૨) કર્મસ્થા :- કર્મમાં રહેલી (સંનંધિ)

અધિકરણ * :- કર્તૃકર્મવ્યવહિતામ સાક્ષાદ્ધારયત ક્રિયામ્ ।
અપકૃત્ક્રિયાસિધ્ધૌ, શાસ્ત્રેઽધિકરણં સ્મૃતમ્

[૪૦૫]

સત્તમી અંગેના વિધાનો

(૩૮) સ્વામીશ્વરાધિપતિ દાયાદસાક્ષિપ્રતિભૂપ્રસૂ૨/૨/૯૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- સ્વામી, ईश्वर-અધિપતિ-દાયાદ સાક્ષી
પ્રતિભૂ પ્રસૂતૈઃ

★ પુતિ :- ઇમિર્ષોમે વા સત્તમી । ગવાં ગોષુ વા સ્વામી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વામી, ईश्वर, અધિપતિ, દાયાદ
સાક્ષી, પતિભૂ, પ્રસૂતૈઃ એ સાત નામના યોગે
(ગૌણ નામને) સત્તમી વિભક્તિ થાય.

જેમકે ગવાં ગોષુ વા સ્વામી - ગાયનેા માલીક

★ અનુવૃત્તિ :- સત્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ થી સત્તમી

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણો

૦ ગવાં ગોષુ વા ईश्वर: ગાયનેા માલિક

૦ ગવાં ગોષુવા (૩) અધિપતિઃ - અધિપતિ (૪) દાયાદઃ-
ભાગીદાર, (૫) સાક્ષી = સાક્ષી, (૬) પ્રતિભૂઃ = સાક્ષી
(૭) પ્રસૂતૈઃ = ગાયેમાં જન્મલેા.

૦ વિદ્યે ૩માં શેષે સૂત્ર ૨/૨/૮૧ થી પછી થાય

૦ સ્વામી, ईश्वर, વગેરે એક દેશ * અર્થ પ્રહણ કરતા
સમાન અર્થો એવા પતિ નાથ વગેરેમાં સત્તમી ન થાય-
ગ્રમસ્ય પતિઃમાં પછી જ થાય.

[૪૦૬]

(૩૯) વ્યાપ્યેક્તેન: ૨/૨/૯૯

★ સૂત્રપૃથઃ :- વ્યાપ્યે ક્ત-ઇન:

★ વૃત્તિ :- ક્તાદ્ ય ઇન્ તદન્તસ્ય વ્યાપ્યે, સત્તમી
નિત્ય સ્યાત્ । વ્યાકરણેઽધીતી ।

* ૧ અધિકરણ:- વાક્ય પ્રદીપ ગ્રન્થ

* ૨ એકદેશ એટલે આજ શબ્દ પયયો નહીં

નાય સ્વરૂપ શબ્દસ્ય શબ્દસંજ્ઞા ન્ય.ય. ૧, પ. ૧

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ક્ત પ્રત્યય પછી જે ઇન્
પ્રત્યય આવેલો હોય (એટલે કે ક્તેન્ તે જેના
અંતે હોય તેવા શબ્દના વ્યાપ્ય (કર્મ) ને નિત્ય
સત્તમી વિભક્તિ થાય.

વ્યાકરણેઽધીતી = વ્યાકરણને ભણેલો

અધી + ક્ત + ઇન્ = અધીતિન

★ અનુવૃત્તિ :- સત્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ થી સત્તમી

❧ વિશેષ :- ૦ ક્તેન એમ કેમ કહ્યું ?
કર્ત કરોતિ - સાદી કરેછે - ક્ત-ઇન્ પ્રત્યય નથી.

૦ ક્ત કેમ કહ્યું ?

ક્ત પૂર્વી કટમ્ - પહેલા સાદી કરેલ અધી ઇન્ (પુર્વિન્)
પ્રત્યયછે પણ ક્ત પછી નથી.

૦ ઇન્ કેમ કહ્યું ?

અપશ્લિષ્ટો ગુરુન મૈત્રઃ - મૈત્ર ગુરૂ પાસે બેઠો

ક્ત પ્રત્યયછે પણ ઇન્ નથી

૦ વ્યાપ્ય કેમ કહ્યું ?

માસમધીતી વ્યાકરણે - વ્યાકરણને સત્તમી થાય પણ માસ
શબ્દને નહીં.

[૪૦૭]

(૪૦) તદ્યુક્તે હેતૌ ૨/૨/૧૦૦

★ સૂત્રપૃથઃ :- તદ્ યુક્તે હેતૌ

★ વૃત્તિ :- કર્મસમ્બન્ધાદ્દેતૌ સત્તમી સ્યાત્ । કર્મણી
દ્વિપીનં હન્તિ, દન્તયોર્હન્તિ કુઞ્ઞમ્ । કેશેષુ ચમરીં હન્તિ
સીમ્નિ પુષ્કલકો હતઃ ॥

■ અસાધુ-સાધુ-નિપુણ યોગેઽપિ ચત્તમી । અસાધુમૈત્રો
માતરિ । પ્રત્યાદિયોગે તુનસાધુમૈત્રે માતરં પ્રતિ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે વાક્યમાં વ્યાપ્ય કર્મ
સાથે હેતુ બેડાયેલો હોય એવા હેતુવાચી ગૌણ
નામને સત્તમી વિભક્તિ થાય. - (શ્લોકાર્થ :-

૦ ચમણિ દ્વીપિનં હન્તિ - ચામડા માટે દિપડાને
હણેછે. - આ વાક્યમાં દિપડો કર્મ અને ચામડા
હેતુ છે અને સાથે બેડાયેલ છે માટે ચમણિ માં

સત્તમી વિભક્તિ થય - એજ રીતે -

૦ દન્તયોર્હન્તિ કુઞ્ઞમ્ - દાંત માટે હાથીને હણેછે.

૦ કેશેષુ ચમરીં હન્તિ - વાળમાટે ચમરી ગાયને
હણેછે.

૦ સીમ્નિ પુષ્કલકઃ હતઃ - કંસ્તુરી માટે મૃગ હણાયો

★ અનુવૃત્તિ :- સત્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ થી સત્તમી

❧ વિશેષ :- ૦ તદ્યુક્ત કેમ ?

વેતનેન ધાન્યં હુનાતી = વેતન માટે ધાન્ય કાપેછે. અહીં વ્યાપ્ય, હેતુ અલગ છે માટે સપ્તમી ન થાય.

૦ હેતૌ કેમ કહ્યું ?

દેવસ્ય પાદૌ સ્વશતે - દેવના પગ સપાંશે છે અહીં હેતુ નથી માટે સપ્તમી ન થાય.

૦ હેતુ = નિમિત્ત અથવા કારણ

૦ હેતુ (હેતુ કારણ - ૨/૨/૪૪ તૃતીયા વિભક્તિનો અહીં અપવાદ છે * ૧

૦ હેતુ = સામાન્ય અર્થ નિમિત્ત છે - છતાં તે વિશિષ્ટ નિમિત્તનો અહીં આધ કરાવે છે * ૨

જે માત્ર નિમિત્ત હોય અને તદ્યુક્ત ન હોય તો દાત્રેણ ધાન્યં હુનાતિ માં દાત્ર ને સપ્તમી થાય.

■ **શબ્દવૃત્તિ :-** ત્રણ સૂત્રોની વૃત્તિ સાથે છે. પણ ઉનાદરેણ એકજ છે અહીં અલગ રાખવા કરી છે.

(૧૫) અપ્રત્યાદાવ સાધુતા ૨/૨/૧૦૧,

(૧૬) સાધુતા ૨/૨/૧૦૨,

(૧૭) નિપુણેન ચાર્ચાયમ્ ૨/૨/૧૦૩,

(ત્રણેનો સયુક્ત અર્થ) અસાધુ શબ્દ સાધુ શબ્દ અને આદર ભાવ જણાતો હોય તો નિપુણ શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે. પણ જો પ્રતિ, પરિ, અતુ અને અભિનો પ્રયોગ ન હોય તો - આ સૂત્રો લાગે -

૦ અસાધુઃ મૈત્રો માતરિ = માતા તરફ મૈત્ર અસાધુ છે. (સારો નથી) - અહીં માતૃ શબ્દને સપ્તમી થઈ. પ્રત્યાદિ યોગે સપ્તમી ન થાય તેથી સાધુ મૈત્રો માતરિ પ્રતિ - પ્રતિ છે માટે દ્વિતીયા લાગી [૯૧]

૦ સાધુઃ મૈત્રો માતરિ - માતા તરફ સારો છે [૯૨]

૦ માતરિનિપુણઃ મૈત્રઃ મૈત્ર માતા તરફ આદર ભાવવાળો છે. [૯૩]

[૪૦૮]

(૪૧) યદ્ભવો માવલક્ષણમ્ ૨/૨/૧૦૬

★ સુત્રપૃથ ૦ :- યદ્ભાવઃ માવ-લક્ષણમ્

★ વૃત્તિ :- માવઃ ક્રિયા । યસ્ય ભવેનાન્યાં ભાવો લક્ષ્યતે તતઃ સપ્તમી સ્યાત્ । ગોષુ દુહ્યમાનાસુ ગતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- માવ=ક્રિયા. (જે વાક્યમાં) એક (ક્રિયા) ભાવ બીજા ભાવ (ક્રિયા) નો

* ૧ હેતુ - વ્યુહદવૃત્તિ - ન્યાસ સહિત ભા. ૨ શ. ન્યા. પૃ. ૧૬૪

* ૨ હેતુ - લઘુવૃત્તિ આચૂરિ - પૃ. ૨૧૯

સૂચક હોય (ને વાક્યમાં ક્રિયા સૂચક ગૌણ નામને) સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.

ગોષુ દુહ્યમાનાસુ ગતઃ ગાયો દોહવતી હતી (દોહવાતે છતે) તે ગાયો. અહીં જવાની ક્રિયા મુખ્ય છે તે દુહ્યમાન શબ્દથી સૂચિત છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સપ્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ સપ્તમી

❧ વિશેષ :- ૦ તૃતીયા (જ્યમ્મૂત લક્ષણે) ના અપવાદે અહીં સપ્તમી થઈ છે.

૦ માવ લક્ષણ ત્રણ છે. *

(૧) કર્તારી :- કર્તાને પ્રથમા વિભક્તિ લાગે અને ધાતુને કર્તાની અપેક્ષા વાળા પુરુષ-વચન આવે

(૨) કર્મણી :- કર્મને પ્રથમા-કર્તાને-તૃતીયા ત્યાદિ પ્રત્યયો કર્માનુસાર લાગે.

(૩) ભાવ :- કર્તાને તૃતીયા, કર્મનો અભાવ અને ક્રિયાપદ ત્રીજો પુરુષ એકવચનમાં.

કર્તારી ભાવ લક્ષણે પ્રકારે છે. *

(૧) અકર્મક :- સૂચ્ય ઉદયને પામતો હોતો ત્યારે રાત્રી સમાપ્ત થઈ-અમુક કાચ કરતે છતે-અર્થ

(૨) અકર્મક :- કમળ વિકસતા રાત્રિ પૂર્ણ થઈ અમુક હોતો ત્યારે એ અર્થ

૦ માવ કેમ કહ્યું ?

યો જટાભિઃ તસ્ય ભોજનમ્ - જટા વડે ઉપલક્ષિત - ભાવ લક્ષણ છે - ભાવ નથી.

૦ માવલક્ષણ કેમ ?

યસ્ય ભોજન સ મૈત્રઃ

[૪૦૯]

(૪૨) ષષ્ઠી વા ડનાદરે ૨/૨/૧૦૮

■ સુત્રપૃથ ૦ ષષ્ઠી વા અનાદરે

★ વૃત્તિ :- અનાદરે ગમ્યે માવલક્ષણા ષષ્ઠી વા, પક્ષે સપ્તમી । રુદતો લોકસ્ય, રુદતિ લોકેવા પ્રાવાજીત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે વાક્યમાં એક ક્રિયા (ભાવ) થી બીજી ક્રિયા (ભાવ) નું સૂચન હોય અને અનાદર અર્થ જણાતો હોય ત્યાં (ક્રિયાસૂચક ગૌણ નામને) વિકલ્પે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે. ન લાગે ત્યારે સપ્તમી લાગે - (વિકલ્પે જો ૩૫) રુદતઃ લોકસ્ય, રુદતિ લોકે વા

* માવ લક્ષણ :- હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ. ૨૪૭

પ્રાજ્ઞીત્ લોકો રોતા રહ્યા અને તેણે દીક્ષા લઇ લીધી. - રોવાની ક્રિયાથી દીક્ષાની ક્રિયા (ભાવ) નું સુચન છે અને લોકોનો અનાદર છે માટે પબ્લી થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સપ્તમ્યધિકરણે ૨/૨/૯૫ થી સપ્તમી (૨) વદમાવો માવ લક્ષણમ્ ૨/૨/૧૦૬

❖ વિશેષ :- ૦ પ્રાજ્ઞીત્ ની સાધનિકા ૦ પ્રત્રજ્ઞ યાતુ (૧) સિચ્યત્ત્યામ્ ૩/૪/૫૩ થી સિચ્ (૨) સ્તાય શિતોડોષાદેરિદ્ ૪/૪/૩૨ થી ઇદ્ વદ-વ્રજ-લ્લ: ૪/૩/૪૮ થી બુધ્ધિ (૪) સ: સિચ્ચત્તેરિસ્યો ૪/૩/૬૫ થી ઇત્ (૫) ઇટ્ ઇતિ ૪/૩/૭૧ થી સિચ્ લોપ (૬) અદ્ ધતેરાદિર્હસ્તન્યાંચ ૪/૪/૮૬ થી અદ્ ૧ પ્રત્રજ્ઞ+સ, ૨ પ્રત્રજ્ઞ+ઈ+સ, ૩ પ્રત્રજ્ઞ+ઈ+સ ૪ પ્રત્રજ્ઞ+ઈ+સ+ઈ, ૫ પ્રત્રજ્ઞ+ઈ+ઈ, ૬ પ્રત્રજ્ઞ+ઈ+ત્ (પ્રત્યય) = પ્રાજ્ઞીત્ - થયું *

[૪૨૦]

(૪૩) સપ્તમી ચા વિભગે નિર્ધારણે ૨/૨/૧૦૮

★ સૂત્રપૃથો :- સપ્તમી ચ અવિભગે નિર્ધારણે

★ વૃત્તિ :- સમુદાયાદેકદેશસ્ય જાતિગુણ ક્રિયાદિભિઃ પૃથક્કરણેપિ પષ્ટી સપ્તમ્યૌ માતઃ । અવિભાગે - (નિર્ધાર્યમાણૈ કદેશસ્ય સમુદાયેન સઃ શબ્દ દૈસ્યે ગમ્યમાને) ક્ષત્રિયો નૃણાં નૃષુ વા શૂરઃ । કૃષ્ણા ગવાં ગોષુ વા બહુક્ષીરાઃ ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વડે સમુદાયથી (બુદ્ધિ પૂર્વક) કાષ્ઠ એકદેશનું જે પૃથક્કરણ તે 'નિર્ધારણ' કહેવાય. નિર્ધારણ જણાવે અને ગોળનામને પબ્લી અને સપ્તમી વિભક્તિ થાય - જે વિભાગ જણાવે ન હોય તે (નિર્ધાર્ય - માન) એકદેશ - વિભક્તિ સમુદાય સાથે શબ્દ એ કય હોય તે (૧)

જાતિ :- ક્ષત્રિયો નૃણાં નૃષુ વા શૂરઃ ક્ષત્રિયો માણસોમાં શૂરવીર છે.

ગુણ :- કૃષ્ણા ગવાં ગોષુ વા બહુક્ષીરાઃ ગાયોમાં કાળી ગાય બહુ દુધ વાળી છે.

અહીં જાતિ માં ક્ષત્રિય અને ગુણમાં કાળી એમ વિભાગ કરેલ છે. જે સમુદાય સાથે અલેદ

* પ્રાજ્ઞીત્ - સાધનિકા - મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ પ. ૧૪૩ તથા. બૃહદ્વૃત્તિ - ન્યાસ સહિત ભા ૨, પૃ. ૧૬૬.

રીતે બેડાયેલા છે.

★ અનુવૃત્તિ :- પષ્ટી વાડનાદરે ૨/૨/૧૦૮ થી પષ્ટી

❖ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

ક્રિયા :- ધાક્તો યાતાં યાતુ વા શીવ્રતમાઃ

યાધનારાઓમાં દેડનારા વધુ જલ્દી ચાલે છે.

વ્યક્તિ :- યુધિષ્ઠિરઃ શ્રેષ્ઠતમઃ કુરુણાં કુરુષુ વા કુરુઓમાં યુધિષ્ઠિર વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

૦ અવિભાગ કેમ કહ્યું ?

માયુરાઃ પાટગ્રીપુત્રકેયઃ આદ્યવતરાઃ

મયુરના લોકો પાટગ્રીપુત્રના લોકોથી વધુ સંપન્ન છે.

(અહીં ભૌતિક વિભાગ કે ભેદ નથી)

૦ આ સૂત્ર અગાયેડવધિરપાદાનમ્ ૨/૨/૨૬ થી ચતાં પંચમીના વિધાનનું 'પાદ' સૂત્ર છે.

[૪૨૧]

(૪૪) શેષે ૨/૨/૮૧

★ વૃત્તિ :- કર્માદિકથોડનસ્તદવિવક્ષારૂપઃ સ્વસ્વામિભાવાદિઃ સમ્બન્ધ શેષસ્ત્ર પષ્ટી સ્વાત્ । રાજઃ પુરુષઃ । ઉપગોરપત્યમ્ । માપાણામ્જનીયાત્ ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- કર્માદિકથી અન્ય (ક્રિયા કારક પૂર્વક) કર્માદિકની અવિવક્ષા રૂપ જે સ્વ સ્વામિભાવાદિ સંબન્ધ વિશેષ તે 'શેષ' કહેવાય છે. શેષ અર્થમાં વર્તતા ગોળ નામને પબ્લી વિભક્તિ થાય છે.

રાજઃ પુરુષઃ - રાજાનો માણસ

(સ્પષ્ટાર્થ :- પોતે-પોતાનું નોકર-શેઠ, આપ-દિકરો વગેરે પ્રકારના જે વિવિધ સંબન્ધો તેનું નામ શેષ) ઉપગોઃ અપત્યમ્ - ઉપગુનો પુત્ર

૦ માપાણામ્ અજનીયાત્ - અડદને ખાઓ

★ અનુવૃત્તિ :- અજાને જઃ પષ્ટી ૨/૨/૮૦

❖ વિશેષ :- ૦ ગોળ નામને કેમ કહ્યું ?

રાજઃ પુરુષઃ અહીં 'અ'ને શબ્દોમાં સંબન્ધ નો ભાવ છે જતાં પુરુષઃ શબ્દ પ્રધાન હોવાથી ત્યાં પ્રથમા થાય-પબ્લી નહીં.

૦ રાજઃ પુરુષસ્ય કમ્બલઃ રાજાના પુરુષનું કંબલ

અહીં પુરુષ શબ્દને પબ્લી કેમ થયું ?

રાજાની અપેક્ષાએ પુરુષ શબ્દ પ્રધાન છે પણ કંબલની અપેક્ષાએ ગોળ છે માટે પબ્લી થઈ.

[૪૨૨]

(૪૫) કર્મણિ કૃતઃ કર્તરિ ચ ૨/૨/૮૩ + ૮૬

★ સુત્રપૃથઃ :- ૧ કર્મણિ કૃતઃ ૨/૨/૮૩ કર્તરિ ચ ૨/૨/૮૬

★ વૃત્તિ :- કૃદન્તસ્ય કર્તુર્કર્મણોઃ ષષ્ઠી સ્થાત્ ।

આપાંસાટ ॥ મવત આસિકા ।

■ ક્વચિદ્વા । વિચિત્રા સૂત્રાણાં કૃતિરાચાર્યેસ્યાચાર્યેણ વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મણિ કૃતઃ ૨/૨/૮૩ :-
(જે ગૌણનામ) કૃદન્તનું કર્મ હોય તેને ષષ્ઠી થાય. અપાં સપ્તા = પાણીના સર્જનાર (અહીં સપ્તા કૃદન્ત છે અને અપ્ કર્મ છે માટે ષષ્ઠી થઈ)

■ (૧૮) કર્તરિ ૨/૨/૮૬ કૃદન્તનો કર્તા હોય તેને ષષ્ઠી થાય. - જેમકે :- મવત આસિકા તમારું બેરુવું (અહીં આસિકા કૃદન્ત છે અને મવત્ કર્તા છે તેથી ષષ્ઠી થઈ) [૮૪]

★ અનુવૃત્તિ :- અજ્ઞાને જ્ઞઃ ષષ્ઠી ૨/૨/૮૦ થી ષષ્ઠી

❧ વિશેષ :- ૦ કર્મણિ કૃતઃ માટે :-

૦ આ સૂત્ર દ્વિતીયાનો અપવાદ છે

૦ કર્મણિ એમ કેમ કહ્યું ?

શસ્ત્રેણ મેક્તા = શસ્ત્ર વડે ભેદ કરનારો (કરણ) સ્તોકંવક્તા-થોડું રાંધનાર (સ્તોકમ્-ક્રિયા વિશેષણ છે કર્મ નથી)

૦ કૃતઃ કેમ કહ્યું ?

મુક્તપૂર્વી ઓદનમ્-જેણે પહેલાં ચોખ્ખા ખાધા છે તે- (અહીં ઓદન, તથિત નું કર્મ છે કૃદન્તનું નથી)

કર્તરિ માટે :-

૦ આ સૂત્ર તૃતીયાનો અપવાદ છે.

૦ કર્તરિ કેમ કહ્યું ?

ગૃહે શાયિકા ધરમાં સવું-ગૃહ એ કર્તા નથી પણ અધિદેવ છે

૦ કૃતઃ કેમ કહ્યું ?

ત્વયા શય્યતે - શય્યતે ક્રિયાપદ છે કૃદન્ત નથી

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૯) દ્વિદેતોરુપણકસ્ય વા ૨/૨/૮૭ જે એકજ કૃદન્તનો પ્રયોગ કર્તામાં અને કર્મમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ થવામાં હેતુભૂત હોય તે કૃદન્તના કર્તાને ષષ્ઠી વિદેષે લગાડવી. સ્ત્રીલિંગે થતાં અ અને જક્ પ્રત્યય વાળા કૃદન્ત શબ્દોને આ સૂત્ર ન લાગે.

વિચિત્રા સૂત્રાણાં કૃતિરાચાર્યેસ્યાચાર્યેણવા આચાર્યની સૂત્રોની વિચિત્ર કૃતિ (અહીં કૃતિ કૃદન્ત છે અને એ

* એ સુત્રો ભેગા મુકેલ છે એટલે અહીં અલગ પાડેલ છે

કૃદન્ત, સૂત્ર ૩૫ કર્મને અને - આચાર્ય ૩૫ કર્તાને ષષ્ઠી વિભક્તિ થતા માટે નિમિત્ત છે. તેથી આચાર્ય શબ્દને વિદેષે ષષ્ઠી થઈ. [૮૫]

[૪૨૩]

(૧૬) કૃત્યસ્ય વા ૨/૨/૮૮

★ વૃત્તિ :- ઘ્યળ્ ત્વ્યાડનીય-ય-ક્યપઃ કૃત્યાઃ । ઇષાં કર્તરિ ષષ્ઠી વા સ્થાત્ । ત્વયા તવ કાર્ય કર્તવ્યં કરણીયં દેયં કૃત્યમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઘ્યળ્, ત્વય, અનીય, ય, ક્યપ આ પાંચ કૃત્ય પ્રત્યયો છે. કૃત્ય પ્રત્યય ના વિદેષે કર્તા અર્થમાં વર્તતા ગૌણનામને ષષ્ઠી થાય છે. ત્વયા તવ વા કાર્યમ્, કર્તવ્યમ્, કરણીયમ્, દેયમ્, કૃત્યમ્, એ રીતે પાંચે કૃત્ય પ્રત્યયમાં તવ અર્થ ષષ્ઠી વિદેષે ત્વયા તૃતીયા થઈ [(૧) કૃ+ઘ્યળ=કાર્ય, (૨) કૃ+ત્વય=કર્તવ્ય, (૩) -કૃ+અનીય=કરણીય, (૪) દા+ય=દેય (૫) કૃ+ક્યપ=કૃત્ય થયું છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અજ્ઞાને જ્ઞઃ ષષ્ઠી ૨/૨/૮૦ થી ષષ્ઠી (૨) કર્તરિ ૨/૨/૮૬

❧ વિશેષ :- ૦ કર્તરી કેમ કહ્યું ? પ્રવચનીયો ગુરુદ્વંદયાડજ્ઞસ્ય - કર્મણી છે.

[૪૨૪]

(૪૭) રિ રિષ્ટાત્તાદસ્તાદમતસાતા ૨/૨/૮૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- રિરિષ્ટાત્ સ્તાદ્ અસ્તાદ્ અસ્ અતસ્ આન્

★ વૃત્તિ :- ઇમિઃ સપ્તમિયેમિ ષષ્ઠી સ્થાત્ । ગૃહસ્યો-પરિ, ઉપરિષ્ટાન્, પંસ્તાન્, પુસ્તાન્, પુરઃ, દક્ષિણત, ઉત્તરાદ્વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- રિ વખેરે સાત પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય તેના યોગમાં (ગૌણ નામને ષષ્ઠી થાય છે.

(રિ) ગૃહસ્ય ઉપરિ=ધરની ઉપર

(રિષ્ટાત્) ગૃહસ્ય ઉપરિષ્ટાન્ - ધરની ઉપર આગળ (સ્તાન્) પસ્તાત્-ખીજ તરફ. (અસ્તાન્) પુસ્તાત્=આગળ, (અસ્) પુરઃ=આગળ (અતસ્) દક્ષિણત=દક્ષિણે, (આન્) ઉત્તરાત્=ઉત્તરે - સાતે પ્રત્યયોમાં ગૃહ શબ્દને ષષ્ઠી થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- અજ્ઞાને જ્ઞઃ ષષ્ઠી ૨/૨/૮૦

❧ વિશેષ :- ૦ આ વિધાન પંચમીના અપવાદ ને કરે છે.

- ૦ પ્રત્યયો:- (૧) ઉર્ધ્વાત્ત્રિરિષ્ટાતાવુપશ્ચાસ્ય ૭/૨/૧૧૪ થી રિ, રિષ્ટાત્
(૨) પરાવરાસ્તાત્ ૭/૨/૧૧૬ થી સ્તાત્
(૩) પુર્વાવરી...વધશ્ચૈવામ્ ૭/૨/૧૧૫ થી અસ્ અસ્તાત્
(૪) દક્ષિણોત્તરાચ્ચાત્ ૭/૨/૧૧૭ થી અતસ્
(૫) અવરાપરાચ્ચાત્ ૭/૨/૧૧૮ થી આત્

[૪૨૫]

(૪૮) તન્નુદન્તાવ્યયકચ્ચાનાત્ શત્ શત્ ડિગકચ્ચલ્થસ્ય ૨/૨/૯૦

★ સૂત્રપૃથો :- તન્ ^૧ઉદન્ત ^૨અવ્યય ^૩કવસુ ^૪આન ^૫અત્શ ^૬શત્ ^૭ડિ ^૮નક ^૯ચલ્ ^{૧૦} - અર્થસ્ય

★ વૃત્તિ :- ણાં દશાનાં ક્રાંતં કર્મકર્ત્રોઃ પછી સ્થાત્ । તન્-વદિતા ધર્મમ્ । ઉદન્તઃ વિશ્વં જિણ્ણુઃ । અવ્યયમ્-કટં કૃત્વા, ઓદનં મોક્ષુ યાતિ । કવસુઃ । અન્નં પેચિવાન્, । આનઃ - કટં ચક્રાણઃ । અત્શ - અધીયંસ્ત-ત્વાર્થમ્ શત્-કટં કુર્વન્ । ડિ-કટ્ સાસહિઃ ॥ નકચ્-કટં કારકો યાતિ । ચલ્થઃ - સુકરો ધર્મઃ, સુજ્ઞાનં તત્ત્વં ભવતા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તન્ વગેરે જે દશ કૃત્ પ્રત્યયો તેના કર્તા કર્મનાં પછી વિભક્તિ થતી નથી.

(તન્)-વદિતા ધર્મમ્ = ધર્મ ખોલનાર
(ઉદન્ત)-વિશ્વં જિણ્ણુઃ = વિશ્વને જીતનાર
(અવ્યયમ્)-કટં કૃત્વા યાતિ = સાદી કરીને જાય છે
મોક્ષુ યાતિ = જમવાને જાય છે.
(કવસુ)-અન્નં પેચિવાન્ = ખોરાક ગંધનાર
(આન)- કટં ચક્રાણઃ = સાદી ખનાવનાર
(અત્શ) અધીયન્ ત્વાર્થમ્-તત્વાર્થ ભણનાર
(શત્) કટં કુર્વન્ - સાદીને કરતો
(ડિ) કટ્ સાસહિ - કબ્બને સહન કરનારો
(નકચ્) કટ કારકઃ યાતિ - સાદી કરવા જાય છે.
(ચલ્થ) સુકરઃ ધર્મઃ, સુજ્ઞાનં તત્ત્વં ભવતા
તારા વડે તત્ત્વ / ધર્મ સારી રીતે જાણી શકાય
દશે ઉદાહરણો માં પછી થઈ નથી-તેના
પ્રત્યયોના પરિચય 'વિશેષ' વિભાગમાં જુઓ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અજ્ઞાને જઃ પઠિ ૨/૨/૮૦ થી પઠિ (૨) નોમયોર્હેતોઃ ૨/૨/૮૬ થી નઃ

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રત્યયોના સુત્રો :-
(૧) તન્ :- તન્ શીલધર્મ સાધુ ૫/૨/૨૭

વદિત્ - તેનું પ્રથમા એ.વ નું ૩૫ વદિતા
(૨) ઉદન્ત :- મૂજેઃ જ્ઞુક્ ૫/૨/૩૦ થી જ્ઞુ
(૩) અવ્યય :- ક્ત્વા તુમમ્ ૧/૧/૩૫ થી ક્ત્વા, તુમ્
(૪) કવસુ : તત્ત્વ કવસુ-કાનો તદ્દત્ ૫/૨/૨ થી કવસુ
(૫) આન (કાન) તત્ત્વ કવસુ કાનો તદ્દત્ ૫/૨/૨ થી કાન
(૬) અત્શ - ધાર-ઇઙઃ અકૃચ્છે અત્શ ૫/૨/૨૫ થી અત્શ
(૭) શત્ :- શત્રાનશૌ ણ્યતિ તુ સસ્યૌ ૫/૨/૨૦ થી શત્
(૮) ડિ :- ડૌ સાસહિ વાવહિ ચાચલિ પાપતિઃ ૫/૨/૩૮ થી સાસહિ

(૯) નકચ્ :- કિમયાં કિમાર્યાયાં તુમ્ નકચ્ ભવિષ્યન્તી ૫/૩/૧૩ થી નકચ્

(૧૦) ચલ્ :- દુઃસુરેપત્ કૃચ્છાકૃચ્છૈર્થાત્ ચલ્ ૫/૨/૧૩૯ થી ચલ્

[નોંધ :- ઉપરોક્ત સૂત્રો કૃદન્ત પ્રકરણના છે - જે પ્રકરણ, ભાગ : ૪ નું છેલ્લું પ્રકરણ છે,]

[૪૨૬]

ભિન્ન ભિન્ન વિભાક્ત વિધાનો
(૪૯) પૃથગ્ નાના પચ્ચમી ચ ૨/૨/૧૧૩

★ વૃત્તિ :- આમ્યાં યોગે તૃતીયા પચ્ચમ્યૌ સ્થાતામ્ । પૃથગ્ મૈત્રાન્મૈત્રેણ । અનુમાન હેતોરપ્યેવમ્ - શબ્દો ડનિત્યઃ કૃતકત્વેન કૃતકત્વાદ્વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પૃથક્ અને નાના ના યોગમાં (ગોણ નામને) પંચમી અને તૃતીયા થાય છે.

પૃથગ્ મૈત્રાત્ મૈત્રેગ વા - મૈત્રથી જુદા છે.
નાના મૈત્રાત્ મૈત્રેગ વા - મૈત્રથી જુદા છે.
અનુમાન અને હેતુમાં પણ એજ પ્રમાણે (તૃતીયા પંચમી થાય) - શબ્દો ડનિત્યઃ કૃતકત્વેન - કૃતકત્વાદ્ વા.

★ અનુવૃત્તિ :- તૃતીયા ડલ્પીયસઃ ૨/૨/૧૧૨ થી તૃતીયા

❧ વિશેષ :- ૦ જે પૃથગ્ નાના શબ્દ અન્ય અર્થમાં હોય તો પ્રમુદ્ધન્યાર્થ ૨/૨/૭૫ થી પંચમી સિદ્ધ જ છે - ત્યાં આ સૂત્રથી તૃતીયા જ થશે.

[૪૨૭]

[૫૦] ઋતે દ્વિતીયા ચ ૨/૨/૧૧૪

★ વૃત્તિ :- ઋતે યોગે દ્વિતીયા પચ્ચમ્યૌ સ્થાતામ્ । ઋતે ધર્મ ધર્માદ્વા કુતઃ સુખમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કૃતે શબ્દના યોગે [ગૌણ નામને] દ્વિતીયા અને પંચમી થાય છે.

કૃતે ધર્મ ધર્માન્ વા કુરઃ સુલ્ક = ધર્મ વિના સુખ ક્યાંથી ? [અહીં કૃતેના યોગ છે માટે ધર્મ શબ્દને દ્વિતીયા-પંચમી થયા છે]

★ અનુવૃત્તિ :- પૃથગ્નાના પદ્ધતી ચ ૨/૧/૧૧૩ પદ્ધતી

❧ વિશેષ :- કૃતે અવ્યય છે જેના વળતર એવો અર્થ થાય છે.

૦ અવ્યયસ્ય ૩/૨/૭ થી તૃતીયા એ.વ. નો લોપ થયો

[૪૧૮]

(૫૧) વિના તે તૃતીયા ચ ૨/૨/૧૧૫

★ વૃત્તિ :- વિના યોગે દ્વિતીયા પદ્ધતી તૃતીયા: સ્યુઃ । વિના પાપં પાપાન્ પાપેન સુખં સ્વાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિના શબ્દના યોગે (ગૌણ નામને) તૈ:- દ્વિતીયા, તૃતીયા, પંચમી થાય છે. જેમકે:- વિના પાપ પાપાન્ પાપેન સુખં સ્વાત્ । પાપ વગર સુખ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- કૃતે દ્વિતીયા ચ ૨/૧/૧૧૪

❧ વિશેષ :- ૦ વિના એ અવ્યય છે.

૦ સૂત્રમાં તે મુદ્ધવાનો હેતુ અનન્તર એવા દ્વિતીયા-પંચમીના ગ્રહણ કરવા માટે છે.

[૪૧૯]

(૫૨) તુલ્યથૈસ્તૃતીયાપાઠયૌ ૨/૨/૧૧૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- તુલ્ય-અર્થ: તૃતીયા-પાઠયૌ

★ વૃત્તિ :- માત્રા તુલ્યઃ, માતૃસ્તુલ્યઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તુલ્ય શબ્દ અને તુલ્ય અર્થવાળા શબ્દોની સાથે જોડાયેલા (ગૌણ નામને) તૃતીયા અને પાંડી વિભક્તિ લાગે. (તૃતીયા) માત્રા તુલ્યઃ — (પાંડી) માતૃસ્તુલ્યઃ = માતાની સમાન.

❧ વિશેષ :- ૦ તુલ્ય-અર્થ જેમકે માત્રા સમઃ

અને માતૃસમાનઃ — માતાની સમાન

૦ અર્થ શબ્દ પર્યાય અર્થના ગ્રહણ માટે છે.

૦ તુલ્યાદિ ગ્રહણ સાર્થક્યર્થે — તેના જેવું અર્થ

૦ આ સૂત્ર સપ્તમી વિભક્તિનો આપ કરવા માટે છે

તેથી ગર્વાં ગોમિઃ વા તુલ્યઃ સ્વામીમાં સ્વામીશ્વરાધિ
...તૈઃ ૨/૨/૮૮ થી સપ્તમી ન લાગે.

[૪૨૦]

(૫૩) દ્વિતીયાપઠયાવેનેનાડનઙ્ગેઃ ૨/૨/૧૧૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- દ્વિતીયા પઠયૌ એન અન્-અઙ્ગેઃ

★ વૃત્તિ :- પૂર્વેણ ગ્રામં ગ્રામસ્ય । અન્ઙ્ગેરિતિ કિમ્ । પ્રાગ્ પ્રમાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (એન પ્રત્યય વાળા નામની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને પાંડી લાગે પણ એન પ્રત્યય વાળા નામમાં અઙ્ગ થાતુ ન હોયો જોઈએ.)

પૂર્વેણ ગ્રામં ગ્રામસ્ય । ગામની પૂર્વ
(અહીં પૂર્વ + અદૂરેણ: ૭/૨/૧૨૨ થી એન = પૂર્વેણ થયું તેથી ગ્રામ ને દ્વિતીયા-પાંડી લાગી)
૦ અન્ઙ્ગેઃ કેમ કહ્યું ?

અઙ્ગ માં સૂત્ર ન લાગે.

પ્રાગ્ પ્રમાત્ — ગામથી પૂર્વ (પંચમી થઈ છે)

(અહીં પ્રાગ્ + એન માં એન નો લુપ્તઙ્ગેઃ
૭/૨/૧૨૩ થી લોપ થયો છે.)

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાગ્ ની સાધનિદા

(૧) પ્ર + અઙ્ગવિત્ + વિદિપ્ — વિદિપ્ ૫/૧/૧૭૮

(૨) અઙ્ગોડનઙ્ગામ ૪/૨/૪૬ થી પ્રનઅઙ્

(૩) અઙ્ગ: ૧/૪/૫૯ થી પ્રનઅઙ્

(૪) યુજઙ્વ...ઙ્ગ: ૨/૧/૭૧ થી અને પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી
અન્તનો લોપ થતા પ્રાહ્ પ્રથમા એ.વ. પ્રાગ્

૦ અન્ઙ્ગેઃ પ્રતિષેધથી પંચમી થઈ છે તે

પ્રભૃત્યન્વાર્થ...તરૈઃ ૨/૨/૭૫ થી થઈ.

[૪૨૧]

(૫૪) હેતુથૈસ્તૃતીયાઙ્ગાઃ ૨/૨/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- હેતુથૈઃ તૃતીયાઙ્ગાઃ

★ વૃત્તિ :- હેતુર્ધર્મયોગે તૃતીયાઙ્ગાઃ સર્વા વિભક્તઙ્ગાઃ સ્યુઃ । ધનેન હેતુના । ધનાય હેતવે । ધનાસ્વૈતોઃ । ધનસ્ય હેતોઃ । ધને હેતૌ વસતિ । એવ નિમિત્તઃદિભિરપિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (હેતુ એટલે નિમિત્ત) હેતુ નામ સાથે તથા હેતુ વાચક નામના યોગે (સમાન વિભક્તિ વાળા ગૌણ નામની સાથે) તૃતીયા-ચતુર્થી — પંચમી — પાંડી — સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે.

(તૃતીયા) ધનેન હેતુના વસતિ ધન૩૫ હેતુથી રહે છે
(ચતુર્થી) ધનાય હેતવે ધન૩૫ હેતુ માટે રહે છે.
(પંચમી) ધનાત્ હેતવે ધન ૩૫ હેતુથી રહે છે.

www.jainelibrary.org

★ વૃત્તિ :- સજ્જયા વિશેષણ રહિતો જાતિ શબ્દ એકવચ્ચ
બહુવચ્ચ વા સ્થાત્ । સમ્પન્નો યવઃ । સમ્પન્નો યવાઃ ।
સજ્જયા વિશેષણે તુ એકોત્રીહિઃ સમ્પન્નઃ સુમિશ્રે કરોતીત્યેકવચ્ચમેવા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જાતિનું કથન જણાવું
હોયતો સંજ્ઞાવાચી વિશેષણથી રહિત એવા
એક વચનમાં રહેલા નામને વિકલ્પે બહુવચન
થાયછે.

સમ્પન્નો યવઃ - જવ ખૂબ પાક્યો વિકલ્પે
સમ્પન્નાઃ યવાઃ - જવ ખૂબ પાક્યા
અહીં યવઃ એ.વ. છે તે જાતિ સૂચક છે તેથી
તેનું બ.વ યવાઃ થઈ શકયું.

0 સજ્જયા વિશેષણ કેમ કહ્યું ?

એકોત્રીહિઃ સમ્પન્નઃ સુમિશ્રં કરોતિ
એક યોગો પાકે તો સુકાળ કરેછે. - સંજ્ઞા
છે માટે બ.વ. ન થાય.

❧ વિશેષ :- 0 જાતિ કેમ કહ્યું ?

ત્રૈવઃ નામછે માટે બ. વ. ન થાય.

0 આખ્યાત્ કેમ કહ્યું ?

કાશ્યપ પ્રતિકૃતિઃ કાશ્યપઃ - કાશ્યપની છત્રી કાશ્યપ
કહેવાય. - અહીં કાશ્યપ જાતિ છે. પણ એક વ્યક્તિ

નો અર્થ જણાય છે

0 એકઃ કેમ કહ્યું

સમ્પન્નો યવૌ - દિ વચનકે માટે બ.વ. ન થાય.

[૪૨૫]

(૫૮) ગુરુવેકશ્ચ ૨/૨/૧૨૪

★ સુત્રપૃથઃ :- ગુરૌ એકઃ ચ

★ વૃત્તિ :- ગુરૌ - ગૌરવોદ્દે દ્વાવેકશ્ચાર્થો બહુવદ્વા સ્થાત્ ।
યુવાં ગુરુ । યુવં ગુરવઃ । એપ મે પિતા । એતે મે પિતરં ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામ ગૌરવને યોગ્ય
હોય તે નામ પોતાની એક કે બે સંજ્ઞાને
સૂચવતું હોય તો પણ બહુવચનમાં વિકલ્પે
વપરાય છે.

(દિ.વ.) યુવાં ગુરુ - તમે બે ગુરુ છો.

વિકલ્પે (બ.વ.) યુવં ગુરવઃ તમે ગુરુ છો.

(એ.વ.) એપ મે પિતા-આ મારા પિતા છે.

વિકલ્પે (બ.વ.) એતે મે પિતરઃ - આ મારા
પિતા છે. એમ પણ બોલી શકાય.

★ અનુવૃત્તિ :- અ વિશેષણે દ્વૌ ચાડસ્મદઃ ૨/૨/૧૨૨

❧ વિશેષ :- ૨૫૯

[૪૨૬]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ ધ્રુવ પ્રક્રિયાના કારક પ્રકરણનો...
તપાગચ્છીય જૈનાચાર્ય ધ્યાનસ્થ ગુરુદેવ પૂ. આનંદસાગર સૂરિજીના સમુદાયના
પૂ. તપસ્વી પંચાસ શ્રી સુશીલસાગરજી મ. સા. ના પરમ વિનેયી શિષ્ય રત્ન
નિષ્કપટ સુનિરાજ શ્રી પૂ. સુધર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય
સુનિ દીપ રત્નસાગર (M. Com Med.) કરેલો...અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત

॥ અર્હમ્ ॥

૦ સમાસ પ્રકરણ ૦

સમાસ એટલે પદોનો સંક્ષેપ સમાસ દ્વારા ભાષા સંક્ષિપ્ત બને છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી શકાય છે...સમાસ ભાષાનું અગત્યનું અંગ છે...જે પદોનો સમાસ કરવો હોય તે પદો પરસ્પર અપેક્ષિત સમ્યન્-ધવાળા હોવા જોઈએ જેમકે इदं देवदत्तस्य गृहं दर्शयते । तुं इदं देवदत्त गृहं दर्शयते । અહીં સમાસ થઈ શક્યો કેમકે પદોનો સંબંધ પરસ્પર અપેક્ષાવાળો છે.

“એ કે એ કરતા વધારે પદો જોડાઈને જ્યારે એક પદ બને ત્યારે એ પ્રક્રિયાને સમાસ કહેવામાં આવે છે.”

સમાસને એક પદ કહેવાય છે. તેથી જ એક સમાસનો બીજા પદ કે બીજા સમાસ સાથે સમાસ થઈ શકે છે...સમાસમાં છેલ્લા પદને જાતિ, વચન તથા વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગે છે.

પ્રાયોગિક:- પૂર્વપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ અવ્યયી ભાવ, ઉત્તરપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ તત્પુરુષ, અન્યપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ બહુવ્રીહિ, ઉભયપદ (પદાર્થ) પ્રધાનતાએ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.

સમાસના પ્રકારો

બહુવ્રીહિ સમાસ	સૂત્ર ૨ થી ૨૩	સિદ્ધહેમમાં ૩/૧- ૧૯ થી ૨૫
અવ્યયી ભાવ સમાસ	૨૪ થી ૪૩	૨૬ થી ૪૧
તત્પુરુષ સમાસ	૪૪ થી ૬૧	૪૨ થી ૯૫
કર્મધારય સમાસ	૬૨ થી ૭૧	૯૬ થી ૯૮
		૧૦૦ થી ૧૧૫
દ્વિગુ સમાસ	૭૨ થી ૭૪	૯૯
દ્વન્દ્વ સમાસ	૭૫ થી ૮૩	૧૧૭

સિદ્ધહેમમાં અધ્યાય ૩-૧ સમાસના પ્રકારોનું છે, ૩-૨ સમાસ થયા પછી નામ કે ધાતુના ફેરફારો દર્શાવે છે.

સમાસ પ્રકરણ

સમાસનું સામાન્ય સૂત્ર

(૧) નામ નામ્નૈકાર્થ્યે સમાસો बहुलम् ૩/૧/૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- નામ નામ્ના એકાર્થ્યો સમાસઃ बहुलम्
★ વૃત્તિ :- નામ નામ્ના સદૈકાર્થ્યે સામર્થ્ય વિશેષે સતિ સમાસો बहुल સ્થાત્ । લક્ષણં ચેદમધિકારશ્ચ, તેન बहुव्रीह्यादि संज्ञाऽभावे यौकार्थता तत्रानेनैव समासः :-
विस्पष्ट पटुः । स च षोढा-बहुव्रीहः । अव्ययीभावः २ तत्पुरुषः ३ कर्मधारयः ४ द्विगुः ५ द्वन्द्वश्च ६ । तत्र बहुव्रीहिरन्यपदार्थ प्रधानः । अव्ययी भावः पूर्व पदार्थ प्रधानः । द्विगु तत्पुरुषौ परपदार्थ प्रधानौ । द्वन्द्व कर्मधारयौ चोभयपदार्थ प्रधानौ । तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् ऐक पद्यादिक च समास प्रयोजनम् । समर्थः पद समुदायो विग्रहो वाक्यमिति च । आरूढाः पुरुषाः यम् इति वाक्ये

❧ વૃત્તર્થ :- [સામર્થ્ય :- નામના પર-સ્પર્શના સંબંધને કારણે તેમાંથી એકાર્થતા-અર્થની અપેક્ષાએ પરસ્પર સંબંધના અર્થાત શબ્દોમાં વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય]

એક નામ બીજા નામ સાથે એકાર્થ હોય ત્યારે વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય હોતા ઘણું કરીને સમાસ થાય છે.

આ સૂત્ર સમાસનું લક્ષણ બતાવે છે તેમજ “અધિકાર સૂત્ર” પણ છે. તેથી જ્યાં બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસો ન થઈ શકે તથા જ્યાં એકાર્થતા હોય ત્યાં આ સૂત્ર વડે સમાસ કરી લેવો જેમકે વિસ્પષ્ટમ્ પટુઃ=વિસ્પષ્ટ પટુઃ=વિશેષ સ્પષ્ટપણે ચતુર.

આ સમાસ ૭ છે. (૧) બહુવ્રીહિ (૨) અવ્યયી ભાવ (૩) તત્પુરુષ (૪) કર્મધારય (૫) દ્વિગુ અને (૬) દ્વન્દ્વ

બહુવ્રીહીમાં અન્ય પદાર્થ પ્રધાન છે, અવ્યયી ભાવમાં પૂર્વપદ પ્રધાન છે, દ્વિગુ અને તત્પુરુષમાં પર પદાર્થ પ્રધાન છે, દ્વન્દ્વ અને કર્મધારયમાં ઉભયપદ પ્રધાન છે.

સમાસનું પ્રયોજન ક્રિયાના અભિસંધાન માટે તેમજ એકજ સામાસિક પદ માટે છે.

એક પદ થયેલો પદ સમુદાય તે સમાસ (વૃત્તિ) જેમકે રાજ પુરુષઃ - વૃત્તિના અર્થનો

અવબોધક વાક્ય તે વિગ્રહ જેમકે રાજઃ પુરુષઃ

❧ વિશેષ :- ૦ નામ્ના કેમ ક્ષ્યું ?

ચૈત્રઃ પત્તિ ચૈત્રઃ નંધિછે. અહીં ચૈત્ર નામ છે પત્તિ ક્રિયા છે માટે સમાસ ન થયો.

૦ નામ કેમ ક્ષ્યું ?

ચરન્તિ ગાવો ધનમસ્ય - ચરન્તી એવી ગાયો એનું ધન છે અહીં ચરન્તિ ક્રિયાપદ છે અને ગાવ નામ છે. માટે સમાસ ન થયો.

૦ बहुलम् शिष्ट પ્રયોજના અનુસરણ માટે છે.

(૧) ખૂબજ વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન માટે બૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ સહિત સૂત્ર ૩/૧/૧૮ પૃષ્ઠ ૩૦ થી ૪૫ જુઓ

૦ ઉદાહરણ *

(૧) ગુણ વિશેષણનો ગુણ વચન સાથે સમાસ :-

विस्पष्टं पटु इति विस्पष्ट पटुः

(૨) ક્રિયા વિશેષણનો ક્રિયાતત્ સાથે સમાસ :-

दारुणं यथा भवति एवम् अध्यापकः इति दारुणाध्यापकः

(૩) તદ્વિત્તર્થ સમાસ :-

सर्वश्रमणा कृतः रथः सर्वश्रमिणा रथः

(૪) બહુલમ વચનથી ક્યારેક અનામ પણ સમાસ પામે માત્વર્ક નમઃ - માતિ અર્કો અત્ર નમસિ

(૫) બહુલમ વચનથી ક્યારેક અનામ સાથે પણ સમાસ અનુવ્યવહર - અનુ વિ અગ્રે અચલત્

[૪૨૭]

બહુવ્રીહિ સમાસ

સામાન્યથી એ કે એ ક્રન્તા વધુ પડેો હોય છે. અને અન્ય કોઈ પદનું વિશેષણ બને છે. - આ સમાસમાં અન્ય પદપ્રધાન પણ છે તેના વિગ્રહમાં વિશેષ્યથી જ્ઞાતિ અને વચનાનુસાર પ્રથમા અને સંબોધન સિવાયની વિભક્તિઓ અર્થના અનુસંધાનમાં યદ્ સર્વનામ નુ ૭એ વિભક્તિનું રૂપ મુકાય છે. તેની પછી અન્ય પદના પુત્રિંગ, સ્ત્રીત્રિંગ, નપુનઃકલિંગના તદ્ સર્વનામમાં એવ, દ્વિવ, ત્રિવ ના રૂપો વિગ્રહ વાક્યમાં બેલાય છે. જિતઃ મોહઃ યેન સઃ इति जित मोहः - મોહને જિતનાર (યદ્ તુ યેન તદ્ તુ સઃ)

(૨) एकर्थ चानेकं च ૩/૧/૨૨

* ઉદાહરણો મધ્યમવૃત્તિ-અવચૂરિ ભા. ૧, ૨૧૬

★ સૂત્રપૃથક :- એકાર્થ ચ અનેક ચ

★ વૃત્તિ :- એકમનેક ચૈકાર્ય સમાનાધિકરણ નામ, અવ્યય ચ નામના દ્વિતીયાચન્તાન્યપદસ્વાર્થ, સમસ્વતે । સ ચ બહુવ્રીહિ: ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સમાનાધિકરણ એવું એક અથવા અનેક નામ અને અવ્યય રૂપ નામ બીજા નામની સાથે સમાસ પામે છે. દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ વાળા અવ્યય પદનો અર્થ વાચ્ય રહેતે જો બહુવ્રીહિ સંજ્ઞક થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- આસન્ના દૂગધિકાધ્યધ્વાડધ્વાદિ પુરણ દ્વિતીયાચન્યાર્થ ૩/૧/૨૦ થી અન્યાર્થ

✠ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

નામ :- આરુઢ: વાનર: ચં (વૃક્ષમ્) સ: જેની ઉપર વાંદરો ચડે છે તે વૃક્ષ આ અસૌકિક વિગ્રહ છે *

લૌકિક વિગ્રહ :- આરુઢ+સિ વાનર+સિ = આરુઢવાનર +સિ = આરુઢવાનર: વૃક્ષ:

અવ્યય:- ઉચ્ચૈ: મુલં પલ્લ સ: ઉચ્ચૈમુલં જેનું મુખ બચું છે તે

(અહીં મુલ શબ્દ નપુંસક છે જતાં અન્યપદ પ્રધાન થતા તે પુલ્લિંગ બન્યો છે)

એકાર્થ ૩/૨/૮ થી વિભક્તિ લોપ થતા ઉચ્ચૈ મુલં સ્વતન્ત્ર શબ્દ બન્યો પછી અઘાતુ વિભક્તિ વાક્યમ... થી નામ સંજ્ઞા થઈ અને પ્રથમાથી સિ પ્રત્યય આવ્યો.

૦ એકાર્થ એટલે પરપરપર વિશેષ-વિશેષણ સંબંધ ધરાવનાર નામ

અવ્યયવળા નામમાં વિશેષ-વિશેષણ ભાવની જરૂર નથી.

૦ પ્રધાનપણે અન્યાર્થ નું સુચન થતું હોય તો એટલે

* સમાસના વિગ્રહ માટે ૧૫ વિભાગો પંડિતવર્ચ

જમીનદાસજીએ બનાવવાનું સૂચવેલ હતું:

(૧) સામાસિક શબ્દ (૨) ગુજરાતી વિગ્રહ (૩) સંસ્કૃત વિગ્રહ (૪) સમાસનો પ્રકાર (૫) પૂર્વપદ (૬) ઉત્તર પદ (૭) પૂર્વપદ વિભક્તિ (૮) ઉત્તરપદ વિભક્તિ (૯) પૂર્વપદવિધિ (૧૦) સૂત્ર (૧૧) ઉત્તરપદ વિધિ (૧૨) સૂત્ર (૧૩) સમાસાંત વિધિ (૧૪) સૂત્ર (૧૫) ઇત્સંજ્ઞા ક્ષણ-આ પંદર ભાગમાં કોષપણ સમાસનો વિગ્રહ કરવો ટુંટમાં ત્રણ બાબતના ભેદ મહત્વના છે (૧) પૂર્વપદ વિધિ (૨) ઉત્તરપદ વિધિ (૩) સમાસાંત વિધિ

છૂટા નામો સમાસ પામ્યા બાદ નિષ્પન્ન અર્થ પ્રધાન રૂપે જૂદો હોય તે।

૦ અહીં આપેલ ઉદાહરણમાં આરુઢ - વાનર ભિન્ન શબ્દો છે. - વિશેષણ, વિશેષ્ય ભાવ છે એકાર્થરૂપ છે. સમાસ (બુદ્ધિસ્થ-અન્યપદ) બહારનું દ્વિતીયાન્ત નામ યમ છે. - તે બહારના નામ દ્વારા સૂચિત અર્થ અન્યાર્થ છે. અને તેજ પ્રધાનરૂપ છે

૦ અવ્યય નામરૂપ જ છે જતાં પૃથગ્ અલ્પ કરવાનું જાણ એ છે કે તેમાં એકાર્થ ની જરૂર નથી. તે ભેદ દર્શાવવાના હેતુથી આ અલ્પ કરેલ છે.

[૪૨૮]

(૩) એકાર્થ ૩/૨/૮

★ વૃત્તિ :- એકાર્થનૈકાર્ય તન્નિમિત્તસ્ય સ્યાદેલ્પ્ સ્યાત્ । અત એવ લુબ્ધિધાનાત્ । નામ નામ્નેત્યુક્તાવપિ સ્યાચન્તાનાં સમાસ: (અવ્યયેભ્ય: સ્યાદયોડનુમીચન્તે इति बहुदवृत्तौ) । “ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ:” इति यत् शब्दा प्रयोगे आरूढ पुरुषो गिरि: । अयं चान्य पदार्थ प्राधान्यात्तत्स-म्बन्धिनीलिङ्ग सङ्ख्या विभक्तिरनुसरति । कृतानि पुण्यानि येन स: - कृतपुण्य: । एवं दत्तदानो, वीतदुखो, बहुधनो डनन्तज्ञान: । अनेकं च-आरूढबहु पुरुषो गिरि: । अव्ययं खल्वपि - उच्चैर्मुलं: ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- એકાર્થ - અનેકપદનું એકપદપણુ રહેતા તેના નિમિત્તાની સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. લોપના વિધાનથી એક નામ બીજા નામ સાથે કહેવાયા મુજબ સ્યાચન્ત સમાસનું હોવાનું જોઈએ (બૃહદ્વૃત્તિ અનુસાર અવ્યયોથી સ્યાદની અનુમતિ અપાય છે.)

જો એક નામનો બીજા નામની સાથે સમાસ કરતી વેળાએ -

૧ “સ્યાચન્ત” નો ત્યાગ કરીએ અને એકનામનો બીજા નામ સાથે સમાસ કરીએ તો તે એક પદીભાવ નિમિત્ત ભૂત સ્યાદિવચ્ચાપુત્રયત્ થાય) ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ: ન્યાય મુજબ યદ્ શબ્દના અપ્રયોગમાં આરુઢ પુરુષો ગિરિ: (આરુઢ: પુરુષ: ચં ગિરિમ્ એમ વિગ્રહે) અહીં અન્ય પદાર્થની પ્રાધાન્યતાથી તત્સમ્યન્ધ લિંગ, સંખ્યા વિભક્તિ અનુસરે છે.

કૃતાનિ પુણ્યાનિ યેન સ: કર્યું છે પુણ્ય જેણે તેવો

તે - કૃતપુણ્યઃ (લૌકિક વિગ્રહ)

અલૌકિક વિગ્રહ :-

પુર્વપદ ઉત્તરપદ

કૃત+જસ્ પુણ્ય+જસ્

લેકાર્થે સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થતા કૃતપુણ્ય-
પુલિંગ નામ થયું - તેથી અ કારા પુલિંગ
નામના નિયમ મુજબ “સિ” - કૃતપુણ્ય + સિ
થતાં કૃતપુણ્યઃ બનશે.

૦ તૃતીયા :- ઉદરથૌ અથૌ - વિગ્રહ :-

ઉદઃ રથઃ યામ્યામ્ તૌ

ચતુર્થી :- દત્ત દાનઃ - વિગ્રહ :- દત્તંદાનંપ્રત્યૈસઃ

પુર્વપદ :- દત્ત+સિ, ઉત્તરપદ દાન+સિ

૦ પંચમી :- વીત્તદુઃખઃ - ગયાઃ ડુઃખઃ જેના તેવો તે

વીત્તં દુઃખં યસ્માત્ સઃ = પુર્વપદ વીત્ત+સિ

ઉત્તરપદ - દુઃખ+સિ - વિભક્તિ લોપ અને

પુલિંગનાં સિ પ્રત્યય થયો.

૫મી :- વહુવનાઃ વિગ્રહ :- વહુવિવનનિ યેવાન્તે

(અનેક) :- આરુઢઃ વહુવઃ પુરુષઃ યં સઃ જેના પર

ધનું પુરુષો અહેસા છે તે (પરત) - આરુઢ

વહુપુરુષો ગિરિઃ

(અગ્રય) ઉચ્ચૈર્મુખં યસ્ય સઃ = ઉચ્ચૈર્મુખઃ

★ અનુવૃત્તિ :- અનતો હપ્ ૫/૨ ૬ થી હપ્

❧ વિશેષ : ૦ સમાસ - વિભક્તિ લોપ :-

ચિત્રગુઃ કાપર ચિતરી ગાય વાળો ચિત્રા ગાયઃ યસ્ય સઃ

પૂર્વપદ ચિત્રા+જસ્ ગૌ+જસ્ = ચિત્રગુ+સિ

(પરતઃ સિત્ર પુવત્ સ્વૈકાર્થે થી ચિત્રા તુ ચિત્ર થયું

અને ગોશ્વાન્તે હસ્વઃ થી ગો તુ હાથ થયું છે)

૧ નામધાતુ - વિભક્તિ લોપ :-

પુત્રમ્ ઇચ્છતિ ઇતિ પુત્રિયતિ - પુત્રને ઇચ્છનારી.

પુત્ર+અમ્ મા અમ્ નો લેપ

૦ તદ્વિત - વિભક્તિ લોપ :-

ઉપગોઃ અવત્તમ્ - ઔગવઃ ઉપયુતો પુત્ર ઉગ્ + હસ્

માં હસ્ નો લોપ

૧ સ્વાચ્ચન્ત :- સમાસ વિધાયક સૂત્રમાં સ્વાચ્ચન્ત

નામનો સ્વાચ્ચન્ત નામની સાથે સમાસ થાય તેવો ઉદ્દેશ્ય

કર્યો નથી અને આગળ જતાં સૂત્રકાર મહારાજ, સમાસ

થતાં સ્વાદિ વિભક્તિ લોપનું વિધાન કરે છે તેનાથી

સાબીત થાય છે કે સામાન્ય સૂત્રમાં પણ સ્વાચ્ચન્ત નામનો

સ્વાચ્ચન્ત નામની જોડે સમાસ અભિષ્ટ છે.

[૪૨૯]

(૪) ઉદ્ગ્રમુખઃ ૩/૧/૨૩

★ સુત્રપૃથઃ :- ઉદ્ગ્રમુખ - અદ્યઃ

★ વૃત્તિ :- ઇતે વહુત્રીહિ સમાસા નિવાત્યન્તે ઉદ્ગ્રસ્ય
મુખમિવ મુખં યસ્ય સ ઉદ્ગ્રમુખઃ । વૃષસ્કન્ધઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉદ્ગ્રમુખાદિ વગેરે બહુત્રીહિ
સમાસો (વહુલમ્) નિષાતન કરાય છે.

ઉદ્ગ્રસ્ય મુખ ઇવ મુખઃ યસ્ય સઃ - ઉદ્ગ્રમુખઃ

ઉદ્ગ્ર+હસ્ મુખ+સિ - (આ સમાસનો બીજો

વિગ્રહ :- (૧) ઉદ્ગ્રમુખ ઇવ મુખમ્ યસ્ય સઃ

(૨) ઉદ્ગ્રવર્ મુખમ્ યસ્ય સઃ

વૃષસ્કન્ધઃ - વૃષસ્કન્ધસ્ય ઇવ સ્કન્ધઃ યસ્ય સઃ

અળઃ જેવી નામ છે જેની તે

❧

વિશેષ :- ૦ આ સમાસમાં આવેલા

ઉપમાન પદનો લોપ થાય છે.

૦ જે બે નામોમાં વિશેષણ - વિશેષ્ય ભાવ નથી તેવાં

નામનો પણ સમાસ થતો શકે એ હરીક્ત આ સૂત્ર

સૂચવે છે

૦ વિભક્તિનો લોપ ન થયો હોય તેવા પ્રયોગ પણ

અહીં છે. જેમકે કળે કાલ યસ્ય સઃ કળે કાલઃ

આ બહુત્રીહિ સમાસ અહીં વહુત્રીહિ છે.

૦ * ઉદ્ગ્રમુખાદિ ગણ :- ઉદ્ગ્રમુખઃ, વૃષસ્કન્ધઃ, હમકુમ્મ

સ્તની । નાગનાસેરુઃ, હરિગાક્ષી, હંસગમના, ચન્દ્રમુખી,

કમલવદના, ત્રિભંગી, ચક્રનેત્રમ્વા, પિતૃસ્થાનઃ, પિતૃ

સ્થાનીયઃ વગેરેમાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો સામાન્ય

વાચી નામ સાથે સંબંધ છે અને ઉપમેયસરૂપ નો

તથા ઉપમાનપદ નો વચાસંભવ લોપ છે.

કળેકાલઃ, હરિગાક્ષી, હરેમગેઃ, વહેગહુઃ વગેરેમાં

સાતમી પૂર્વપદ સમાનાધિકરણ નો સમાસ છે. અને

ઉત્તરપદનો લોપ થયો છે, કેશવ્હઃ સુવર્ણલંકારઃ

માં ૫મી વડે સમાનાધિકરણનો સમાસ છે ઉત્તરપદ

લોપ છે પ્રસર્ગ :- પ્રવૃત્તિ વર્ગઃ, પ્રવલ્લશઃ - પ્રવૃત્તિવલ્લશઃ,

હરિમઃ - હરિમઃ, અપુત્રઃ

૦ અ.વ. અ કૃતિગણ માટે છે-તેથી બીજા પણ આવા

સમાસો હેઈ શકે,

[૪૩૦]

ઉદ્ગ્રમુખાદિ :- હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાધ પૃ. ૨૫૬

(૫) સહસ્તેન ૩/૧/૨૪

★ સૂત્રપૃથક :- સહ: તેન

★ વૃત્તિ :- તૃતીયાન્તેન સહ શબ્દો ડન્ધ પદાર્થો સમસ્યતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (સહ-તુલ્યયોગ ¹ અથવા વિધમાનતા ² અર્થમાં વર્તેલો એવા જે શબ્દ તે સહ) તૃતીયાન્ત નામની સાથે સહ શબ્દ અન્ય પદાર્થ વાચ્ય રહે તે છને સમાસ પામે છે (તે બહુવ્રીહિ સંગ્રહ છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- આસન્નાદુરાધિ...અન્યાર્થો ૩/૧/૨૦ થી અન્યાર્થો

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

પુત્રેણ સહ - સપુત્ર: પુત્રની સાથે

કર્મણા સહ = સર્કર્મક (આત્મા અસ્તિ)

¹ તુલ્યયોગ :- સહ સાથે સમાસ પામનાર નામ દ્વારા સ્થિત અર્થ અને સહ એટલે સાથે કોણુ ? પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે જે અર્થ અધ્યાહત જણાતો હોય તેની અને ની પ્રવૃત્તિ ગુણુ સમાન હોવા

² વિધમાનતા :- હયાતી

૦ સમાસમાં અન્ય પદ પ્રધાન છે તે પ્રથમાન્ત માટે સૂત્ર જુદું બનવું.

૦ સહ કેમ ? સાર્ક સાધર્મ એ શબ્દોમાં સહાર્થ ઇચ્છતા નથી માટે આ સૂત્ર લાગુ પડ્યું નહીં

[૪૩૧]

(૬) સહસ્ય સોડન્યાર્થો ૩/૧/૨૪૩

★ સૂત્રપૃથક :- સહસ્ય સ: અન્યાર્થો

★ વૃત્તિ :- बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्र: सहपुत्रो वा गतः

■ ક્વચિન્નિતરમ્ - સાશ્વત્ય વનમ્ । સામ્નિ: કપોત: । સદ્રોણા સ્તરી । ક્વચિન્ન - સ્વસ્તિ ગુણે સહશિષ્યાય ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉત્તરપદ વાળો સહ શબ્દ બહુવ્રીહિ સમાસનાં આવેલો હોયતો સહ ને બદલે સ ચિકલ્પે થાય છે પુત્રેણ સહ इति सपुत्र: ચિકલ્પે સહ પુત્ર: ગત: પુત્ર સાથે બીજાને કોઈ ગયો.

❧ વિશેષ ૦ :- અન્યાર્થ કેમ વળું ?

સહજાત: - સહજ: સાથે જન્મેલો બહુવ્રીહિ સમાસ નથી તેથી ક્વચિત્ ૫/૧/૧૭૧ સુત્રથી હ પ્રત્યય લાગે *

* સહજાત: માં હ પ્રત્યય બહુવ્રીહિ ન્યાસ સહિત સૂત્ર ૩/૨/૧૪૩ પૃ ૧૩૨

■ શેષવૃત્તિ :- (૧) નામ્નિ ૩/૨/૧૪૪ બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઉત્તરપદવાળો સહ શબ્દ હોય અને વિશેષ નામનું સૂચન હોય તો સહ નો સં થાય અશ્વત્યેન સહ સાશ્વત્યમ્ વનમ્ વનનું નામ છે. [૯૬]

(૨) અદૃશ્યાવિક્કે ૩/૨/૧૪૫ અદૃશ્ય પદાર્થનું સૂચક ઉત્તરપદ હોય તથા 'અધિક' અર્થને સૂચવતું હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં સહ ને બદલે સ થાય. અમિના સહ इति સામ્નિ: કપોત: અસિવાળો કપોત-દંથુનરના જઠનમાં અમિ છે પણ દેખાતે નથી સદ્રોણા સ્તરી-દ્રોણેન સહ [૯૭]

(૩) નાશિષ્યમોવત્સહલે ૩/૨/૧૪૮ ગો, વત્સ હલ એ ત્રણ સિવાયનું ઉત્તરપદ હોય અને 'આશિષ' અર્થ જણાતો હોય તો સહ નો સ ન થાય. સ્વસ્તિ ગુરવે સહ શિષ્યાય - શિષ્ય સાથે ગુરુનુ કલ્યાણુ થાઓ. આશિષ અર્થ છે માટે સહ નો સ ન થાય [૯૮]

[૪૩૨]

(૭) દિશો રૂઢ્યાન્તરાલે ૩/૧/૨૫

★ સૂત્રપૃથક :- દિશ: રૂઢ્યા અન્તરાલે

★ વૃત્તિ :- दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं सा दक्षिण पूर्वादिक् । [सर्वादयोऽस्यादौ ૩/૨/૬૧ इति पुंवद्भावः ।] इत्यादयोऽपि बहुव्रीहि समासा ज्ञेयाः । यत्र प्रधानस्यैक देशो विशेषणतया जायते स तद्गुण संविज्ञानः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः

❧ વૃત્ત્યર્થ :- રૂઢિથી દિશાવાચક નામનો રૂઢિથી જ દિશાવાચક નામ સાથે જે સમાસ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. - સમાસ પામેલા નામનો 'અંતરાલ' અર્થ હોય તો દક્ષિણા: પૂર્વસ્યાશ્ચ યદન્તરાલં સા દક્ષિણપૂર્વાદિક્

■ (૪) સર્વાદયોડસ્યાદૌ ૩/૨/૬૧ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલા સર્વ વખેરે શબ્દો પુંવત્ થાય છે-સ્યાદિ વિભક્તિ ન લાગી હોય ત્યારે - તેથી અહીં દક્ષિણા નું દક્ષિણ થયું છે. [૯૯] "ઉપરોક્ત સૂત્ર ૨/૪/૫-૭ થી થયેલા સમાસો બહુવ્રીહિ જ સમજવા"

* જે મુખ્યમાંના અંક લાગને વિશેષણ રૂપે જણાવે તે - તેનાં ગુણનું સંવિજ્ઞાન સમજવું.

* લેકાત્ :- બહુવ્રીહિના બે બે: (૧) ગુણ સંવિજ્ઞાન - સાથે ગુણ ચોટેલ કે રહેલ-જેમકે લાંબો કાન-કાનમુશીને ન જવાય (૨) સાથે ન હોવું - જેમકે ગોવાળ-ગાયના અલાવે પણ ગોવાળ કહેવાય

લઘ્વૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ ઇતિ લઘ્વકર્ણઃ રાષભઃ - લાંબા કાનવાળો ગધેડો

★ અનુવૃત્તિ :- સુજ્ઞાથ સજ્ઞવ્યા સજ્ઞયેયે સજ્ઞયયા
બહુગ્રીહિ : ૩/૧/૧૬ થી બહુગ્રીહિ

❧ વિશેષ :- ૦ પશ્ચિમ દક્ષિણ - પશ્ચિમ ઉત્તર કેમ થયું ? - કમધારય સમાસ છે માટે
વિપ્રદ :- લૌકિક :- પશ્ચિમા નાસૌ દક્ષિણા ચ
અલૌકિક :- પશ્ચિમા + સિ દક્ષિણા + સિ
૦ રૂઢિ = લોક વ્યવહાર
૦ રૂઢિપ્રદણ કેમ થયું ?
દિશાવાચક યૌગિક શબ્દને તેજાજ દિશાવાચક યૌગિક શબ્દ સાથે સમાસ ન થાય તે માટે જેમકે દેવદાશ્ચ કૌર્વેર્યાશ્ચ દિશોર્નંદનારાલમ્ અહીં વાક્ય ન રહેશે. - દેવેન્દ્રી-પૂર્વ કૌર્વેરી=ઉત્તર

[૪૩૩]

(૮) વિશેષગ મર્ગદિ સજ્ઞાવંબહુગ્રીહૌ ૩/૧/૧૫૦

★ વૃત્તિ :- વિશેષણ સર્વાદિક, સજ્ઞયા વાચિ ચ બહુગ્રીહૌ પ્રાક સ્યાત્ । [ગૌણસ્ય ગો શબ્દસ્ય હયાચન્તસ્ય ચાન્તસ્યસ્ય હ્રસ્વો વકઃચઃ ।] ચિત્રગુઃ । સર્વશુક્લઃ । દ્વિકૃણઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિશેષણ વાચી સર્વાદિ શબ્દો, સંજ્ઞા વાચી શબ્દો બહુગ્રીહિમાં પૂર્વ મુદાય છે.

(૫) ગોશ્વચાન્તે હ્રસ્વોડનંશિ મમાસયોબહુગ્રીહૌ ૨/૮/૯૬ બહુગ્રીહિ સમાસમાં રહેલ ગૌણ નામ રૂપ ગો શબ્દ અને હી વગેરે પ્રત્યયો જેને અન્તે છે તે ગૌણ નામનો અન્ત્ય સ્વર હ્રલ થાય છે - તે નામ અશિસમાસને છેડે કે હ્યસ્ પ્રત્યયાન્ત ન હોયતો [૧૦૦]

૦ વિશેષણવાચીઃ - ચિત્રગુઃ - ચિત્રા ગૌર્વસ્ય સઃ - ચિત્રમજસ્ય ગૌર્વસિ - ચિત્રગુ સિ કામર ચિતરી ગાયવાળા

૦ સર્વાદિઃ સર્વશુક્લઃ - સર્વશુક્લ યસ્ય સઃ - બધું ધોળુ છે જેનું તે સર્વ+અમ્ શુક્લ+અમ્ = સર્વશુક્લ+સિ

૦ સંજ્ઞાવાચી :- દ્વિકૃણ - દ્વૌ કૃણૌ યસ્ય સઃ - દ્વિ + ઔ કૃણ + ઔ = દ્વિકૃણ + સિ જેના બે બળદ કાળા છે તે

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રથમોક્તં પ્રાક ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક

❧ વિશેષ : ૦ બહુગ્રીહિ કેમ કહ્યું ?
ઉપસર્વમ્ - સર્વેષામ્ સમીપમ્ ઇતિ - આ અવ્યયીભાવ સમાસ છે માટે પ્રક ન થાય.

પ્રથમોક્તં પ્રાક ૩/૧/૧૪૮ સૂત્રની અપ્રાપ્તિમાં નિયમને માટે આ સૂત્ર છે.

[૪૩૪]

(૯) ક્તાઃ ૩/૧/૧૫૧

★ વૃત્તિ :- ક્તાન્તં નામ બહુગ્રીહૌ પ્રાક સ્યાત્ । કૃતકટઃ ।
❧ કચિદ્રા । શાઙ્ગરજગ્વી, જગ્વશાઙ્ગરા માસયાતા યાતમાસા જાતસુલા સુલજાતા । આહિતાગ્નિ, । અગ્ન્યાહિતઃ । ઉદ્યતાસિઃ, અસ્યુચતઃ પ્રિયઃ (૩/૨/૧૫૭) પ્રાગ્વા । ગુહપ્રિયાઃ, । પ્રિયગુહઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ક્ત અન્તવાળું નામ બહુગ્રીહિ સમાસ નાં પૂર્વ આવે કટઃ કૃતઃ યેન સઃ કટ + સિ કૃત + સિ = કૃતકટઃ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રથમોક્તં પ્રાક ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં ક્તાઃ એવું અ.વ વ્યાપ્તિ ને માટે અર્થાત્ સર્વત્ર બહુગ્રીહિમાં ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ પૂર્વમાં આવે છે. - તદુપરાંત ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ બ્યારે વિશેષણ ન અને ત્યારે પણ પૂર્વમાં મુદવા માટે, અને ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામો સર્વાદિ સજ્ઞયાદિ માં પણ પ્રથમ ન મુદાય છે

❧ શેષવૃત્તિ :- (૬) જાતિ - કાલ - સુખાદેર્નવા ૩/૧/૧૫૨ બહુગ્રીહિ સમાસમાં આવેલ જે ક્ત પ્રત્યય વાળું નામ હોય તે જાતિવાચી, કાળવાચી અને સુખાદી નામથી પહેલું વિદ્યે આવે છે.

જાતિવાચી :- શાઙ્ગરઃ જગ્વઃ યયા મા થી શાઙ્ગરજગ્વી વિદ્યે જગ્વ શાઙ્ગર - જેશીએ સાંગરીની શીંગ ખાધી છે તે જાતિ

કાલવાચી :- માસઃજાતઃ યસ્યા સા - જેશીને જન્મ્યાને મહિનો થયો છે તે માસ જાતા વિદ્યે જાત માસ

સુખાદિવાચી :- સુખં જાતં ચસ્યાઃ સા જેશીને સુખ થયું છે તે સ્ત્રી - સુલજાતા, જાતસુલા [૧૦૧]

(૭) આહિતાગ્ન્યાદિષુ ૩/૧/૧૫૩ આહિતાગ્નિ વગેરે બહુગ્રીહિ સમાસ વાળા શબ્દોમાં ક્ત પ્રત્યય વાળા શબ્દો વિદ્યે પહેલા આવે.

આહિતઃ અગ્નિઃ યેન સઃ જેણે અગ્નિનું સ્થાપન કરેલું છે તે - આહિતાગ્નિઃ વિદ્યે અગ્ન્યાહિતઃ આ+ધા+ક્ત નું ભૂતકૃદન્ત [૧૦૨]

(૮) પ્રહરણાત્ ૩/૧/૧૫૪ બહુગ્રીહિ સમાસમાં આવેલું ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ પ્રહરણવાચી નામ થી પૂર્વે વિદ્યે

www.jainelibrary.org

(૧૨) સ્વાજ્ઞાન્દીર્ગાતિસ્વામાનિનિ ૩/૨/૫૬

★ સૂત્રપૃથક :- સ્વાજ્ઞાત્ હી જાતિઃ ચ અ-માનિનિ

★ વૃત્તિ :- સ્વાજ્ઞાચોઢીસ્તદન્તો જાતિવાચી ચ પરતઃ

છી પુવન્ન સ્યત્ । દીર્ઘકેશી માર્યઃ । શૂદ્રમાર્યઃ ।

કઠીમાર્યઃ । અમાનિનીતિ કિમ્ ? દીર્ઘકેશમાનિની ।

■ સ્વચિદન્વત્રાપ્યેવમ્ - કલ્યાણી પચ્ચમા રાત્રયઃ ।

કલ્યાણીપ્રિયઃ । કારિકા માર્યઃ । દ્વિતીયા માર્યઃ । દત્તામાર્યઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વાંગવાચી જે હી પ્રત્યય

વાળું નામ અને જાતિવાચી નામ તે બન્ને (વિશેષ્ય

ને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયા હોય તો માનિનિ ૩:૫૬

ઉત્તરપદમાં ન હોય ત્યારે) સ્ત્રીલિંગી નામ

પુવત્ થાય. જેમકે :- દીર્ઘકેશીમાર્યઃ

૦ સ્વાંગ-દીર્ઘાઃ કેશાઃ યસ્યા સા-દીર્ઘકેશી,

૦ દીર્ઘકેશી માર્યા યસ્ય સઃ - દીર્ઘકેશી માર્યઃ

જેની પત્ની લાંબાવાળ વાળી છે તે -

(ગોચર્યંતે હલઃ ૨/૪/૯૬ થી હ્રલ)

જાતિ ૦ શૂદ્રમાર્યઃ - શૂદ્ર માર્યા યસ્ય સ =

જેની પત્ની શૂદ્ર છે તે.

કઠીમાર્યાઃ = કઠી માર્યા યસ્ય સઃ જેની પત્ની

કઠ જાતિની છે તે.

૦ અમાનિનિ કે ન કહ્યું ?

દીર્ઘકેશ માનિનિ-આત્માને દીર્ઘકેશી મન્યતે સા -

પોતાને લાંબાવાળ વાળી માનતી સ્ત્રી -

પુવત્ આવ થતાં કેશી નું કેશ થયું છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પરતઃ સ્ત્રીપુવત્ સ્વયૈકાર્યઽનુજ્ઞ-

૩/૨/૪૯ થી પરતઃ સ્ત્રીપુવત્

(૨) નાપ્તિયાદૌ ૩/૨/૪૩ થી ન

❧ વિશેષ :- ૦ જાતિ :- (૧) આકારમાત્રથી

જાતિ નહીં થાય. દા ત કુમારી

(૨) જે ત્રણે લિંગથી યુક્ત ન હોય અને પદાર્થ સાથે

જન્મથી નાશ સુધી સંબંધ જાળવી રાખે તે જાતિ

દા ત. આલ્મય

૦ સ્વાંગ :- પ્રાણીમાં રહેલું હોય, અવિદારી હોય

(સોગ્ગ વિદાર છે), દ્રવીભૂત ન હોય (દહ દ્રવીભૂત છે)

મૃત્ હોય (જ્ઞાન અમૃત છે), પ્રાણીમાં હોવું (મોટા

મોઢાવાળી શાળા-પ્રાણીરથ નથી). પ્રાણીથી છુટું પડેલ

જેમકે વાળ, પ્રતિમામાં-પ્રાણીનું મુખ વગેરે

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૧) નાપ્તિયાદૌ ૩/૨/૫૩

વિશેષ્ય વશથી થયેલું જે સ્ત્રીલિંગી નામ તે - પૂર્ણ પ્રત્યયાન્ત એવા અપ્ પ્રત્યયાન્ત અને પ્રિયાદિ ૩૫ સ્ત્રીલિંગ એવા સમાનાધિકરણ ૩૫ ઉત્તરપદ ૫૨ છતાં પુલિંગ જેવું થતું નથી.

અપ્ :- કલ્યાણા પચ્ચમા રાત્રયઃ - જે રાતોમાં પાંચમી રાત્રી કલ્યાણી છે એવી રાત્રીઓ (અહીં કલ્યાણી પચ્ચમી વાસાં તાઃ માં પચ્ચમી + અપ્ થી પચ્ચમા થયું છે)

૦ પ્રિય :- કલ્યાણીપ્રિયઃ જેની પ્રિયા કલ્યાણી છે તે કલ્યાણી પ્રિયા યસ્ય સઃ [૧૦૬]

(૧૨) તદ્ધિવત્તાકકોપાન્ત્ય પૂર્ણચાલ્યાઃ ૩/૨/૫૪

જે નામ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થતું હોય તે-તેના

ઉત્તરપદ વાળા નામને તદ્ધિવત્તા જે ક્ અને અક્ પ્રત્યય

નો જે ક્ ઉપાન્ત્યમાં છે જેને તે. પુરણ પ્રત્યય વાળા

તથા સંસારવાચી નામો પુવત્ ન થાય

ક્ :- મદ્રિકા માર્યા યસ્ય સઃ = મદ્રિકા માર્યઃ

અક્ :- કારિકા માર્યા યસ્ય સઃ = કારિકા માર્યઃ

સસા :- દત્તમાર્યા યસ્ય સઃ = દત્તામાર્યઃ

પુરણ :- દ્વિતીયા માર્યા યસ્ય સઃ = દ્વિતીયામાર્યઃ

ચારેમાં પુવત્ આવ ન થયો [૧૦૭]

[૪૩૮]

બહુગ્રીહિ સમાસમાં સમાસાન્ત પ્રત્યય પ્રકરણ સંક્ષેપમાં કહેવાય છે :-

ટહાપસન્નકચિત્ : ટ, ઢ, અપ્, અસ્, અન્, કચ્,

ઇન્, આ સાત તદ્ધિવત્ પ્રત્યયો બહુગ્રીહિ સમા-

સાન્ત (બુદા જુદા શબ્દોને) થાય છે. જે હવે

પછીના સૂત્ર ૧૩ થી ૨૨ માં ૨૪ થયેલ છે.

(૧૩) સક્ચઃચ્છઃ સ્વાજ્ઞે ૭/૩/૧૨૬

★ સૂત્રપૃથક :- સક્ચિ - અક્ષઃ સ્વાજ્ઞે

★ વૃત્તિ :- સ્વાજ્ઞવાચી યઃ સક્ચિ શન્દોઽક્ષિ શન્દશ્ચ

તદન્તાદ્વહુવીહેષ્ટઃ સમાસાન્તો ભવતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- બહુગ્રીહિ સમાસને

અન્તે આવેલ સક્ચિ અને અક્ષિ શબ્દ સમાસાન્ત

થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- બહુગ્રીહિ...ટઃ ૭/૩/૧૨૫

❧ વિશેષ : ૦ દીર્ઘસકચી - જેનો સાથળ

લાંબો છે તેવી સ્ત્રી દીર્ઘ સકચિ યસ્યાઃ સા દીર્ઘસકચિ

+ ટ (અ) = દીર્ઘસકચ (૬ લોપ) + હી

(સૂત્ર ૧૪ ૬ લોપ + હી નું વિધાન કરે છે)

૦ સ્વાજ્ઞે કેમ કહ્યું ?

દીર્ઘસંઘી અનઃ સાથળ જેના લાંબા લાઠડા વાળું ગાડું
દીર્ઘ સંઘીયસ્ય તદ્ - અઘી સંઘીયશબ્દ સ્વાંગવાચી નથી
૦ બહુગ્રીહિઃ કેમ કહયું ?

સદક્ષિ - બહુગ્રીહિ નથી માટે ટ ન લાગે.

[૪૩૯]

(૧૪) અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭/૪/૬૮

★ સુત્રપૃથક :- અવર્ણ - ઇવર્ણસ્ય

★ વૃત્તિ :- અપદસ્યાનયોસ્તધિતે પરે લુક્ સ્યાત્ ।
[ટિપ્પણ્યનાન્તાનાં સ્ત્રિઃ ક્ષીઃ] પઙ્કજાક્ષી સ્ત્રી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અપદમાં રહેલા અ વર્ણ
અને ઇ વર્ણનો તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં લોપ
થાયછે પઙ્કજાક્ષી સ્ત્રી = પઙ્કજે ઇવ અક્ષિણી યસ્યાઃ
સા ઇતિ - પઙ્કજાક્ષિ + ટ (અ) = આ સૂત્રથી
પૂર્વના ઇ નો લોપ થતાં પઙ્કજાક્ષ
(+ અગ્રેયો...ટિપ્પણ ૨/૪/૨) થી ક્ષી પ્રત્યય
- પઙ્કજાક્ષ + ક્ષી, અસ્યઙ્ગ્યાં લુક્ ૨/૪/૮૬
થી પૂર્વના ટ (અ) લોપ = પઙ્કજાક્ષી થયું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ઉક્ષણઃ લુક્ ૭/૪, ૫૬ થી લુક્
(૨) (નો)ડસ્ય તદ્ધિતો ૭/૪/૬૧

❧ વિશેષ :- ૦ અવર્ણ ઇવર્ણ એવા નિર્દેશથી
લોપ થાય. તેથી સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨ લાગીને ઇય ન
થતાં લોપજ કરવો.

૦ અપદમાં કેમ કહ્યું ?

ઋણીયુઃ=ઉનવાળો ઘેટો અઘી ઋણી ને સ્ ઇત્ વાળો
યુસ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ (નામસિદ્ધયજ્જને)થી ૫૬
સંજ્ઞા થઈ જતાં પૂર્વના અ નો લોપ ન થતા સન્ધિ થઈ.

[૪૪૦]

(૧૫) સુજ્વાર્થે સઙ્ખ્યા સઙ્ખ્યેયે સઙ્ખ્યયા બહુગ્રીહિઃ
૩/૧/૧૯

★ સુત્રપૃથક :- સુજ્ વા અર્થે સઙ્ખ્યા સઙ્ખ્યેયે
સઙ્ખ્યયા બહુગ્રીહિઃ

★ વૃત્તિ :- વાર વિકલ્પાર્થયોઃ સઙ્ખ્યા સઙ્ખ્યયા બહુ-
ગ્રીહિઃ સ્યાત્ મઙ્ખ્યેયાર્થે ।

[પ્રમાણી સઙ્ખ્યાઙ્કુઃ ૭/૩/૧૨૮] દ્વિદશ દ્વિદશા ઘટાઃ ।
દ્વૈવા ત્રયોવા દ્વિત્રાઃ । પંચષઠાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે સંખ્યાવાચી નામ
સુચ્ 'વાર' અર્થ સાથે તથા વા એટલે વિકલ્પ
કે સંશય અર્થ સાથે સંખ્ય ધરાવતું હોય

તે નામ સંખ્યેય અર્થ સાથે સંખ્યિત સંજ્ઞા
વાચી નામ સાથે સમાસ પામે છે. તે સમાસ
બહુગ્રીહિ છે.

(૧૩) પ્રમાણી સઙ્ખ્યાદ્ ઙ્કુઃ ૭/૩/૧૨૮ બહુગ્રીહિ સમાસને
અન્તે આવેલા પ્રમાણી શબ્દને અને સંખ્યાવાચી શબ્દને
સમાસાંત ઙ્કુ (અ) પ્રત્યય લાગે [૧૦૮]

સુચ્- દ્વિદશાઃ ઘટાઃ = વીશ ઘટા - દ્વિઃ દશ = બે
વાર દશ (અઘી સુચ્ પ્રત્યયવાળું દ્વિ 'વાર' અર્થમાં છે)
દ્વિ+દશ+ઙ્કુ=દ્વિદશ (કિંચિન્ત્ય સ્વરાદેઃ ૨/૧/૧૧૪ થી
પૂર્વના અ લોપ) દ્વિદશ+જસ્

વાઃ- દ્વૈવા ત્રયોવા વા = દ્વિ ત્રિ + ઙ્કુ = દ્વિત્ર બ.વ માં
દ્વિત્રાઃ બે અથવા ત્રણ એજ રીતે પંચષઠાઃ=પંચ વા
પઞ્ વા પાંચ કે ૭

❧ વિશેષ :- ૦ સંખ્યાવાચી કેમ કહયું ?

ગાદો વા દશ વા = ગાય કે દશ. અઘી ગાવઃ ૫૬
સંખ્યાવાચી નથી.

૦ સંખ્યેય કેમ કહયું ?

દ્વિ વિંશતિ ગંવામ્ = ગાયોની બે વીંશી અઘી સંખ્યેય
ગણવા લાયક વસ્તુને સૂચવતો નથી.

૦ સુચ્ અર્થ કેમ કહયું ?

દ્વૈ એવ ન ત્રાઃ - એજ ત્રણ નહી

[૪૪૧]

(૧૬) નજ્ સુવ્યુપત્રેશ્ચતુરઃ ૭/૩/૧૩૧

★ સુત્રપૃથક :- નજ્ સુ વિ ઉપ ત્રેઃ ચતુરઃ

★ વૃત્તિ :- અચતુરઃ । સુચતુરઃ વિચતુરઃ ઉપચતુરઃ ।
ત્રિ ચતુરઃ

■ નામેર્નામ્નિ ૭/૩/૧૩૪ પદ્મનામઃ ।

નજ્ સુદુર્મ્યઃ સક્તિસક્તિશ્લેષો ૭/૩/૧૩૬ સજ્જનં સક્તિઃ ।

અસક્તઃ અસક્તિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [નજ્ - સુ - વિ - ઉપ
અને ત્રિ શબ્દો પછી બહુગ્રીહિ સમાસને અન્તે
આવેલો ચતુર શબ્દ અપ્ સમાસાન્ત થાયછે.

નજ્-અવિચ્છિન્નમાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ અચતુર+અપ્
(અ) = અચતુરઃ = જેના ચાર નથી તેવાં

સુ :- શોભનાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ = સુચતુર+અપ્
= સુચતુરઃ = જેને ચાર સારા છે તે

વિ = વિસર્દશાનિ ચત્વારિ યસ્ય સઃ = વિચતુર+અપ્
= વિચતુરઃ = જેને ચાર અસમાન છે તે

(ઉપ્) = ચત્વાર સમીપે યસ્ય સઃ = ઉપચતુરઃ

જેની સમીપમાં ચાર છે એટલે ત્રણ કે પાંચ
(ત્રિ) ત્રયો વા ચત્વારઃ = ત્રિચતુર + અ = ત્રિચતુરઃ
ત્રણ કે ચાર

★ અનુવૃત્તિ :- પૂર્ણામ્યઃ તત્પ્રાધાન્યે અપ્ ૭/૩/૧૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ સમાસાંત વિધિની અનિત્યતાથી
અપ્ ન થાય. ત્રયઃ ચત્વારઃ યસ્ય સઃ = ત્રિચત્વાઃ ઉન્મુઘઃ *

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૪) નામેર્નામ્નિ ૭/૩/૧૩૬
અહુગ્રીહિ સમાસાંત નામિ શબ્દ અપ્ સમાસાંત થાયછે
પણ તે સંજ્ઞા (નામ) હોયતો જેમકે :- પદ્મં નામૌ યસ્ય સઃ
= પદ્મનામિ+અપ્=પદ્મનામઃ=પદ્મનાભ-અર્થ [૧૦૯]

(૧૫) નજ્ સુદુર્મ્યઃ સક્તિ સક્તિય હલે વા ૭/૩/૧૩૬
નજ્ - સુ અથવા દુર થી પર આવેલ સક્તિ, સક્તિય
અને હલિ શબ્દને અપ્(અ) સમાસાંત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય
ન વિચરતે સક્તિઃ યસ્ય સઃ = અસક્તિઃ સગ વગરનો
વિકલ્પે અસક્તિ + અપ્ = અવક્તઃ એ રીતે સુસક્તિઃ
પક્ષે સુવક્તઃ, દુઃસક્તિઃ પક્ષે દુઃવક્તઃ વગેરે [૧૧૦]

[૪૪૨]

(૧૭) પ્રજાયા અસ્ ૭/૩/૧૩૭

★ સૂત્રપૃથક :- પ્રજાયાઃ અસ્

★ વૃત્તિ :- નજાદિભ્યઃ પેરા યઃ પ્રજા શબ્દસ્તદન્તાદ્
બહુવ્રીહેરસુ સમાસાન્તો ભવતિ ।

❧ વૃત્યર્થ :- નજ, સુ, દુર, થી પર રહેલા
પ્રજા શબ્દ (રાણુ) તદન્ત નામને અહુગ્રીહિ
સમાસમાં અસ્ પ્રત્યય થાયછે.

★ અનુવૃત્તિ :- નજ-સુ-દુર્મ્યઃ ૭/૩/૧૩૬

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

૦ અપ્રજાઃ - નાસ્તિ પ્રજા યસ્ય સઃ = અપ્રજસુ
તુ પ્રથમા એ.વ અપ્રજાઃ *

* ૧ મધ્યમવૃત્તિ અવચૂળિ ભા ૨, પ ૫૦૨

* ૨ (૧) સામાસિક શબ્દ=અપ્રજસુ (૨) ગુજરાતી વિગ્રહઃ
જેને પ્રજા નથી તે (૩) સંસ્કૃત વિગ્રહઃ - નાસ્તિ પ્રજા
યસ્ય સઃ (૪) પૂર્વપદ :- ન (૫) ઉત્તરપદ :- પ્રજા
(૬) પૂર્વપદ વિધિ :- ન નો અ (૭) સૂત્ર :- નજત્ ૩/૧-
/૧૨૫ (૮) ઉત્તરપદ વિધિ :- (૯) પ્રદાર :- અહુગ્રીહિ
(૧૦) સમાસાંત વિધિ :- અસ્ પ્રત્યય (૧૧) સૂત્રઃ પ્રજાયા
અસ્ (૧૨) ઉત્તરપદમાં ફેરફાર :- અ નો લોપ (૧૩) અવર્ણે
વર્ણસ્ય (૧૪) તૈયારૂપ :- અપ્રજસુ તુ પ્રથમા એ.વ અપ્રજાઃ

૦ દુષ્પ્રજાઃ = દુષ્ટા પ્રજા યસ્ય સઃ = અરાખ પ્રમત્રાણો
દુસ્ + પ્રજા + અસ્ = દુસ્ + પ્રજા+અસ્ = દુષ્પ્રજસુ
= દુષ્પ્રજાઃ, દૂષ્પ્રજસૌ, દૂષ્પ્રજસઃ વગેરે

[૪૪૩]

(૧૮) નજન્ ૩/૨/૧૨૫

★ સૂત્રપૃથક :- નજ્ - અત્

★ વૃત્તિ :- ઉત્તરપદે પરે નજઃ અ સ્યાત્ । અપ્રજાઃ

❧ વૃત્યર્થ :- ઉત્તરપદ પરમાં હોય
ત્યારે નજ્ નો અ થાયછે. :-

નસ્તિ પ્રજા યસ્ય સઃ ન+પ્રજા=અ+પ્રજા (અસ્ પ્રત્યય
થી અપ્રજસુ થઈ પ્રથમા એ.વ. માં અપ્રજાઃ બન્યું

★ અનુવૃત્તિ :- નામિનિ ઉત્તરપદસ્ય ચ ૩/૨/૧૦૭ થી ઉત્તરપદ

❧ વિશેષ :- ૦ નજ શબ્દનો જ ઉત્તરપદમાં જ
ફાર થાયછે (ન નો નહીં) તેથી પામનપુત્રઃ થયું -

પામનઃ પુત્રઃ યસ્ય સઃ - પામ + ન (ન અઙ્ગાદેઃ ૭/૨/૨૬
અનના રેખવાળો અહીં નજ્ નથી માટે અ ન થયો.

૦ ઉત્તરપદે કેમ ક્યું ?

ન મૂઢ્ઢતે = ખાતો નથી અહીં મૂઢ્ઢતું ક્રિયાપદ છે માં
ન નો અ ન થાય. (સમાસમાં પૂર્વપદ - ઉત્તરપદ હોય
અહીં સમાસ જ નથી.

[૪૪૪]

(૧૯) મન્દાલ્યાબ મેધાયાઃ ૭/૩/૧૩૮

★ સૂત્રપૃથક :- મન્દ અલ્યાત્ ચ મેધાયાઃ

★ વૃત્તિ :- નજાદિભ્યઃ સ્ત્રિભ્યો મન્દાલ્યાબ્યાં ચ મેધાયા
અસ્ । અમેધાઃ । મન્દમેધાઃ । અલ્પમેધાઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- (અહુગ્રીહિ સમાસમાં
આવેલા) નજ-સુ-દુર-મન્દ-અલ્પ પછી આવેલા
મેધા શબ્દને 'અસ્' સમાસાન્ત પ્રત્યય થાયછે.
અમેધાઃ = નાસ્તિ મેધા યસ્ય સઃ નજા+મેધા+અસ્
= અલ્પ યુદ્ધિવાળો મન્દમેધાઃ - મન્દા મેધા
યસ્ય સઃ = મન્દ+મેધા+અસ્ = મન્દ છે યુદ્ધિ
જેની તેવો તે અલ્પમેધાઃ = અલ્પા મેધા યસ્ય સઃ
= અલ્પ+મેધા+અસ્=અલ્પ છે યુદ્ધિ જેની તેવો તે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નજ-સુ-દુર્મ્યઃ... ૭/૩/૧૩૬
(૨) પ્રજાયા અસ ૭/૩/૧૩૭ થી અસ

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-
સુમેધા = શોભના મેધા યસ્ય સઃ = સુ+મેધા+અસ

દૂર્મેધા :- દૂષા મેધા યસ્ય સઃ = દુર+મેધા+અસ્
(અવર્ણેવર્ણસ્ય થી મેધા નો આ લોપ થયો)

[૪૪૫]

(૨૦) દ્વિપદાદ્ધર્માદન્ ૭/૩/૧૪૧

★ સુત્રપૃથક :- દ્વિ પદાત્ ધર્માત્ અન્

★ વૃત્તિ :- [સમાનસ્ય ધર્માદિપુ ૩/૨/૧૪૯

ધર્માદિપુત્તરપદે સમાનસ્ય સઃ ।] સધર્મા ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- બે બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે
જ પદ હોય તે સમાસને અન્તે આવેલા ધર્મ
શબ્દને સમાસાંત અન્ પ્રત્યય લાગે

[(૧૬) સમાનસ્ય ધર્માદિપુ ૩/૨/૧૪૯ ધર્મ વગેરે
ઉત્તરપદ હોતે છતે સમાન નો સ થાય છે.

* ધર્માદિ ગણ :- ધર્મ, જાતીય, નામન્, ગોત્ર, રૂપ,
સ્થાન, વર્ણ, વયસ્, વચન, યૌતિસ્, જનપદ, રાત્રિ નામિ
કચુ, પક્ષ, ગન્ધ, પિષ્ઠ, દેશ, કર, લાહિત, કુશ્તિ, વેણિ.]

[૧૧૧]

ઉદાહરણ :- સધર્મા - સમાન ધર્મ યસ્ય સઃ સધર્મ+અન્
(સમાન નો સ, અન્ પ્રત્યય) સધર્મ+અન્ (અવર્ણેવર્ણસ્ય)
= સધર્મન્ તુ પ્રથમા એવ સધર્મા = સમાન છે ધર્મ
નેનો તે

❖ વિશેષ :- ૦ દ્વિપદાત્ કેમ શું ?

પરમસ્વધર્મઃ = પરમઃ સ્વો ધર્મોઽસ્ય = અનેક પદ છે
માટે અન્ ન લાગે

[૪૪૬]

(૨૧) ઇન્ કચ્ ૭/૩/૧૭૦

★ વૃત્તિ :- બહુદણ્ડિકા સેના ।

■ શેષવૃત્તિ :- “ઋન્નિત્યદિતઃ ૭ ૩ ૧૭૧ । બહુ
કર્ત્વકો, બહુનરીકો, બહુવધુકો દેશઃ ; “દધ્યુરઃ સર્વિર્મધૂપા-
નચ્છાલે ૭/૩/૧૭૨ । પ્રિયદધિકઃ વ્યુદારસ્કઃ ।;
“પુમાનહુદ્નોપયોલક્ષ્મ્યા એકત્વે ૭/૩/૧૭૩ । પ્રિયપુસ્કઃ ।,
નજોઽર્થાન્ ૭/૩/૧૭૮ । અનર્થક વચઃ ।; “શેષાદ્રા”
૭/૩/૧૭૫, બહુલ્લદ્વયઃ બહુલ્લદ્વયઃ । કવચિન્ન બહુશ્રેયાન્
બહુશ્રેયસી

❖ વૃત્ત્યર્થ :- બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઇન્ પ્રત્ય-
યાન્ત શબ્દને સ્ત્રીલિંગે કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય
થાય છે. જેમકે:- બહ્નઃ દણ્ડિન્ યસ્યામ્ સા

.....
ધર્માદિ ગણ મૃદ્વવૃત્તિ :- સૂત્ર ૩/૨/૧૪૯

બહુદણ્ડિન્+કચ્ = (નામ્નોનો ૨/૧/૯૧ થી ન લોપ)
બહુદણ્ડિ+કચ્(ક)=બહુદણ્ડિક (આન્ ૨/૪/૩૮ થી
બહુદણ્ડિકા સેના = ઘણાં દંડધારીઓવાળી સેના
(દણ્ડિન્ માં ઇન્ છે માટે કચ્ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- બહુવ્રીહિઃ કાષ્ઠઃ ૭/૩/૧૨૫ થી
બહુવ્રીહિઃ

❖ વિશેષ :- ૦ કચ્ માં ચ્ કાર મુશ્યો તે

ન કચિ ૨/૪/૧૦૪ સ્ત્રી પ્રત્યયના વિશેષણ માટે છે.

૦ બહુવાચિકા પુરી માં ઇન્ પ્રત્યય નથી પણ ચિન્ છે
છતાં કચ્ કેમ થયો ?

* અનિનસ્મન્ ગ્રહણાન્યર્થવતાઽનર્થકેન ચ તદન્તવિધિ પ્રયોજયન્તિ
ન્યાયથી ચિન્ માં ઇન્ અનર્થક છતાં તેનું ગ્રહણ થયું

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૭) ઋન્નિત્યદિતઃ ૭/૩/૧૭૧
બહુવ્રીહિ સમ સમાં ઋદારાન્ત શબ્દને તથા નિત્ય દિત્
(દૈ-દાસ્ દાસ-દામ્) શબ્દો, કચ્ સમાસાંત થાય છે.

જેમકે:- “ઋ” (૧) બહવઃ કર્તારઃ યસ્મિન્ સઃ બહુકર્ત્વ+કચ્
=બહુકર્ત્વકઃ દેશઃ=અનેક દત્તાવાળો દેશ

દિત્ (૨) બહવઃ નદ્યઃ યસ્મિન્ સઃ બહુનરી+કચ્=બહુનરીકઃ
દેશઃ=જે દેશમાં અનેક નદી છે-તે - એજ રીતે -
બહુવધુકો દેશઃ

[૧૧૨]

(૧૮) દધ્યુરઃસર્વિર્મધૂપાનચ્છાલે ૭/૩/૧૭૨ બહુવ્રીહિ
સમાસને અન્તે આવેલા દધિ, ડરસ્, સર્વિષ્, મધુ, ઉપાન્,
શાલિ શબ્દોને કચ્ સમાસાંત પ્રત્યય થાય છે.

પ્રિયં દધિ યસઃસઃ = પ્રિયદધિ+કચ્=પ્રિયદધિકઃ=જેને દહીં
પ્રિય છે તે

વ્યુદં ડરઃ યસ્ય સઃ=વ્યુદારસ+કચ્=વ્યુદારસ્કઃ=વિશાળ છે
છતી જેની તેવો તે

[૧૧૩]

(૧૯) પુમાનહુદ્નોપયોલક્ષ્મ્યા એકત્વે ૭/૩/૧૭૩ એક-
વચનવાળા અને બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલા પુમ્,
અનહુત્, નૌ પયસ્ અને લક્ષ્મી શબ્દ કચ્ સમાસાંત
થાય છે.

૦ પ્રિય પુસ્કઃ = પ્રિય પુમાન યસ્ય સઃ = પ્રિય છે
પુરૂષ જેને તે = પ્રિયપુસ્ + કચ્

[૧૧૪]

(૨૦) નજોઽર્થાન્ ૭/૩/૧૭૪ બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા
નચ્ પછીના અર્થ શબ્દને સમાસાંત કચ્ પ્રત્યય થાય છે
નાસ્તિ અર્થઃ યસ્ય તદ્ અનર્થ + કચ્ = અનર્થક વચઃ
અર્થ વિનાનું વચન (અન્ સ્વરે ૩/૨/૧૨૬થી ન નો

.....
* ન્યાય :- અનિનસ્મન-ન્યાયઃ ૧૯, પૃ. ૬૬

અનૂ થયો છે.

[૧૧૫]

(૨૧) શોષાદ્વા ૭/૩/૧૭૫ સિદ્ધહેમમાં સમાસાન્ત પ્રકરણુ અધ્યાય: ૭ પાદ ૩ સૂત્ર ૬૬ થી શરૂ થાય છે ત્યાંથી ૭/૩/૧૭૪ થી જે-જે સૂત્રો થઈ બહુવ્રીહિ સમાસ અંગે જે સમાસાન્ત પ્રત્યયોનું વિધાન છે તે તમામ પ્રત્યયો સિવાયના અન્ય પ્રત્યયો તે શોષ સમજવા. -જે શોષ શબ્દો બહુવ્રીહિ સમાસ વાળા હોય તેમને કચ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે.

વહવ: (વહ્વ્ય:) ચ્વક્ર: યસ્ય સ:

વહુચ્વદ્વ: પક્ષે વહુચ્વદ્વક્ર: = જેની પામે ઘણી ખાટલી છે તે (વિઠ્ઠપે કચ્ થયો) [૧૧૬]

(૨૨) દૈયસો: ૭/૩/૧૭૭ અન્તે દૈયસ્ પ્રત્યય વાળા સમાસયુક્ત નામને કચ્ પ્રત્યય થતો નથી.

વહુ: શ્રેય: યસ્ય સ: વહુશ્રેયસ્ તું પ્રથમ એવ વહુશ્રેયાન્ વહુનિ શ્રેયાસિ ચ્વક્રા સા વહુશ્રેયસી (અધાતુદ્વિત: ૨/૪/૨ થી હી) બન્નેમાં કચ્ ન થાય કેમકે અન્તે દૈયસ્ પ્રત્યય છે [૧૧૭]

[૪૪૭]

(૨૨) સુપૂત્યુ - સુરભેર્ગન્ધાદિદ્ ગુણે ૭/૩/૧૪૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- સુ-પૂતિ-ઉત્-સુરભે: ગન્ધાત્ ઇત્ ગુણે

★ વૃત્તિ :- સ્વાદિ પૂર્વાદ્ગન્ધાદિત્ સ્યાત્ । સુગન્ધિ દ્રવ્યમ્ ।

■ “વાડગ્ગન્તૌ” ૭/૩/૧૪૫ । સુગન્ધિ: સુગન્ધો વા કાય: ।; “વાલ્પે” ૭/૩/૧૪૬ । સૂગન્ધિ સૂગન્ધં વા મોજનમ્ ।; “વોપમાનાત્” ૭/૩/૧૪૭ । પદ્મગન્ધિ પદ્મગન્ધં વા મુલ્લમ્ ।;

❖ વૃત્ત્યર્થ :- સુ-પૂતિ (ગરબી) ઉત્ (ઉચ્) સુરભિ (સુ-સાર) શબ્દો પછી આવેલા ગન્ધ શબ્દને બહુવ્રીહિ સમાસમાં ‘ઇત્’ પ્રત્યયાન્ત થાય છે (જે ગુણ અર્થ હોયતો).

સુગન્ધિ દ્રવ્યમ્ = સુગ્ધુ: ગન્ધ: યસ્ય તદ્
સુગન્ધ + ઇત્ = સુગન્ધિ દ્રવ્યમ્ = સારી ગંધ વાળું દ્રવ્ય

એજ રીતે પૂતિગન્ધ; ઉદ્ગન્ધ; સુરભિગન્ધ;

★ અનુવૃત્તિ :- વહુવ્રીહિ: કાઠ: ટ: ૭/૩/૧૨૫ થી વહુવ્રીહિ:

❖ વિશેષ :- ૦ ગુણરૂપ કેમ ?

સુગન્ધ: આપણિક: = સુગન્ધ વાળો વેપારી આ શબ્દ ગુણરૂપ નથી માટે નિયમ ન લાગે.

૦ સુ વગેરે પૂર્વપદ કેમ ઠહ્યું ?

તીવ્રગન્ધં હિઙ્ગુ - અહીં તીવ્ર શબ્દ પૂર્વપદ છે.

૦ ઇત્ માં ત્ કાર ઉચ્ચારણુ માટે છે.

■ શોષટ્વરિ :- (૨૩) વાડગ્ગન્તૌ ૭/૩/૧૪૫ આગંતુક ગન્ધ અર્થવાળો ગન્ધ શબ્દ સુ, પૂતિ; ઉત્ કે સુરભિ પછી આવેલો હોય અને બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો વિઠ્ઠપે ઇત્ સમાસાન્ત થાય. સુગ્ધુ ગન્ધ: યસ્ય સ: સુગન્ધ: પક્ષે (સુગન્ધ+ઇત્) સુગન્ધિકાય: = સુગન્ધવાળું શરીર [૧૧૮]

(૨૪) વાડલ્પે ૭/૩/૧૪૬ બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે આવેલો ગન્ધ શબ્દ અલ્પ ગંધ અર્થને સૂચવતો હોય તો વિઠ્ઠપે ‘ઇત્’ પ્રત્યય લાગે. સૂપ્સ્ય ગન્ધ: માત્રા યસ્મિન્ તત્ = સૂગન્ધં વિઠ્ઠપે (સૂગન્ધ+ઇત્) = સૂગન્ધિ મોજનમ્ સૂપની આદી ગન્ધવાળું મોજન [૧૧૯]

(૨૫) વોપમાનાત્ ૭/૩/૧૪૭ ઉપમાન સૂચક નામ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ગંધ શબ્દને ઇત્ સમાસાન્ત વિઠ્ઠપે થાય છે. પદ્મગન્ધિ ગન્ધ: યસ્ય તદ્ = પદ્મ ગન્ધ: પક્ષે (પદ્મગન્ધ + ઇત્) પદ્મગન્ધિ મુલ્લમ્ = કમળના જેવી ગન્ધ વાળું મુળ છે જેનું તે [૧૨૦]

[૪૪૮]

(૨૩) પાત્ પાદસ્યા હસ્તપાદ: ૭/૩/૧૪૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- પાત્ પાદસ્ય અ-હસ્તિઆદે:

★ વૃત્તિ :- હસ્તવાદિ વર્જાદુપમાનાત્માદસ્ય પાત્ સ્યાત્ । (અબુદ્ સ્વરાદૌ પદાદેશશ્ચાડસ્ય) । વ્યાપ્રપાત્ । વ્યાપ્ર પદ: પશ્ય । હસ્તયાદિ નિપેધાન્ત્ હસ્તિપાદ: ।

■ “સુ સદ્ગદ્ધાત્” ૭/૩/૧૫૦ સુપાત્, દ્વિપાન્ ।; “વયસિ દન્તસ્ય દન્ત:” ૭/૩/૧૫૧ । ઋકારો નાડન્તાર્થ: । સુદન્, દ્વિદન્ વાલ: ।; “વાડગ્ગન્તૌ-સુગ્ધ-સુગ્ધ-વૃષેવરાહાહિ મૃષિક શિલગાત્” ૭/૩/૧૪૮ । કુન્દાગ્રદન્, કુન્દાગ્રદન્ત:” ।, સુગ્ધદન્, સુગ્ધદન્ત: ।; “ધનુષોધન્-વન્” ૭/૩/૧૫૮ । શાઙ્ગધન્વા ।; “વા નામ્નિ” ૭/૩/૧૫૯ પુષ્પધન્વા, પુષ્પ ધનુ: ।; “જાયાયા જાનિ:” ૭/૩/૧૬૪ મૂજાનિ: ।; “સ્ત્રીયામૂલસોન્” ૭/૩/૧૬૯ । કુણ્ડોધ્ની ગૌ

— ઇતિ વહુવ્રીહિ: —

❖ વૃત્ત્યર્થ :- હસ્તિ વગેરે શબ્દોને છાડીને બીજા ઉપમાન સૂચક શબ્દો પછી આવેલા બહુવ્રીહિ વાળા પાદ શબ્દનો પાત્ આદેશ થાય છે.

* (યસ્યરે પાદ: પદ...ટ ૨/૧/૧૦૨ થી અધુદ

સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે પાદ નો પદ આદેશ થાય છે
વ્યાઘ્રપદ:) વ્યાઘ્રસ્ય ઇવ પાદૌ યસ્ય સઃ - વ્યાઘ્રપાત્
પદ્ય-જેના પગ વાઘના પગ જેવા છે તે જુઓ
૦ હસ્તિ વગેરેના વર્જનથી હસ્તિ પાદઃ હસ્તિનઃ
પાદૌ ઇવ પાદૌ યસ્ય સઃ - જેના પગ હાથીના પગ
જેવા છે તે (અહીં) પાદ નો પાત્ ન થાય)

★ અનુવૃત્તે :- બહુવ્રીહેઃ કાષ્ઠ ટઃ ૭/૩/૧૨૫ થી
બહુવ્રીહેઃ

❧ વિશેષ :- ૦ * હસ્તિ-આદિ ગણ -

હસ્તિન, અશ્વ, કટોલ કટોલક, ગળ્ડોલ, ગળ્ડોલક,
ગળ્ડમહેલ, દાસી, ગણિકા, કુસુલ, કપોત. જાલ, અજ

■ શેષવાત્ :- (૨૬) સુસહ્યાત્ ૭/૩/૧૫૦
સુ શબ્દ અને મંજ્યાવાથી શબ્દ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ
સમાસ વાળા પાદ શબ્દનો પાત્ થાય છે
૦ શોભનો પાદૌ યસ્ય સ = સુપાત્ = જેના પગ સારા છે તે
૦ દ્વૌ પાદૌ યસ્ય સઃ = દ્વિપાત્ = જેના બે પગ છે તે
[૧૨૧]

(૨૭) વયાસિ દન્તસ્ય દન્ત ૭/૩/૧૫૧ સુ શબ્દ અને
સંજ્યાવાથી શબ્દ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા
દન્ત શબ્દનું દન્ત ૩૫ થાય-જેને વય-ઉંમર અર્થ જણાવે
હોય તો - શોભનાઃ દન્તાઃ યસ્ય સઃ

સુદન્ત નું સુદન્ત (ઋ ઠાગીની આગમ ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦)
= સુદન્ત (પદસ્ય ૨/૧/૮૮ થી લોપ) સુદન્ = સારા
દાંતવાળો

૦ દ્વૌ દન્તૌ યસ્ય સઃ = દ્વિદન્ બાલઃ બે દાંતવાળો બાળક
[૧૨૨]

(૨૮) વાડપ્રાન્ત-શુદ્ધ-શુધ્ર-વૃષ-વરાહાદિ - મૃષિક
શિખાત્ ૭/૩/૧૫૪ અગ્ર અન્તે છે તેવો શબ્દ બહુ-
વ્રીહિ સમાસમાં હોય ત્યારે તથા શુદ્ધ વગેરે સાત શબ્દ
પછી આવેલા દન્ત શબ્દનો દન્ત આદેશ વિદ્યે થાય છે.

૦ અગ્રઃ- કુન્દસ્ય અગ્રમ્ ઇતિ કુન્દાગ્રમ્ કુન્દાગ્રસ્ય ઇવ
દન્તા યસ્ય સઃ = કુન્દાગ્રદન્તઃ વિદ્યે કુન્દાગ્રદન્ત (ઋદુ
છે તેથી ન આગમ થતા) કુન્દાગ્રદન્ = ઠળીના અગ્ર
ભાગ જેવા દાંત છે જેને તે

૦ શુદ્ધદન્ત- શુદ્ધા દન્તાઃ યસ્ય સઃ ઇતિ શુદ્ધદન્તઃ પક્ષે

.....

* ૧ અધુરસ્વરાદિ... હૈમ પદાથ પૂર્વાધં પૂ. ૨૬૮

* ૨ હસ્ત્યાદિ ગણ :- બ્રહ્મ હૈમ પ્રક્રિયા - ગણપાઠ

શુદ્ધદન્ત = શુદ્ધદન્ = સારા દાંત છે જેને તેવો તે [૧૨૩]
(૨૯) ધનુષો ધન્વન્ ૭/૩/૧૫૮ બહુવ્રીહિ સમાસ
વાળા ધનુષ, શબ્દનો ધન્વન્ થાય છે. શાઙ્ગ ધનુઃ યસ્ય
સઃ ઇતિ શાઙ્ગધન્વન્ તેનું પ્રથમા એ.વ. શાઙ્ગધન્વા =
શીંગડાના ધનુષવાળો [૧૨૪]

(૩૦) વા નાન્તિ ૭/૩/૧૫૯ જે સંતા (નામ) હોય
તો બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ધનુષ શબ્દનો ધન્વન્ વિદ્યે
થાય છે.

પુષ્પસ્ય ધનુઃ યસ્ય સઃ ઇતિ પુષ્પધન્વન્ (પ્રથમા એ.વ.)
પુષ્પધન્વા વિદ્યે પુષ્પધનુઃ = કામદેવ - (જેનું) ધનુષ
પુષ્પ છે તે) [૧૨૫]

(૩૧) જાયાયા જાનિઃ ૭/૩/૧૬૪ બહુવ્રીહિ સમાસમાં
રહેલ જાયા શબ્દનો જાનિ થાય છે. મૂઃ જાયા યસ્ય સઃ
ઇતિ મૂજાનિઃ પૃથ્વી છે પત્ની જેની [૧૨૬]

[૩૨] સ્ત્રિયામૂઘસોન ૭/૩/૧૬૯ બહુવ્રીહિ સમાસમાં
હેલા ઋષસ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગે સ્ નો ન થાય છે કુણ્ડ
ઇવ ઋષઃ યસ્યાઃ સા = કુણ્ડ+ઋષસ્ = કુણ્ડોઘસ્ =
કુણ્ડોઘન્ હી લાગીને = કુણ્ડોઘની = કુડના જેવા આંચળ
છે જેના તે (અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૧ થી લોપ) [૧૨૭]

[૪૪૮]

આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ સમાપ્ત થાય છે.

અવ્યયીભાવ

સામાન્ય રીતે અવ્યયીભાવ સમાસમાં બે પદ હોય છે.
ધાતુ કરીને પૂર્વપદ એ કોઈ ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય
છે. અને ઉત્તરપદ કે ઇ નામ હોય છે આખો સમાસ
નપુંલિંગ પ્રથમા એ.વ. જેવો થઈ અવ્યય તરીકે ગણાય છે.

અવ્યય ને અતોડનેકસ્વરાત્ ૭/૨/૬ થી ઇન્ લાગી અવ્યયી
માવ થયું.

(૨૪) વિભક્તિ સમીપ સમૃદ્ધિ-વ્યુદ્ધયર્થા-માવાહ
ત્યયાડસમ્પ્રતિ-પશ્ચાત્-ક્રમ-રવ્યાતિ-યુગપત્-સર્દક -
સમ્પત-સાકલ્યાન્તેડવ્યયમ્ ૩/૧/૩૯

★ સુત્રપૃથઃ :- વિભક્તિ-સમીપ-સમૃદ્ધિ - વિક્ષિધિ-
અર્થ+માવ-અત્યયા અસમ્પ્રતિ-પશ્ચાત્-ક્રમ-રવ્યાતિ-યુગપત્-
સર્દક-સમ્પત્-સાકલ્ય-અન્તે અવ્યયમ્

★ વૃત્તિ :- एषु अर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम्ना सह
पुर्वपदार्थं वाच्ये नित्यं समासोऽव्ययी भावः स्यात् ।
વિભક્તિ:- વિભક્તિયર્થઃ કારકમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિભક્તિનો અર્થ સમીપતા,

સમૃદ્ધિ, વિહૃદ્ધિ (ઋદ્ધિનો અસાવ), અર્થાભવ (જડ-ચેતનવસ્તુનો અભાવ), અત્યય (અતિતતા) અસપ્રતિ (કાલાતિત પણું), પચ્ચાત્ (પાછળ), ક્રમ, સ્થાપિતિ (પ્રસિદ્ધિ) યુગપત્ (એકસાથે), સદ્ધક (સરખું), સપત્ (સપાતિ), સાકલ્ય (સન્નયતા), અન્ત (છેડો) આ બધા અર્થોમાં રહેલ અવ્યય-વરૂપ નામ અવ્યયનામ સાથે પૂર્વપદના અર્થની પ્રધાનતાએ નિત્ય સમાસ પામે છે તે અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય છે વિભક્તિનો અર્થ કારક થાય છે.

★ અનુવૃત્ત :- (૧) તત્ત્વાદાય મિથસ્તેન પ્રહત્યેતિ સરુપેણ યુદ્ધે ડવ્યયીમાવઃ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીમાવઃ
(૨) નિત્યં પ્રતિનાડલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્યં

❧ વિશેષ :- ૦ નોંધ :- આ સૂત્રના ઉદાહરણો હવે પછીના સૂત્ર '૨૭' માં આવેલા છે તે જોવા

૦ અવ્યયીભાવ સમાસ મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વપદમાં કોઈ ઉપસર્ગ કે અવ્યય - અને ઉત્પદમાં કેઈ નામ હોય છે. આખો સમાસ નપુંસલિંગ પ્રથમા એ વ. થાય છે અને અવ્યય ગણાય છે.

૦ ઉદાહરણ

સમૃદ્ધિ :- મદ્રાણાં સમૃદ્ધિ - इति - सुमद्रम् = મદ્ર દેશની સમૃદ્ધિ

[૪૫૦]

(૨૫) પ્રથમોક્તં પ્રાક ૩/૧/૧૪૮

★ સૂત્રપૃથક :- પ્રથમા ઉક્તં પ્રાક

★ વૃત્તિ :- અત્ર સમાસ પ્રકરણે સૂત્રે પ્રથમાન્તેન ચન્નિર્દિષ્ટં તત્પ્રાક પ્રયોક્તવ્યમ્ । અનેનાડવ્યવસ્ય પૂર્વ પ્રયોગઃ । (એકાર્થ્યેંઈતે વિમક્તિ લેખઃ) અધિસ્ત્રિ
“દ્વન્દ્વૈકત્વાવ્યયી માવૌ” ફલવ્યયી માવસ્ય કચીવત્વાદ્ દ્વસ્વત્વમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આ સમાસ પ્રકરણમાં પ્રથમાન્ત (પ્રથમયા ઉક્તં = પ્રથમા વિભક્તિ થી કહેવાયેલ) વડે જે નામનો નિર્દેશ કર્યો હોય તે નામનો (તેયાર સમાસમાં) પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે આથી અવ્યયી ભાવ સમાસમાં અવ્યયનો પૂર્વપદમાં ઉપયોગ થાય છે. (એકાર્થ્યેં સૂત્ર થી વિભક્તિનો લેખ થાય છે) સ્ત્રીપુ ઇતિ અધિસ્ત્રિ = સ્ત્રીમાં સ્ત્રી+સુપ્ અપિ+સિ - (અધિકરણ

કારકાર્થ) સનાસ સૂત્રઃ ૨૪-વિમક્તિ સમીપ... અવ્યયમ્ મુખ્ય અવ્યયપદ પ્રથમોક્ત છે. તેથી અધિ ઉપસર્ગ પહેલા મુકીને “અધિસ્ત્રિ” પ્રયોગ કર્યો અને આ સમાસ* નપુંસલિંગે હોવાથી (ક્તીવે ૨/૪/૯૭ સૂત્રથી) હ્રસ્વ થતા અધિસ્ત્રિ રૂપ બન્યું.

❧ વિશેષ :- ૦ નોંધ :- અધિસ્ત્રિ ઉદાહરણ વિભક્તિનો લેખ એકાર્થ્યેં સૂત્રથી થયો નથી પણ અનતો લુપ્ હવે પછીના સૂત્રઃ ૨૭ થી થયો છે. એકાર્થ્યેં સમાસ પૂર્વેની વિભક્તિનો લેખ દરેકે. સમાસ થયા બાદ લાગેલી વિભક્તિનો લેખ અનતોલુપ્ થી થશે.

૦ ઉદાહરણ :-

૦ આસન્ના દશ વેપાં તે = આસન્ન દશાઃ

જે સંખ્યાની નજીક દશ સંખ્યા છે તે (અહીં આસન્ના... દશનાર્થે સૂત્ર ૩/૧/૨૦ માં પ્રથમા વડે ઉક્ત થવાથી આસન્ન પૂર્વે મુકાયું)

૦ સપ્તાનાં ગજ્ઞાનામ્ સમાહારઃ ઇતિ સમગજ્ઞમ્-સાત ગંગાઓ (અહીં સજ્ઞયા સમાહારે ૩/૧/૨૮ સૂત્રમાં સજ્ઞયા શબ્દ પ્રથમાથી ઉક્ત છે માટે પૂર્વે મુકાયું).

[૪૫૨]

(૨૬) અનતો લુપ્ ૩/૨/૬

★ સૂત્રપૃથક :- અન્-અતઃ લુપ્

★ વૃત્તિ :- અદન્ત વર્જસ્યાવ્યયીમાવસ્ય સ્પાદેર્હપ્ર સ્યાત્ । અધિસ્ત્રિ ગૃહકાર્યમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અકારા વર્જિત અવ્યયી ભાવ સમાસ સમ્પન્ધિ સ્પાદેર્હ વિભક્તિનો લેખ થાય છે

સ્ત્રિપુ અધિ = અધિ સ્ત્રિ+સિ-અમ્...સુપ્ સાતે વિભક્તિનો લેખ થાય છે.

અધિસ્ત્રિ ગૃહકાર્યમ્ = ઘરનું કામ સ્ત્રીની જવાબ. દારીમાં છે. (અહીં વિભક્તિના અર્થમાં અવ્યયી ભાવ સમાસ થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- અવ્યયી માવ... પચ્ચમ્યા=૩/૨/૨૬ અવ્યયીમાવ

* “નપુંસલિંગ :- લિંગાનુશાસન શ્લોક :- ૯

“દ્વન્દ્વૈકત્વાવ્યયી માવૌ ક્રિયા વ્યયવિશેષણે” શ્લોક મુજબ અવ્યયી-ભાવને નપુંસલિંગ થાય

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

વધ્વાઃ સમીપ્ત = ઉત્તરુ = વહુપાસે

કુઃ સમીપ્ત = ઉત્તરુ = કુતપાસે

ખને માં સમાસને લાગેલી વિભક્તિનો લોપ થયો છે

૦ અનત્ કેમ કહ્યું ?

કુમ્ભસ્ય સમીપ્ત = ઉપકુમ્ભમ્ = કુંભપાસે

૦ અવ્યયીભાવ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયમ્ ઉત્તરુ યસ્ય સઃ = પ્રિયોપવધુઃ

પ્રિય છે વહુની સમીપતા જેને - બહુવીહિ છે.

[૪૫૨]

(૨૭) અમવ્યયીભાવસ્યાતોડપચ્ચમ્યાઃ ૩/૨/૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- અમ-અવ્યયીભાવસ્ય અતઃ અપચ્ચમ્યાઃ

★ વૃત્ત :- અદન્તસ્પાવ્યયીભાવસ્ય સ્વાદેરમ્ સ્યાત્, ન તુ પચ્ચમ્યાઃ । ઉપકુમ્ભમસ્તિ, પદ્ય, દેહિ, દેશઃ । ઉપકુમ્ભાદાનય ।

■ “વા તૃતીયાયાઃ” ૩/૨/૨ ઉપકુમ્ભં ઉપકુમ્ભેન કૃતમ્ । “સ્વત્ત્વમ્યા વા ૩/૨/૪ ઉપકુમ્ભે ઉપકુમ્ભે નિષેદિ ।

૦ મદ્રાણાં સમૃદ્ધિ- સુમદ્રમ્ વિગતાઃ ઋદ્ધિધ્વૃદ્ધિઃ । યવનાનાં વ્યુદિદ્યુવનમ્ ॥ અર્થાભાવો - ધર્મિણોડસત્ત્વમ્ । મશિકાણામ્ અભાવો નિર્મશિકમ્ ॥ અત્યયોડતીત્ત્વમ્ । વર્ણાણામત્યયોડતિવર્ણમ્ । અસમ્પ્રતિશ્ચિત્ વર્તમાનકાલે ઉપમો- ગાદ્યભાવઃ । કમ્બલસ્યા સમ્પ્રતિ અતિકમ્બલમ્ । રથસ્ય પશ્વાદ્ અનુરથં યાતિ । ડ્યેષ્ટસ્ય ક્રમેગાનુડ્યેષ્ટં પ્રવિશન્તુ ।

મદ્રગ્રોહોઃ સ્વાતિઃ ઇતિ મદ્રગ્રાહુઃ । અદો મદ્રગ્રાહુઃ । ચક્રેણ યુગપત્ સત્રકંધેહિ । અત્ર, ‘અકાલેડવ્યયી ભાવે’ ૩/૨/૧૪૬ ઇતિ સહસ્ય સઃ । વ્રતેન સદૃક સત્રતમ્ । વ્રહ્મણઃ સમ્પત્ સ્ત્રહા સાધૂતામ્ । તૃણૈઃ સહ સકલં સતૃણં મુક્કતે । પિંડેપણા પર્યન્તમિતિ સધિંડેપણમધીતે ।

❧ વૃત્તયથ :- અ કારાન્ત અવ્યયી ભાવ સમાસમાં પંચમી વિભક્તિ સિવાયની તમામ સ્વાદિ વિભક્તિને બદલે અમ્ થાય છે જેમકે:-

(૧) પ્રથમાન્ત :- કુમ્ભ સામીપ્ય યુતમ્=ઉપકુમ્ભમ્ અસ્તિ = ઘડાની પાસે છે

(૨) દ્વિતીયાન્ત :- કુમ્ભ સામીપ્ય યુતમ્=ઉપકુમ્ભમ્ પદ્ય - ઘડાની પાસે બે

(૩) ચતુર્થાન્ત :- કુમ્ભ સામીપ્ય યુતાય=ઉપકુમ્ભમ્ દેહી = ઘડાની પાસે રહેનારને આપ

(૪) પંચમ્યાન્ત :- કુમ્ભ સામીપ્ય યુતસ્ય=ઉપકુમ્ભમ્

દેશ = ઘડાની પાસેનો દેશ

ચારે ઉદાહરણમાં અમ્ પ્રત્યય લાગ્યો

(પ્રથમેક્તં પ્રાક્ ૩/૧/૧૪૮ થી ઉપ્ પુર્વે મુક્યું)

(નોંધ :- તૃતીયા - સસમીના અલગ સૂત્રો શેષવૃત્તિમાં છે)

૦ અપચ્ચમ્યાઃ કેમ કહ્યું ?

ઉપકુમ્ભાત્ આનય = ઘડાની પાસેથી લાવ

પંચમીને બદલે અમ્ ન થયું

★ અનુવૃત્તિ :- પરસ્પર ડ્યોન્યતરેતરસ્યામ્ સ્વાદે વા પુસિ ૩/૨/૧ થી સ્વાદેઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અવ્યયીભાવસ્ય કેમ કહ્યું ?

ધર્મશ્રિતઃ અર્થી શ્રિતાદિમિઃ ૩/૧/૬૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે

૦ તત્સમ્બન્ધિ સ્વાદેઃ કેમ ?

પ્રિયોપકુમ્ભોડમ્ = બહુવીહિ સમાસ છે

પ્રિય છે કુંભની સમીપ જેને તે

૦ અતઃ કેમ કહ્યું ?

સ્ત્રિપુ ઇતિ અધિસ્ત્રિ = ઈ કારા. છે માટે ન થાય

■ શેષવૃત્ત :- (૩૩) વા તૃતીયાયાઃ ૩/૨/૩ અવ્યયીભાવ સમાસમાં અ કારા પદને લાગેલી ત્રીજી વિભક્તિના બધાં વચનને બદલે અમ્ વિદ્યે થાય. કુમ્ભ સામીપ્ય યુતેન = ઉપકુમ્ભમ્ પક્ષે ઉપકુમ્ભેન કૃતમ્ = ઘડાના સામીપ્ય વડે કરાયું. **[૧૨૮]**

(૩૪) સપ્તમ્યા વા ૩/૨/૪ અવ્યયીભાવ સમાસમાં અ કારા. પદને લાગેલી સપ્તમી વિભક્તિનાં બધાં વચનોને બદલે અમ્ વિદ્યે થાય છે.

કુમ્ભં સમીપં નિષેદિ = ઉપકુમ્ભમ્ પક્ષે ઉપકુમ્ભે નિષેદિ = કુંભની પાસે મુક **[૧૨૯]**

૦ સુતઃ (૨૪) વિમક્તિ સમીપ ૩/૧/૩૯ ના ઉદાહરણો સમૃદ્ધિઃ- મદ્રાણામ્ સમૃદ્ધિ = સુમદ્રમ્ = મદ્રદેશની આપાદી સુ ઉપસર્ગ સમૃદ્ધિ સૂચક છે.

વ્યુદ્ધિઃ- યવનાનાં વ્યુદ્ધિ = દ્યુવનમ્ = પવનોની ઋદ્ધિ ચાલી ગઈ. તુર ઉપસર્ગ છે.

અર્થાભાવઃ- મશિકાણામ્ અભાવઃ=નિર્મશિકમ્ = માંખોનો તહન અભાવ. નિર ઉપસર્ગ

અત્યયઃ- વર્ણાણામ્ અત્યયઃ - અતિવર્ણમ્ = વર્ણા ઋણ વીતી ગઈ. અતિ ઉપસર્ગ

અસમ્પ્રતિઃ- કમ્બલસ્ય અસમ્પ્રતિ = અતિકમ્બલમ્ કાંબળના

ઉપયોગનો હાલ અભાવ

પશ્ચાત્:- રથસ્ય પશ્ચાત્ = અનુરથમ્ = રથની પાછળ
અનુ ઉપસર્ગ

ક્રમ:- લ્લેષ્ટસ્ય ક્રમેણ = અનુ લ્લેષ્ટમ્ = ન્યેષ્ટના કેમ
પ્રમાણે.

સ્થાતિ:- મદ્રવાદોઃ સ્થાતિ:-ઈતે મદ્રવાદુઃ, અહો મદ્રવાદુઃ
ભદ્રવાદુની ખ્યાતિ

યુગપત્:- ચક્રેણ યુગપત્ - સવક્રં વેદિ - એક પૈડાની
સાથે બીજું પૈડું સ્થિર કર (અકાલે અવ્યયી માવે
૩/૨/૧૪૬ થી સહ નો સ આદેશ)

સદ્ક્ર:- વ્રતેન સદ્ક્ર - સવ્રતમ્ - વ્રતની સમાન (ઉપર
મુદ્દા સ)

સંવત્:- વ્રજાગઃ સંવત્-સવ્રજ સાધૂનામ્ સાધુઓને બ્રહ્મચર્ય
નિહ છે.

સાકલ્ય:- તુળૈઃ સહ સકલમ્ સતુળંમુદ્ગતે તે ખાણ સાથે
તુલ્યપદ્મા ખાય છે.

અન્ત:- પિંડેપણાપર્વન્તમ્ ઇતિ સર્વિંડેપણમ્ અધીતે -
“પીંડેપણા”ના અન્ત સુધી ભણ્યો.

[૪૫૩]

(૨૮) યોગ્યતા વીપ્સાઽર્થાનતિવૃત્તિ સાદૃશ્યે ૩/૧/૪૦

★ સુત્રપૃથઃ :- યોગ્યતા વીપ્સા અર્થાનતિવૃત્તિ સાદૃશ્યે

★ વૃત્તિ :- એતદર્થનામવ્યયનામવ્યયી માવઃ સ્યાત્ ।
રૂપસ્ય યોગ્યમનુરૂપમ્ । અર્થમય પ્રતિ પ્રત્યર્થ સમીકૃયતે ।
શક્તિમનતિક્રમ્ય યથાશક્તિ દત્તે । શીલસ્ય સાર્દશ્યમિતિ
સર્શીલમનયોઃ ।

❧ પ્રત્યર્થ :- યોગ્યતા, વીપ્સા=વારંવાર
ક્રિયા કરવી. અર્થાનતિવૃત્તિ - અર્થનું-વર્ત-
માન પરિસ્થિતિનું ઉદ્દેશન કરવું સાદૃશ્ય -
સમાન, એ અર્થના સૂચક અવ્યયનો બીજા
નામ સાથે અવ્યયીમાવ સમાસ થાયછે. - પૂર્વ
પદનો અર્થ પ્રધાન હોયતો.

0 યોગ્યતા :- અનુ :- રૂપસ્ય યોગ્યમ્=અનુરૂપમ્
= રૂપ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરેછે.

0 વીપ્સા :- પ્રતિ :- અર્થમ્ અર્થમ્=પ્રત્યર્થમ્ =
દરેક પદાર્થ પ્રતિ.

0 અર્થાનતિવૃત્તિ :- યથા - શક્તિમ્ અનતિક્રમ્ય
= યથાશક્તિ = શક્તિ મુજબ

0 સાદૃશ્ય :- સ :- શીલસ્ય સાદૃશ્યમ્=સર્શીલમ્

અનયોઃ = આ અન્તેનું શીલ સમાન છે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તત્રાદય મિથસ્તેન પ્રદ્યયેતિ સરૂપેણ
યુદ્ધેઽવ્યયીમાવઃ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીમાવઃ

(૨) નિત્યપ્રતિનાલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્ય

❧ વિશેષ :- 0 પ્રત્યર્થમ્ = દ્વિતીયા ભાગિનિ ન
પ્રતિ પર્યવૃત્તિમ્ ૨/૨/૩૭ થી થયેલ છે. *

0 વિમક્તિ સમીપ...૩/૧/૩૬ થી સર્વક શબ્દથી સાદૃશ્ય
નું પ્રદર્શન થઈ ગયછે. છતાં આ સૂત્રમાં પૃથક્ પ્રદર્શન કેમ?

વિમક્તિ સમીપ...૩/૧/૩૬ સૂત્રમાં ગૌણતામતી પ્રધા-
નતા છે. અર્થાત્ અન્યપદ પ્રધાનતા છે. અહીં સાદૃશ્ય
માં વર્તમાન શબ્દની પ્રધાનતા છે. એટલે કે સમાનતા
દર્શાવે છે

[૪૫૪]

(૨૯) યથાઽથા ૩/૧/૪૧

★ સુત્રપૃથઃ :- યથા અ-થા

★ વૃત્તિ :- યા પ્રત્યય રહિતમવ્યુત્પન્નં યથેત્યવ્યયં નામ્ના
સમસ્યતે । યથા સ્વં જેષ્ટતે । અથેતિ કિમ ? યથા ચૈત્ર
સ્તથા મૈત્રઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- યા પ્રત્યય રહિત (અવ્યુ-
ત્પન્ન) એવા યથા અવ્યય (પૂર્વપદનો અર્થ
પ્રધાન હોય તો) અન્ય નામ સાથે નિત્ય
સમાસ પામે છે.)

યથા (યોગ્યતા) રૂપેણ અનુકૂલમ્ ઇતિ યથારૂપમ્
જેષ્ટતે = રૂપને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

0 અ-થા કેમ કહ્યું ?

યથા ચૈત્રઃ તથા મૈત્રઃ જેવો ચૈત્ર તેવો મૈત્ર આ
પદમાં યા પ્રત્યય છે માટે સમાસ ન થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તત્રાદય...અવ્યયીમાવઃ ૩/૧/૨૬
થી અવ્યયીમાવઃ

(૨) નિત્યપ્રતિનાલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્ય

❧ વિશેષ :- 0 પૂર્વથી સિદ્ધ હોવા છતાં
સાદૃશ્યના પ્રતિષેધ માટે આ સૂત્ર કયું છે.

0 અવ્યુત્પન્ન - જેની વ્યુત્પત્તિ થતી ન હોય પણ તે
પોતેજ યથા અવ્યય હોય.

0 પ્રકારે યા ૭/૨/૧૦૨

* દ્વિતીયા :- યુદ્ધવૃત્તિ ન્યાસાદિ સહિત સૂત્ર ૩/૧/૪૦
પૃ. ૬૦

www.jainelibrary.org

નામ સાથે સમાસ પામે છે (જો પૂર્વપદ પ્રધાન હોય તો) આ અવ્યયીભાવ કહેવાય છે.

અભિ અગ્નિમ્ = અમ્બગ્નિ શલમાઃ = પતન્તિ
પ્રતિ અગ્નિમ્ = પ્રઃપ્રગ્નિ શલમાઃ પતન્તિ
અગ્નિ સામ પાંગીયા પડે છે. ('અગ્નિ' શબ્દ પતંગીયા ક્યાં પડે છે તે સૂચવે છે.

★ અનુવૃત્તિ :- તત્ત્વાદય...અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવ

❧ વિશેષ :- ૦ લક્ષણ કેમ કહ્યું ?

સુદ્ધનંતિ ગતઃ = સુદ્ધનંદેશ સામે વળ્ય છે અહીં સુદ્ધન એ લક્ષણ નથી - અહીં ભાગિનિ ચ પ્રતિપર્તુનુમિઃ ૨/૨/૩૭ થી દ્વિતીયાન્ત સમાસ થયો છે.

૦ પૂર્વપદ પ્રધાન કેમ ?

અમિમુલ્કઃ અઙ્કઃ યાસાં તાઃ ગાવઃ = અમ્બઙ્કાઃ ગાવઃ = જેમના મુખ ઉપર સામેજ નિશ ની છે તેવી ગાયો (ખડુગ્રીહ છે માટે અન્ય પદ પ્રધાન છે)

૦ આમિમુલ્કઃ : કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષમ્ વિચોતતે વિચુત્ = વૃક્ષ તરફ વિગળી ચમકે છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૫) દૈર્ઘ્યેડનુઃ ૩/૧/૩૪ લંબાઈના અર્થના સૂચક નામ સાથે “લંબાઈ અર્થ સૂચક” અનુ નો સમાસ થાય છે ગજ્ઞાયાઃ અનુ ઇતિ અનુગજ્ઞમ્ વારાણસી ગંગાની લંબાઈ મુજબ વારાણસીની લંબાઈ છે [૧૩૦]
(૩૬) સમીપેઃ - ૩/૧/૩૫ સમીપ-ગમે અર્થ સૂચક નામ સાથે “સમીપ” અર્થવાળું અનુ નામ સમાસ પામે છે વનસ્ય અનુ = અનુવનમ્ અશનિઃ ગતાઃ = વનની પાસે ઉદ્દેશપરી [૧૩૧]

(૩૭) તિષ્ઠદ્ગુ ઇત્યાદયઃ ૩/૧/૩૬ તિષ્ઠદ્ગુ વગેરે શબ્દો અવ્યયીભાવ સમજવા તિષ્ઠન્તિ ગાવો યસ્મિન કાલે = તિષ્ઠદ્ગુઃ કાલઃ જે સમયે ગાયો એમી રહેતી હતી તે સમય (આ નિપાતન સમાસ છે [૧૩૨]

[૪૫૮]

(૩૩) નિત્યં પ્રતિજ્ઞાડલ્પે ૩/૧/૩૭

★ વૃત્તિ :- અલ્પેડર્થે વર્તમાનેન પ્રતિજ્ઞા નિત્યં સમસ્યતે, સોડવ્યયીભાવઃ સ્થાત્ । શાકસ્યાલ્પત્વં શાકપ્રતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ‘અલ્પ’ અર્થમાં વર્તવું નામ પ્રતિ નામ સાથે સમાસ પામે તે નિત્ય અવ્યયીભાવ કહેવાય. શાકસ્યાલ્પત્વ = શાકપ્રતિ

= થોડું શાક

★ અનુવૃત્તિ :- તત્ત્વાદય...અવ્યયીભાવ ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અલ્પ અર્થ કેમ કહ્યો ?

વૃક્ષં પ્રતિ વિચુત્ = વૃક્ષની સામે વિગળી-અહીં પ્રતિ શબ્દ સામે અર્થમાં છે.

૦ સૂત્રમાં નિત્યનું ગ્રહણ કેમ ?

જો સૂત્રમાં નિત્યનું ગ્રહણ ન કરેલ હોય તો ત્યાં બહુલમ્ અધિકારથી વિઠ્ઠલ પદમાં વિગ્રહ વાક્ય થાય.

૦ નિત્ય સમાસ એટલે જે સમાસનો વિગ્રહ ન થતો હોય તે અથવા જે સમાસના દરેક પદ વિગ્રહ વાક્ય માં ન આવતા હોય તે *

દા.ત. પિતૃર્થમ્ :- અહીં અર્થ શબ્દ વિગ્રહ વાક્યમાં આવતો નથી માટે નિત્ય સમાસ છે.

[૪૫૯]

(૩૪) પારેમધ્યેડગ્રેડન્તઃ વષ્ટ્યાવા ૩/૧/૩૦

★ સુત્રપૃથઃ :- પારે મધ્યે અગ્રે અન્તઃ વષ્ટ્યાવા

★ વૃત્તિ :- ણ્યાં ચતુર્ણાં વષ્ટ્યન્તેન સહાવ્યયીભાવો વા સ્થાત્ । ગજ્ઞાયાઃ પારે-પારેગજ્ઞમ્ મધ્યેગજ્ઞમ્ । અગ્રેવળમ્ । અન્તર્ગિરિ । નિપાતનાત્ ઇત્વમ્ પક્ષે ગજ્ઞાપારમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પારે મધ્યે અગ્રે અન્તઃ એ ચાર નામો પાઠ્યન્ત નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે. તે અવ્યયીભાવ કહેવાય છે. (પૂર્વ પદની મુખ્યતાએ)

ગજ્ઞાયાઃ પારમ્ ઇતિ પારેગજ્ઞમ્ પક્ષે ગજ્ઞાપારમ્ ગંગાની સામે પાર

ગજ્ઞાયાઃ મધ્યમ્ = મધ્યેગજ્ઞમ્ પક્ષે ગજ્ઞા મધ્યમ્ = ગંગાની મધ્યમાં

વનસ્ય અગ્રમ્ = અગ્રેવળમ્ પક્ષે વનાગ્રમ્ = વનના અગ્ર ભાગમાં

ગિરેઃ અન્તઃ = અન્તર્ગિરમ્ પક્ષે ગિર્યન્તઃ = ગીરના પ્રદેશની વચ્ચે.

* નિત્ય સમાસ :- “અવિગ્રહો અસ્વપદ વિગ્રહો વા સમાસો નિત્યં સમાસઃ”

નિત્ય સમાસનો વિગ્રહ થાય નહીં. અથવા જે નામની જોડે સમાસ કરવાનો હોય તેનો ઉલ્લેખ વિગ્રહ વાક્યમાં થાય નહીં. “સીદ્ધાન્ત કૌમુદી” લઘુશિક્ષિત

નિપાતનથી અવ્યયીભાવમાં 'ત્' થાયછે તેથી પારે, મધ્યે, વગેરે થયુ. તે સહમીના પ્રત્યય નથી

★ અનુવૃત્તિ :- તત્ત્વાદય...અવ્યયીભાવ: ૩/૧/૨૬ થી અવ્યયીભાવ:

❧ વિશેષ :- ૦ બહુલમ્ અધિદાર ચાલુ હોવા છતાં 'વાં' નું પ્રહણ કેમ કર્યું ?

૦ બહુલમ્ થી જ્યારે ક્વચિત્ વિમાપા નો અર્થ કરાય ત્યારે એકવાર સમાસ થાય છે. અને વિદ્યપે વિગ્રહ વાક્ય લખાય છે. પણ અહીં વિદ્યપમાં પછી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. માટે ત્રણ પ્રયોગ થાય છે. (૧) પારેગઢગમ્ (અવ્યયી ભાવ), (૨) ગઢગાયા: પારમ્ = ગઢગાપારમ્ (પછી તત્પુરુષ), (૩) ગઢગાયા: પારમ્ (વિગ્રહ વાક્ય)*

૦ ગિરિનદી વર્ગદ્વા ૭/૩/૬૦ થી આ સમાસ અત્ પ્રત્યયાન્ત વિદ્યપે થાયછે

[૪૬૦]

(૩૫) તત્ત્વાદયમિથસ્તેન પ્રહૃત્યેતિ સરુપેણ મુદ્ધે ડભ્યયી ભાવ: ૩/૧/૨૬

★ સુત્રપૃથક :- તત્ત્વ - આદાય મિથસ્ તેન પ્રહૃત્ય્ હિતિ સરુપેણ મુદ્ધે અવ્યયીભાવ:

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તે 'મિથ આદાયક્રન્મ્' ર્થર્થો તૃતીયાન્તં ચ મિથ: પ્રહૃત્યક્રતમ્ ર્થર્થો મુદ્ધે વાક્યે સરુપેણ નામ્નાડવ્યયીભાવ: સ્થાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને એવો ક્રિયા વ્યતિહાર હોતો હોતો જે સપ્તમ્યન્ત નામ અને 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને' એવા ક્રિયા વ્યતિહાર હોતા જે તૃતીયાન્ત નામ-તે સમાનરૂપ યાળા નામની સાથે યુદ્ધ વિષયક અન્ય પદાર્થ વાચ્ય રહેતા સમાસ પામેછે. તે અવ્યયીભાવ સમાસ થાયછે.

(ઉદાહરણ સૂત્ર : ૩૭ માં જુઓ)

❧ વિશેષ :- ૦ આદાય - પ્રહણ કરીને.

કેશેષુ ચ કેશેષુ ચ મિથ: આદાય પરસ્પરકૃતં યુદ્ધમ્ = કેશાકેશી - એક પીળતા વાળ ખેંચીને કરેલું યુદ્ધ

૦ પ્રહૃત્ય: - દળૈશ્ચ દળૈશ્ચ મિથ: પ્રહૃત્ય પરસ્પર કૃતં યુદ્ધમ્

.....

* વા ગહણ કેમ ? - ન્યાય: ૩૨ "સમાસ તદ્વિતાનાં વૃત્તિ વિકલ્પેન વૃત્તિ વિષયે ચ નિત્યૈવાપવાદ વૃત્તિ: - ૫ ૮૧

= દડા અને દડા વડે મારીને કરેલું યુદ્ધ

દળ્હા દળિહ (દળ્હા દળ્હા = એકાર્થે વિભક્તિ લોપ, સૂત્ર ૩૬ થી ૩૭ થી આ થયોછે)

૦ અહીં ચ દારુનું ગહણ કરેલછે છતાં સદ્ધયા સમાહારે ૩/૧/૮૬ થી દિગ્ધુ સમાસ ન થાય.

૦ * મિથસ્ શબ્દ કાકાક્ષિગોલક ન્યાય વડે પરસ્પર બન્ને બાજુને (આદાય અને પ્રહૃત્ય) બેડે છે.

૦ સપ્તમ્યન્ત કેમ ?

કેશાંશ્ચ કેશાંશ્ચ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ - દિતીયાન્ત છે.

૦ તૃતીયાન્ત કેમ કર્યું ?

મુખં ચ મુખં ચ પ્રહૃત્ય કૃતં યુદ્ધમ્ - દિતીયાન્ત છે.

૦ પરસ્પર પ્રહણ કેમ કર્યું ?

કેશેષુ ચ કેશેષુ ચ સ્થિત્વા કૃતં યુદ્ધમ્

૦ પરસ્પર મારીને કેમ કર્યું ?

દળૈશ્ચદળૈશ્ચ આગત્યકૃતં યુદ્ધમ્ (ઉપર આવીને અર્થછે)

૦ સમાન રૂપ કેમ કર્યું ?

હસ્તે ચ પાદે ચ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ (હાથ-પગ અસમાન છે)

૦ યુદ્ધ અર્થ કેમ કર્યું ?

હસ્તે ચ હસ્તે ચ આદાય કૃત્મ્ સહ્યમ્ (મિત્રતા છે)

[૪૬૧]

(૩૬) ઇચ્ મુદ્ધે ૭/૩/૭૪

★ વૃત્તિ :- યુદ્ધ ય: સમાસસમાદિચ્ સમાસાન્ત: સ્થાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મુદ્ધ અર્થમાં જે સમાસ

જે તે ઇચ્ સમાસ પ્રત્યયાન્ત થાયછે

★ અનુવૃત્તિ :- સમાસાન્ત ૭/૩/૬૬

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્ર સમજ :- કેશાંશ્ચ

કેશાંશ્ચ ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ = કેશ - કેશ + ઇચ્

૦ સૂત્ર: ૩૭ દ્વારા આ ઉદાહરણ પૂર્ણ સ્પષ્ટ થશે.

[૪૬૨]

(૩૭) હચ્ચસ્વરે દીર્ઘ આચ્ ૩/૪/૭૨

★ સુત્રપૃથક :- ઇચિ અ-સ્વરે દીર્ઘ: આત્ ચ

★ વૃત્તિ :- ઇચ્ચ્ચેડસ્યગદાવુત્તરપદે પુનઃપદસ્યદીર્ઘત્વામાચ્ સ્થાતમ્ । કેશેષુ મિથો ગૃહીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્ કેશાકેશી । મુષ્ટા મુષ્ટી અસ્વર ઇતિ કિમ્ । અસ્યસિ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (અવ્યયીભાવ સમાસમાં)

ઇચ્ પ્રત્યયાન્ત અને આદિમાં સ્વર વિનાનું

.....

* મિથસ્ :- બૃહદ્વૃત્તિ-સ્વોપસ ન્યાસ યુક્ત ભા.૧, પૃ.૪૪૧

❧ વિશેષ :- ૦ પૂર્વસૂત્ર ૭/૩/૮૮ અનઃ
થી જે નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી તે આ સૂત્રથી વિકલ્પે યથા.

[૪૬૭]

(૪૨) ગિરિનદી પૌર્ણમાસ્યાગ્રહાયણપચ્ચમવર્ગ્યાદ્વા
૭/૩/૯૦

★ સુત્રપૃથઃ :- ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસી-આગ્રહાયણી
અ-પચ્ચમવર્ગ્યાદ્ વા

★ વૃત્તિ :- ગિરિ નદી પૌર્ણમાસી આગ્રહાયણી હત્યેદન્તાત્,
પચ્ચમવર્ગ્ય વર્ગ્યવર્ગ્યન્તાત્ચ અદ્ વા અન્તર્ગિરમ્ અન્તર્ગિરિ ।
ઉપસમિધમ્ ઉપસમિત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસી-
આગ્રહાયણી આટલા શબ્દો જે નામને અન્તે
છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસવાળા નામને
તથા વર્ગના પાંચમા અક્ષર (ફૂ. જૂ. જૂ. નમ્)ને
વર્ણને કોઠપણુ વર્ણ જે નામને અન્તે છે
એવા અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નામથી
અત્ પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે થાય છે.

ગિરે:અન્તઃ = અન્તર્ગિરિ+અ = અન્તર્ગિરમ્ (અમ્
અવ્યયીભાવ ૩/૨/૨ થી અમ્, અવર્ણેવર્ણ થી
ફૂ લોપ) વિકલ્પે અન્તર્ગિરિ = પર્વતની અન્દર
૦ સમિધઃ સમીપમ્ = ઉપસમિધ+અ = ઉપસમિધમ્
પક્ષે (અત્ ન લાગે ત્યારે) ઉપસમિત્ = હોમમાં
નાખવાના લાકડાં પાસે

★ અનુવૃત્તિ :- ઋક્ પૂ પથ.પોડ્ ૭/૩/૭૧ થી અત્

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

૦ નદ્યા સમીપમ્=ઉપનદમ્ પક્ષે ઉપનદિ=નદીની પાસે

૦ પૌર્ણમાસ્યા:સમીપમ્ = ઉપપૌર્ણમાસમ્ પક્ષે ઉપપૌર્ણમાસિ
પૌર્ણમાસિ ની પાસે

૦ આગ્રહાયણ્યાઃ સમીપમ્=ઉપાગ્રહાયણમ્ પક્ષે ઉપાગ્રહાયણિ=
મૃગશિર નક્ષત્ર સમીપે

[૪૬૮]

(૪૩) સજ્જયા સમાહારે ૩/૧/૨૮

★ વૃત્તિ :- સજ્જયાવાચકં નદીવાચકીઃ સમસ્યતે સમાહારે
ગમ્યે ।

■ “સજ્જયાયા નદીગોદાવરીભ્યામ્” ૭/૩/૯૧ । અત્ સ્વાત્ ।
પચ્ચનદમ્ । દ્વિગોદાવરમ્ । શરદાદેઃ ૭/૩/૯૨ । પ્રતિ
શરદમ્ । “જરાયા જરમ્ ચ” ૭/૩/૯૩ । ઉપજરસમ્ ।
“સરજસોપશુનાડનુગવમ્” ૭/૩/૯૮ । एतेऽदन्ता अव्य-

यीभावा निपात्याः । सरजसम्, उपशुनम्, अनुगवम् ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંજ્યાવાચી નામ નદી
વાચી નામ સાથે સમાહાર અર્થ જણાતો હોય
તો સમાસ પામે. આ સમાસ અવ્યયીભાવ
કહેવાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તત્રાદયઃ અવ્યયીભાવઃ ૩/૧/૨૬
થી અવ્યયીભાવઃ (૨) નદીભિર્નાભિ ૩/૧/૨૭ થી નદીભિઃ

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર દ્વિગુ સમાસના બાધ
માટે છે કેમકે પૂર્વપદમાં સંજ્યાવાચી નામ હોય અને સમાહાર
અર્થ હોતો પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે સજ્જયા સમાહારે
ચ દ્વિગુશ્ચનામ્યમ્ ૩/૧/૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થાય છે.
જેમ નવરાત્રમ્ ત્યારે આ સૂત્રમાં પૂર્વપદમાં સંજ્યાવાચી
નામ અને ઉત્તરપદમાં નદીવાચી નામ એમ સ્પષ્ટ પૃથક્
કથુ છે. પચ્ચનદમ્

૦ સમાહાર અર્થ કેમ કથુ ?

एक चासौ नदी च = एकनदी अर्द्धी सभाहार नथी पणु
हमिधाय सभास छे

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૮) સજ્જયાયાઃ નદી ગોદાવરીભ્યામ્
૭/૩/૯૧ સંજ્યાવાચી નામ પછી આવેલા અને અવ્ય-
યીભાવ સમાસ પામેલા નદી અને ગોદાવરી શબ્દ અત્
પ્રત્યયાન્ત થાય છે. જેમકે :-

૦ પચ્ચ નદ્યઃ સમાહૃતાઃ = પચ્ચનદી+અ (અવર્ણેવર્ણસ્ય
૭/૪/૬૮ થી ફૂ લોપ) = પચ્ચનદમ્ = પાંચ નદીઓ

૦ દ્વયોઃ ગોદાવર્યોઃ સમાહારઃ=દ્વિગોદાવરમ્=એ ગોદાવરીઓ

[૧૩૩]

(૩૯) શરદાદેઃ ૭/૩/૯૨ અવ્યયી ભાવ સમાસને અન્તે
આવેલા શરદ વગેરે શબ્દો અત્ પ્રત્યયાન્ત થાય છે. શરદઃ
પ્રતિ=પ્રતિશરદ+અત્ (અ) = પ્રતિ શરદમ્ = શરદ સામે

[૧૩૪]

(૪૦) જરાયાઃ જરમ્ ચ ૭/૩/૯૩ અવ્યયીભાવ સમાસ
ને અન્તે આવેલો જરા શબ્દ અત્ પ્રત્યયાન્ત થાય છે.
જરા નો જરમ્ આદેશ થાય છે.

જરાયાઃ સમીપમ્ = ઉપજરા + અ = ઉપજરસ + અ
ઉપજરસમ્-વૃદ્ધાવરથા પાસે (અવર્ણેવર્ણસ્ય થી પૂર્વ આ લોપ

[૧૩૫]

(૪૧) સરજસ ઉપશુન અનુગવમ્ ૭/૩/૯૪ અવ્યયીભાવ
સમાસ પામેલા સરજસ, ઉપશુન, અનુગવ શબ્દો અત્
પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાય છે. રજસા સહિતમ્ = સરજસ +
અ=સરજસ=રજવાળું એજ રીતે ઉપશુનમ્ = કુતરાની પાસે,

અનુગમ્ = અળદની પાછળ.

[૧૩૬]

[૪૪૯]

તત્પુરુષ સમાસ

સામાન્યથી આ સમાસમાં મુખ્ય બે પદ છે પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ પ્રથમ પદ ખીજા પદના અર્થમાં વધારે કરે છે. અથવા તે અર્થને એકસ કરે છે. પૂર્વ તથા ઉત્તરપદ વચ્ચે સાતે વિભક્તિનો સંબંધ હોય છે. અને ઉત્તરપદ પ્રાયઃ પ્રથમાન્ત હોય છે.

(૪૪) પ્રાત્યવપરિનિરાદયો ગતક્રાન્તક્રૃષ્ટગ્લાન
કલાન્તાચર્યાઃ પ્રથમાન્તૈઃ ૩/૧/૪૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- પ્ર-અતિ-અવ-પરિ-નિર-આદયઃ ગત ક્રાન્તક્રૃષ્ટ-ગ્લાન કલાન્ત-આદિઅર્થાઃ પ્રથમા-આદિ અન્તૈઃ
★ વૃત્તઃ :- પ્રાદયો ગતાચર્યા પ્રથમાન્તૈઃ અત્યાદયઃ ક્રાન્તાચર્યા દ્વિતીયાન્તૈઃ, અવાદયઃ ક્રૃષ્ટાચર્યાસ્તૃતીયાન્તૈઃ, પર્યાદયો ગ્લાના ચર્યાશ્ચતુર્થાન્તૈઃ, નિરાદયઃ કલાન્તાચર્યાઃ પદ્મમ્યન્તૈઃ, નિત્યં સમસ્યતે, સ તત્પુરુષઃ । પ્રગત પ્રકૃષ્ટો વા આચાર્યઃ પ્રાચાર્યઃ ગૌણસ્ય હ્યાવાવન્તસ્થાન્તસ્થસ્ય હ્રસ્વઃ - અતિક્રાન્તઃ સ્વદ્વામ્ અતિસ્વદ્વઃ । અવક્રૃષ્ટઃ કોકિલયા ડવકોકિલઃ । પરિગ્લાનો ડ ધ્યયનાય પર્યધ્યયનઃ । નિર્ગતઃ કૌશામ્બ્યાઃ નિષ્કૌશામ્બિઃ
■ “અગ્યયં પ્રવૃદ્ધાદિભિઃ” ૩/૧/૪૮ । સમસ્યતો પુનઃ પ્રવૃદ્ધં વહિં, પુનસ્કતં વચઃ ઇત્યાદિ ।

❧ વૃત્તર્થઃ :- ગત વગેરે અર્થવાળા પ્ર વગેરે (ઉપસર્ગો) પ્રથમાન્ત નામ સાથે. ક્રાન્ત વગેરે અર્થવાળા અતિ વગેરે (ઉપસર્ગો) દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે, ક્રૃષ્ટ વગેરે અર્થવાળા અવ વગેરે (ઉપસર્ગો) તૃતીયાન્ત નામ સાથે, ગ્લાન વગેરે અર્થવાળા પરિ વગેરે ઉપસર્ગો ચતુર્થાન્ત નામ સાથે અને કલાન્ત વગેરે અર્થવાળા નિર વગેરે (ઉપસર્ગો) પંચમ્યન્ત નામો સાથે નિત્ય સમાસ પામે છે. તે “તત્પુરુષ સંજ્ઞક” થાય છે.

૦ પ્રથમાન્ત :- પ્રગતઃ આચાર્યઃ ઇતિ પ્રાચાર્યઃ - ઉત્તમ આચાર્ય. પ્રકૃષ્ટઃ આચાર્યઃ = પ્રાચાર્યઃ
૦ દ્વિતીયાન્ત :- અતિક્રાન્તઃ સ્વદ્વામ્ ઇતિ અતિસ્વદ્વઃ જનઃ - ખાટલાને આળંગી જનાર (ખાટ કરતાં વધુ જડ)

(સ્વદ્વા નું સ્વદ્વ - ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વઃ ૨/૪/૯૧ થી)
૦ તૃતીયાન્ત :- અવક્રૃષ્ટઃ કોકિલયા = અવકોકિલઃ કોયલના અવાજથી બે ચાલેલું (ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વઃ)

૦ ચતુર્થાન્ત :- પરિગ્લાનો ડ ધ્યયનાય = પર્યધ્યયનઃ અભ્યાસને માટે કંટાળી ગયેલ

૦ પંચમ્યન્ત :- નિર્ગતઃ કૌશામ્બ્યાઃ = નિષ્કૌશામ્બિ કૌશામ્બીથી નિકળી ગયેલ

★ અનુવૃત્તિઃ :- (૧) નિત્યં પ્રતિના ડલ્પે ૩/૧/૩૭ થી નિત્યં (૨) ગતિ ક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨ થી તત્પુરુષઃ

❧ વિશેષ :- ૦ બ.વ. આકૃતિ ગણને માટે છે

પ્ર વગેરે ના સંગ્રહ માટે છે.

૦ * ૧ અહીંં વહુલમ્ અ ચિકાર હોવાથી કોષ્ઠક પ્રયોગોમાં પદ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નો સમાસ થાય છે. જેમકે :- પદ્યન્ત :- અન્તર્ગતો ગામ્યસ્ય ઇતિ અન્તર્ગમ્યઃ = ગામ્યની અંદરનો

સપ્તમ્યન્ત :- પ્રતિષ્ઠિતમ્ ડરસિ ઇતિ પ્રત્યુરસમ્ = છાતીમાં રહેલ

૦ ગત અર્થ કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યોતતે વિશુત્ = અહીંં પ્રતિ શબ્દ છે પણ ગત અર્થવાળો નથી.

૦ અન્ય અર્થ કેમ કહ્યો ?

પ્રગતાઃ આચાર્યાઃ યસ્મિન્ દેશે ઇતિ પ્રાચાર્યકે દેશઃ - જે દેશમાંથી આચાર્યો આપ્યા ગયા છે તે દેશ - અહીંં બહુગ્રીહિ સમાસ છે.

૦ પ્ર, અતિ, અવ બધામાં વગેરે કેમ નોંડાયું ?

ન્યાયથી - * ૨ ૬ન્ઠ સમાસના અન્ત વાળું પદ બધા સાથે નોંડાય છે તેથી.

૦ પ્ર સાથે ગત, અતિ સાથે ક્રાન્ત વગેરે કેમ નોંડાયો ?
અન્તેમાં સમાન વચન વિભક્તિથી * ૩

૦ * ૪ પ્રાદયઃ :- પ્રાચાર્યઃ, પ્રગુરુઃ, પ્રવીરઃ, સમર્થઃ, વિપક્ષઃ, પ્રતિવક્ષઃ, પ્રતિવચઃ, ઉપપતિઃ, ઉપનાયકઃ, અનુનાયકઃ, પ્રતિનાયકઃ,

૦ અત્યાદયઃ :- અતિસ્વદ્વઃ, ઉદ્વેલઃ, પ્રત્યક્ષઃ, અનુલોમઃ પ્રતિલોમઃ, અભિમુલઃ,

૦ અવાદયઃ - અવકોકિલઃ, પરિવીરુત્, સંવર્મા, અન્વર્થ, સમક્ષ, વ્યથ, સમર્થ

૦ પર્યાદય - પર્યધ્યયનઃ, ઉત્સદ્ગ્રામઃ, અલકુમારી, અલપુરુષીણઃ

૦ નિરાદયઃ - નિઃકૌશામ્બિઃ, અપશાલઃ અન્તરજગુલઃ,

* ૧ વહુલાધિકારાત્ - બ્રહ્મવૃત્તિ-સૂત્ર ૩/૧/૪૭ ની વૃત્તિ

* ૨ દ્વન્દ્વાત્ પરઃ પત્યેકમભિ સંબધ્યતે. ન્યાય ૧૫, પૃ. ૧૧૭

* ૩ યથાસદ્ધ્યયમનુદેશઃ સમાનમ્ ન્યાય ૧૦, પૃ. ૧૦

* ૪ પ્રાદિ વગેરે રૂપો મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા.૧, પૃ. ૨૩૦

■ शरवृत्तः :- (४२) अत्रयं प्रवृद्धादिभिः ३/१/४८
 केनपि अत्रयं प्रवृद्ध वर्गेरे नामो साथे नित्य समास
 पामे ह ते तत्पुरुष ह्येवमय छे
 पुनःप्रवृद्धं बर्हिः इरीथी वर्धेनो अग्नि
 पुनस्कृतं वच इरीथी ओजायेत वयन
 (नियः:- प्रवृद्ध वर्गेरे शब्दो जुओ लघुवृत्ति लघान्तर
 ला १-५ ३७१)

[890]

(१५) दस्युमनः कृता ३/१/४८

★ सुत्रपृथ :- ० इसि उक्त कृता ।

★ **पुनः :-** कुम्भस्थ विषाणक सूत्रे इत्यन्त नाम्नोक्तं ।
 ब्रह्मन्तेन साम्ना नित्यं समस्यते । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ।
 “कम्णाडणू” ५/१ ७२ इत्यण् । “गतिकारकइत्युक्तनां
 ब्रह्मै विभक्तयुतस्तेः प्रागेव समासः” ।

■ “तृतीयाक्तं नवा” ३/१/५० मुलकेनोपदं शं
मूलके दश भुङ्क्वते । पार्श्वयोः पार्श्वभ्यां वोपपीडं—
पार्श्वोपीडं शेते । यथायोगं द्वितीयायन्तं नाम प्रथमान्तेन
समस्यते स द्वितीयादि तत्पुरुष इति वक्तव्यम् । धर्मप्राप्तः ।
आत्मकृतम् । युपदारु, गोहितम् । वृकभयम् । राजपुरुषः ।
पानथोण्डः ।

“सिंहाद्यैः पूजायाम् ” ३/१/८९. सप्तभ्यन्तं समस्यते ।
 समरसिंहः सूमिवस्रवः । ‘काकाद्यैः श्लेषे ’ ३/१/९०.
 तीर्थकाकः, तीर्थश्वा इत्यादि ।

ક્ર વૃત્ત્યર્થ :- કૃ પ્રત્યયો વિધાયક
 સૂત્રમાં કૃ (પંચમ્યન્ત) નામથી નિર્દેશ
 કરાયેલા નામને દ્વસ્યુક્ત કહેવાય. કૃદન્ત નામની
 સાથે આ નામ નિત્ય સમાસ પામે છે. (તે
 "ઉપપદ") તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.) કુમ્ભમ્
 કરોતિ इति કુમ્ભકારઃ=કુંભાર
 (અહીં કારઃ એ કૃદન્ત છે.) કર્મણોઽન્ પ/૧/૭૨
 કૃદન્ત સૂત્રથી અન્ પ્રત્યય લાગે છે. (કૃ+અન્)
 [કર્મણઃ એ પંચમી નિર્દેશ છે. તેથી કૃ+અન્
 =કાર+અ=કાર થયું] -નામિનો ડકલિહલે: ૪/૩/૫૧
 થી વાંદ્ર થઈ છે.]

न्यायः* "गतिकारकडस्युक्तानां कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समाप्तः" न्याय मुज्य गतिकारक डसि प्रत्ययथी

દંડેતાયેત નામનો દૃઢાન્તની સાથે વિભક્તિ લગાડતા પૂર્વેજ સમાસ થાય છે. [કેમકે સામાન્યી સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સ્વાદન્ત હોય છે. પણ આ ન્યાય મુજબ બે ઉત્તરપદ સ્વાદન્ત હોયતો સ્ત્રીત્વ વિવક્ષામાં આપ્ત થયા પછી હી લાગી શરશે નહીં] નોમકે:-

कच्छं विवर्त्ती=कच्छ+अम् (पा ने।) प+ङी=कच्छपी =
 शयपी कच्छय=शयपी ज्ञे पूर्वे विभक्ति धागे तो
 कच्छय जेयु अ.ि.ए ३५ थाय]

★ अनुवृत्त :- नित्य प्रतिनाऽल्पे ३/१/३७ थी नित्य

❧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ :- ੦ ਫਤਿ ਏਮ ਚੜ੍ਹੇ ?

અલંકૃત્વા = દરીને શું ? કૃત્વા માં ત્વા પ્રત્યય દૃઢત્વનો છે પણ “નિષેવે ક્ત્વા” ૫/૪/૪૪ એ સ્વત્વની નિદેશ છે ૦ કૃત્ કેમ થયું ?

धर्मो वो रक्षतु - कृष्ण नथी.

■ શેષવૃત્તિ :- (૪૩) તૃતીયોક્તં વા કૃદન્ત પ્રત્યયો ના વિધાનમાં દંશેષવૃત્તીયા પ/૪/૭૩ થી (સિદ્ધહેમમાં) આરંભીને જે તૃતીયોક્ત નામ તે કૃદન્ત નામની સાથે વિદ્યે સમાસ પામેછે. — મૂલકેન ઉપદંશમ્ इति मूलको पदंशम् = મૂળાવડે ઠરડીને ખાયછે. — અહીં — મૂળો શબ્દ ખાવાની ક્રિયા પ્રત્યે કરણ્ય છે — વિદ્યે સમાસ ન કરીએ તો વાક્ય બનેછે.

० तृतीयाथी युक्त सप्तमी विभक्तिने तत् सप्तमी इहेवाय
उपपीडरुधक्पस्तसप्तम्या ५/४/७५ थी णम् प्रत्यय थाय
जेमई पार्श्वयोः पार्श्वार्थ्यां वा उपपीडं इति पार्श्वोपपीडं
इति अन्ते पठ्ये पीडा थाय ते रीते सूये छे [१३८]

૦ યથાયોગ :- જે રીતે યોગ હોય તે રીતે દ્વિતીયા વગેરે અન્તવાણા નામો પ્રથમાન્ત નામ સાથે સમાસ પામેછે અને તે દ્વિતીયા વગેરે તત્પુરુષ ટહોવાયછે. જેના ક્રમશઃ એકેક ઉદાહરણ આ રીતે છે :-

(૪૪) શ્રિતાદિમિ: ૩/૧/૬૨ કોષપથ્ય દ્વિતીયાન્ત નામ
શ્રિત વગેરે નામો સાથે સમાસ પામે તે દ્વિતીયા તત્પુરુષ
દહેવાય છે

धर्मम् श्रितः इति धर्मश्रितः=धर्मने आश्रये आवेले। [१३५]

(४५) कारकंकृता ३/१/९८ धरुक्वायी तृतीयान्तनाम द्वेन्त
नाम सार्थे समास पामे ते तृतीया तत्पुङ्ग ह्रस्वाय
आचमना कृतम् = आत्मकृतम् ज्ञते धरेलुः [१४०]

(४६) चतुर्थी प्रकृत्या ३/१/७० विकार इये परिणुमेव
पदार्थावाची सतु^२यन्त नाम, प्रकृतिवाची नाम साथे

સમાસ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરુષ દહેવાય. યુવાય દાઢ = યુદ્ધાઢ = યાસ્તાંભ માટે લાઢુ [૧૪૧]

(૪૭) હિતદેમિ: ૩/૧/૭૧ ચતુર્થાન્ત કોઈપણ નામ હિત વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે તે ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ દહેવાય. ગવેહિતમ્ = ગોહિતમ્ ગાયને માટે હિત૩૫ [૧૪૨]

(૪૮) પચ્ચમી મયયૈ: ૩/૧/૭૩ પંચમ્યન્ત કોઈપણ નામ મા વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે તો તે પંચમી તત્પુરુષ દહેવાય—સંગતતા હોયતો. — વૃકમ્ મયમ્ = વૃકમયમ્ = રૂંધી ભય [૧૪૩]

(૪૯) ષાઠાડયત્નચ્છેષે ૩/૧/૭૬ શેષે ૨/૨/૮૧ સત્ત્વી જે નામને પછી કાગેલી છે તે નામ — અન્ય નામ સાથે સમાસ પામે તે પછી તત્પુરુષ દહેવાય — સંગતતા હોયતો. — રાજ પુરુષાઃ = ગજપુરુષાઃ = ગજને પુરુષ [૧૪૪]

(૫૦) સપ્તમી શૌણ્ડાયૈ: ૩/૧/૮૮ સપ્તમી વિભક્તિ વાળું નામ શૌણ્ડ વગેરે નામો સાથે સંગતતા હોયતો સમાસ પામે છે તે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ દહેવાય પને શૌણ્ડઃ = વાનશૌણ્ડ = ઘાડીયો [૧૪૫]

આ રીતે દ્વિતીયાથી સપ્તમી તત્પુરુષ જન્યવા.

(૫૧) સિંહચૈ: પૂજાયામ્ ૩/૧/૮૯ પૂજા આદ્ય અર્થ જન્યવાતો હોયતો નિદ વગેરે નામો સાથે સપ્તમ્યન્ત નામ સમાસ પામે છે. તે સપ્તમી તત્પુરુષ થાય.

સમરે સિંહઃ ડા રૂંધે સમસિંહઃ = પુદ્ધમાં સિંહ જેવો ૦ ભૂમૌ વાસવઃ ઇવ = ભૂમિવાસવઃ = પૃથ્વીનાં બંધ જેવો [૧૪૬]

(૫૨) કાકચૈ: ક્ષેપે ૩/૧/૯૦ નિદા અર્થ જન્યવાતો હોયતો સપ્તમ્યન્ત નામ કાક વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે તે સપ્તમી તત્પુરુષ દહેવાય તીર્થે કાક ઇવ = તીર્થકાક = તીર્થમાં ટા ડા જેવો.

તીર્થેશ્ચા ઇતિ = તીર્થેશ્ચા = તીર્થમાં ફરતો જેવો [૧૪૭]

[૪૭૭]

(૪૬) તદર્થાર્થેન ૩/૧/૭૨

★ મુત્રપૃથઃ :- તદ્ અર્થ અર્થેન

★ વૃત્ત :- ચતુર્થ્યર્થેન યં શબ્દેન ચતુર્થ્યન્તં સમસ્યતે । પૂજાર્થ સમ્ ।

■ “પરઃ શ દિઃ” ૩/૧/૭૫ । પચ્ચમી તત્પુરુષાઃ । “સર્વપશ્ચાદાયઃ” ૩/૧/૮૦ પછી તત્પુરુષાઃ “પાત્રે સમિતે-

ત્યાદયશ્ચ” ૩/૧/૯૧ સપ્તમી તત્પુરુષાઃ નિપાત્યાઃ । (યત્ન-જેવણ્ઠન્તં ન સમસ્યતે । સર્વિણ નાચિતમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ચતુર્થી અન્તવાળું નામ (શબ્દ) ચતુર્થી અર્થવાળા અર્થ શબ્દ સાથે સમાસ પામે છે. દા.ત પૂજાર્થ સમ્ = પૂજાયૈ ઇયમ્ ઇતિ પૂજાર્થા = પૂજા માટે માળા. (અહીં વિગ્રહમાં પૂજાયૈ ઇયમ્ મુકાય જુઓ વિશેષાર્થ)

✠ અનુવૃત્તે :- ચતુર્થી પ્રકૃત્યા ૩/૧/૭૦ થી ચતુર્થી

✠ (૨૧૫) :- ૦ અહીં પૂજાયૈ ઇયમ્ વિગ્રહ ક્ષેપે કાઢ્યું પૂજાયૈ દહેવાયી “પૂજાને માટે” એ પ્રમાણે ચતુર્થી દરેક હોવાયી અર્થ શબ્દ નો અર્થ આવી જાય છે તેથી અર્થ શબ્દવ્રક્ત થાય છે. ઉક્ત થવાયી * ન્યાય મુજબ વિગ્રહમાં અર્થ શબ્દ ન મુદ્દતાં ઇયમ્ મુકાય છે—તેમજ—અ પ્રયોગવાચીનો વિગ્રહ થતો નથી માટે નિત્ય સમાસ પામે છે. ૦ અર્થ માં ચતુર્થી કંમ ?

ત્રિે અર્થઃ = પિતા માટે ધન. અહીં અર્થ શબ્દને ચતુર્થી નથી કંમકે અર્થ શબ્દ “માટે” અર્થમાં નથી ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(પુ.) ઉદકાય અચમ્ = ઉદકાર્થઃ ષટઃ

નપુ. આતુરાય ઇદમ્ = આતુરાયમ્ પયઃ

■ શપ્તવૃત્તિ :- (૫૩) પરઃ શતાદિઃ ૩/૧/૭૫ પરઃ શત વગેરે સમાસ પંચમી તત્પુરુષ નિપાત થયા છે.

શતાત્ પરે = પરઃ શતાઃ = સોથી વધુ

મહસ્ત્રાત્ પરે = પરઃ મહસ્ત્રાઃ = હજારથી વધારે [૧૪૮]

(૫૪) સર્વપશ્ચાદાયઃ ૩/૧/૮૦ સર્વપશ્ચાત્ વગેરે શબ્દો પછી તત્પુરુષ સમાસ નિપાત કરાયા છે (પછી પ્રયોગાનુસાર) સર્વેષામ્ પશ્ચાત્ ઇતિ સર્વપશ્ચાત્ = બધાંની પછી [૧૪૯]

(૫૫) પાત્રે સમિતેત્યાદયઃ ૩/૧/૯૧ નિદા અર્થ જન્યવાતો હોયતો પાત્રે સમિત વગેરે સપ્તમી તત્પુરુષ નિપાતન કરાય છે. પાત્રે ઇવ સમિતા ઇતિ = પાત્રે સમિતાઃ પેટભંગ (વિશેષ ઉદાહરણ અને ગણપાઠ — બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસાદિ સહિત ૧/૧૫૪, સૂત્ર ૩/૧/૯૧ જુઓ) [૧૫૦]

[યત્નજઃ ષષ્ઠન્તં — યત્ન પૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા નામોનો સમાસ થતો નથી યત્નજ એટલે પછીની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં સૂત્ર મુજબ વિદેશ પદ્ધતી પછી થતી હોય દા.ત.

.....

* ન્યાય :- ઉક્તાર્થનામપ્રયોગ ન્યાય ૨૮, ૫. ૨૬

સર્વિષો નાથિતમ્ અહીં સર્વિષઃ વિકલ્પે યત્નપૂર્વક પઢી થઇ છે. કેમકે નાથઃ ૨/૨/૧૦ થી વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞા છે તેથી શેષે થી પઢી થઇ માટે સમાસ ન થાય.

પણ રાજઃ પુરુષઃ = રાજપુરુષઃ સ્વસ્વામી ભાવ સંબંધમાં શેષ પઢી છે માટે સમાસ થયો જુઓ સૂત્ર પાઠ્યદત્તાચ્છેષે ૩/૧/૭૬, ૪૭૧/૧૪૩]

[૪૭૨]

(૪૭) ન કર્તરિ ૩૧/૮૨

★ વૃત્તિ :- કર્તૃજપાઠ્યન્તમકાન્તેન ન સમસ્યતે । તવ શાયિકા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્તાના અર્થમાં થયેલ પઢી વિભક્તિ વાળું નામ અક્ પ્રત્યય વાળા નામ સાથે સમાસ ન પામે

તવ શાયિકા = તારે શયન, તારો સુવાનો વારો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અકેન વ્રીડા જીવે ૩/૧/૮૧ થી અકેન (૨) પાઠ્યદત્તાચ્છેષે ૩/૧/૭૬ થી પઢી

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્રમાં પઢી કર્તરિ ૨/૨/૮૬ સૂત્ર લાગીને થઇ છે.

૦ કૃતિ ૩/૧/૭૭ થી થતા સમાસના નિષેધ માટે આસૂત્ર છે ૦ કર્તરિ એમ કેમ કહ્યું ?

ઇશુગાં મથિકા = શેલડીને ખાનાર = ઇશુ મથિકા અહીં ઇશુ શબ્દને પઢી કર્મના અર્થમાં થઇ છે કર્તાના અર્થમાં નહીં.

૦ શાયિકા શબ્દની સાધનિશ

(૧) વર્ષાચાર્દ્યૌત્વતૌચનકઃ ૫/૩/૧૨૦ થી નક્ શી+નક્

(૨) જિગતિ ૪/૩/૫૦ થી વૃદ્ધિ શી+અક્

(૩) દેદૈતોડયાય થી આય્ = શાય્ + અક્

(૪) અસ્યાચન્...દિનામ્ ૨/૪/૧૧૧ થી હી = શાયિક

(૫) આન્ ૨/૪/૫૦ = શાયિકા

[૪૭૩]

(૪૮) કર્મજા તૃચાચ ૩/૧/૮૩

★ વૃત્તિ :- કર્મજપાઠ્યન્તમકાન્તેન તૃજન્તેન ચ ન સમસ્યતે । મક્તસ્ય મોજકઃ । અર્ષાં સ્પષ્ટા

■ “તૃતીયાયામ્” ૩/૧/૮૪ કર્તરિ । આશ્ચર્યો ગર્વાં દોહઃ અગોપેન ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મ અર્થમાં વિધાન કરાયેલ પઠ્યન્ત નામ, (કર્તા અર્થમાં આવેલા)

અક્ પ્રત્યયાન્ત નામ તથા તૃચ્ (તૃ) પ્રત્યયાન્ત નામ સાથે સમાસ પામે નહીં

(અક્) મક્તસ્ય મોજકઃ ભાતને ખાનારો

મક્ત - કર્મને પઢી છે, મોજકઃ કર્તાને અક્ છે

(તૃચ્) અર્ષાં સ્પષ્ટા = પાણીને સર્જનાર

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ન કર્તરિ ૩/૧/૮૨ થી કર્તરિ (૨) અકેન ક્રિડાજીવે ૩/૧/૮૧ થી અક્ (૩) પાઠ્યદત્તાચ્છેષે ૩/૧/૭૬ થી પઢી

❧ વિશેષ :- ૦ મક્તસ્ય મા સૂત્ર કર્મણિકૃતઃ ૨/૨/૮૩ થી પઢી થઇ છે.

૦ કૃતિ ૩/૧/૭૭ થી સમાસની પ્રાપ્તિ છે તેનો આ સૂત્ર ને નિષેધ થયો છે.

૦ નક્ તૃચૌ ૫/૧/૪૮ થી મોજકઃ માં નક્ લાગ્યો છે.

૦ કર્મજા કેમ ? ગુણિનાં વિશેષકઃ ગુણઃ = ગુણિ વિશેષકઃ = ગુણ ગુણીને જુદો પાડે છે. (અહીં સંબંધ પઢી થયેલી છે.

૦ કર્તરિ કેમ ? પયસઃ પાયિકા = પયઃ પાયિકા દુધને પતાનો વારો. અહીં કર્મ અર્થમાં નક્ છે.

૦ સ્વજન્તૃચ્ (નક્તૃચૌ ૫/૧/૪૮ થી તૃચ્)

(૧) અઃ સ્વજિદંશોડકિતિ ૪/૪/૧૧૧ થી અ=સજ્

(૨) યજસજ્.....પઃ ૨/૧/૮૭ થી પ=સપ્

(૩) તવર્ગસ્યશ્વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી દ્=સ્પષ્ટા (પ્ર. એ.વ.)

■ શેષવૃત્તિ :- [૫૬] તૃતીયાયામ્ ૩/૧/૮૪ ન્યારે કર્તા તૃતીયામાં હોય ત્યારે કર્મ અર્થમાં લાગેલી પઢી વિભક્તિવાળું નામ સમાસ ન પામે આશ્ચર્યો ગર્વાં દોહઃ અગોપેન=અગોપાલવડે ગાયોતુ દોહવાવું એ આશ્ચર્ય છે અગોપેન=તૃતીયાન્ત નામ કર્તા અર્થમાં છે. ગર્વાંદોહઃ માં કર્મણિકૃતઃ ૨/૨/૮૩ થી પઢી થઇ છે. તેનો દોહઃ કૃન્ત સાથે સમાસ થતો નથી [૧૫૧]

[૪૭૪]

(૪૯) તૃપ્તાર્થપૂરણાવ્યયાતૃશ્ શસ્ત્રાનશા ૩/૧/૮૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- તૃપ્તાર્થ પૂરણ અવ્યય અતૃશ્ શતૃ આનશા

★ વૃત્તિ :- તૃપ્તાર્થૈઃ પુરણપ્રત્યયાન્તૈરવ્યયૈરતૃશન્તૈઃ શત્રન્તૈ- રાનશન્તૈશ્ચ સહ પાઠ્યન્ત ન સમસ્યતે । પલ્યાનાં તૃપ્તઃ । તીર્થકૃતાં પોહશઃ શાન્તિનાથઃ । રાજઃ સાક્ષાત્ । રામસ્ય દ્વિપન્ । ચૈત્રસ્ય પચન્ । ગૈત્રસ્ય પચમાનઃ ।

■ ‘જાનેચ્છાર્ચાર્થાધારક્તેન’ ૩/૧/૮૬ રાજાં જ્ઞાતઃ ઇષ્ટઃ પૂજિતઃ । ઇદમેષાં ચાતમ્ । “અસ્વસ્થગુણેઃ” ૩/૧/૮૭ । પટસ્ય શુવલઃ । કાકસ્ય કાળ્પયમ્ ।

વાયુ કે તેવું ઈર્ષ.

(૪) તદમાવઃ જ્ઞેનો નિષેધ હોય તેના અભાવનું સૂચન ન વચનમ્ इति अवचनम् - વચનનો અભાવ

પ્રસજ્ય નન્ન માત્ર અભાવને સૂચવે છે. ઉત્તરપદ ને અર્થ પ્રધાન હોય તો —

સૂર્યમ્ અપિ ન પશ્યન્તિ - અસૂર્યપદ્યાઃ રાજદારાઃ (પીશ્વતો ઈર્ષ જ્ઞેતીઃ નર્થી પશુ) સુર્યને પશુ નહીં જ્ઞેતી - પડદામાં રહેનારી રાજરાણી

■ શેષવૃત્તિ :- ૦ નવત્ ૩/૨/૧૨૫ (જુઓ સળંગ સૂત્ર કે નાંક ૪૪૬) ઉત્તરપદ પરમાં હોયતો નન્ન નો અન્ (અ) થાયછે. ન સાધુઃ इति असाधुः (તદ્વિરુદ્ધ પ્રકાર) (૫૯) ત્યાદૌ ક્ષેપે ૩/૨/૧૨૬ નન્ન પશ્ચી કોઠપણુ (ત્યાદિ) કિય પદ આવે અને નિંદા અર્થ જણાતા હોયતો નન્ન નો અ દરેવો. ન પચસિ इति अपचसि त्वं जाल्म = હે જાલિમ તું રાંધતો નથી

[૪૭૬]

(૫૧) અન્ સ્વરે ૩/૨/૧૨૯

★ વૃત્તિ :- સ્વાદૌ પરે નજોડન્ સ્યાત્ । અનાયઃ

■ નલ્ નાસત્પ્રાદયો નિયત્યા । અત્ર નલાદયઃ ૩/૨/૧૨૮ इति सूत्रं ज्ञेयम् ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વરાદિ (ઉત્તરપદ) પર છતાં નન્ન નો અન્ થાયછે.

ન આર્ય इति अनायं (અહીં આયં માં અ સ્વર છે. માટે નન્ન નો અન્

■ શેષવૃત્તિ :- નવત્ ૩/૨/૧૨૫ થી નન્ન

■ વિશેષ :- ૦ અન્ સ્વરૂપ નિર્દેશ માટે છે ન નો લોપ થતા સર્વત્ર સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં અન્ આદેશના વિધાન માટે છે અને ન્ નો લોપ બે વખત ન થાય માટે છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૦) નલાદયઃ ૩/૨/૧૨૮ નલ્, નાસત્ય વગેરે સમાસો નિપત્તન થયા છે

(નન્ન નો અ દ્યતે નથી)

૦ નાસ્તિ સ્વમ્ इति नखम् - પોલાણુ નથી તે અહીં અલ્ ન થતાં નલ્ થયું તે નિપાતનથી જાણવું.

[નલાદિ ગણ :- નલ્, નમ્રદ્, નપાત્, નમાવઃ, નમુચિઃ, નાસત્ય, નપુ મકમ્, નક્ષત્રમ્. નક્કઃ, નાકઃ, નાસિકઃ, નાપિતઃ, નનાન્દ, નાચિકેત, નમ્મઃ, નાગઃ નમાગઃ, નારાચઃ વગેરે]

[૪૭૭]

[૧૫૫]

(૫૨) દુર્નિન્દાકૃત્ત્વે ૩/૧/૪૩

★ સુત્રપૃથઃ :- દુર નિન્દા કૃત્ત્વે

★ વૃત્તિ :- નિન્દાકૃત્ત્વે વૃત્તિ દુર અવ્યયમ્ નામ્ના સમસ્યતે । દુર્જનઃ, દુષ્કૃતમ્

■ સુઃ પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪ સુજનઃ

■ વૃત્ત્યર્થ :- નિન્દા અને કૃત્ત્વે - કૃત્ત્વે અર્થવાળો “દુર” અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે. (તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય)

નિન્દિતઃ જનઃ इति दुर्जनः = દુર્જન

કૃત્ત્વે જન કૃતમ્ इति दुष्कृतम् = કૃત્ત્વે વડે કરેલું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ગતિક્વચ્ચઃ તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨ થી તત્પુરુષ (-) નિત્ય પ્રતિનામ્ ૩/૧/૭૭ થી નિત્ય

■ વિશેષ :- ૦ દુષ્કૃતમ્ માં ૨ નો ષ - નિર્દુર્ગહિરા...૨/૩/૯ થી થયો છે.

૦ અન્ય કેમ ? નિન્દિતાઃ પુરુષાઃ यस्य सः - જેમાં દુષ્કૃત પુરુષો છે તે - (અહીં અન્ય અર્થ પ્રધાન છે માટે આ સમાસ ન થયો) બહુવીહિ થશે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૧) સુઃ પૂજાયામ્ ૩/૧/૪૪ પૂજા અર્થવાળો સુ અવ્યય અન્ય નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામેછે શોભનઃ જનઃ इति सुजनः [૧૫૬]

[૪૭૮]

(૫૩) અતિરતિક્રમેચ ૩/૧/૪૫

★ સુત્રપૃથઃ :- અતિઃ અતિ ક્રમે ચ

★ વૃત્તિ :- અતિરતિક્રમે પૂજાયાં ચ સમસ્યતે અતિસ્તુત્ય । અતિરાજા ।

■ “આહ-લ્પે” ૩/૧/૪૬ આકઙારઃ ।

“પુર્વાપરાધરોત્તરમભિન્નેનાંશિના” ૩/૧/૫૨ । સમસ્યતે । પુર્વાકાયઃ । “સમેડરોડધ” ન વા ૩/૧/૫૪ । અર્ધપિપ્પલી “જરત્યાદિભિઃ” ૩/૧/૫૫ । અર્ધો વા સમસ્યતે । અર્ધજરતી, જરત્ત્વઃ । સાયાહ્વાદયઃ ૩/૧/૫૩ । સાધવઃ

■ વૃત્ત્યર્થ :- અતિક્રમ (હૃદયી વધારે) અને પૂજા અર્થવાળો અતિ અવ્યય બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે (તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય)

૦ અતિક્રમે જ સ્તુત્વા इति अतिस्तुत्य = ઘણી સ્તુતી કરીને.

૦ પૂજિતઃ રાજા इति अतिराजा = સારો રાજા

(૬૮) રથ વદે ૩/૨/૧૩૧ રથ અને વદ નામે ઉત્તર-
પદ્મઃ હોયતો કુ ને ખદ્દે ક્ત્ આદેશ થાયછે કુત્સિતઃ
રથઃ इति कद्वथः = ખરાખ રથ, કુત્સિતઃ વદઃ इति कद्वथः
= ખરાખ વાણી [૧૬૩]

[૪૮૦]

(૫૫) કાઠક્ષપથો ૩/૦/૧૩૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- કા અક્ષ-પથોઃ

★ વૃત્તિ : અનયોઃ પરયો કોઃ કા સ્યાત્ કાઠક્ષઃ ।
કાપથમ્ ।

■ પુરુષવા ૩/૨/૧૩૫ / કાપુરુષઃ કપુરુષઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- અક્ષ (અ કારાન્ત અક્ષ
શબ્દ અને અક્ષિ ખન્ને) અને પથ (પથિન્)
શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે કુ નો કા આદેશ
થાય છે. કુત્સિતઃ અક્ષઃ इति कद्वथः-ખરાખ પારો
કુત્સિતઃ પન્થાઃ इति कद्वथः = ખરાખ રસ્તો

★ અનુવૃત્તિ :- કો કત્ તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦

■ વિશેષ :- ૦ પથિન્ શબ્દના નિર્દેશથી પથ
શબ્દ અ કારા આવે ત્યારે કુ નો કા થશે નહીં જેમકે
કુપથઃ = ખરાખ માર્ગ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

કુત્સિતમ્ અક્ષમ્ = કાક્ષમ્ = ખરાખ ઇન્દ્રિય

કુત્સિતાઃ પન્થાઃ અસ્મિન્ દેશે = કાપથઃ દેશઃ

= ખરાખ રસ્તા વાળો દેશ

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૯) પુરુષે વા ૩/૨/૧૩૫ પુરુષ
શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોયતો કુ ને ખદ્દે કા વિઠલે થાય
છે કુત્સિતઃ પુરુષઃ કુપુરુષઃ વિઠલે કાપુરુષઃ = ખરાખ
પુરુષ [૧૬૪]

[૪૮૧]

(૫૬) અલ્પે ૩/૨/૧૩૬

★ વૃત્તિ :- ઇપદર્થસ્ય કોઃ કા સ્યાત્ કાઠક્ષમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- અલ્પ અર્થમાં વર્તતા
'કુ' અવ્યયનો કા આદેશ થાય છે. ઇપદક્ષમ્
इति कद्वथः = થોડાં થોળાં - (કુ નો કા થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કાઠક્ષપથોઃ ૩/૨/૧૨૪ થી
કુ નો કા (૨) કોઃ કત્ તત્પુરુષે ૩/૨/૧૩૦

■ વિશેષ :- ૦ સૂત્ર કોઃ કત્ તત્પુરુષે
૩/૨/૧૩૦ માં સ્પષ્ટિ પર છતાં કુ નો કત્ આદેશ

ધર્મો છે પણ આ સૂત્રથી માત્ર અલ્પ અર્થમાં સ્વરાશિ
શબ્દ પદમાં આવે, તો કુ નો કા આદેશ થશે કત્ નહીં

[૪૮૨]

(૫૭) કા-કવૌ વોણે ૩/૨/૧૩૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- કા-કવૌ વાઃ ઉણે

★ વૃત્તિ :- ઇપદર્થસ્ય કોરુણે પરે કા-કવૌ વા
સ્યાતામ્ । કોણમ્ । કવોણમ્ । કદૂણમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- અલ્પ અર્થમાં વર્તતા
'કુ' અવ્યયનો ઉણ ઉત્તરપદ પાછાં કા અને
કવ આદેશ વિઠલે થાય છે.

ઇપદ્ ઉણમ્ = કુ + ઉણમ્ = (૧) કા + ઉણમ્ =
કોણમ્, (૨) કવ + ઉણમ્ = કવોણમ્, (૩) કદ્ +
ઉણમ્ = કદુણમ્

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અલ્પે ૩/૨/૧૩૬ (૨) કોઃ
કત્ ૩/૨/૧૩૦

■ વિશેષ ૦ બહુવ્રીહિ સમાસમાં કુ નો
કદ્ આદેશ થતો નથી જેમકે તેમાં આ સૂત્ર લાગશે નહીં.
તેથી કુ + ઉણ માં કૂણા થશે

[૪૮૩]

(૫૮) મયુરવ્યંસકેત્યાદયઃ ૩/૧/૧૧૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- મયુર વ્યંસકેત્યાદયઃ

★ વૃત્તિ :- એતે તત્પુરુષાઃ સમાસા નિરાત્યન્તે મયુરવ્યંસકઃ ।
एहीड वतंते । अस्तीतपिवता क्रिया । एहिरयाहिरा ।
कुरकटो वक्ता । गत प्रत्यागतम् । शाकार्थिवः । त्रिभागः
समासे यथायोगं दुग् दीधर्हस्वादिकं वाच्यम् । मांसपाकः ।
मांसपाकः ।

■ ઉદકાદેસદાદિચંથા યોગમ્ । :-

उदधिः, उदकुम्भः - उदककुम्भः, उदबिन्दुः - उदकबिन्दुः,
लवणोदः, द्वीपम्, अनूयः । “राजदन्तादिषु” ૩/૧/૧૮૦.
પ્રાજ્ઞિનગણાહં પદસ્ય પરનિપાતઃ । દન્તાનાં રાજા = રાજદન્તઃ
તત્પુરુષાદ્ અત્ અદ્ સમાસાન્તૌ યથાયોગ વક્તવ્યૌ “ઋક્પૂઃ-
પથ્યપેઽત્” ૭/૩/૭૬ । રાજાઃ પૂઃ - રાજપુરુષ્ ।
મોક્ષસ્ય પન્થાઃ - મોક્ષપથઃ ‘ब्रह्मस्तिराजपत्याद्वचंसः’
૭/૩/૮૩ । અત્ સ્યાત્ । વ્રહ્મવર્ચસમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- મયુરવ્યંસક વગેરે તત્પુરુષ
સમાસો નિપાતન કરાયા છે.

વ્યંસકશ્ચાસૌ મયુરશ્ચ इति मयुरव्यंसकः = હુન્થો

માર - (અહીં નિપાતનથી વ્યંસક શબ્દના પૂર્વ પ્રયોગનો અભાવ થયો છે.

પહિં વર્તે । પહિં ફેડે । હે ઇડે એવું જે કામમાં બોલાય તેનું કર્તે તે પહિં કહેવાય (અહીં નપુંસકલિંગ થયું તે નિપાતન કહેવાય)

“અશ્નીત પિવત ક્રિયા” - અશ્નીત પિવત્ इति યસ્યાં ક્રિયાયાં સા = નિરંતર આગે - પીએ એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા (અહીં એ ક્રિયાપદ સાથે સમાસ થયો તે નિપાતનથી)

૦ પહિરેયાહિરે = જે ક્રિયામાં પહિરે યાહિરે રે તેનું આવ, રે તેનું જા પહિરે યાહિરે इति ઉચ્ચતે યસ્યામ્ ક્રિયાયામ્ इति = અમ બોલાય તે

૦ કુરુ કટો વક્તા = કુરુ કટમ્ इत्यमीक्षण यः वक्ति स वक्ता = ‘સાદડી બનાવ’ એમ વારંવાર જે કહે તે વક્તા, અહીં અમિક્ષણ નાં જે સમાસ કર્યો તે નિપાતનથી સમજવું

૦ ગત પ્રત્યાગતમ્ - ગત્ ચ તત્ પ્રત્યાગતમ્ च इति = ગયેલો તેનું જ પાછું આગમન તે - સમાસ ની અપ્રાપ્તિનાં જ વ્યવસ્થિત પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સમાસ કર્યો તે નિપાતનથી સમજવું

૦ શાકપાર્થિવઃ શક પ્રિય પાર્થિવ इति શાક છે પ્રિય જેને તેવો તે માળ - આ મધ્યમપદ લોખી સમાસ છે તે નિપાતનથી જાણવો

૦ ત્રિભાગઃ - તૃતીયો ભાગ इति = ત્રિભાગ અહીં ત્રિ થયું તે નિપાતનથી.

સમાસમાં યથાવેગ (જેમ પ્રારંભ થયું તેમ)

લુક્, હસ્ય, હીર્ય વગેરે સમજવું.

(જે સમાસનાં જેવું કાર્ય દેખાય તેને અનુ-રૂપ કલ્પના કરવી) માંસસ્ય પાકઃ इति માંસપાકઃ વિકલ્પે માંસપાકઃ — અહીં પાક શબ્દ ધન્વ પ્રત્યાયાન્ત છે જે માંસસ્યા...પચિ તન્ના ૩/૨/૧૪૧ થી માંસ ના અન્ત્ય અ નો વિકલ્પે લોપ પામે છે

★ અનુવૃત્ત :- ગતિવચન્યસ્તત્પુરુષઃ ૩/૧/૪૨ થી તત્પુરુષ

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં તત્પુરુષ સમાસ કહ્યું તેનો ઇર્ષ્યારથ તત્પુરુષ અર્થ સમજવો સૂત્ર-“વિશેષણ ... ધારયશ્ચ” ૩/૧/૬૧ થી

૦ અહુતયન આકૃતિ ગણને માટે છે. એટલે કે આદિ શબ્દથી અન્યાન્ય અનિયમિત ઇર્ષ્યારથ સમાસોનો પણ

સમાવેશ થાય છે.

૦ મયુરવ્યંસક વગેરે સમાસોમાં નામનો નામ સાથે ક્રિયાપદનો નામ સાથે, ક્રિયાપદ ક્રિયાપદ સાથે, અવ્યય અને નામ સાથે, સંખ્યાવાચી એ રીતે સમાસો નિપાતન થયા છે.

૦ મયુરવ્યંસક ગણ :- *

મયુરવ્યંસક = લુચ્ચો મોર

છાત્રવ્યંસક = લુચ્ચો વિદ્યાર્થી

કમ્બોજ મુળ = માથે મુંડા વાળો એવો કમ્બોજ

યવન મુળ = માથે મુંડા વાળો એવો યવન

મયુરવ્યંસકા = લુચ્ચી દેવ - લુચ્ચી સ્ત્રી

પહીડ = હે ઇડે! તું અહીં આવ એવું જેમાં બોલાય તે પહિયવ = જવો સાથે આવ' એવું જે ક્રિયા કે કાળ માં બોલાય તે ક્રિયા કે કાળ.

પહિવાળિજા = જે ક્રિયામાં ‘હે વાણિયા આવ’ એમ બોલાય તે ક્રિયા.

પ્રેહિવાળિજા = જે ક્રિયામાં ‘હે વાણિયા આવ’ એમ બોલાય તે ક્રિયા.

અપેહિવાળિજા = ‘વાણિયા ખસીજા’ એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા.

પહિ સ્વાગતા - ‘આવ સ્વાગત છે’ એવું જ્યાં જે પ્રવૃત્તિમાં કે જે કાળમાં બોલાય.

નાયેના તમામ નામેના અર્થમાં ‘જે ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ કે કાળમાં બોલાય તે’ એવો અર્થ સમજવો.

અપેહિ સ્વાગતા - ખસીજા સ્વાગત છે.

પહિ દ્વિતીયા - તું ખીજે કે ખીજ આવ

અપેહિ દ્વિતીયા - તું ખીજે કે ખીજ ખસીજા

પહિ પ્રવેશ - તું આવ ખા

અપેહિ પ્રવેશ - તું ખસીજા ખા

પહિ વિષસા, અપેહિ વિષસા - તું ખા

પહિ પ્રકસા, અપેહિ પ્રકસા - હસ કાઢ

પ્રોહ કટ - સાદડીના કામનો વિચાર કર

પ્રોહ કર્દમા - દાદવથી હેરાન થા

પ્રોહ કર્દા - ડોહાના કામનો વિચાર કર

ઉદ્ગમચૂડા - ચૂડનો અગ્રાજ કર

.....

* ૧ મયુરવ્યંસક - ખુદ્દહૃતિ ન્યાય સમુદ્ધાર સાથે

ભા. ૧, સૂત્ર ૩/૧/૧૧૬

* ૨ લઘુવૃત્તિ બાધાન્તર ભા. ૧, પૃ. ૪૦૫

આહર ચેલા - કપડું લાવ
 આહર વસના - કપડું લાવ
 આહર વિતતા - પિસ્તરેલું - પાથરેલું લાવ
 કૃન્ધિવિચ્છ્રણા - હે વિચ્છ્રણ તું કાપ
 મિન્ધિ લવણા - લવણને વાટ
 પચ લવણા - મીઠાને પકાવ
 ઉદ્ધરોત્સુજા - બહાર કાઢ અને આપ
 ઉદ્ધમ વિષમા - ધમ ધમ કર
 ઉદ્ધપનિવપા - ઉઘે આવ અને નિરંતર વાવ
 ઉત્તચનિવપા - રાંધવા માંડ
 કૃન્ધિવિચ્છ્રિણા - કાપ અને ફાંચુ કર
 ઉન્મૃજાવમૃજા - સાફસુક કર
 અસ્તીતપિવતા - નિરંતર ખાઓ પીઓ
 અસ્તીતપવતા - ખાઓ અને રાંધો
 રવાદતમોદતા - ખાઓ અને આનંદ કરો
 પવત મૃજતા - રાંધો અને ભુંગો
 હનીત પુનીતા - લણો અને ઉપણો
 રવાદાડચામા - ખા અને આચમન કર
 આહરનિવપા - લઈજા અને નિરંતર વાવ
 આવપ નિષ્કિરા - વાવ અને ફેંક
 પચપ્રકૂલા - રાંધ અને ઢાંક
 રહ દ્વિતીયા - અહીં બીજું
 રહ પચ્ચમી - અહીં પાંચમું
 અવ દ્વિતીયા - આજે બીજું
 અવ પચ્ચમી - આજે પાંચમું
 પંહિરે યાહિરા - રે ! આવ રે ! જા
 પંહિરે મચ્છરા - રે ! આવ રે ! જા
 આદોપુરુષિકા - અહો હું પુરુષ છું
 અહં પૂર્વિકા - હું આગળ છું
 અહં પ્રથમિકા - હું પહેલો છું
 અહમમ્મિકા - હું છું હું છું
 વિકૃતપ્રકૃતા - વિહારવાળું ચાલું કામ
 નિશ્ચિતપ્રવિતા - નિરંતર ભેગું કરેલ
 યા ઇચ્છા યસ્યાં સા યદ્દેચ્છા - જેમાં જે ઇચ્છા મરણ
 મુજબ
 જહિજોડ - છોડ અને જોડ
 રજહિજોડ - છોડ અને જોડ
 જહિસ્તમ્બ - સ્તંભને છોડ
 રજહિ સ્તમ્બ - સ્તંભને છોડ

કુસ્કટ - સાદીને કર
 સ્નાત્વાકાલક - નાહીને કાળો
 પીત્વાસ્થિરક - પીને સ્થિર થયો
 મુક્તવામુહિત - જમીને ધનયો
 પ્રોષ્યપાપીયાન્ - પ્રવાસી થઇને પાપી થયો
 ઉત્પત્તપાકલ - આકાશમાં ઉડીને ફીફા થયેલી
 નિપત્તરોહિણી - નીચે પડીને લાલ થયેલી
 નિષદ્ય શ્યામા - નીચે બેસીને કાળી થયેલી
 નિષણ શ્યામા - નીચે બેઠેલી કાળી થયેલી
 ઉચાવચમ્ - ઊંચું નીચું
 ઉચ્ચનીચમ્ - ઊંચું નીચું
 આચોપચમ્ - ભેગું કરેલું
 આચોવચમ્ - ભેગું કરેલું - છુંડું કરેલું
 આચપરાચમ્ - આગળ પાછળ
 નિશ્ચપચમ્ - નિશ્ચિત અને પ્રચિત
 નિશ્ચત્વચમ્ - છોડેલું
 અકિચ્ચનમ્ - નકામું
 અકુતોમયમ્ - જેને ક્યાંયથી ભય નથી તે
 ગત પ્રત્યાગત - જવું આવવું
 યાતાનુયાત - જવું ફરી પાછળ જવું
 ક્રયક્રયિકા - મોડી નાની ખરીદી
 પુટા પુટિકા - પડિદાં
 ફલા ફલિકા - મોટાં નાના ફળો
 માનોન્માનકા - મોટાં નાના માપ
 શાક પાર્થિવ - શાક ખાનારો રાજા
 કુતપસૌશુત - બકરાનાં વાળમાંથી બનેલ વસ્ત્ર વાપરનાર
 અજાતૌલ્લભિ - બકરા વહેંચનાર તૌલબદ્ધિ
 યષ્ટિમૌદ્ગલ્ય - લાકડીને હાથીવારૂંપે વાપરનાર મૌદ્ગલ્ય
 પરશુરામ - પરશુરામ
 શૃતરૌટિ - જેમાં ઘી વધારે છે તેવી શાટલી
 ઓદનમાણિનિ - જેને ચોખા વધુ પ્રિય છે તેવો પાણિનિ
 આણિ માણ્ડવ્ય - જેને સીમા પ્રિય છે એવો માણ્ડવ્ય
 વ્લાકા કૌશિક - જેને બગીચી પ્રિય છે એવો કૌશિક
 વિદર્મા કૌષ્ઠેન્દ્ર - જેને વિદર્ભા પ્રિય છે એવો કૌષ્ઠેન્દ્ર
 સહસ્ત્રાર્જુન - હજાર હાથ વાળો અર્જુન
 ત્રિવિદ્યા - ત્રણ ભાગ વાળી વિદ્યા
 એકાદશ - અગ્યાર
 દ્વાદશ - બાર
 ષોડશ - સોળ

एक दिशति - એકવીશ
 द्वाविंशति - બાવીશ
 एकशत - એકસો એક
 द्विशत - એકસો બે
 दश्यादन - દહીંથી છાંટેલા ભાત
 श्रुतौदन - શીથી છાંટેલા ભાત
 गुडधाना - ગોળ સાથે ધાણ
 तिल पृथका - તેલ સાથે પૌંક
 अश्वरथ - બે થોડા બેડેડ રથ
 गजरथ - હાથી બેડેડો રથ
 वृत्रघट - ઘી ભરેલો ઘડો
 त्रिभाग / तृतीय भाग - ત્રીજો ભાગ
 अंश / तृतीयांश - ત્રીજો અંશ
 पट्टभाग / पट्टभाग - છટ્ટો ભાગ
 पटंश / पटंश - છટ્ટો અંશ
 त्रिदिव / तृतीयदिव - ત્રીજો લોક
 त्रिविष्टप / तृतीय विष्टप - ત્રીજો લોક
 सर्वश्वेत जमां वधु सईद
 सर्वमहान् - બધામાં વધુ મહાન

■ શેષવૃત્તે :- ઉદક વગેરેનું સૂત્રાનુસાર ઉદ વગેરે થાય છે

(૭૦) उदकस्योदः पेषं - ધિ - વાસ - વાહને
 ૩/૨/૧૦૪ પેષમ્-ધિ-વાસ-વાહન શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો ઉદક નો ઉદ આદેશ થાય છે. ઉદધિ:-ઉદકમ્ વીણતે યસ્મિન્ = સમુદ્ર [૧૬૫]

(૭૧) वैकव्यञ्जने पूर्वे ૩/૨/૧૦૫ જેની આદિમાં એકજ વ્યંજન હોય તેવું ઉત્તરપદ હોયતો ઉદકનું ઉદ રૂપ વિઠડપે થાયછે. —“ભરવાનું સાધન”અર્થ હોયતો ઉદકસ્ય કુમ્મઃ = ઉદકુમ્મઃ પક્ષે ઉદકુમ્મઃ = પાણીનો ઘડો. [૧૬૬]

(૭૨) मन्थौदन सक्तु बिन्दु वज्र भर हार वीवध-
 गाहेवा ૩/૨/૧૦૬ મન્થ, ઓદન, શક્તુ, બિન્દુ વજ્ર, માર, હાર, વીવધ, ગાહ માંથી કેઈ એક શબ્દ ઉત્તર-પદમાં હોય તો ઉદક શબ્દનું ઉદ રૂપ વિઠડપે થાય. ઉદકસ્ય બિન્દુઃ = ઉદકબિન્દુઃ વિઠડપે ઉદબિન્દુઃ = પાણીનું બિન્દુ [૧૬૭]

(૭૩) नाम्न्युत्तरपदस्य च ૩/૨/૧૦૭ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં આવેલ ઉદક શબ્દનું ઉદ રૂપ થાયછે. જે સંજ્ઞા હોય તો :- લવણ ઉદકંયસ્ય સઃ ઇતિ લવણોદઃ

= લવણ સમુદ્ર

[૧૬૮]

(૭૪) द्वयन्तरानवर्णोपसर्गादप ईप् ૩/૨/૧૦૯ દ્વિ શબ્દ કે અન્તર શબ્દ પછી તથા બેને છેડે અ કે આ ન હોય તેવા ઉપસર્ગ પછી આવેલા ઉત્તરપદ રૂપ અપ્ શબ્દનો રૂપ થાય છે દ્વિષા આપઃ યસ્મિન્ = દ્વિ + અપ્ = દ્વિ + રૂપ = દ્વીપમ્ = બેટ [૧૬૯]

(૭૫) अनोः देश उप् ૩/૨/૧૧૦ અનુ શબ્દ પછી અપ્ શબ્દ આવેલો હોય તો અપ્ નું ઉપ્ થાય છે. અનુગતાઃ આપઃ યસ્મિન્ સઃ = અનુ+અપ્ = અનુ+ઊપ્ = અનૂપો દેશઃ - જ્યાં પાણી ખુબ છે તે દેશ [૧૭૦]

(૭૬) राजदन्तादिषु ૩/૧/૧૪૯ રાજદન્ત વગેરે સમાસો નિપાતન કરાયા છે તેની પૂર્વે આવવા યોગ્ય નહીં તેવા શબ્દ પણ પૂર્વે આવે.

दन्तानां राजा = રાજ દન્તઃ (પષ્ટવ્યન્તાચ્છેષે ૩/૧/૭૬ થી પષ્ટવ્યન્ત નામ પૂર્વે આવે પણ અહીં નિપાતનથી ન આવ્યું) [૧૭૧]

तत्पुत्रस्य समासर्था 'यथायोग्य' अत्, अद्. समासान्त प्रत्यय थाय છે.

(૭૭) ऋक् पूः पथ्यपोऽत् ૭/૩/૭૬ ઋક્, પૂર, પથિ અને અપ્ શબ્દો જે સમાસને છેડે આવે તે સમાસ અત્ સમાસાન્ત થાય છે. રાજઃ પૂઃ = રાજપૂરમ્, મોક્ષસ્ય પન્થાઃ = મોક્ષપથઃ = મોક્ષ માર્ગ [૧૭૨]

(૭૮) ब्रह्म हस्ति राज पत्याद्वचंसः ૭/૩/૮૩ બ્રહ્મન્ હસ્તિન્, રાજન્, અને પત્ન્ય શબ્દો સાથે સમાસ પામેલા વચંસ શબ્દ અત્ સમાસાન્ત થાયછે. બ્રહ્મણઃ વચંસઃ = બ્રહ્મવચંસમ્ = અલ્લતેજ [૧૭૩]

[૪૮૪]

(૫૯) गोस्तत्पुरुषान् ૭/૩/૧૦૫

★ सुत्रपृथः :- गोः तत्पुरुषात्

★ वृत्तिः :- गवान्तात्तत्पुरुषादद् स्यात् । सुगवी

■ ‘રાજન્તરવે’ દેવરાજઃ । રાજસરવઃ

卐 वृत्त्यर्थः :- गव् अन्तवाणा तत्पुत्रस्य समासर्था अद् प्रत्यय थाय છે. [નિઘ્ન ઇમવૃત્તિ મુજબ અલુક્ અટલે કે તદ્ધિત પ્રત્યયનો લેખ થયેલો સમાસ ન હોય તો આ સૂત્ર લાગે] સુગવી = સુરાણાં ગૌઃ ઇતિ સુગવી = કામધેનુ. સુ+ગૌ+અદ્ = સુરાગવ+અદ્ - સ્ત્રીલિંગ કરવા માટે અણજોયે ...ટિતામ્ ૨/૪/૨૦ થી હી = સુરાગવ+(અ) અદ્+

ડી. અસ્યડયાં લુક્ ૨/૪/૮૬ થી અન્ત્ય અ લોપ
મુગવી

★ વ્યવૃત્તિ :- ટ્રિગો: અન્નહ: અદ્ ૭/૩/૯૯

❧ વિશેષ :- ૦ તત્પુરુષ કેમ કહ્યું ?

ચિત્રગુ: = ચિત્રા ગાવા: यस्य स: मित्र विप्रित्र गायेछे
જેની પાસે તે - અદ્વિતીય સમાસ છે.

૦ તદ્વિતનો લોપ ન હોવો એમ કેમ કહ્યું ?

पञ्चमि: गोमि: क्रित = पञ्चगु:

- હી - મૂલ્યો: વ્રીતે ૬/૪/૧૫૦ થી ઇક્ષ્ પ્રત્યય

अनामि... एष्टष् ૬/૪/૧૪૧ થી પ્રત્યયનો લોપ થયો છે
તેથી અદ્ સમાસાન્ત ન થાય.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૭૯) राजन् सरस्व: ૭/૩/૧૦૬
તત્પુરુષ સમાસ ને અન્તે આવેલ રાજન્ અને સર્વિ શબ્દો
અદ્ સમાસાન્ત થાય છે. દેવાના રાજાં ઇતિ દેવરાજ: = ઇન્દ્ર
(નોડપદસ્ય સ્થિતિ ૭/૪/૧૧ થી અન્ નો લોપ)

राज: सरस्व: इति राजसर्व: राजन्तो मित्र

राज+सरस्व+अ = (अवर्णवर्णस्य ૭/૪/૬૮ થી ઇ લોપ
[૧૭૮]

[૪૮૫]

अह: ૭/૩/૧૧૬

★ વૃત્તિ : अमाह । देवाह: । पुण्याहम् ।

❧ “સજ્જયાતાદહશ્ચ” ૭/૩/૧૧૭ સજ્જયાતાદહ:
સજ્જયાતાહ: । “સર્વાશ સજ્જયાવ્યયાત્”
૭/૩/૧૧૮ । સર્વાહ: । પૂર્વાહ: द्वयोर्होमबौध्यहन: पट: ।
અત્યહની કથા । “સજ્જયાતૈકપુણ્યવર્ષાદીર્ષાચારાત્રેત્”
૭/૩/૧૧૯ । સજ્જયાતરાત્ર: । સર્વારાત્ર: । અર્ધારાત્ર: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અહન્ અન્તવાળા તત્પુરુષ
સમાસથી અદ્ પ્રત્યય થાય છે.

देवानाम् अह: इति देवाह: * 1 - देवाहन् + अद्
(નોડપદસ્ય સ્થિતિ ૭/૪/૬૧ થી અન્ લોપ)

पुण्यम् च तद् अहश्च इति पुण्याहम् * 2 = पुण्य द्विवस

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) गोस्तपुस्पात् ૭/૩/૧૦૫ થી
તત્પુરુષ (૨) ટ્રિગો: અન્નહ અદ્ ૭/૩/૯૯ થી અદ્

* 1 देवाह: - विगानुशाशन-पुर्विलग प्रकरण श्लोक:
૧૫ અમ્ભિર્મુહકલ્હા: થી પુર્વિલગ થયું છે

* 2 पुण्याहम् - विगानुशाशन-पुर्विलग प्रकरण श्लोक:
૩૫ - पुणतदेहौ થી તપુસદે થયું.

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

परमम् अह:इति = परमाहन् + अद् परमाह: = उत्तम द्विवस

❧ શેષવૃત્તિ :- (૮૦) सज्जयातादहश्च वा
૭/૩/૧૧૭ તત્પુરુષ સમાસને પામેલો સજ્જયાતાહન્ શબ્દ
અદ્ સમાસાન્ત થાય છે. અને વિદ્યે અહન્ શબ્દ ને
અદ્ અહ્ આદેશ થાય છે

सज्जयातम् अह: = सज्जयाताहन् + अद् = सज्जयाताह
પક્ષે સજ્જયાતાહ: ગણ્યેલો દિવસ [૧૭૫]

(૮૧) सर्वाशसज्जयाव्ययात् ૭/૩/૧૧૮ सर्वा शब्द
અંશવાની, સજ્જયાવાની અને અવ્યય થી પર રહેલો અહન્
શબ્દ જેને અન્તે હોય તે અદ્ સમાસાન્ત થાય છે.
અને અહન્ ને અદ્ અહ્ થાય છે. सर्वम् च तद् अहश्च
इति सर्वम्-अहन्-अ-सर्वह: = अर्धो द्विवस. તેજ રીતે
पूर्वाह = द्विवसનો પૂર્વાગ

० द्वयो: अहो-मघो पट: इति = द्वि+अहन्+अ =
द्वयहन:पट: = ये द्विवसमां गणायेलुं ૬૫૬

૦ અહ: અતિક્રાન્તા ઇતિ અત્હી કથા = દિવસને
ઝોળાળી ગયેલી કથા (હી પ્રત્યય લાગી અહી થયું)
[૧૭૬]

(૮૨) सज्जयातैकपुण्य वर्षा दीर्घाच्च रात्रेत् ૭/૩/૧૧૯
સજ્જયાત-૧૧-૧૫-૧૫-૧૫-૧૫ અને ચ દાર થી સર્વા,
અંશવાની, સજ્જયાવાની, અને અવ્યય થી પર રહેલ જે
રાત્રિ શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા તત્પુરુષ સમાસથી અન્
પ્રત્યય લાગે છે

सज्जयाता चासौ रात्रिश्च इति सज्जयात रात्रि + अ =
सज्ज-रयात रात्र: (अवर्णवर्णस्य થી ઇ લોપ)

सर्वा चासौ रात्रिश्च इति सर्वा रात्रि + अ = सर्वा रात्र: =
અર્ધી રાત

रात्रे अर्धम् इति अर्धरात्र: = अर्धી रात [૧૭૭]

[૪૮૬]

(૬૧) पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम् ૭/૩/૧૨૦

★ વૃત્તિ :- एतेऽव्यययान्तास्तत्पुरुषा: साधव: ।

❧ અથ હ સમાસાન્ત સજ્જેપત આહ: क्वचित्तत्पुरुषात् ह:
न दश-अदशा: । क्वचिन्न-किंराजा सुखा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- पुरुषायुष, द्विस्ताव અને
त्रिस्ताव એ ત્રણ શબ્દો તત્પુરુષ સમાસમાં અન્
પ્રત્યયાન્ત નિપાત કરાયા છે.

पुरुषस्य आयु: इति पुरुषायुषम् = पुरुषतुं आयुष्य

દ્વિ:તાવતી ઇતિ દ્વિસ્તાવા વેદી=યજ્ઞની વેદિકા(અમણી)
ત્રિ:તાવતી ઇતિ ત્રિસ્તાવા વેદી=યજ્ઞની વેદીક (ત્રણગ-
ણી) (અહીં) આન્ સૂત્રથી આ લાગ્યો)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સદ્ગુણાતૈકપુણ્યવર્ષાદીર્ધાન્ રાત્રેસ્ત
૭/૩/૧૧૯ થી અત્
(૨) ગોસ્તપુરુષાત્ ૭/૩/૧૦૫ થી તત્પુરુષ

❖ વિશેષ :- ૦ દ્વિસ્તાવા માં દ્વૌ વારો દ્વિયથું
અને દ્વિત્રિ ચતુર સુચ્ ૭/૨/૧૧૦ થી સુચ્ પ્રત્યય લાગ્યો
= દ્વિસ્, દ્વિસ્તાવ + અ થતાં નિપાતનથી પૂર્વનો અત્
લોપ થયો = દ્વિસ્તાવ અને આત્ સૂત્રથી આ લાગી
દ્વિસ્તાવા થયું.

■ શેષવૃત્તિ :- હવે સમાસાન્ત ઙ પ્રત્યય સંક્ષેપથી
ઠહેછે. (૮૩) નન્નવ્યયાત્સજ્ઞયાયા હ: ૭/૩/૧૨૩ નજ્
અને અવ્યય પછી આવેલા સંખ્યા વાચક સમાસ ઙ
(અ) પ્રત્યાયાન્ત થાય છે ન દશ ઇતિ અદશા: અદશન્
+ ઙ (અ) = અદશ + અ = અદશા: દશનહીં
(અન્ નો લોપ હિત્યન્ય ૨/૧/૧૧૪ થી થયો) [૧૭૮]
(૮૪) ન કિમ્ ક્ષેપે ૭/૩/૭૦ સિદ્ધહેમ વ્યાહરણના
૭/૩/૭૧ ક્રક્ર પૂ: પથ્યપોડત્ વગેરે સૂત્રોથી જે સમાસાન્ત
નું વિધાન કરવાનું છે તે શબ્દો નિંદા અર્થવાળા કિમ્
પછી આવેલા હોય તો તે સમાસાન્ત ન થાય.
કુત્સિત: રાજા ઇતિ કિમ્ + રાજા = કિરાજા = અરાખ
નામ (કુ નો કિમ્ - કિંક્ષેપે થી થયોછે.) [૧૭૯]
(૮૫) પૂજાસ્વતે: પ્રાકૃટાત્ ૭/૩/૭૨ સિદ્ધહેમ વ્યા.
માં સૂત્ર ૭/૩/૧૨૫ માં ટ સમાસાન્તનું વિધાન છે. તેની
પૂર્વે જે જે સમાસાન્ત બનાવેલા છે તે સમાસાન્ત પૂજા-
વાચી સુ અને અતિ શબ્દો પછી આવેલા ક્રક્ર વગેરે
શબ્દોને લાગતો નથી.

શોભન: સખા ઇતિ સુસખા = સારો મિત્ર [૧૮૦]

[૪૮૭]

કર્મધારય :- વચમાં તદ્ અને બન્ને બાળુ ચ દાર
યુક્ત વિશેષણ વાચી નામ વિશેષ્ય વાચી નામની સાથે
સમાસ પામે તેને કર્મધારય સમાસ ઠહેવાય તેમાં વિશે-
પણવાચી અને વિશેષ્યવાચી પદ આવેછે તે ત્રણે ત્રિંગ
માં થાય છે ક્રિયા અને ક્રિયાનો આધાર કેવળ ઉત્તરપદ
ન રહેતા સમગ્ર સમાસ હોય છે દા ત. કૃષ્ણસર્પોગચ્છતિ

— × — × — × — × —

(૬૨) વિષેષણં વિશેષ્યેણૈકાર્થે કર્મધારયઃ ૩/૧/૯૬

★ સુત્રપૃથઃ :- વિશેષણં વિશેષ્યે એકાર્થં કર્મધારય: ચ
★ વૃત્તિ :- એકાર્થ વિશેષણવાચિ વિશેષ્યવાચિના સમસ્યેતે
સ તત્પુરુષ: કર્મધારયઃ સ્યાત્ । નીલં ચ તદુત્પલં ચ
નીલોત્પલમ્ । શ્વેતગવી । એકાર્થમ્ ઇતિ કિમ્ ? વૃદ્ધસ્યોક્ષા
વૃદ્ધોક્ષા ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- એકાર્થ (સમાનાધિકરણ-
સરખી વિભક્તિવાળા) વિશેષણવાચી નામ -
વિશેષ્યવાચી નામ સાથે સમાસ પામેછે અને
તે કર્મધારય તત્પુરુષ સંજ્ઞક થાય છે
નીલં ચ તદુત્પલં ચ = નીલોત્પલમ્ = નીલુ કમળ
અહીં નીલમ્ અને ઉત્પલમ્ બન્નેની વિભક્તિ
સમાન છે નીલ વિષયણ છે - ઉત્પલ વિશેષ્ય છે
માટે કર્મધારય સમાસ થયો.

શ્વેતા ચાસૌ ગૌશ્ચ = શ્વેતગવી શ્વેત + ગૌ + અ
(ગોસ્તપુરુષાત્ થી અદ્)

શ્વેત + ગવ્ + હી (સ્ત્રી પ્રત્યય હી, અસ્યજ્ઞ્યાંલુક્
થી અ લોપ) = શ્વેતગવી

૦ એકાર્થમ્ કેમ ?

વૃદ્ધસ્ય ઉક્ષા = વિભક્તિ સમાસ નથી થરડાનો
બગદ - પગડી - પ્રથમા વિભક્તિ છે એકા-
ર્થત્વ નથી માટે કર્મધારય સમાસ ન થાય
પણ વૃદ્ધઆસૌ ઉક્ષા ચ એમ કરીએ તો
વૃદ્ધોક્ષ થઇ શકે.

★ અનુવૃત્તિ :- ગતિકવચ્યસ્તત્પુરુષ: ૩/૧/૪૨ થી તત્પુરુષ

❖ વિશેષ :- ૦ વિશેષણ :- નામના અર્થમાં
વિશેષતા બતાવનાર શબ્દ તે વિશેષણ. દા.ત. નિલું કમલ
- તેમાં “નિલું” વિશેષણ છે.

૦ વિશેષ્ય :- જેના વિશે વિશેષતા દર્શાવાય તે દા.ત.
“કમલ” એ વિશેષ્ય છે.

૦ ચ દાર- તત્પુરુષ અને કર્મધારય સંજ્ઞાના સમાવેશ
માટે છે

આ સૂત્રથી બન્ને પદો વિશેષણ - વિશેષ્યકે વ્યવચ્છેદ,
વ્યવચ્છેદ અને છે જેમકે વ્યવચ્છેદ = ભાગ પાડનાર,
વ્યવચ્છેદમ્=ભાગ પાડવા લાયક. જેમકે નીલ એ વ્યવચ્છેદ
છે જે દાળા-ધોળા-પીળા વર્ણોમાંથી એક વર્ણ પસંદ
કરે છે કમલ એ વ્યવચ્છેદપદ છે.

૧) અન્ય ઉદાહરણો

સમાસ થતો હોતો પણ આ સૂત્ર વડે ઉપમેય વાગી નામ સાથે પણ સમાસ થાય છે.

૦ વ્યાગ્રાદ્યે: અ.વ. કેમ કહ્યું ?

આકૃતિ ગણ્યને માટે કહ્યું તેના વડે વાગ્યવજ્ર: વાનર-શ્વા, મુલમગ્નમ, પાણિવલ્લભમ્, કરકિશાલય, વદનેન્દુ:

પાર્થિવ ચન્દ્ર: થાય છે

વ્યાગ્રાદ્યે: :- વ્યાગ્ર, સિંહ, વૃષભ, મહિષ, ચન્દન, વૃક, વરાહ, હસ્તિન્, કુઙ્ગર, રુદ્ર, કુંજા, વૃષત, પુન્ડરિક, પલ્લવિકા - લેવા

[૪૮૨]

(૬૭) સન્મહત્પરમોત્તમોત્કૃષ્ટ-પૂજાયામ્ ૩/૧/૧૦૭

★ સૂત્રપૃથક :- સન્ મહત્પરમ ઉત્તમ ઉત્કૃષ્ટમ્-પૂજાયામ્

★ વૃત્તિ :- પુજાયાંગમ્યાયામ્ સન્ મહત્, પરમ, ઉત્તમ ઉત્કૃષ્ટં इति પદ્મ પૂજ્ય વાચિભિ: સમસ્યન્તે. સ તત્પુરુષ: કર્મધારયશ્ચ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ‘પૂજા’ અર્થ ગમ્યમાન હોતે છે સન્, મહત્, પરમ, ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ એ પાંચ પૂજ્યવાગી નામ સાથે (સમાન વિભક્તિ હોતે છે) સમાસ પામે છે. અને તે તત્પુરુષ કર્મ-ધારય સંજ્ઞક થાય છે. (આ અંગેની વિધિ પછીના સૂત્રમાં રજુ કરી છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- વિશેષણ વિશેષ્યેઞ્કાર્થ કર્મધારયશ્ચ ૩/૧/૬૬ થી એકાર્થ કર્મધારય:

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

સન્ ત્રાસૌ પુરુષશ્ચ = સત્પુરુષ: = સત્પુરુષ

પરમશ્વાસૌ પુરુષશ્ચ = પરમપુરુષ: = ઉત્તમ પુરુષ

૦ સન્ ત્રાસૌ ઘટશ્ચ = વિદ્યમાન એવો આ ઘડો અહીં પુન અર્થ નથી.

૦ વિશેષણ... ચ થી પ્રાપ્તિ છતાં આ સૂત્ર કેમ ?

નિયમાર્થમ્ = નિયમને માટે. આ નામો ખીજા નામ સાથે સમાસ ‘પૂજા’ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારેજ થાય છે.

આ નામોનો ખીજા વિશેષણ નામ સાથે સમાસ કરવામાં આવે તો આ નામોને પૂર્વપદમાં નિપાતન કરવા માટે આ સૂત્ર છે.

દા ત. ઉત્તમશ્વાસૌ વીરશ્ચ इति ઉત્તમવીર:

૦ સૂત્રમાં દર્શાવેલ પદોનો પરસ્પર સમાસ કરીએ ત્યારે સંજ્ઞેપરમ્ પાલિષાથી પર શબ્દને પૂર્વપદમાં નિપાત

કરવા માટે. જેમકે:- પરમશ્વાસૌ ઉત્તમશ્ચ = ઉત્તમપરમ ૦ અહુધમ અધિકાર, “ક્વચિદન્યદેવ” થી વિપુલતાના અર્થમાં પણ સમાસ થાય છે. જેમકે:- મહાશ્વાસૌજનશ્ચ મહાજન: - મહાજન

[૪૮૩]

(૬૮) જાતિયૈકાર્થેઽ ચ્વે: ૩/૨/૭૦

★ સૂત્રપૃથક :- જાતિય એકાર્થે અ-ચ્વે:

★ વૃત્તિ :- મહતોઽચ્ચન્તસ્ય જાતિયરિ પ્રત્યયે એકાર્થે ચ પદે પરે ડા: સ્યાન્ । મહાજાતિય: । મહારાજ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેને ‘જિવ’ પ્રત્યય લાગ્યો નથી તેવા મહત્ શબ્દને જાતિયર પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અથવા એકાર્થ પદ પર હતાં ડા પ્રત્યય થાય છે. (જાતિય પ્રત્યય :- પ્રકારે જાતિયર ૭/૨/૭૫) મહાન્ પ્રકાર: यस्य इति મહત્ + જાતિય: = મહત્ + ડા (આ) + જાતિય: = મહાજાતિય: = મોટો પ્રકાર છે જેનો તેવો તે

૦ એકાર્થ પદ :- મહાશ્વાસૌ રાજા ચ इति મહારાજ: (સન્મહત્પરમો... થી સમાસ) = મહત્ + ડા + રાજા (અસમામાન્ત થશે અને નોઽપદસ્ય થી અન્ લેાપ)

★ અનુવૃત્તિ :- મહત: કર ઘાસ વિશિષ્ટે ૩/૨/૬૮ થી મહત્

❧ વિશેષ :- જાતિયર કેમ કહ્યું ?

પ્રકૃષ્ટ: મહાન્ इति મહત્તર: = વધારે મોટું

અહીં તદ્ પ્રત્યય છે માટે મહત્ ને ડા ન લાગે

(દ્વયોર્વિભજ્યેતરપ્ ૭/૩/૬ થી તર)

૦ અચ્વે કેમ કહ્યું: ?

અમહતી મહતી મૂતા = મહદ્મૂતાકન્યા = મોટી ન હતી તે મોટી થઇ અહીં ‘જિવ’ પ્રત્યય છે માટે ડા ન લાગે (જ્ઞૌ ક્વચિત્ થી પુન્વ થયું)

[૪૮૪]

(૬૯) વૃન્દારક નાગકુઙ્ગરૈ: ૩/૧/૧૦૮

★ વૃત્તિ :- એમિ: સદ્ પૂજ્યવાચિ સમસ્યતે । મુનિવૃન્દારક: ।

■ “કિમ્ ક્ષેપે” ૩/૧/૧૧૦ । સમસ્યતે । ક્ષેપાર્થાકિમ્: પૂજાર્થાભ્યાં સ્વસ્તિભ્યાં નચ્ તત્પુરુષાચ્ચ ચથાયોગ્ સમાસાન્ત નિષેધો વક્તવ્ય: । કિં રાજા । કિં ગૌ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વૃન્દારક, નાગ અને કુઙ્ગર નામ સાથે પૂજ્યવાગી નામ (પુજા - આદર

અર્થમાં) સમાસ પામે છે (સમાન વિભક્તિ હોયતો) (તે કર્મધાર્ય સમાસ થાય છે.)

મુનિઆસૌ વૃન્દારકશ્ચ इति मुनि वृन्दारकः = શ્રૌંઠ મુનિ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સન્મહસ્વરમોત્તમોત્કાષ્ટ પૂજા-યામ્ ૩/૧/૧૦૭ થી પૂજાયામ્

(૨) વિશેષણ વિશેષ્યેકાર્થ કર્મધાર્યશ્ચ ૩/૧/૮૬ થી કર્મધાર્ય :

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

ગૌશ્ચાસૌનાગશ્ચ મોનાગઃ = ઉત્તમ ગાય

ગૌશ્ચાસૌ કુઙ્ગરશ્ચ = મોકુઙ્ગરઃ = ઉત્તમ ગાય

૦ પૂજાયામ્ કેમ કહ્યું ?

સુસૌમા નાગઃ = સારી રણાવાળો નાગ - અહીં પૂજા અર્થ નથી

૦ ઉપમેયં વ્યાગ્રજ્યૈઃ થી પ્રાપ્તિ છે છતાં આ સૂત્ર કેમ ?

- નિયમને માટે - પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તોજ આ શબ્દોનો સમાસ થાય તેમજ સામ્યાનુકૂલો એવું જે પૂર્વે ૬૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું પણ અહીં તો ઉક્ત હોય તો પણ સમાસ થાય

૦ વૃન્દારક, નાગ, કુઙ્ગર ત્રણે શબ્દો શ્રૌંઠ અર્થમાં છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૬) કિમ્ ક્ષેપે ૩/૧/૧૧૦ 'કિમ્' એવું નામ નિદાવાચી નામ સાથે સમાન વિભક્તિ હોતે જતે સમાસ પામે છે. તે કર્મધાર્ય સંશક છે કઃ રાજા = કિરાજા = દુષ્ટરાજ કઃ ગૌઃ = કિંગૌ = દુષ્ટમળાદ [૧૮૧]

[૪૮૪]

(૭૦) જાત-મહદ્-વૃદ્ધાદુક્ષ્ણઃ કર્મધાર્યાત્ ૭/૩/૮૫

★ સૂત્રપૃથો :- જાત-મહદ્-વૃદ્ધાત્ ઉક્ષ્ણઃ કર્મધાર્યાત્

★ વૃત્તિ :- કર્મધાર્યે એમ્ ઉક્ષ્ણોડત્યાત્ । જાતોક્ષઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મધાર્ય સમાસ પામેલા જાત મહદ્ અને વૃદ્ધ થી પર ઉક્ષ્ણ શબ્દ અન્ સમાસાન્ત થાય છે.

જાતઆસૌ ઉક્ષા ચ इति जातोक्षः = ઉત્પન્ન થયેલો અળાદ. જાત + ઉક્ષન્ + અન્ = જાતોક્ષ + અન્ = જાતોક્ષઃ (જોડપદ્મ. ૭/૪/૬૧ થી અન્ લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :- કઠ્કપ્ પથ્યપોડત્ ૭/૩/૭૬ થી અન્

❧ વિશેષ :- ૦ જાતસ્ય ઉક્ષા इति जातोक्षः અહીં પછી તત્પુરુષ સમાસ છે કર્મધાર્ય નથી માટે

અન્ ન લાગે.

[૪૮૫]

(૭૧) પુવત્ કર્મધાર્યે ૩/૨/૫૭

★ વૃત્તિ :- પરતઃ સ્ત્રી અન્નૂઃ સ્વ્યેકાર્થે ઉત્તરપદે પુવત્મ્યાત્ । કલ્યાણી ચાસૌ પ્રિયા ચ કલ્યાણી પ્રિયા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિશેષ્યને લીધે જે નામ સ્ત્રીલિંગી થયેલું હોય તેવા (અન્નૂઃ) ઉદ્-પ્રત્યય વગરના સ્ત્રી-૯કાર્થ ઉત્તરપદ પર છતાં (પુર્વપદ) પુવત્ થાય છે. - (કર્મધાર્ય સમાસમાં) કલ્યાણી ચાસૌ પ્રિયા ચ = કલ્યાણ પ્રિયા અહીં કલ્યાણી શબ્દ પુવત્ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- પરતઃ સ્ત્રી પુવત્ સ્વ્યેકાર્થે ડન્નૂઃ ૩/૨/૪૮ થી સ્વ્યેકાર્થે ડન્નૂઃ

❧ વિશેષ :- ૦ નાષ્ટિયાદૌ ૩/૨/૫૩ સૂત્રથી થતા પ્રતિષેધની નિવૃત્તિ માટે તથા સ્ત્રી-૯કાર્થ ની જે અનુવૃત્તિ છે તેને ફરી અનુવૃત્તિ કરવા માટે. આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

મટ્રિકા ચાસૌ માર્યા ચ = મટ્રક માર્યા = મદદેશની સ્ત્રી માથુરી ચાસૌ વૃન્દારિકા ચ = માથુર વૃન્દારિકા = મથુરાની રૂપવતી સ્ત્રી.

૦ અન્નૂઃ કેમ કહ્યું ?

વ્રહ્મચન્ધ્રવૃન્દારિકા - જેનો ભાઈ બાદશ્ય છે તેવી સુંદર રૂપવાન સ્ત્રી. - અન્નૂઃ કહ્યું છે માટે અહીં પુવત્ ન થાય.

[૪૮૭]

દ્વિગુ સમાસ

જેમાં પહેલું પદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય અને બીજું પદ તેનું વિશેષ્ય હોય તે કર્મધાર્ય દ્વિગુ સમાસ કહેવાય દ્વિગુ સમાસના વિગ્રહમાં જ ને પદને પછી વિભક્તિ લગાડી સમાહાર શબ્દથી જોડવામાં આવે છે. સમાસને છેડે સ્ત્રીલિંગ કે નપુંસકલિંગ એકવચન મુકવામાં આવે છે. અને દ્વિગુ સમાસમાં ઉત્તરપદની મુખ્યતા હોય છે.

(૭૨) સઙ્ખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુઆનામ્નયમ્ ૩/૧/૮૮

★ સૂત્રપૃથો સઙ્ખ્યા સમાહારે ચ દ્વિગુઃ ચ અ નામ્નિ અયમ્

★ વૃત્તિ :- સઙ્ખ્યાવાચી પેરેણ નામ્ના સમસ્યતે, સંજ્ઞાત-દ્વિતયોર્વિષયે ઉત્તરપદે ચ પેરે સમાહાર્યે ચ, સ સમાસસ્તત્પુરુષ સંજ્ઞઃ

www.jainelibrary.org

અદ્ પ્રત્યય થાય છે. (નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૬૧ થી અન્ લોપ)

અન્ :- પઞ્ચાનામ રાજામ્ સમાહારઃ = પઞ્ચરાજમ્
પક્ષે પઞ્ચરાજી (પઞ્ચરાજન્+અદ્=પઞ્ચ રાજા+અ =
પઞ્ચરાજમ્ નપુંસકલિંગ વિકલ્પે

સ્ત્રીલિંગ :- પઞ્ચરાજન્+હી=પઞ્ચરાજ્+ઈ=પઞ્ચરાજી
અહન્ :- દ્વયોઃ અહ્નોઃ સમાહારઃ = દ્વિ+અહન્+અ=
દ્વિ + અહ + અ = દ્વયહઃ = યે દ્વિવસ

આકારાઃ :- પઞ્ચાનામ્ માલાનામ્ સમાહારઃ = પઞ્ચ+
માલ+અદ્= (વિકલ્પે નપું.લિંગ) =પઞ્ચમાલમ્
પક્ષે (સ્ત્રીલિંગ) = પઞ્ચમાલી

૦ ત્રિસન્ધ્યમ્ ત્રિફલ કેમ થયાં ?

માત્ર નપુંસકલિંગ :- ત્રિસૃણામ્ સન્ધ્યાનામ્
સમાહારઃ ઇતિ ત્રિસન્ધ્યમ્

માત્ર સ્ત્રિલિંગ :- ત્રયાણામ્ ફલાનામ્ સમાહારઃ
ઇતિ ત્રિફલ (અજાદેઃ ગણથી રૂઢિગત છે)

★ અનુવૃત્તિ :- ચવર્ગ દ-પ-હઃ સમાહારે ૭/૩/૬૮
થી સમાહારે

❧ વિશેષ :- ૦ સર્વાંશ સજ્ઞાવ્યયાત્ ૭/૩/૧૧૮

એ સૂત્રના બાધક તરીકે આ સૂત્ર બનેલ છે તેથી
અહન્ નો અહ્ થશે નહીં.

૦ દ્વિયુ કેમ કહ્યું ?

સમાહૃતાનિ અહાનિ ઇતિ સમહઃ - આ દ્વિયુ સમાસ
નથી માટે અહન્ ને અદ્ ન લાગે પણ તત્પુરુષ સમાસ
છે તેથી સર્વાંશ સજ્ઞયા... થી અદ્ પ્રત્યય લાગીને
અહન તું અહન્ થયું

૦ સમાહાર કેમ કહ્યું ?

દ્વાભ્યામ્ ઉક્ષાભ્યાં ક્રીતઃ = દ્વયુક્ષા - અહીં મુલ્યૈઃ ક્રિતે
૬/૪/૧૫૦ થી ઇકળ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે, અને અનામ્યદિ
જગ્ ૬/૪/૧૪૧ થી લોપ થયો છે.

[૫૦૦]

દ્વન્દ્વ સમાસ :- સરખે સરખા બે કે તેથી વધુ નામનો
વિગ્રહ જ કાર વુક્ત કરવાથી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.
તેનાં અંતરેતર, સમાહાર અને એકશેષ એવા ત્રણ પ્રકારો
છે. - વિશેષ જણવટ સૂત્ર : ૭૫ માં આપી છે.

(૭૫) ચાર્થ દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭

★ સૂત્રપૃથક :- જ અર્થે દ્વન્દ્વઃ સહ-ઉક્તૌ

★ વૃત્ત :- નામ નામના સહ ચાર્થે સમસ્યતે, સહોક્તિ
વિષયે સતિ, સ મમાસો દ્વન્દ્વઃ સ્યાત્ । સમુચ્ચયાન્વાચયે-
ત્રેતર્યાગસમાહારશ્ચાર્થાઃ ।

તૈકસ્મિન્ દ્રવ્યાદીનાં ક્રિયાકારકદ્રવ્યગુણાનાં તુલ્યકક્ષતયા
દૌકન સમુચ્ચારઃ - ચૈત્રઃ પચતિ ઠઠતિ ચેતિ । ગુણમુખ્ય
ભાવનેૈકસ્મિન્ દ્રવ્યાદીનાં ક્રિયાદીનાં દૌકનમન્વાચયઃ- બટો
મિશ્રમય ગાં જાનય, ક્યેતયોઃ સહોક્ત્યભાવાન્ સમાસઃ ।
પરસ્પર સાપેક્ષાણાં દ્રવ્યાણાં ક્રિયાં પ્રતિ દૌકનમિતરેતરયોગ
સમાહારૌ । તત્રોદ્ભૂતા વ્યવભેદ રેતરયોગોડત્ત એવાવ્યવિત્ત
બહુવાપેક્ષયા દ્વિવચન બહુવચને । ચૈત્રશ્ચ ગૈત્રશ્ચ ચૈત્રમેત્રો
પશ્યતઃ । ચૈત્રમત્રદત્તાઃ પશ્યન્તિ । ન્યભૂતાવ્યવભેદસ્તુ સમા-
હારોડતસ્તૈકવચનમેવ । ધવલદિરપલાશમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (નોંધ :- લઘુપ્રક્રિયાની
વૃત્તિ થોડી લાંબી અને જટીલ છે તેથી અહીં
પ્રથમ સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા રજૂ કરેલ છે.)
“જ કાર શબ્દના પ્રયોગ સાથે બે અથવા વધુ પદો
એકાગ્રેણ હોય અને તે સહોક્ત સાથે સાથે બતાવતા
હોય તો - તે દ્વન્દ્વ સમાસ બને છે.

અંતરેતર દ્વન્દ્વ - દરેક પદોનું સમાન મહત્વ - દરેક પદ
સ્વતન્ત્ર - આખો સમાસ બહુવચનમાં હોય છે. તેમજ
છેલ્લા નામની ગતિ આખા સમાસની ગતિ બને છે.

રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ = રામલક્ષ્મણૌ

સમાહાર :- દરેક પદોનો ભિન્ન અર્થ હોય. બધાં
પદોનો સમુદ્ધ કે સામટો વિચાર દર્શાવવાનો હોય તે-
આ સમાસ નપુંસક લિંગ ધારણ કરે છે.

આહારશ્ચ નિદ્રાશ્ચ ભયંચ = અહાનિદ્રાભયમ્

પ્રક્રિયાની વૃત્તિનો અર્થ :- નામનો નામની
સાથે જ ના અર્થમાં સમાસ થાય છે. સહોક્તિ
વિષય હોતે હોતે (સમાસ પામતા પદાર્થોનું)
વિશેષણ વિશેષ્યને આવરીને સાથે ઉચ્ચારણ
કરતું તે સહોક્તિ આ સમાસ દ્વન્દ્વ સમાસ
કહેવાય છે.

જ કાર ચાર પ્રકારે છે. :-

(૧) સમુચ્ચય ચકાર :- એકજ દ્રવ્યમાં ક્રિયા-કારક
દ્રવ્ય ગુણોનું તુલ્યકક્ષાપણા વડે એકતું કરવું તે
(એક પ્રધાન અને એક ગૌણ નહોય પણ બંને
સમાન હોય તે તુલ્યકક્ષા કહેવાય)

સમુચ્ચય ક્રિયાનું ઉદા. :- ચૈત્રઃ પચતિ પચતિ જ
અહીં ચૈત્ર કર્તા છે. પચતિ અને પઠતિ બંને

ક્રિયા છે. ચૌત્ર માટે અને ક્રિયા તુલ્ય છે તેથી બે ક્રિયાને જોડનાર ચ કાર સમુચ્ચ કહેવાય. ॥ સમુચ્ચય દ્રવ્યનું ઉદા. :- રાજાઃ ગોશ્ચ અશ્ચ અહીં રાજન્ રૂપ એક કારકમાં ગો અને અશ્ચ રૂપ બે દ્રવ્યો રહેલા છે.

॥ સમુચ્ચય કારકનું ઉદા. :- ચૌત્રો મૈત્રશ્ચ પઠતઃ એક પઠતિ ક્રિયામાં ચૌત્ર અને મૈત્ર બે કારક છે. સમુચ્ચય ગુણનું ઉદા. :- અયમ્ શુક્લશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ એકજ દ્રવ્યમાં શુક્લ અને કૃષ્ણરૂપ બે ગુણ છે. (૨) અન્વાચય ચકાર :- ગૌણ-મુખ્ય ભાવ વડે એક દ્રવ્ય ક્રિયા વગેરેની વાત.

વડો । મિશ્કામ્ અટ ગાં ચ આનય - હે બાળક ! ભિક્ષા માટે રૂ અને ગાયને લાવ - આમાં 'ભિક્ષા' લાવવી મુખ્ય ક્રિયા છે. રસ્તામાં 'ગાય' મળે તે લાવવાની ગૌણ ક્રિયા છે. તેથી અહીં જે ચ કાં છે તે અન્વાચય ચકાર છે - સહોક્તિ અભાવે સમાસ ન થાય.

(૩) હરેતર ચકાર :- પરસ્પર એકજ ક્રિયા તરફ જે દ્રવ્યો બીજાને અપેક્ષીને કર્તા વગેરે સમ્બન્ધથી કરાય તેવા દ્રવ્યોના જ પ્રગટ એવો અવયવ ભેદવાળો સમુહ તે હરેતર ચકાર કહેવાય છે. દા.ત. ચૌત્રશ્ચ મૈત્રશ્ચ વટમ્ કુરુતઃ (બે નામ છતાં તે દ્વિવચન કે બહુવચનમાં વપરાય અને વધુનામ હોય । બહુવચન થાય) અહીં વટ કરવો એ ક્રિયા છે અને ઘડો કરતા હોવાથી કર્તાપણા વડે ક્રિયા સાથે સંબંધ છે સમુહ બે પ્રકારે છે :- (૧) પ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળ ભેદમાં રહે તે - જેમકે :- ચૌત્ર ના ત્રણ ગૌણી ચૌત્ર જ આવે અન્ય કંઈ નહીં. (૨) અપ્રગટ અવયવ :- જે પોતાના મૂળ અર્થમાં રહે અને ન પણ રહે જેમકે :- શાખા-ડાળી' વૃક્ષના અર્થમાં અપ્રગટ અવયવ છે પણ શાખા પોતાના અર્થમાં પ્રગટ અવયવ છે.

(૪) સમાહાર ચકાર :- એકજ ક્રિયા પ્રતિ કર્તા વગેરેના સમ્બન્ધ થી સમુદાય પ્રધાનવાળો જે ચકાર તે સમાહાર ચકાર કહેવાય છે જેમકે :- ધવાશ્ચ રવદિરાશ્ચ પલાશાશ્ચ પતેષામ્ સમાહારઃ इति ધવાદિરપલાશમ્ = ગમે તેટલા નામો હોય તે પણ સમાસ ન પુનઃકલિંગ એકવચન થાય.

ઉપરાંત ચાર ચકારમાંથી પ્રથમ બે ચકારમાં સમાસ થતો નથી કારણકે ત્યાં સહોક્તિ નથી. છેલ્લા બે માં સમાસ થાય છે.

卐 વિશેષ :- ૦ 'વૃત્ત્ય' નું વિવેચન યુક્ત છે બૃહ-ન્યાસનાં ન્યાસાનુસન્ધાન નીજ વૃત્તિ અત્રે સમાવિષ્ટ છે. તથા સ્પષ્ટીકરણ માટે સરળ અર્થ પણ 'વૃત્ત્ય' માં આપેલો છે.

० ઉદાહરણ :-

પ્લશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લશ્ચન્યગ્રોધૌ = પીપળો અને વડવાકુ ચ ત્વકુ ચ = વાક્ત્વચમ્ = વાણી અને ત્વચા

० સહોક્તિ કેમ કહ્યું ?

ગ્રામો ગ્રામો રમણીયઃ = દરેક ગામ સુંદર છે.

અહીં 'વિષ્ણ' અર્થ છે.

પ્લશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ વીક્ષયતામ્ = પીપળો જુઓ-વડજુઓ આ અનુક્રમ ક્રિયા છે.

[૫૦૧]

(૭૬) સમાનામર્થોનૈક શેષઃ ૩/૧/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- સમાનામ્ અર્થેન એકઃ શેષઃ

★ વૃત્તિ :- તુલ્યાર્થના દ્વન્દ્વઃ એકઃ શિષ્યતે ડન્યે નિર્વતન્તે વક્રશ્ચ કુટિલશ્ચ વક્રૌ, કુટિલૌ વા ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- તુલ્ય (સમાન) અર્થવાળાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક પદ રહે અને બાકીનાં પદોનું નિર્વતન થાય છે. (આ સમાસ એક શેષ દ્વન્દ્વ કહેવાય છે) જેમકે :- વક્રશ્ચ કુટિલશ્ચ इति વક્રૌ અથવા કુટિલૌ = બેવાંકા (અહીં બેમાંથી એક પદ વક્ર કે કુટિલ રહે તે દ્વિવચનમાં આવે)

★ અનુવૃત્તિ :- ચાર્થો દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ

卐 વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ

સિતશ્ચ શુક્લશ્ચ શ્વેતશ્ચ = સિતાઃ પક્ષે શુક્લાઃ પક્ષે શ્વેતાઃ = ધોળા

० લેહિતાશ્ચૌ પક્ષે રક્તાશ્ચૌ લાલ આંખો

० સમાનાર્થ કેમ કહ્યું ?

પ્લશ્ચન્યગ્રોધૌ - બંને જુદા અર્થવાળા છે.

० સહોક્ત કેમ કહ્યું ?

વક્રશ્ચ કુટિલશ્ચ इत्यર્થઃ વક્રને જુઓ અને કુટિલ ને જુઓ અર્થ સમાન છે પણ ક્રિયા ક્રમશઃ છે. - સહોક્ત નથી.

[૫૦૨]

(૭૭) સ્વાદાવસજ્જયેયઃ ૩/૧/૧૧૮

★ સુત્રપૃથઃ સ્વાદૌ અ-સજ્જયેયઃ

★ વૃત્તિ :- સર્વસ્યાદિબુ તુલ્યરૂપાણાં મિનાર્થાનામણ્યેક શેષઃ સ્યાત્, સજ્જયેયવાચિશબ્દં વર્જયિશ્વઃ । અક્ષરચ અક્ષરચ અક્ષરચ-અક્ષઃ । શકટાઙ્ગીશકવિમીતકાઃ ।

★ વૃત્ત્યર્થ :- અધી સ્યાદિ વિભક્તિ-ઓનાં જેના સરનાં રૂપો થતા હોય તેવા ભિન્ન (અલગ-અલગ) અર્થવાળા નામો પણ એકરૂપ થાય છે. (એક બાકી રહે - બીજા નિવૃત્ત થાય) - આ નામોમાં કોઈ નામ સંખ્યાવાળી હોયું જોઈએ નહીં. જેમકે:-

અક્ષરચ અક્ષરચ અક્ષરચ इने अक्षाः

અહીં ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા સમાન શબ્દો છે તે ત્રણે શબ્દોના સાતે વિભક્તિના રૂપો સમાન છે.

અક્ષ=ગાડાની ધરી, અક્ષ=પાસો અક્ષ=ખડેડા નું ઝાડ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સમાનામયોનેકશેષઃ ૩/૧/૧૧૮ થી એકશેષઃ

(૨) ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭ થી સહોક્તિ

✠ વિશેષ :- ૦ સ્વાદૌ કેમ દહ્યું

૦ શબ્દ સમાન હોય પણ સાતે વિભક્તિના રૂપોમાં સમાનતા ન હોય ત્યારે આ સૂત્ર ન લાગે માત્ર. માતા-માતા માતા=માપનારો, માતૃમાતૃગૈ-એન્નું માતરો થાય છે, બીજાનું માતરો થાય છે. કેમકે એક માતૃ શબ્દ છે બીજા માતૃત્વ થી માતૃ બનેલ છે.

૦ અસજ્જયેય કેમ દહ્યું ?

એકશ્ચ એકશ્ચ = એક-એક અહીં. એક શબ્દ એક પદાર્થ એમ સંખ્યેયનો સૂચક છે.

૦ સજ્જયેય :- સંખ્યા ને બીજાનું વિશેષણ કરીએ તો સજ્જયેય દહેવાય અને વિશેષણ કરીએ તો સજ્જયાવાચી દહેવાય. સૂત્રમાં સજ્જયેય એવો ક્રમ નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી સજ્જયાવાચી માં સમાસ બંધન.

વિંશતિશ્ચ વિંશતિશ્ચ इति विंशती

નવતિશ્ચ નવતિશ્ચ નવતિશ્ચ इति = નવતયઃ

[403]

(૭૮) ત્યદાદિઃ ૩/૧/૧૨૦

★ સુત્રપૃથઃ :- ત્યદ્ - આદિઃ

★ વૃત્તિ :- અન્યેન સહોક્તૌ ત્યદાદિઃ શિષ્યતે । મિથઃ સહોક્તૌ તુ યથાવસ્મ્ । સ ચ ચૈત્રશ્ચ-તૌ । સ ચ ચશ્ચ-યૌ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ત્યદ્ વગેરે શબ્દોની બીજાં નામો સાથે સહોક્તિ હોય ત્યારે ત્યદ્ વગેરે એકલાં બાકી રહે છે (અન્ય નિવૃત્ત થાય છે) [ત્યદ્ વગેરે માટે જુઓ સૂત્ર ૧/૪/૭ સ્વરા. પુ. સૂત્ર ૧૬]

સ ચ ચૈત્રશ્ચ = તૌ તે અને ચૈત્ર (અહીં ચૈત્ર પદ નિવૃત્ત થાય છે.)

સ ચ ચશ્ચ = યૌ - તે અને જે (અહીં સ નિવૃત્ત થાય છે)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સમાનામયોનેકશેષઃ ૩/૧/૧૧૮ થી એકશેષ

(૨) ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭ થી સહોક્તિ

✠ વિશેષ :- ૦ ત્યદાદિ, ત્યદ્, તદ્, યદ્,

અદ્, દદ્, એક, દ્વિ. યુષ્મદ્, અસ્મદ્, મવતુ, કિમ્ ૦ સંજ્ઞેપરમ્ ૭/૪/૧૧૬ પરિભાષા મુજબ પર રહેલા તદ્ વગેરે એકશેષ રહે છે. તેથીજ સ ચ ચશ્ચ માં યૌ થયું અને અહંચ સ ચ ત્વંચ માં વયમ્ થયું.

જેકે વહુલમ્ અધિકારથી ક્રમમાં પડી આવે તેજ એકશેષ અને તેવું ન પણ થાય.

દા.ત. મવાન્ ચ અહંચ = આવામ્

૦ અયમ્ ચ એપશ્ચ इति इमौ

૦ આ સૂત્ર ૬-૬ સમાસનું બાધક છે. જો આ સૂત્ર ન હોય તો સ ચ ચૈત્રશ્ચ = તત્ત્વૈત્રૌ એવો અનિષ્ટ સમાસ થાય.

૦ જો વિગ્રહ વાક્યમાં ત્રણે લિંગ હોય તો સમાસ કયા લિંગે કરવો ?

— જો ત્રણે લિંગ હોય તો નપુંસકલિંગે કરવો * સાચ સચ તચ્ચ = તાનિ થશે.

શ્લોકાર્થ મુજબ સ્ત્રી. પુ. માં પુલિંગે સમાસ થશે.

સ્ત્રી-નપું. માં નપું. લિંગે થશે, પુ-નપું. માં નપુંસક લિંગે થશે

૦ કુક્કુજ-મયુરૌ માં સ્ત્રીલિંગે સમાસ કેમ થયો ?

૦ ૬-૬ સમાસ છે તેથી ઉત્તરપદ મુજબ લિંગ થશે.

[404]

* લૈભ લિંગાનુશાન પરલિંગ - શ્લોક : ૩

સ્ત્રિપુનપુસકાનાં સહવચને સ્યાત્ પરલિઙ્ગમ્

(૭૬) ભ્રાતૃપુત્રાઃ સ્વસુદુહિતૃભિઃ ૩/૧/૧૨૧

★ વૃત્તિ :- સ્વસાદિભિઃ સહૈવતૌ ભ્રાત્રાદિઃ શિષ્યતે ।
ભ્રાતા ચસ્વસા ચ ભ્રાતરૌ । પુત્રશ્ચ દુહિતા ચપુત્રૌ ।

■ “શ્વસુરઃ શ્વશ્રૂભ્યાં વા” ૩/૧/૧૨૩ શિષ્યતે । શ્વસુરૌ, શ્વશ્રૂશ્ચપુત્રૌ । “પિતા માત્રા વા” ૩/૧/૧૨૨ । શિષ્યતે પિતરૌ પક્ષે —

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વસુ = (ખડેન) વગેરે શબ્દોની સહોક્તિ હોતે હોતે ભ્રાતૃ (ભાઈ) વગેરે એક-શેષ રહેછે. (‘ખડેન’ અર્થવાળા શબ્દો સાથે ‘ભાઈ’ અર્થવાળા શબ્દોની સહોક્તિમાં ‘ભાઈ’ અર્થવાળા એકશેષ રહેછે. ‘પુત્રી’ અર્થવાળાની સહોક્તિમાં ‘પુત્ર’ અર્થવાળો શબ્દ એક શેષ રહે છે.)

“ભ્રાતા ચ સ્વસા ચ = ભ્રાતરૌ = ભાઈ ખડેન
૦ પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ = પુત્રૌ = પુત્ર - પુત્રી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) સમાનામર્થેનૈક શેષઃ ૩/૧/૧૧૮ થી એક શેષ

(૨) ચાર્ષે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ ૩/૧/૧૧૭ થી સહોક્ત

❧ વિશેષ :- ૦ મત્રમાં ખ.વ. પર્યાયવાચી શબ્દોના ગ્રહણને માટે છે. જેમકે :-

સોદયશ્ચ સ્વસા ચ = સોદયૌ = ભાઈ-ખડેન
ભ્રાતા ચ મણિનિ ચ ભ્રાતરૌ = ભાઈ-ખડેન

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૭) શ્વસુરઃ શ્વશ્રૂભ્યાં વા ૩/૧/૧૨૩ શ્વશ્રૂ શબ્દ સાથે શ્વસુર શબ્દની સહોક્તિ હોય ત્યારે શ્વસુર શબ્દ વિદ્યે ખાદ્ય રહે છે
શ્વશ્રૂશ્ચ શ્વસુરશ્ચ = શ્વસુરૌ વિદ્યે શ્વશ્રૂશ્ચપુત્રૌ = સાસુ-સસરા [૧૮૨]

(૮૮) પિતા માત્રા વા ૩/૧/૧૨૨ માતૃ શબ્દ સાથે સહોક્તિ હોય ત્યારે પિતૃ શબ્દ વિદ્યે ખાદ્ય રહે છે.
માતા ચ પિતા ચ = પિતરૌ પક્ષે માતાપિતરૌ = માઆપ (વિદ્યે માટે જુઓ સૂત્ર ૮૦-૮૧) [૧૮૩]

[૪૦૫]

(૮૦) માતર પિતર વા ૩/૨/૪૭

★ વૃત્તિ :- માતૃ પિત્રોદ્વન્દ્વઃ ક્રતોર્ડરા વા નિપાત્તઃ માતરપિતરૌ । પક્ષે —

❧ વૃત્ત્યર્થ :- માતૃ-પિતૃ ના દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિદ્યે ક્રતુ નો અર નિપાત્ત કરાયછે. (વિદ્યે જુઓ સૂત્ર ૭૯-૮૧)

માતા ચ પિતા ચ = માતરૌપિતરૌ = માઆપ
(પક્ષે પિતરૌ સૂત્ર : ૭૯ મુજબ, પક્ષે માતાપિતરૌ સૂત્ર : ૮૧ મુજબ)

❧ વિશેષ :- ૦ માતર પિતર વા એ શબ્દ૩૫ નુપ્રસંગ એકવચન નિદેશ છે. તે ઉત્તરપદના અરભાવ અભિવ્યક્તિને માટે છે. તેથીજ માતરપિતરાભ્યામ્ સિદ્ધથયું.

[૪૦૬]

(૮૧) આ દ્વન્દ્વે ૩/૨/૩૯

★ વૃત્તિ :- ક્રતાં દ્વન્દ્વે વિદ્યાયોનિ સમ્યન્વે પૂર્વપદસ્ય આઃ સ્યાત્ । હોતાપોતારૌ । માતાપિતરૌ

■ “પુત્રે” ૩/૨/૪૦ આઃ સ્યાત્ । પિતાપુત્રૌ । માતા-પુત્રૌ હોતાપુત્રૌ ।

દેવતા દ્વન્દ્વે પૂર્વપદસ્યાત્વાદિકં વક્તવ્યમ્ । સૂર્યાચન્દ્રમસૌ । અગ્નિપોમૌ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દ્વન્દ્વ સમાસમાં આવેલા નહ કારા. નામથી વિદ્યા અને યોનિ સમ્યન્ધ હોયતો પૂર્વપદના (ક્રતો) આ થાય છે.

વિદ્યાસમ્યન્ધ :- હોતા ચ પોતાચ = હોતાપોતારૌ = યજ કરનારા.

યોનિ સમ્યન્ધ = માતા ચ પિતા ચ = માતાપિતરૌ

★ અનુવૃત્તિ :- ક્રતાં વિદ્યા યોનિ સમ્યન્વે ૩/૨/૩૭

❧ વિશેષ :- ક્ર કારા. કેમ કહ્યું ?

ગુરુશિષ્યૌ = આ શબ્દ ક્ર કારા. નથી.

૦ વિદ્યાયોનિ સમ્યન્ધ કેમ કહ્યો ?

કર્તૃકારચિતારૌ = કરનાર-કરાવનાર અહીં વિદ્યા-યોનિ સમ્યન્ધ નથી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૯) પુત્રે ૩/૨/૪૦ જે પુત્ર ઉત્તર-પદમાં હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસમાં રહેત અન્ત્ય ક્રતો આ થાય છે. - જે વિદ્યા કે યોનિ સંબંધ હોયતો —

પિતા ચ પુત્રશ્ચ = પિતા પુત્રૌ } યોનિ સમ્યન્ધ
માતા ચ પુત્રશ્ચ = માતા પુત્રૌ }

હોતાચ પુત્રશ્ચ = હોતા-પુત્રૌ - વિદ્યાસંબંધ [૧૮૪]

(૯૦) વેદસહશ્રુતાડવાયુ દેવતાનામ ૩/૨/૪૧ વેદમાં એક સાથે સંબળાયેલા નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૂર્વપદ નો અન્ત્યનો આ થાય છે. વાયુદેવતા એ વજ્રને આ સૂત્ર લાગશે. સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રમા ચ = સૂર્યચન્દ્રમસૌ [૧૮૫]

(૯૧) હ્રિઃ પોમ-વરુણેડગ્ને ૩/૨/૪૨ વેદમાં એક સાથે સંભળાયેલા અને વાયુદેવ શિવાયના અગ્નિદેવતા નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પોમ અને વરુણ ઉત્તરપદ હોયતો અગ્નિ શબ્દનો હ્રલ્ ઇ કાર દીધાં થાય છે અગ્નિશ્વપોમશ્ચ=અગ્નિપોમૌ [૧૮૬]

[૫૦૭]

(૮૨) પશુ-વ્યઙ્ગજનનમ્ ૩/૧/૧૩૨

★ પૃષ્ઠ :- પશુનાં પશુમિઃ સહ વ્યઙ્ગજનાં વ્યઙ્ગજૈઃ સહ દ્વન્દ્વ એકવત્ (एकावर्त्य) वा स्यात् । गोमहिषौ । दधिघृतम् दधिवृते ।

■ “તરુ તૃણ ધાન્ય મૃગ પક્ષિણાં વહુલ્લે” ૩/૧/૧૨૨ વૈકાર્થતા । ધવન્યગ્રોધમ્, ધવન્યગ્રોધાઃ । કુશકાશમ્, કુશકાશાઃ । તિલમાષમ્, તિલમાષાઃ । શશૈગમ્ શશૈગાઃ । હંસયુકમ્, હંસયુકાઃ । “સેનાઙ્ગ છુદ્ર જન્તુનામ્ ૩/૧/૧૨૮ વહુલ્લે સ્વૈઃ” દ્વન્દ્વો નિત્યમેકાર્થતા । અશ્વરથમ્ । યુકાલિશમ્ । “પ્રાણિતૂર્યાઙ્ગાણામ્” ૩/૧/૧૨૭ । નિત્યવૈરથ્ય ૩/૧/૧૮૧ । હસ્તપાદમ્ । માદંજ્ઞિકભાગવિકમ્ । અહિ નકુલમ્ । “ગવાશ્વાદિઃ” ૩/૧/૧૪૪ । ગવાશ્વમિત્યાદિ । “ન દધિમય આદિઃ” ૩/૧/૧૪૫ દધિમયસી । “સહ્જયાને” ૩/૧/૧૪૬ । દશ ગોમહિવાઃ ।

❧ પૃત્યર્થ :- પશુઆનો પશુવાચી નામ સાથે અને વ્યઙ્ગજનો વ્યઙ્ગજનાચી નામ સાથે થયેલો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમાં થાય છે.

પશુ:- ગૌશ્ચ મહિષશ્ચ इति गोमहिषम् વિકલ્પે ગોમહિષૌ = બળદ અને પાંડો

વ્યઙ્ગજ- દધિ ચ ઘૃતં ચ = દધિઘૃતમ્ પક્ષે દધિઘૃતે દહીં અને ધી

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કલીદમન્વેનૈકં ચ ૩/૨/૧૨૮ થી એકત્વ

(૨) વિરોધિનામ દ્રવ્યાણાં નવા દ્વન્દ્વઃ સ્વૈઃ ૩/૧/૧૩૦ થી નવા દ્વન્દ્વઃ સ્વૈઃ

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર મુજબ પશુવાચી નો વ્યઙ્ગજ વાચી નામ સાથેજ સમાસ થાય-અન્યથા નહીં.

૦ અશ્વશ્ચ મહિષશ્ચ આ સૂત્ર લાગે કે નહીં ? ન લાગે, કેમકે તે નિત્ય વેરવાળા છે. તેથી નિત્યવૈરથ્ય ૩/૧/૧૪૧ થી અશ્વમહિષમ્ થાય પણ આ સૂત્રથી

વિકલ્પ પ્રાપ્તિ ન થાય.

૦ સ્વૈઃ કેમ કહ્યું ?

ગોશ્ચ નરશ્ચ इति - ગો-નરૌ - ગાય પશુ છે, માણસ બિનન છે માટે સમાસ ન થાય.

■ શેષપૃષ્ઠા :- (૯૨) તરુ તૃણ ધાન્ય મૃગ પક્ષિણાં વહુલ્લે ૩/૧/૧૩૩ અહુવચનવાળા અને પરસ્પર સન્નતીય એવા તરુ, તૃણ, ધાન્ય, મૃગ, પક્ષિ વાચી શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમાં થાય.

તરુ:- ધવાશ્ચ ન્યગ્રોધાશ્ચ=ધવન્યગ્રોધમ પક્ષે ધવન્યગ્રોધાઃ- પીપ્પળે અને વડના વૃક્ષ

તૃણ:- કુશાશ્ચ કાશાશ્ચ - કુશકાશમ્ પક્ષે કુશકાશાઃ- ડામ અને કોમના તરણા

ધાન્ય:- તિલાશ્ચ માષાશ્ચ - તિલમાષમ પક્ષે તિલમાષાઃ- તલ-અડદ

મૃગ:- શશાશ્ચ એગાશ્ચ - શશૈગમ્ પક્ષે શશૈગાઃ એક પ્રકારના હરણા

પક્ષિ:- હંસાશ્ચ યુકાશ્ચ - હંસયુકમ્ પક્ષે હંસયુકાઃ - હંસ અને પોપટ [૧૮૭]

(૯૩) સેનાઙ્ગ છુદ્ર જન્તુનામ્ ૩/૧/૧૩૪ સેનાના અંગ-વાચી નામો તથા છુદ્ર જન્તુવાચી નામોનો બ.વ. વાળા સન્નતીય નામો સાથેનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચનમાં થાય છે.

સેનાંગ :- અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ = અશ્વરથમ્ અશ્વ અને રથ

છુદ્રજન્તુ :- યુકાશ્ચ લિકાશ્ચ=યુકાલિશમ્=બુ અને લીખ (સૂત્ર ૩/૧/૧૩૪ અલગ બતાવતા વિકલ્પ નિવૃત્ત થાય છે)

[૧૮૮]

(૯૪) પ્રાણિ તૂર્યાઙ્ગાણામ્ ૩/૧/૧૩૭ પ્રાણીના અને વાગ્મતા અંગવાચી શબ્દોનો સન્નતીય શબ્દો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થતાં એકવચન થાય છે.

પ્રાણ્યંગ :- કર્ણો ચ નાસિકા ચ = કર્ણનાસિકામ્ =કાન અને નાક

તૂર્યાઙ્ગ :- માદંજ્ઞિકાશ્ચ પાણવિકાશ્ચ = માદંજ્ઞિક-પાણવિકમ્ = મૃદંગટોલ વગાડનારા [૧૮૯]

(૯૫) નિત્યવૈરથ્ય ૩/૧/૧૪૧ જન્મથી જ નિત્ય વેર વાળા નામો સન્નતીય નામો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસમાં એક વચનમાં આવે અહિશ્ચ નકુલશ્ચ = અહિનકુલમ્=સાપ નોગિયો [૧૯૦]

(૯૬) ગવાશ્વાદિ :- ૩/૧/૧૪૪ ગવાશ્ચ વગેરે શબ્દો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનમાં આવે છે.

ગૌશ્વ અશ્વશ્ચ=ગવાશ્વમ્ = બળદ-ધોડો

(ગવાશ્વદિગણ:- મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૧ પૃ ૧૬૪, બૃહદ્ ન્યાસ પૃ. ૨૪૮ પર બુઝો) [૧૮૧]

(૬૭) ન દધિપય આદિ ૩૧/૧૪૫ દધિપયઃ વગેરે દન્દ સમાસમાં એકવચનવાળા થતાં નથી. દધિ ચ પયશ્ચ= દધિપયસી (પશુવ્યજ્ઞનાનામ્ થી પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ થયો)

(આદિ શબ્દથી અન્ય સમાસે - બૃહદ્વૃત્તિ પૃ. ૨૫૦, મધ્યમવૃત્તિ ભા. ૧ - પૃ ૧૬૪ બુઝો) [૧૮૨]

(૬૮) સજ્ઞયાને ૩/૧/૧૧૬ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં વર્તતા પદાર્થોની સંખ્યા ગમ્યમાન હોતે હોતે દન્દ સમાસ એકાર્થ થતો નથી

દશશ્વ ગવાશ્ચ મહિષાશ્ચ = દશ ગો મહિષાઃ = ૬૨ બળદ અને પાંડા (પશુવ્યજ્ઞનાનામ્ થી પ્રાપ્તિ હતી) ખતાં સંખ્યા વિદ્યમાનતાએ નિષેધ માટે આ સૂત્ર છે) [૧૮૩]

[૫૦૮]

(૮૩) ચવર્ગ-દ-વ-હઃ સમાહારે ૭/૩/૮૮

★ વૃત્તિ :- પદદન્તાત્સમ હાર દ્વન્દ્વદત્ સ્યાત્ । વાક્-ત્વચ્ચ । સમ્પદ્વિપદમ્ । વાકિત્વપમ્ । છત્રૌપાનહમ્ ।
 ■ સ્ત્રીપુંસૌ । વાઙ્મનસે । અહોરાત્રઃ । રાત્રિન્દિવમ્ । નક્તન્દિવમ્ । અક્ષિર્ભૂવમ્ । દારાગવમિત્યાદયોઽદન્તા દ્વન્દ્વાઃ સાધયઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ચ વર્ગ દ્ વૂ હ અન્તવાળા સમાહારે દન્દ સમાસથી અન્ પ્રત્યય થાય છે. ચ વર્ગ :- વાક્ ચ ત્વચ્ ચ = વાક્ત્વચ્ + અન્ = વાક્ત્વચમ્ = વાણી અને ત્વચા

દ્ = સમ્પદ્વિપદમ્ = સંપદ્ વિપદ્ + અન્ = સંપદ્વિપદમ્ - સંપત્તિ અને વિપત્તિ

૫ = વાક્ચ ત્વિદ્ચ = વાક્ત્વિપમ્ = વાક્ષિરશ્ચિ
 હ = છત્રં ચ ઉપાનત્ ચ = છત્રે પાનહમ્ = છત્ર-ગોડાં

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) કઠકુઃ પચ્ચપોઽન્ ૭/૩/૭૬ થી અન્
 (૨) સ્ત્રિવાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ ૭/૩/૮૬ થી દ્વન્દ્વા

❧ વિશેષ :- ૦ સમાહાર કેમ કહ્યું ?
 પ્રાવૃદ્ શરદ્શ્યામ્ = વર્ષા શરદ્ ઋતુ વડે સમાહારે દન્દ સમાસ નથી માટે અન્ સમાસાન્ત ન થાય.

૦ દ્વન્દ્વ કેમ કહ્યું ?
 પશ્ચ વાચઃ સમાહૃતા = પશ્ચાત્ આહી સજ્ઞયાયા સમાહારે ૩/૧/૨૮ થી દ્વિગુ સમાસ છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૮) સ્ત્રિવાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ ૭/૩/૮૬ દ્વન્દ્વ તથા ઈર્મધારય સમાસવાળા સ્ત્રી પંથી આવેલા પુંસ શબ્દને અન્ સમાસાન્ત થાય છે સ્ત્રીપુંસ+ અન્ = સ્ત્રીપુંસૌ [૧૮૪]

(૧૦૦) ઋક્સામ, ઋગયજુષ, ઘેન્વનહુહ, વાઙ્-મનસ અહોરાત્ર રાત્રિદિવ - નક્તન્દિવ - અહર્દિવ - ઊર્વઞ્ઠીવ પદઞ્ઠીવ - અક્ષિર્ભૂવ - દારાગવમ્ ૭/૩/૮૭ આ બધા સમાસો દ્વન્દ્વ સમાસો છે તે અન્ સમાસાન્ત નિપાતન થયા છે

વાઙ્-મનસે = વાણી-મન

અહોરાત્રઃ દિવસ-રાત

[૧૮૫]

[૫૦૮]

દન્દમાં પૂર્વપદ નિયમ

(૮૪) લઘ્વક્ષરાઽસરવીદુસ્ત્રરાઘદલ્પસ્વરાચ્યમેકમ્ ૩/૧/૧૬૦

★ મુત્રપૃથઃ :- લઘુ અક્ષર અ-સચ્ચિત્ ઇત્ ઊત્ સ્વરાદિ અલ્પસ્વર અચ્યમ્ એકમ્

★ વૃત્તિ :- લઘ્વક્ષરં સચ્ચિવર્જેકારોકારાન્તં, સ્વરાઘ-કારાન્તમ્, અલ્પસ્વર, પૂજ્યવાચિચૈકં દ્વન્દ્વે પ્રાક સ્યાત્ । કરશીર્ષમ્, પતિસુતૌ, વાયુતોયમ્ । અસ્રશસ્ત્રમ્ । પ્લક્ષન્ય-ગ્રોધમ્ । શ્રદ્ધામેવે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- લઘુ અક્ષરવાળું (સ્વરવાળું) નામ સચ્ચિ શબ્દને વર્જીને હ્રસ્વ ઇ કારા. અને હ્રસ્વ ઊ કારા નામ, આદિમાં સ્વરવાળું અ કારા નામ, અલ્પ સ્વરવાળું નામ અને પૂજ્ય અર્થવાચી નામ, દ્વન્દ્વ સમાસ માંએક પહેલું (પૂર્વપદમાં) આવે છે.

(લઘુ) કરશ્ચ શીર્ષમ્ ચ = કાશીર્ષમ્ = હાથ-મસ્તક (આહી કર શબ્દમાં એસ્વર, એ વ્યંજન છે પૂર્વમાં અ કાર લઘુઅક્ષર છે. - શીર્ષ માં એ સ્વર છે પણ પ્રથમ શુરુ અક્ષર છે માટે કર પ્રથમ મુકયું)

(હ) પતિશ્ચ સુતશ્ચ - પતિ સુતૌ પતિ અને પુત્ર
 (ઊ) વાયુશ્ચ તોયમ્ ચ - વાયુતોયમ્=પવન-વાણી (સ્વરાદિ) અસ્રમ્ ચ શસ્ત્રમ્ ચ-અસ્રશસ્ત્રમ્=અસ્ર અને શસ્ત્ર

(અલ્પસ્વર) પ્લક્ષશ્ચન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ = પીપળો અને વડ

(અચ્ય) શ્રદ્ધા ચ મેધા ચ - શ્રદ્ધામેધે - શ્રદ્ધા
અને ભુદ્ધિ-મેધાં શ્રદ્ધા પૂજનીય છે. માટે
શ્રદ્ધા પુર્વે સુકયું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રથમોક્તપ્રાક ૩/૧/૧૪૮
થી પ્રાક

ધર્માર્થાદિપુ દ્વન્દ્વ ૩/૧/૧૫૯ થી દ્વન્દ્વ

❧ વિશેષ :- ૦ ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રશ્ન-
રના નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થવાનો પ્રસંગ આવે તો
“સ્વદ્વે” પરમ્” પરિભાષાથી સૂત્રના ક્રમનુસાર નામપ્રથમ
આવે. ‘શ્રદ્ધા તપસી’ અહીં અચ્ય શબ્દ પ્રથમ આવે
૦ સૂત્ર પૃથક્ અલ્પ કરતાં ‘વા’ વિદ્યે નિવૃત્ત થાય છે
૦ સહિ શબ્દનું વર્જન કેમ થયું ?

સુતસ્વ સલા ચ = સુતસરવાચૌ પક્ષે સહિસુતૌ

૦ લઘ્વાદિ કેમ થયું ?

કુકકુટસ્વ મપુરીસ્વ = કુકકુટમપુર્યૌ પક્ષે મપુરિકુકકુટૌ
(લઘુ અક્ષર વગેરે નથી)

૦ વસુપતિ પક્ષે પતિવસૂ કેમ થયું ?

એકજ સમાસમાં સાથે આવેલ ૬ ઠારા ૩ ઠારા. ગમે
તે પૂર્વ નિપાત થાય છે. કેમકે ‘સ્વદ્વે’ પરમ્ પરિભાષા
ઈદુત માં લાગતી નથી

૦ દ્વન્દ્વ કેમ થયું ?

વિસ્વષ્ટ પદઃ = વિસ્વષ્ટપદઃ અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ નથી
માટે પદ પૂર્વે ન આવે.

૦ શઙ્ખ, દુન્દુભિ, વીંગા ત્રણના સમાસમાં કોષ્ઠપણ એક
પૂર્વ નિપાત થઈ શકે છે. પછીનો નિપત નથી તેથી
શઙ્ખદુન્દુભિવીંગાઃ પક્ષે વીંગાદુન્દુભિશઙ્ખાઃ પક્ષે શઙ્ખવીંગા
દુન્દુભયઃ એમ ત્રણે રીતે થઈ શકે છે.

[૫૨૦]

(૮૫) માસ વર્ણ બ્રાત્રડનુપૂર્વમ ૩/૧/૧૬૧

★ વૃત્તિ :- માસ, દિવાચક દ્વન્દ્વે વચક્રમ પ્રાકસ્યાત્ ।

■ “મતૃતુલ્યસ્વરમ્” ૩/૧/૧૬૨ इत्यनेन तुल्य स्वराणां
મતૃનામપેવમ્ ફલગુનચૈત્રૌ । ब्राह्मणप्रविशौ । “सङ्ख्या
સમાસે” ૩/૧/૧૬૩ । द्वित्राः । “धर्मार्थादिपु द्वन्द्वे”
“૩/૧/૧૫૯ इत्यनेन धर्मार्थादिष्वनियम - धर्मार्थौ,
અર્થધર્મૌ શબ્દાર્થૌ, અર્થશબ્દૌ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- માસ, વર્ણ, બ્રાત્ર વાચી
નામો દ્વન્દ્વ સમાસનાં યથાક્રમે પુર્વમાં મૂકાય
માસ:- ફાલગુનસ્વ ચૈત્રસ્વ = ફાલગુનચૈત્રૌ =

श्रागण् अने चैत्र-अन्नेमां श्रागण् पुर्वे आवेछे.
वर्ण:- ब्राह्मणस्व क्षत्रियस्व=ब्राह्मणक्षत्रियौ=लो०
गण्णुनामां आक्षिण्ण पुर्वे आवे छे.

भ्रातृ - रामस्व कृष्णस्व= रामकृष्णौ (राम-अणदेव
अर्थ) મા છે માટે તે પુર્વે મૂકાય)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રથમોક્તપ્રાક ૩/૧/૧૪૮ થી પ્રાક
(૨) ધર્માર્થાદિપુ દ્વન્દ્વ ૩/૧/૧૫૯ થી દ્વન્દ્વ

❧ વિશેષ :- અનુ શબ્દના અલ્પથી એકમ
ને પૂર્વસૂત્રમાં હતું તે નિવૃત્ત થાય છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૦૧) મતૃતુલ્યસ્વરમ્ ૩/૧/૧૬૨
જે નામોમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સરખા સ્વર છે, એવા
નક્ષત્ર વાચી અને ઋતુવાચી નામો દ્વન્દ્વ સમાસમાં યથા-
ક્રમે પૂર્વમાં મૂકાય છે.

નક્ષત્ર:- ज्येष्ठा च मूलाच = ज्येष्ठामूले = ज्येष्ठा-

मूला नक्षत्र
ઋતુ:- ग्रीष्मश्च वर्षा च = ग्रीष्मवर्षा = ग्रीष्म पक्षी
વર્ષા આવે છે. [૧૯૬]

(૧૦૨) સજ્ઞયા સમાસે ૩/૧/૧૬૩ સમાસ માત્રમાં
સંખ્યાવાચી નામ પહેલું આવે. દ્વયોવા ત્રયોવા = દ્વિત્રાઃ
(પ્રમાણી... ૭/૩/૧૪૮ થી હ સમાસાન્તથશે હિત્યન્ત્ય
દેઃ ૨/૧/૧૧૪ થી અન્ય ૩ લોપ) [૧૯૭]

(૧૦૩) ધર્માર્થાદિપુદ્વન્દ્વે ૩/૧/૧૫૯ ધર્માર્થ વગેરે દ્વન્દ્વ
સમામવાળા શબ્દોમાં જે નામ પહેલું આવવા યોગ્ય
હોય તે વિદ્યે પહેલું આવે.

ધર્મસ્વ અર્થસ્વ - ધર્માર્થૌ પક્ષે અર્થધર્મૌ - ધર્મ
અને અર્થ

શબ્દસ્વ અર્થસ્વ-શબ્દાર્થૌ પક્ષે અર્થશબ્દૌ - શબ્દ અર્થ
૦ ધર્માર્થૌ, કામાર્થૌ, શબ્દાર્થૌ, આદ્યન્તૌ, અગ્નેદૌ,
ચન્દ્રાકૌ, સર્વિમંથુનિ, ગુણદ્વન્દ્વ વગેરે શબ્દો ધર્માદિ ગણના
સમજવા [૧૯૮]

[૫૨૧]

(૮૬) एकादश-पेडश-पोऽन्-पोढा पड्डा ૩/૨/૯૧

★ વૃત્તિ :- एते साधवः । पड्डन्ता यस्य षोडन् । पड्भिः
प्रकारैः इति षोढा, पड्डा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- एकादश (अगित्यार) षोडश
(सोण) षोडन् (छ दांत पाणे), षोढा, पड्डा (छ प्रकारे)
આ સમાસો નિપાતન કરાયા છે.

पोऽन् = पड् दन्ताः यस्य सः = पड् + दन्त =

વો (દ્વનો ડ નિપાત નથી) + દત્ (વચસિ...દત્
૭/૩/૧૫૧ થી દન્ત નો દત્), (તવર્ગચવર્ગ
૧/૩/૬૦ થી દ્વનો દ્ અને ઋદુદિત: ૧/૪/૭૦ થી
ન્ આગમ થતાં) - પોઢન્ થયું.

૦ પઙ્ખિ: પ્રકારૈ: - પોઢા પક્ષે પઙ્ખા
પપ્+ધા - પો+ધા (સજ્જયાયા ષા ૭/૨/૧૦૪ થી
યા), (તવર્ગચવર્ગ ૧/૩/૬૦ થી દ્) - પોઢા
પક્ષે ષપ્+ધા - (ધુટસ્તૃતીય: થી પઙ્+ધા - પઙ્
+ ઢા - પઙ્ખા

❧ વિશેષ :- ૦ “સ્પષ્ટ”

[૫૧૨]

(૮૭) દ્વિચ્ચષ્ટાનાં દ્વાત્રયોઽષ્ટાઃ પ્રાક્ શતાદનશીતિ
બહુવ્રીહૌ ૩/૨/૯૨

★ સુત્રપૃથો :- દ્વિચિ અષ્ટાનાં દ્વા ત્રયઃ અષ્ટાઃ પ્રાક્
શતાત્ અન્-અશીતિ બહુવ્રીહૌ

★ વૃત્ત :- શતાત્ પ્રાક્ સજ્જયાયા મુત્તપદે દ્વાદશીનાં
દ્વાદશ આદેશાઃ સ્યુઃ, ન ત્વચીતી, વહુવ્રીહિં વિષયે ચ ।
દ્વાદશ । ત્રયોવિંશતિઃ । અષ્ટાત્રિંશત્ । અનશીતિ બહુવ્રીહા
વિતિ કિમ્ ? દ્વિત્રાઃ દ્વચશીતિઃ

■ “ચત્વારિંશદાદૌ વા” ૩/૨/૯૩ । દ્વાચત્વારિંશત્,
દ્વિચત્વારિંશત્ । અન્યાદોન્તોઽર્થેવા । અન્યર્થઃ, અન્યાર્થઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- અશીતિ ઉત્તરપદ અને
અહુવ્રીહિ સમાસ ન હોય ત્યારે શત (સો) થી
પૂર્વ સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે દ્વિ ઇ
દ્વા- ત્રિ ઇ ત્રયસ્ અને અષ્ટ ઇ અષ્ટા રૂપ થાય છે.
૦ દ્વાભ્યામ્ અધિકા દશ - દ્વૌ ચ દશ ચ દ્વિ+દશ
= દ્વાદશ - ખાર

ત્રિભિઃ અધિકા વિંશતિ = ત્રિ+વિંશતિઃ = ત્રયસ્ +
વિંશતિઃ = ત્રયોવિંશતિઃ = ત્રેવીશ

૦ અષ્ટાભિઃ અધિકા ત્રિંશત્ = અષ્ટ+ત્રિંશત્ =
અષ્ટાત્રિંશત્ = આઠત્રીસ

૦ અનશીતિ કેમ ?

દ્વાભ્યામ્ અધિકા અશીતિઃ = દ્વચશીતિઃ = બ્યાસી
૦ બહુવ્રીહિ કેમ કહ્યું ?

દ્વૌ વા ત્રયોવા = દ્વિત્રાઃ = બે કે ત્રણ છે જેમાં તે
અહુવ્રીહિ સમાસ છે માટે બંનેમાં સૂત્ર ન લાગે

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વિચિ કેમ કહ્યું ?

પચ્ચદશ = પંદર અહીં દ્વિ-ત્રિ નથી.

૦ પ્રાક્ શતાત્ કેમ કહ્યું ?

દ્વિશતમ્ = બસો - અહીં ઉત્તરપદમાં શત છે.

■ શપ્વૃત્તિ :- (૧૦૪) ચત્વારિંશદાદૌવા ૩/૨/૯૩
ચત્વારિંશત્ વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે દ્વિ નો
દ્વા ત્રિ નો ત્રયસ્ અને અષ્ટ નો અષ્ટા વિદ્યે થાય
દ્વાભ્યામ્ અધિકા ચત્વારિંશત્ = દ્વિચત્વારિંશત્ પક્ષે દ્વાચત્વા
રિંશત્ = બેતાળીશ [૧૯૯]

(૧૦૫) અષ્ટાત્રીતૃતીયાદન્યાદ્દોઽર્થે ૩/૨/૧૧૯
અર્થ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો અને ષષ્ઠ્યન્ત કે તૃતીયાન્ત
ન હોયતો અન્ન શબ્દને છેડે દ્ પિદ્યે ઉમેરાય છે
અન્ન+અર્થઃ = અન્યાર્થ પક્ષે અન્યર્થ = બીજો અર્થ [૨૦૦]

[૫૧૩]

(૮૮) પરસ્પરાન્યેન્યોઽતરેતરસ્યામ્ સ્યાદેર્વાડપુંસિ
૩/૨/૧

★ સુત્રપૃથો :- પરસ્પર અન્યો-અન્યં અતરેતરસ્ય આમ્
સ્યાદેઃ વા અપુંસિ

★ વૃત્તિ :- એવામપુંસિ સ્યાદેરામ્ વા સ્યાત્ । રિત્રયો
કુલે વા પરસ્પરાં પરસ્પરં ભોજયતઃ । સ્ત્રીભિઃ કુલૈર્ત્રો પરસ્પરાં
પરસ્પરેણ ભોજયતે । પું સિતુ નરાઃ પરસ્પરં રચન્તિ । ત્રયોઽપ્યમી
ક્રિયવ્યવિહાર વિષયા એકત્વપુંસત્વવૃત્તયં એવ સૂત્ર નિર્દે-
શાત્ સાધવઃ

■ સનાસે ક્વચિત્સ્યાદીનામહુષ્ સ્યાત્ । “ન નામ્યેકસ્વરા
ત્વિત્યુત્તર પદેઽમઃ ૩/૨/૯ । હ્રીં સ્ત્રિયં વાત્માનમન્યતે
સ્ત્રીમન્યઃ, સ્ત્રિયમન્યઃ । “ઓજોઽઙ્ગઃ સદ્દોઽમ્મસતમસ્ત
પસઙ્કઃ “૩/૨/૯૨ । ઓજસાકૃતમ્ । “આત્મનઃ પૂરણે
૩/૨/૧૪ । આત્મના ચતુર્થઃ । “પરાઽઽત્મમ્યાં હેઃ
“૩/૨/૯૭ । પરસ્મૈવદમ્ આત્મનેવદમ્ । “અસત્ત્વેડ-સેઃ
“૩/૨/૧૦ । સ્તોકાન્મુક્તઃ “ષઙ્કયાઃ ક્ષેપે” ૩/૨/૩૩
ચૌરસ્ય કુલમ્ । “પુત્રે વા” ૩/૨/૩૯ । દાસ્યાઃ પુત્રઃ
દાસીપુત્રઃ । “પદ્યદ્ વાગ્ દિશો હર યુક્તે દપ્કે” ૩/૨/૩૩
પદ્યતો હરઃ । “અદસોઽકાજાદનગોઃ” ૩/૨/૩૨ । અમુસ્ય
પુત્રસ્યમાવ આમુષ્યપુત્રિકા । અમુષ્યાપત્યમ્-આમુષ્યાયણઃ ।
“દેવાનાં પ્રિયઃ “૩/૨/૩૪ । ઇત્યાદિ । “અદ્-વ્યઙ્ગના
ત્વત્તમ્યાં વહુલમ્ “૩/૨/૯૮ । અરણ્યેતિલકાઃ । યુષિષ્ઠિરઃ ।
“અમૂઢ્-મસ્તકાત્વાઙ્ગાદકામે “૩/૨/૨૨ કળ્પકાલઃ ।
ઉરસિલ્લમા । ક્વચિદ્વા મનસિજઃ મનોજઃ । સરસિજં
સંરાજમ્ । વાચસ્વત્યાદયો નિરાત્યાઃ । સમાસે ક્વચિત્ સંકાર
નકારયોઃ ષત્વળત્વે વક્તવ્યે-માતૃષ્યસા, પિતૃષ્યસા । નિષ્ણઃ ।

નિષ્ણાતઃ । નદીભ્ણઃ । “પુષ્કોડગ્રગે” ૨/૩/૩૨ પ્રસ્યેડન્યઃ ।
 “નિદુઃ” સુવેઃ સમસુતેઃ “૨/૩/૪૬ ા પ્રા નિપમઃ ।
 દુઃષમા । સુષમા । વિપમઃ । નિપૂતે । દુષૂતિઃ, સુપૂતેઃ
 વિપૂતેઃ । “ભ્રાતૃપુત્ર-કસ્કાદવા” ૨/૩/૧૪ એતે સાધવા ।
 “નિષ્પ્રાગ્રેડન્તઃ સ્વદિર કાશ્યાન્નિરેદુષ્કર્ષીયૂ ગમ્મો વનસ”
 ૨/૩/૬૬ નો ણ । નિર્વળમ । પ્રણમ । અગ્રેણમ ।
 અન્તર્વળમ । સ્વદિરવળમ । કાશ્યદળમ । આસ્રવળમ ।
 શરવળમ । રશુવળમ । પ્લશ્વવળમ । પીયૂત્રાવળમ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- પુલિંગ નિસાયના વિપવમાં
 પરસ્પર, અન્થોડન્ય અન્તરેતર ને લાગેલી તમામ
 સ્વાદિ વિભક્તિને બદલે વિકલ્પે આમ થાય છે.
 સ્ત્રિયૌ કુલે વા પરસ્પરાં, પરસ્પર મે જયતઃ = આ બે
 સ્ત્રિઓ અથવા આ બે કુળો પરસ્પર એક-
 બીજાને ખવડાવે છે.

૦ સ્ત્રિભિઃ કુલૈર્ વા પરસ્પરાં તત્કારેણ મૌજયતે =
 સ્ત્રિઓ વડે અથવા કુળો વડે એકબીજાને
 ખવડાવાય છે.

નોંધ :- પ્રથમ ઉદાહરણમાં અમ્ નો આમ્ કર્પી
 પછી ટા (ઇન્) નો આમ્ કર્પી તેજ રીતે ઓજસ
 મ્યામ્, મ્યસૂ, મિસૂ વગેરે બધી વિભક્તિનો આમ
 થાય છે.

૦ અપુંસિ કેમ કહ્યું ?

નણઃ પરસ્પરં પર્યમ્ભિ = પુરુષો પરસ્પર જુએછે.

૦ પરસ્પરઃ અન્થોડન્ય, હતરેતર ત્રણે શબ્દો ક્રિયા-
 વ્યતિહારના વિષયવાળા = અવયવનવાળા
 પુલિંગ છે તેથીજ સૂત્ર નિર્દેશથી નિધ્ય કર્યોછે

❧ વિશેષ :- ૦ પરસ્પર વગેરે ત્રણે શબ્દો
 સ્વભાવેજ એકવચનમાં વપરાય છે તેનો અર્થ પરસ્પર
 ક્રિયા કરવી છે.

૦ આ ત્રણે શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ પર, અન્થ, હતર છે.
 ક્રિયા વ્યતિહારમાં દ્વિત્વ થાય છે -

૦ આ ત્રણે સામાસિક શબ્દો છે-સમાન નહીં

૦ સૂત્રથી થતો ફેરફાર નિપાતન સમજવો

૦ ત્રણે શબ્દો સ્ત્રી કે નપુંસિંગે જ વપરાય છે.

૦ વિધાન સામર્થ્ય વડે અવગર્હિતમઃ સામ્ થી આમ્
 નો સામ્ થશે નહીં.

૦ હતરેતરસ્યામ નો પદ્યહે એ રીતે થઇ શકે હતરેતરસ્ય
 + આમ્ પક્ષે હતરેતરસ્ય + અમ્ માટે બન્ને વિકલ્પ
 થઇ શકે. દા.ત હતરેતરામ્ વિકલ્પે હતરેતરમ્

૦ વાપુસિ નો પદ્યહે એ રીતે થઇ શકે વાડપુંસિ
 નામતિ સિવાય અને વાડપુંસિ - વિકલ્પે નરખતિમાં
 તેમ સમજવું.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૦૬) ન નામ્યેકશ્વરાન્ સ્વિયુત્તર
 પદ્દેડમઃ ૩/૨/૯ નામ્યન્ત એકશ્વરવાળું જે પૂર્વપદ
 તેથી પર રહેલા અમ્ નો સ્વિત્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પર
 છતાં લોપ થતો નથી - આત્માન્ સ્ત્રીયમ્નયતે - સ્ત્રી+
 મન્ય - સ્ત્રીમન્ય - સ્ત્રીયમ્ન્યઃ - પોતાને સ્ત્રી માને છે.
 વાડમશસિ ૨/૧/૫૫ થી વિકલ્પે એ રૂપ થયા કર્તૃલ્લશ્
 ૫/૧/૧૧૭ થી સ્વિત્ [૨૦૧]

(૧૦૭) ઓજોડઞઃ સહોડમ્મસ્તમસ્તપસષ્ટઃ ૩/૨/૧૨
 આજસૂ, અજસૂ, સદસૂ, અમ્ભસૂ, તમસૂ, તપસૂ,
 શબ્દથી પર રહેલા ટા પ્રત્યયનો ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ
 થતો નથી ઓજસા+કૃતમ્=ઓજસાકૃતમ્ બળવડે કરેલું
 (કારકકૃતા ૩/૧/૬૮ થી સમાસ) [૨૦૨]

(૧૦૮) આત્મનઃ પૂરણે ૩/૨/૧૪ આત્મન્ શબ્દ થીપરરહે-
 લાં ટા નો પૂરણ પ્રત્યાન્ત રૂપ ઉત્તરપદહોયતો લોપ થતો
 નથી. આત્મના+ચતુર્થઃ=આત્મનાચતુર્થઃ = પોતા સહિત
 ચોથો. (સજ્ઞયાપૂરણેટ્ઠ્ ધી પૂરણ પ્રત્યાન્ત થયું) [૨૦૩]

(૧૦૯) પરાત્મમ્યાં હોઃ ૩/૨/૧૭ પર અને આત્મન્
 શબ્દથી પર રહેલાં હો નો ઉત્તરપદ પર છતાં સંજ્ઞાના
 વિષયમાં લોપ થતો નથી. પરસ્મૈ+વદમ્=પરસ્મૈવદમ્ એજ
 રીતે આત્મનેવદમ્ [૨૦૪]

(૧૧૦) અસત્ત્વે હસેઃ ૩/૨/૧૦ અસત્ત્વ અર્થમાં વિધાન
 કરાયેલ (સ્તોકાલ્પ... કરણે ૨/૨/૭૯) હસિ ઉત્તરપદ પર
 છતાં લોપ નથી. સ્તોકાદ્ + મુક્તઃ = સ્તોકાન્મુક્તઃ=
 શોડાથી છુટેલો. (ક્તેનાસત્ત્વે ૩/૧/૭૪ થી પંચમી તત્પુ.
 સમાસ થયો) (અસત્ત્વારા... હ્યમ ૨/૨/૧૨૦ થી પંચમી

[૨૦૫]

(૧૧૧) ષષ્ઠયાઃ ક્ષેપે ૩/૨/૩૦ નિન્દા અર્થવાળા
 ઉત્તરપદ પર છતાં પછીનો લોપ ન થાય. ચૌરસ્યકુલમ્
 = ચૌરસ્યકુલમ ચોરનું કુળ [૨૦૬]

(૧૧૨) પુત્રે વા ૩/૨/૩૧ પુત્ર રૂપ ઉત્તરપદ હોય તો
 નિન્દા જણતા છતાં પછીનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
 દાસ્યાઃ પુત્રઃ = દાસ્યાઃપુત્રઃ વિકલ્પે દાસીપુત્રઃ ખરેખર
 જો દાસીનો પુત્ર હોયતો આ સૂત્ર ન લાગે માત્ર નિન્દા
 હોય તોજ લાગે. [૨૦૭]

(૧૧૩) પશ્યદ્ વાગ્ વિશેષ હર યુક્તિ દળે ૩/૨/૩૨
 પશ્યત્, વાગ્ અને વિશ્વ શબ્દથી પર રહેલા પછીનો

અનુક્રમે હર, યુક્તિ, દણ્ડ ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થતો નથી. વ્યવતઃ + હરઃ = વ્યવતોહરઃ = દેખતાં હરી જનારો - સોની [૨૦૮]

★ અદસોઽકઞ્ચાયનગોઃ ૩/૨/૩૩ અદસ્ શબ્દથી પર રહેલ પછીનો અકઞ્ચ વિષય + ઉત્તરપદ અને આયનળ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થતો નથી. અમુષ્ય પુત્રસ્ય ભાવઃ = આમુષ્યપુત્રિકા = આના પુત્રનો ભાવ ભાવ-અર્થ માં પુત્રને ચૌરાદેઃ ૭/૧/૭૩ થી અકઞ્ચ પ્રત્યય અને ઇચ્છાપુસો...રે ૨/૪/૧૦૭ થી સ્ત્રીલિંગે અ નો ઇ થયે ૦ અમુષ્ય અપત્યમ્ ઇતિ અમુષ્ય + આયનળ = આમુષ્યાયનઃ = આનો પુત્ર (નઙાદિભ્યઃ ૬/૧/૫૩ થી આયનળ (જુઓ સૂત્ર : ૫૩૩)

(૧૧૪) દેવાનાં પ્રિયઃ ૩/૨/૩૪ આ નામમાં પછી વિભક્તિનો લોપ થાય નહીં. દેવાનામ્+પ્રિયઃ=દેવાનાંપ્રિયઃ = દેવાને પ્રિય = આ નિપાતન સમાસ છે [૨૦૯]

(૧૧૫) અદ્ વ્યઙ્ગજનાન્ સપ્તમ્યા બહુલમ્ ૩/૨/૧૮ અ દારાન્ત અને વ્યઙ્ગજનાન્ત નામને લાગેલી સપ્તમીનો બહુલમ્ લોપ થતો નથી. અરણ્યે તિલકાઃ=અરણ્યેતિલકાઃ = જંગલી તલના ઝાડનું નામ યુધિષ્ઠીરઃ=યુધિષ્ઠિરઃ = યુધિષ્ઠિર બહુલમ્ અધિશરથી- ક્વચિત્ વિમાપા=ત્વચિ સાર= ત્વક્ સારઃ = વાંસડો. ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિ જલકુક્કુટ =જલ કુકડો [૨૧૦]

(૧૧૬) અમૂર્ધમસ્તકાત્ સ્વાઙ્ગાદકામે ૩/૨/૨૨ મુર્ધન્ અને મસ્તક વર્ગિત અ દારાન્ત અને વ્યઙ્ગજનાન્ત સ્વાઙ્ગવાચક નામ થી પર રહેલ સપ્તમીનો કામ વર્ગિત ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થતો નથી. કળે કાલઃ દસ્ય સઃ = કળેકાલઃ = મહાદેવ ઊરસિલોમાનિ યસ્ય સઃ = ઊરસિ લોમા = છાતી પર વાળ છે તે. બહુલમ્ અધિશરથી કરકમલમ્, મલરોગઃ વગેરે થાય.

[૨૧૧]

(૧૧૭) વાચસ્પતિ વાસ્તોસ્પતિ-દિવસ્પતિ-દિવોદાસમ્ ૩/૨/૩૬ પછી વિભક્તિ ના લોપ વગરના નિપાતન દરાયા છે. [૧૧૩]

(૧૧૮) વર્ષ-ક્ષર-વરા-ડપ્-સરઃ શરોરો-મનસો-જે ૩/૨/૨૬ વર્ષ, ક્ષર, વર, અપ્, સરસ્, શર, ઊરસ્ અને મનસ્ પછી આવેલા ઉત્તરપદમાં જ હોયતો સપ્તમીનો લોપ વિદ્યપે થાય છે.

મનસિ + જઃ = મનસિજઃ પક્ષે મનોજઃ = હામદેવ

સરસિ+જઃ=સરસિજમ્ પક્ષે સરોજમ્ = હમળ [૨૧૩]

સમાસમાં કોઈ સ્થાને નસ્વ-સત્વ નુ ન્ત્વ-પ્ત્વ થાય છે. (૧૧૯) માતૃ-પિતૃ સ્વસુઃ ૨/૩/૧૮ માતૃ, પિતૃ શબ્દથી પર સ્વસુ ના સ દારનો સમાસમાં પૂ દાર થાય છે. જેમકે પિતૃવ્રસા = કષ્ટ (પછી સમાસ) [૨૧૪]

(૧૨૦) નિનઘ્ઞાઃ સ્નાતેઃ કૌશલે ૨/૩/૨૦ નિ ઉપસર્ગ અને નદી શબ્દથી પર રહેલા સ્ના ધાતુના સ દાર નો નિપુણતા અર્થમાં અને સમાસ વિષયમાં જ થાય છે. નિતરાં સ્નાતિ = નિષ્ણાતઃ = નિપુણ નિસ્નાતિ = નિષ્ણઃ = નિપુણ (સ્થા પા...કઃ ૫/૧/૧૪૨ થી ક પ્રત્યય)

નચાંસ્નાતિ - નદી+સ્ના+ક=નદીષ્ણઃ - તરવૈયો [૨૧૫]

(૧૨૧) પ્રષ્ઠોઽગ્રમે ૨/૩/૩૨ પ્ર ઉપસર્ગ થી પર રહેલ સ્થ ના સ્ દારને પૂ દાર નિપાતન દરાય છે. જે અગ્ર-ગામી અર્થ હોયતો. પ્રતિષ્ઠીતે - પ્ર + સ્થ = પ્રષ્ઠઃ (ઉપસર્ગાદાતો હઃ ૫/૧/૫૬ થી હ) પ્રષ્ઠોઽગ્રગામી-પ્રષ્ઠો-ગ્રમઃ (અગ્ર + ગમ્ + ડ) [૨૧૬]

(૧૨૨) નિર્દુઃ સુવેઃ સમસૂતેઃ ૨/૩/૫૬ નિર્, દુર, સુ, વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા સમ અને સૂતે શબ્દના સ્ નો પૂ થાય છે

નિર્ગતા સમાન્ - નિર્ + સમ્ - નિઃ ષમ્ - સમતા વગરનું (પ્રાતઃગરિ... ૩/૧/૪૭ થી પંચમી) એજ રીતે દુઃ ષમા - ક્ષણ, સુષમા - સરખું, વિષમઃ - વસખું.

નિર્ + સૂતિ - નિ પૂતે - નિરંતર પ્રસવવાળી

દુર + સતિ - દુઃ ષ્તિ - ખરાબ પ્રસવવાળી

(૩ કિં શિત્વ...અર્થો ૫/૧/૧૩૮ થી ઇ લાગ્યો છે.) [૨૧૭]

(૧૨૩) બ્રાતુષ્પુત્ર કસ્કાદયઃ ૨/૩/૧૪ આ શબ્દો નિપાતન દરાયા છે. બ્રાતુષ્પુત્રઃ - ભત્રીજો

પરમયજુષ્પાત્રમ્ - યજ્ઞનું ઉત્તમ પાત્ર

કસ્કઃ - કોણ-કોણ સર્પિષઃ કુણ્ડિકા - ઘીની કુંડી અહીં જે સમાસો નિપાતન થયા છે તેમાં અ વણ્ સિવાયના સ્વર પછીના સ્ નો પૂ અને અ વણ્ પછી સ્ થાય છે. [૨૧૮]

(૧૨૪) નિષ્પ્રાઽગ્રોઽન્તઃ - સ્વદિર-કાર્શ્યાન્ન-શરેશ્ચુ-પ્લક્ષ-પીયુષ્કાશ્ચો વનસ્ય ૨/૩/૬૬ નિર્, પ્ર, અગ્રો, અન્તર, સ્વદિર, કાર્શ્વ, આમ્ર, શર, શ્ચુ, પ્લક્ષ, પીયુષ્કા પછી આવેલા વન ના ન નો નૂ થાય છે નિર્+વનમ્-નિર્વળમ્ - નિર્કૃષ્ટ વન, પ્રવળમ્-પ્રકૃષ્ટ વન, અગ્રેવળમ્=વનનો અગ્રભાગ અન્તર્વળમ્ વનની અન્તર, સ્વદિરવળમ્ - ખેતુ વન, કાર્શ્વવળમ્-સાગનું વન વગેરે. [૨૧૯]

[૫૨૪]

(૮૯) દ્વિ ત્રિ સ્વરૌષધિવૃક્ષેભ્યો નવા ઽ નિરિકાદિભ્યઃ
૨/૩/૬૭

★ સુત્રપૃથઃ :- દ્વિ ત્રિ સ્વર ઔષધિ વૃક્ષેભ્યો નવા
અન - ઇરિકા દિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :- દ્વિ સ્વરેભ્યઃ ત્રિ સ્વરેભ્યશ્ચ ઇરિકાદિ
વર્જેભ્ય ઔષધિ વૃક્ષવાચિભ્યઃ પરસ્ય વનસ્ય નસ્ય ણો વા
સ્યાત્ । દુર્વાવળમ્ દુર્વાવળનમ્ નીવારવળમ્, નીવારવનમ્, ।
શિમ્બવળમ્, શિમ્બવનમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- બે અને ત્રણ સ્વરવાળા
અને ઇરિકા વગેરે વર્જિત ઔષધિવાચી અને
વૃક્ષવાચી શબ્દથી પર રહેલ વન શબ્દના ન
કારનો વિકલ્પે જ કાર થાય છે.

દ્વિસ્વરૌષધિઃ દુર્વા+વનમ્ - દુર્વાવળમ્ પક્ષે દુર્વાવનમ્
ત્રિસ્વરૌષધિઃ નીવાર+વનમ્ નીવારવળમ્ પક્ષે નીવાર-
વનમ્ - જંગલી થાખાનું વન

દ્વિસ્વરવૃક્ષઃ શિમ્બ+વનમ્-શિમ્બવળમ્ પક્ષે શિમ્બવનમ્-
સરગવાનું વન.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નિખ્રાડગ્રે ઽન્તઃ...વનસ્ય
૨/૩/૬૬ થી વન

(૨) સ્તૂર્વર્ણાન્તિ લ વચ્ચે વર્ગશ્ચા ઽન્તરે ૨/૩/૬૩ થી
ન નોળ

❧ વિશેષ :- ૦ અનિરિકા કેમ કહ્યું ?
ન નોળ ન થાય. ઇરિકા વનમ્ - વિશેષ પ્રકારની ઔષધિ
૦ દ્વિ ત્રિ સ્વર કેમ કહ્યું ?

દેવદાર વનમ્ - અહીં ચાર સ્વર છે.

૦ વૃક્ષેભ્યઃ કેમ કહ્યું ?

પિતૃવનમ્ = પિતૃવનમ્ - શમશાન

૦ * ઇરિકા ગણુ :- ઇરિકા, ગિરિકા, તિમિર, ચીરિકા,
ક્ષીર, હરિ, કર્મીર આ સાત ઇરિકાદિ આકૃતિગણુ છે.
ઇરિકાદિ ના વિશેષ વર્ણનથી દુવનમ્ વૃક્ષવનમ્ માં પણ
ન નોળ ન થયો.

❧ શયવૃત્તિ :- (૧૨૫) ગિરિનદ્યાદીનામ્ ૨/૩/૩૮
ગિરિ, નદી વગેરે શબ્દો નિપાતન કરાય છે. જેમાં વિક-
લ્પે ન નોળુ થાયછે. ગિરિ નદી પક્ષે ગિરિનદી = પહાડી
નદી. - ગિરિનદી, ગિરિનલ, ગિરિનદ્ધ, ગિરિનિતમ્બ, વક્ત્રનદી
વગેરે. [૨૨૦]

* હૈમ પ્રકાશ પુર્વાર્ષ બા. ૧, પૃ. ૩૨૩

(૧૨૬) પાનસ્ય ભાવકણે ૨/૩/૬૮ પૂર્વપદના ૨, પૂ.
ઋ વર્ણુથી પર ભાવ અને કરણ અર્થમાં બનેલા પાન
શબ્દના ન નો વિકલ્પે જ થાયછે. ક્ષીરસ્ય પાનમ્ =
ક્ષીરપાનમ્ પક્ષે ક્ષીરપાણમ્ = દુધ પીવું તે. [૨૨૧]

(૧૨૭) વોત્તર પદાન્ત-ન-સ્યાદેરયુવ-પક્વાહ્નઃ ૨/૩/૭૫
પૂર્વપદમાં રહેલા ૨, પૂ., ઋ વર્ણુ પછી ઉત્તરપદ ને
હોડે આવેલા ન નો, આગમ ન નો અને સ્યાદિ વિભક્તિ
ના ન નોળુ વિકલ્પે થાયછે. બે યુવન્, પક્વ, અહન્
ને ન ન હોયતો.

ગ્રીહિવાપિણી પક્ષે ગ્રીહિવાપિનૌ=ચોખા વાવનાર. [૨૨૨]

(૧૨૮) ગ્રામાગ્રાગ્નિયઃ ૨/૩/૭૧ ગ્રામ અને અગ્ર શબ્દથી
પર ની ના ન નોળુ થાયછે.

ગ્રામનયતિ = ગ્રામણીઃ = મુખી.

અગ્રેનયતિ = અગ્રણીઃ = આગેવાન.

[૨૨૩]

[૫૧૫]

(૯૦) પૃષોદરાદયઃ ૩/૨/૧૫૫

★ સુત્રપૃથઃ :- પૃષોદર-આદયઃ

★ વૃત્તિ :- સાધવઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પૃષોદર વગેરે શબ્દો સમાસ
થી નિપાતન કરાયા છે. જેમકે :-

પૃષન્ ઉદરંયસ્ય સઃ = પૃષોદરઃ - જેનું પેટ બિંદુરૂપ
છે તેવો તે (ત્ કારનો લોપ થયો તે નિપાતન
થી બાણવો)

❧ વિશેષ :- ૦ પૃષોદરાદયઃ ગણુ * 1-2 જુઓ
(નોંધ :- માત્ર એક અર્થ આપેલ છે-વિશેષ માટે ન્યાસ
બેવો)

પૃષોદર - બિંદુરૂપ પેટ છે જેનું તે, જીમૂત - મેધ
વલાહક - વાદળું, આદયઃ, - પૈસાવાળો, દુઢાસઃ -
દુઢ નોકર, દુઢાસઃ - કુટિલ, દૂઢમ - જલ્દી ન ઠગી
શકાય તેવો, દૂઢય - ખરાબ વિચાર કરનારો, મયૂરઃ
મેર, મહિષઃ - પાડો, વિશાચઃ - રાક્ષસ, શ્મશાનમ્
- શમશાન, વૃત્તી - બોલતા બોલતા જેમાં બેસે તે
ઋષિઓનું સાસન, ઉદૂલલમ્ - ખાણીઓ, દિવૌક્સ-

* ૧ બૃહદ્વૃત્તિ - ન્યાસાદિ સહિત - પૃ. ૧૪૨ થી

૧૪૮ સુત્ર ૩/૨/૧૫૫ - વિશદ્ યચ્ચાં

* ૨ લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તરે બા. ૧, પૃ. ૪૮૬ થી ૪૮૮
ભાષાન્તરે યુક્ત યચ્ચાં

દેવો, અશ્વત્થ - યોધિક્ષ કવિત્થ - કોડીતુંઝાડ, દવિત્થઃ
 - સમુદ્રમાં રહેનાર, મહિત્થઃ - પૃથ્વીમાં રહેનાર, મુસલમ્
 - સામેલું, ડલકઃ - ધુતડ, મેલ્લ - ઠંદોરો, કુજ્જર
 - હાથી, આશીવેષઃ - જેતું વિષ જલદએ તે, વલીવદઃ -
 ખળદ, મનિષા - બુદ્ધિવાળો પુરુષ, વિઙ્ગલ - પિત્તાડો
 મૃગાલઃ - ઠમળનો ફાંડો, સુગાલઃ - શિયાળ, પુરોહાશઃ

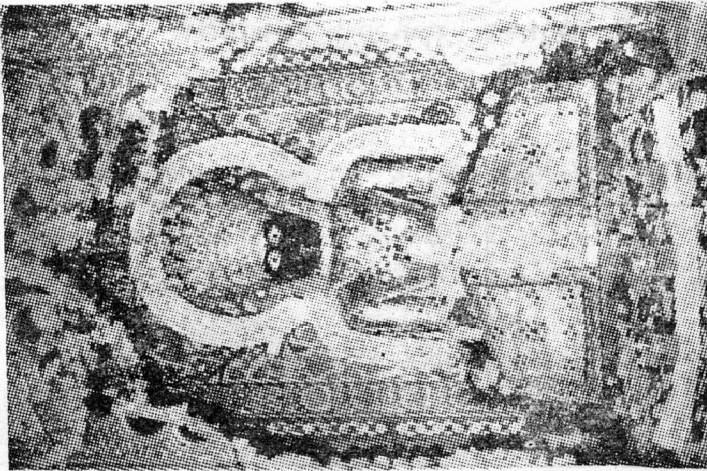
- નેવૈધ, વહવા - ઘોડી, શકન્ધુઃ વનરૂપિન કે દેવતા
 વિશેષ, કર્કન્ધુઃ ઘોરડીતુંઝાડ, કુલયા - અસતિ સ્ત્રી,
 અવટઃ - ખાડો, સિંહઃ - સિંહ, કુક્કલાસઃ - ઠાકીડો,
 ભ્રમરઃ - ભમરો - આ અને આવા ધણાં શબ્દો
 પૃષ્ઠોદરાદિ ગણમાં સમાવિષ્ટ છે.

[૫૧૬]

પૂ. મહોપાધ્યય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના -
 સમાસ પ્રકરણનો.....

દેવસુર તપાગચ્છ સમાચારી સંરક્ષક પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય દેવ શ્રી આનંદ-
 સાગરસૂરીજીના સમુદાયના નિરૂપૃહી પંન્યાસ પૂ. સુશીલ સાગરજીના સુશિષ્ય
 પ્રાચીન અને આગમિક સાહિત્ય વાંચનપ્રેમી પૂ. સુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.
 ના શિષ્ય મુનિ દીપરત્ન સાગર (M Com. Med) એ કરેલ અનુવાદ તથા સસંહર્ષ
 વિવરણ સમાપ્ત

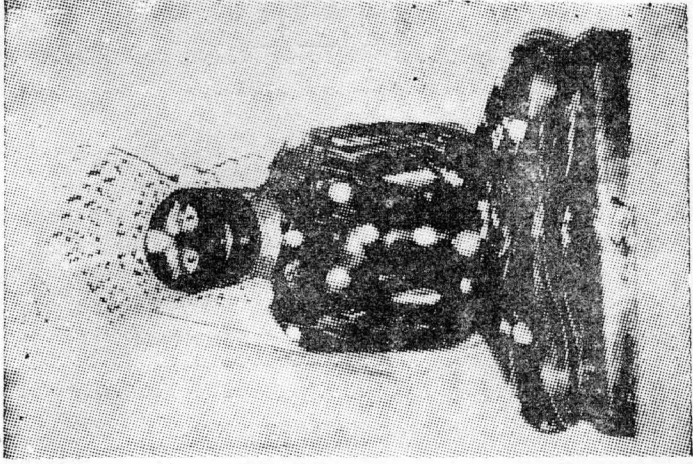
શ્રી તેતિનાથ ભગવાન

કૃષ્ણ ખલભદ્ર પૂજીત કસોડીના પ્રતિમાજી
(જે દહિરાસરજીવં આરજીં ચોડિં થવું નથી
અને શિખર થવું નથી.)

શ્રી તેતિનાથ ભગવાન

અમનગરના શેઠના દહિરાસરજીના
જૂના મૂળનાથકજી
(હાલ અરિહંત રૂપે ઉપર બિરાજમાન
કરી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે)

આલ અક્ષયારી પ્રભુના દર્શન પૂર્વક અલ્યાસ કરતાં અલ્યાસી-અલ્યાસક નિર્ભલ બ્રહ્મવર્થપાળી પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામે એ શૃલેખા

॥ અર્હમ્ ॥

૦ તદ્વિત પ્રકરણ ૦

નામને લાગતા પ્રત્યયો અંગે આ પ્રકરણ છે તદ્વિત્ - તત્-હિત્ - વિવિધ પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક શબ્દોની સાધના માટે તે - તે નામોને હિતરૂપ એવા જે-જે પ્રત્યયો લાગે - તે નામ પરથી જ બનતાં તદ્વિતના સ્વતંત્ર નામરૂપ પ્રયોગો આ પ્રકરણમાં દર્શાવેલ છે. આ તદ્વિત પ્રકરણ સિદ્ધહૃદય શબ્દાનુશાસનમાં અધ્યાય: ૬ અને અધ્યાય: ૭માં લગભગ ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦ સૂત્રોમાં રજૂ થયેલ છે. જેનો અત્રે સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરવાનો છે.

તદ્વિત પ્રકરણ

(૧) તદ્વિતોડનાદિ: ૬/૧/૧

★ સુત્રપૃથઃ :- તદ્વિત: અણ-આદિ:

★ વૃત્તિ :- વક્ષ્યમાણા: પ્રત્યાસ્તદ્વિ સજ્ઞા: સ્યુ ।

■ “વાચ્યાન્” ૬/૧/૧૧ “પ્રાગ્જિનાદગ્” ૬/૧/૧૩ ।
સ્ત્યાચ્ચધિકૃતમ્ । ઉપગોરપત્યમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કહેવાતા આ તદ્વિત પ્રકરણ
માં અગ્ વગેરે જે પ્રત્યયો છે તે તદ્વિત સંજ્ઞક
સમજવા.

❧ વિશેષ :- ૦ વક્ષ્યમાણા: એ લવિષ્યન્તિ
આત્મને ક્રદન્ત છે. વચ્+ઇ+મ્ + આનશ્ચ
અણ:-ઉપગો: અત્યં પુમાન્ = ઉપગુ+અગ્=ઔમગ્=

ઉપગુ નામના માણસનો પુત્ર.

(આ ઉદાહરણી લાત એવા સૂત્ર સુ (૧) ચાલુ છે)

૦ તદ્વિત પ્રદેશા: * ઋતોસ્તદ્વેતે ૧/૨/૨૬

વગેરે તદ્વિત નો પ્રદેશ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧) વાડડચાર્ ૬/૧/૧૨ સૂત્રમાં
આવેત્ર વા અને આચાર્ પદ અધિકાર રૂપ છે. “વા”
હવે પછી કહેવાતા પ્રત્યયો વિકલ્પરૂપે નચુતા. એટલે
કે પ્રત્યય ન લાગે તો સમાસ થાય અને વાક્ય પણ
રહે. “પ્રાગ્ચાર્” જે શબ્દનો નિર્દેશ સૂત્રની આદિમાં
હોય તેને પ્રત્યય લગાડવો. [૨૨૩]

(૨) પ્રાગ્જિનાદગ્ ૬/૧/૧૩ આ સ્થાપના પ્રથમ પાદ
થી તૃતીય પાદ સુધી (૬/૧/૧ થી ૬/૪/૨) સુધી
જે-જે અર્થોનાં પ્રત્યયોનું વિધાન કર્યું છે તે દરેકમાં
વિકલ્પે અગ્ પ્રત્યય લગાડવો. [૨૨૫]

૦ શેષવૃત્તિના અન્તે સૂત્રો અધિકાર સૂત્રો છે ૦

[૫૧૭]

અપત્ય — અધિકાર

(૨) હસોડપત્યે ૬/૧/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- હસ: અત્યે

★ વૃત્તિ :- વ્રઠવન્તન્નામ્નોડપત્યેડવેયવાવિહિતમગાદય:
સ્યુ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વ્રઠવન્ત નામ પછી અત્ય

* બૃહદ્વૃત્તિ ભા. ૨, પૃ. ૧

(સંતાન) અર્થમાં ‘જેમ કહ્યા તેમ’ અણ વગેરે
પ્રત્યયો થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- અણાદય (અણ વગેરે) અનુવર્તે છે *

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્ર: ૧ ના ઉદાહરણ મુજબ
:- ઉપગો: અત્યમ્ -- ઉપગો: એ વળી છે. તેથી આ
સૂત્રથી અણ લાગશે. ઉપગુ + અણ
૦ આ સૂત્ર દેવીત: ૬/૩/૩૨ નું બાધક સૂત્ર છે તેથી
જ અત્ય વિવક્ષાનાં રૂપ થતો નથી.

૦ તસ્વેદમ્ ૬/૩/૧૬૦ થી અણાદિ સિદ્ધ હોવા છતાં
આત્ય વિવક્ષામાં અપમાદ માટે આ સૂત્ર બતાવેલ છે.

૦ અત્ય માં લિંગ વિવક્ષા નથી માટે આ સૂત્ર સ્ત્રિ-
લિંગે પણ લાગી શકે.

૦ યથામિહિતમ્ એટલે શું ?

પ્રાગ્જિનાગ્ ૬/૧/૧૩ સૂત્રથી આરંભીને જે પ્રત્યયો કહે-
વાય તે અપત્ય અર્થમાં થાય છે.

[૫૧૮]

(૩) આચાર્ ૬/૧/૨૮

★ વૃત્તિ :- આચાર્ — યત્નનું સ્વરૂપ અત્યાર્વપ્રત્યય:
સ્યુ: । (“અત્યાર્” એટલે વિમલકેતુકે) ઉપગુ અગ્ એટલે
સ્થિતે: , જ કરો વૃદ્ધ્યર્થ :-

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પરમ પ્રકૃતિથી જ અત્ય
અર્થવાળા પ્રત્યયો થાય છે. (અત્યાર્) સૂત્રથી
વિમલકેતુ લેખ થાય છે તેથી) ઉપગુ + હસ
+ અગ્ એ સ્થિતિમાં હસ નો લેખ થતાં ઉપગુ
+ અગ્ રહેશે. અને અગ્ માં જ કાર વૃદ્ધિને
માટે છે

❧ વિશેષ :- ૦ પરમપ્રકૃતિ :- પૌત્ર વગેરે
અપત્ય બધાં પૂર્વજોની પરમપ્રકૃતિથી પારિવારિક સંબંધ
થી જ અત્યમ્ (સંતાન) થાય છે. તેથી તે તે સમ્બન્ધ
વિવક્ષામાં અનન્તર વૃદ્ધ — પુત્ર વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

— સંક્ષેપમાં — પરમપ્રકૃતિ એટલે મૂળપુરુષ —
ત્યાંથી પારિવારિક સમ્બન્ધ શરૂ થયો ગણાય — પ્રત્યય
તે મૂળ પુરુષ ને જ લાગે. આપણા આ ઉદાહરણમાં મૂળ

* મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨, પૃ. ૨૬૪

અપવાદ છે.

[429]

(११) यवः पदान्तात्प्र गैशौत् ७/४/५

★ सुत्रपृथः :- खः पदान्तात् प्राग् ऐत् औत्

★ वृत्ति :- ङिति तद्धिते परे यौ यौ पदान्तौ ताम्बां
 प्रागैदौतौ स्याताम् । यकाराद्विश्लेषेतस्य वकारस्यैकारागमः
 नैवासकिः

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ચિત્ , ણિત તદ્વિત પ્રત્યયો
લાગ્યા હોય ત્યારે જે પદાન્ત યૂ અંને વૂ
તેની પહેલા અનુક્રમે જે અંને ઔ આગમ
થાયછે. (જે શબ્દોમાં ઙ વર્ણ - ઙ વર્ણમાં
વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે ઙ વર્ણ ઙ વર્ણના
સ્થાનમાં થયેલ યૂ અંને વૂ માં)

- य कार विश्लेषित एवा व कारनो ऐ आगम
 नेमके :- व्यासस्य अपत्यम् = व्यास + इञ् =
 (सूत्रः ६ थी कू आगम) = व्यास + क + इञ्
 = (आ सूत्रथी) नैयासकिः = व्यासनो पुत्र.

★ अनुवृत्ति :- (१) वृद्धिः स्वरेणादेर्जिति तद्धिते
७/४/१ थी जिति तद्धिते

❧ વિશેષ :- ૦ વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોતે (નિત્ય ત્વાત્) સર્વત્ર એત્ - ઔત્ થાયછે દા.ત. સુઅશ્વ+અણ્ = સૌવશ્વઃ અહીં સુ ના સૌ ની પ્રાપ્તિ હતીજ

0 ਧਵ: ਫੇਮ ਫਲੇਯੁ ?

सुपर्ण्याः अपत्यं=सुपण्+एयण् (इ. ग्रा. मु. इ. ... ६/१/७० यी
एयण्) = सौपर्णेयः अक्षीं ख नथी.

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

नैयायिकः = न्यायं अदिते (न्यायादे... ६/२/११७ थी
इकण्) न्याय + इकण् - आ सूत्र^{११}। न् + ऐ + याय
+ इक = नैयायिकः

सौवश्वः = स्वस्थ अपत्यं = स्वश्व + अण् = सू +
 औ + वश्व + अ = सौ + वश्व् + अ + सौवश्वः

[420]

(१२) पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्द्रान्तरेऽञ् ६/१/३६

★ सूत्रपृथः :- पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननादः अनन्तरे अग्र

★ वृत्ति :- एभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात् । पौनर्भवः ।

पौत्रः । दोहित्रः । ननान्द्रः । पौत्री ।

स्व वृत्त्यर्थः :- पुनर्भू, दुहितृ, पुत्र. ननान्द

આ શબ્દોને અનન્તર અપત્ય (પહેલું સંતાન)
અર્થમાં અજૂ થાયછે. જેમકે :-

0 पुनर्भुवः अनन्तरापत्यम् = पुनर्भू + अक् = पौनर्भवः
= पुनर्भूना प्रथम पुत्र. अ-ज-री-ते

० पुत्रस्य अनन्तरापत्यम्=पुत्र+अञ्=पौत्रः = पौत्र.

० दुहितुः अनन्तरापत्यम् = दुहितृ + अञ् = दोहित्रः
= दोहित्र.

0 ननान्दुः अनन्तरापत्यम् = ननान्द = अन् = ननान्द्रः
= ननु हने। पुत्र.

0 पौत्र - (स्त्रियाम्) = पौत्री (अणञ्जे...टिताम्
२/४/१० थी डी)

❧ विशेष :- ० अनन्तर केम क्यु ?

0 वृद्धापत्यं भा अज्जु थतो नथी. गगदि... यज्ज ६/१/४२
थी यज्ज थशे

આ સૂત્ર ઉત્તરમુત્રોત્તી અનુવૃત્તિ માટે છે કેમકે

યઅજો...વર્ણક/૧/૧૨૬ માં અજ્ઞો અહુલમ લોપ થાયછે.

[426]

(१३) बिदादे बुद्धो ६/१/४१ *

★ सुत्र पृथः :- बिद - आदेः वृद्धे

★ वृत्ति :- बृद्धोऽपत्ये विदादेरञ् ।

बहुत्वे चास्त्रियामस्य लुप् ।

स्व प्रत्यય :- विद वगरे शब्दाने वृद्ध
अप्रत्यय अर्थमां अङ् प्रत्यय थायछे.

★ अग्र.त :- पुनर्भू'पुत्रदुहितृ ननान्दुः अनन्तरे अञ्ज
१/१/३६ थी अञ्ज

❧ विशेष :- ० वृद्धापत्य केम क्षय ?

विदुःस्थापत्यमनन्तरं = वैदिः (ब्राह्मदिभ्यः ५/१/३२ यी
इञ् थये।)

० बिदादि गणः :- बिद, उव, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कीलात, कीदर्म, विश्वानर, ऋष्टिपेण, ऋतभाग हयश्च, प्रियक, पियक, अपस्तम्भ, कुवाचर, कूवाचर, शरदत्, शुनक, घेनु, घेनुशब्द, अश्व, शङ्ख, गोपवन, शिशु, विन्दु, ताजम, अश्ववातान, श्यामाक, श्यामाकम्, श्यापण, हरित, किन्दास, वस्यस्क, अकलुश, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्टिर,

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ● ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

* ત્રિદાદેઃ - મધ્યમવૃત્તિ માં બ ને બદલે વ છે

विदादेः आङीना अन्थोमां विदादेः ७४७

ગવિષ્ઠિલ, નિષાદ, શબર, મઠર, સુદાકુ, પૃદાકુ —

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૪) યજ્ઞોઽશ્યાપર્ણાન્ત-ગોપચનાદેઃ
૬/૧/૧૨૬ વિદાદિ ગણમાં આવેલા ગોપચન થી રૂપાર્ણ
સુધીના નામ સિવાય બહુગોત્રાર્થક અર્થમાં લાગેલા
ચજ્ઞ અને અજ્ઞ પ્રત્યયવાળા નામોને લાગેલા પ્રત્યયનો
સ્ત્રીલિંગ સિવાયના અપત્ય અર્થમાં લોપ થાયછે.
(ઉદાહરણ માટે સૂત્ર: ૧૪) [૨૨૭]

[૫૨૯]

(૧૪) પૌત્રાદિ વૃદ્ધમ્ ૬/૧/૨

★ **વૃત્ત :-** પરમ પ્રકૃતેર્થૃત્ પૌત્રાદ્યત્યં તદ્વૃદ્ધં સ્યાત્ ।
વિદસ્ય વૃદ્ધમત્યં વૈદઃ । ઔર્વઃ ।

■ **વૃત્યર્થ :-** પરમ પ્રકૃતિથી કૃષ્ણનો જે
વૃદ્ધ પુરૂષ તેના જે પૌત્ર વગેરે અપત્ય (સંતાન)
તેની વૃદ્ધ સંજ્ઞા સમજવી જેમકે :-

વૈદઃ :- વિદસ્ય વૃદ્ધમત્યં = વિદ + અજ્ઞ = વૈદઃ
(વિદાદે વૃદ્ધે ૬/૧/૪૧ થી અજ્ઞ) = પિત્રનો પૌત્ર
[વૈદઃ વૈદૌ વિદઃ - બ.વ. માં અજ્ઞ નો લોપ
થાયછે. યજ્ઞોઽશ્યાપર્ણાન્તે ૬/૧/૧૨૬ થી તેથી વૃદ્ધ
ન થતા વિદ જ રહેશે]

૦ ઔર્વઃ :- ઉર્વસ્ય વૃદ્ધમત્યમ્ = ઉર્વ + અજ્ઞ

■ **વિશેષ :-** ૦ પૌત્રાદિ વૃદ્ધમ્ કેમ કહ્યું ?
અનન્તર અપત્ય અર્થમાં રૂપ પ્રત્યય થાયછે જેમકે
ગર્ગિઃ, વાત્સિઃ (અત રૂપ ૬/૧/૪૧)

[૫૩૦]

(૧૫) ગર્ગાદેર્ગજ્ઞ ૬/૧/૪૨

★ **સૂત્રપૃથઃ :-** ગર્ગ-આદેઃ રજ્ઞ

★ **વૃત્તિ :-** વૈદ્ધે । ગર્ગ્યઃ

■ **વૃત્યર્થ :-** ષષ્ઠ્યન્ત એવા ગર્ગ વગેરે
શબ્દોને “વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં” રજ્ઞ થાયછે
ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ = ગર્ગ + ચજ્ઞ = ગર્ગ્યઃ =
ગર્ગના પુત્ર.

★ **અનુવૃત્તિ :-** વિદાદે વૃદ્ધે ૬/૧/૪૧ થી વૃદ્ધે

■ **વિશેષ :-** ૦ અસ્થની સામાન્ય વિવક્ષા
માં હસોઽપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અપત્યે.

૦ ગર્ગાદિ ગણ :- ગર્ગ, વસ્સ, વાજ, અજા સંકૃતિ,
વ્યાધ્રપાદ, વિદમ્હત્, પિતૃવધ્, પ્રાચ્ન યોગ, પુલસ્તિ રેમ,
શઙ્ગ, શદ, ધૂમ, અવટ, નમસ, નમસ, ધનજાય વૃક્ષ,

વિશ્વાવસુ, જરમાણ, કુરકત, અનહુહ, લોહિત, સંશિત,
વક્ર, વર્ષુ, વમ્હુ, મણ્હુ, મઙ્હુ, મઙ્હુ, શસ્થુ, શઙ્કુ, લ્હુ,
લિગુ, ગૂહલ, ત્રિગીધુ, મનુ, તન્તુ, મનુતન્તુ, મનાયી, સ્તુ,
ત્રુવ, કચ્છક, ઋક્ષ, રુક્ષ, તરુક્ષ, તલુક્ષ, તણ્ડિન્,
વતળ્હ, કપિ કત, શકલ, કળ્હ, વામરથ, ગોકક્ષ, કુણ્ડિની,
યજ્ઞવલ્ક, પર્ણવલ્ક, અમયજાત વિરોહિત, વૈષમણ, રહોમણ,
શણ્ડિલ, મુદ્ગર, મુદ્ગલ યુસર, મુસલ, પરાશર, જત્કર્ણ,
મન્દિત, અશ્મરથ, શર્કરાક્ષ, પ્રતિમાષ, સ્થૂર, સ્થૂરા, અરરાકા,
પિઙ્ગ, પિઙ્ગલ, કૃષ્ણ, ગોલ્હન્દ, ઉલ્હક, તિતિમ્મ, મિષ, મિષજ,
મળિહત, મળિત, દલ્મ, ચિકિત, દેવહ, ઇન્દ્રહ, યજ્ઞહ, એકલ્હ,
પિષ્પલ્હ, પત્વલ્હ, વૃહલ્હ, પષ્કલ્હ, વૃદ્ધગ્નિ, જમદગ્નિ,
મુલામિન, કૂટીગુ, ઉવ્થ, કુટીલ, ચળક, સુલક, કર્કટ,
અલગિન્ સુવર્ણ, મુલામિન્

[૫૩૧]

(૧૬) વ્યજ્ઞનાત્તદ્વિતસ્ય ૨/૪/૮૮

★ **સૂત્રપૃથઃ :-** વ્યજ્ઞનાત્ તદ્વિતસ્ય

★ **વૃત્તિ :-** વ્યજ્ઞનાત્તરસ્ય તદ્વિતસ્ય ચકારસ્ય ડ્યાં લુક્
સ્યાત્ । ગર્ગી ।

■ “કુઙ્ગાદેર્ગાન્યઃ” ૬/૧/૪૭ વૃદ્ધે । કૌઙ્ગાન્યઃ ।
“સ્ત્રીવહુષ્વાયનજ્ઞ” ૬/૧/૪૮ । વૃદ્ધે । કૌઙ્ગાનની । કૌઙ્ગા-
નના । “અશ્યાદેઃ” ૬/૧/૪૯ વૃદ્ધે આયનજ્ઞ । આશ્વાયનઃ ।
“નહાદિમ્મઃ આપ્તનજ્ઞ” ૬/૧/૫૩ । વૃદ્ધે । નાહાયણઃ ।

■ **વૃત્યર્થ :-** વ્યજ્ઞનાત્તરસ્ય પર રહેલા
તદ્વિતના યનો હી પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાયછે.
ગર્ગ્ય + હી = ગર્ગ્ + હી (આ સૂત્રથી લોપ)
= ગર્ગી = ગર્ગી

★ **અનુવૃત્તિ :-** અસ્ય ડ્યાંલુક્ ૨/૪/૮૬ થી ડ્યાંલુક્

■ **વિશેષ :-** ૦ વ્યજ્ઞનાત્ કેમ કહ્યું ?

૦ કારિકેયિ - કારિકેય + હી અહીં ૨૫૨ પછી થ છે.
માટે લોપ ન થયો.

૦ તદ્વિતસ્ય કેમ કહ્યું ?

વૈદ્યો - વૈદ્યસ્ય માર્યા વૈદ્યી (ધવાયોગા...૨/૪/૫૬
થી હી) અર્થ તદ્વિત નથી.

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૫) કુઙ્ગાદેર્ગાન્યઃ ૬/૧/૪૭
ષષ્ઠ્યન્ત એવા કુઙ્ગ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં
ઙ્ગાન્ય (આન્ય) પ્રત્યય થાય છે. કુઙ્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ =
કુઙ્ગ + જાન્ય = કૌઙ્ગાન્યઃ કુંનો વૃદ્ધાપત્ય [૨૨૮]
(૬) સ્ત્રીવહુષ્વાયનજ્ઞ ૬/૧/૪૮ ષષ્ઠ્યન્ત એવા કુઙ્ગ

ગેરે શબ્દોને બહુસંખ્યા વાળા વૃધ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનજ પ્રત્યય થાય. — સ્ત્રી વૃધ્ધાપત્ય એક કે બહુ બન્ને અર્થમાં આયનજ પ્રત્યય થાય છે.

કુઙ્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યાં સ્ત્રી = કુઙ્ગ + આયનજ = કૌઙ્ગા-યની(જાતેર્યાન્ત...૨/૪/૫૪થી જી), કુઙ્ગસ્ય વૃધ્ધાપત્યાની = કુઙ્ગ + આયનજ = કૌઙ્ગાયનાઃ (૫ વ.) [૨૨૯]
(૭) અધાદેઃ ૬/૧/૪૯ અથવા વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનજ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે

અશ્વસ્ય વૃધ્ધાપત્યમ્ = આશ્વાયનઃ [૨૩૦]

(૮) નડાદિભ્યઃ આયનજ ૬/૧/૫૩ નડ ગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનજ પ્રત્યય થાય.

નડસ્ય વૃધ્ધાપત્યમ્ = નડ + આયનજ = નાડાયનઃ [૨૩૧]

[૫૩૨]

(૧૭) અદસોઽકઙ્ગાયનજોઃ ૩/૨/૩૩

★ સુત્રપૃથક :- અદસઃ અકઙ્ગ - આયનજોઃ

★ વૃત્તિ :- અકઙ્ગાન્તે ઉત્તરવદે આયનજિ ચાદસઃ ષષ્ઠયા અણ્ સ્યાત્ । અમુષ્યાપત્યમ્ - આમુષ્યાયનઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અકઙ્ગ (પ્રત્યયાન્ત) ઉત્તર ૫ઃ હોયતો તેમજ આયનજ પ્રત્યય પર છતાં અદસ ની ૫ઠ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. અમુષ્યાપત્યમ્ = અમુષ્ય + આયનજ + અમુષ્યાયનઃ (નડાદિભ્યઃ આયનજ ૬/૧/૫૩. અદસ અ નડાદિ ગણનો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ષષ્ઠ્યાઃ ક્ષેત્રે ૨/૨/૩૦ થી ષષ્ઠ્યાઃ (૨) અન્તો લૂપ્ ૩/૨/૬ થી લૂપ્

❧ વિશેષ :- ૦ આયનજ વિધાનથી ઉત્તર-પાને સંભવ નથી પણ પ્રત્યય જ સંભવ છે. *

[૫૩૩]

(૧૮) યજિઙઃ ૬/૧/૫૬

★ સુત્રપૃથક :- યજ્ઃ જ્ઞઃ

★ વૃત્તિ :- વૃષ્ણે ચૌ યજિઙૌ તદ્વદાન્ યૂન્યવત્યે આયનજ સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં જે યજ્ઃ જ્ઞ પ્રત્યય તેને યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્ય (સંતાન) અર્થમાં આયનજ પ્રત્યય થાય.

* આયનજો વિધાનાત્...અધ્યમવૃત્તિ અવચૂંચિ બા ૧,૫ ૨૭૭

(ઉદાહરણ માટે જુઓ સૂત્રઃ ૧૬-૨૦)

★ અનુવૃત્તિ :- નડાદિભ્યઃ આયનજ ૬/૧/૫૩ થી આયનજ

❧ વિશેષ :- ૦ યુવા - અપત્યની વ્યાખ્યા માટે જુઓ સૂત્રઃ ૧૬ (૬/૧/૩) જુઓ.

૦ વૃધ્ધાચૂનિ ૬/૧/૩૦ સૂત્રથી ચૂનિ પ્રાપ્ત થશે. જુઓ સૂત્રઃ ૨૦

૦ વૃધ્ધ એમ કહેવાથી અવૃધ્ધ માં આ સૂત્ર ન લાગતા “અવૃધ્ધાદોનવા” ૬/૧/૧૧૦ થી આયનજ પ્રત્યય લાગે જેમકે ઔદુમ્બરિસ્તસ્યપત્યમ્=ઔદુમ્બરઃ પક્ષે ઔદુમ્બરાણિઃ

[૫૩૪]

(૧૯) વંશ્યં^૧ જ્યાયોભ્રાત્રો^૨ જીવતિ પ્રપૌત્રાદ્યસ્ત્રી યુવા ૬/૧/૩

★ સુત્રપૃથક :- વંશ્ય જ્યાયોભ્રાત્રોઃ જીવતિ પ્રપૌત્ર-આદિ - અસ્ત્રી યુવા

★ વૃત્તિ :- પિત્રાદિઃ સ્વહેતુવંશ્યઃ । વંશ્યે, જ્યેષ્ઠભ્રાતરિ ચ જીવતિ પ્રપૌત્રાદ્યપત્યં સ્ત્રીવજં યુવા સ્યાત્ ।

■ સમાનસપ્તમપુરુષે ચ વયઃ સ્થાનાધિકે જીવતિ જીવદ્ વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પોતાના જન્મના હેતુભૂત પિતા પ્રપિતા વગેરે જે હોય તે વંશ્ય. તે વંશ્ય નેમજ મોટોભાઈ જીવતો હોયતો સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્રાદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા સમજવી. (યુવા - આયનજ પ્રત્યય થશે. જુઓ સૂત્રઃ ૨૦)

❧ વિશેષ :- ૦ ૧ વંશ્ય :- વંશમાં થયેલો - પિતા વગેરે. પ્રપૌત્ર-પરમપ્રકૃતિ (આઘપુરુષ) થી થેશે વંશજ

૨ જ્યાયોભ્રાત્રઃ મોટોભાઈ (એકજ માતાપિતાનું) સંતાન પણ વયમાં મોટા)

૦ જીવતિ વિશેષણ એ.વ માં જ્યાયોભ્રાત્રોઃ દ્વિ.વ. માં એવો વયન ભેદ શા માટે ? *

- પૃથગ્ નિમિત્ત તત્વનાદ્યોત્તન માટે - અન્યથા બન્ને જીવતા એવો અર્થ થાય.

૦ જ્યાયસ્ કેમ કહ્યું ?

કનિયસ્ નાનોભાઈ ગાર્ગ્યઃ એમ સૂચવાય

૦ જીવતિ કેમ કહ્યું ?

મૃત્યુ પામ્યે છતે ગાર્ગ્યઃ થાય.

* વયન ભેદ કેમ ? હેમપ્રકાશ-પુર્વાધ - પૃ. ૩૪૨

૦ સ્ત્રી વર્ગન કેમ કહ્યું ?

સ્ત્રીમાં ગાર્ગી થાય

૦ પ્રવૌત્રાદિ કેમ કહ્યું ?

પૌત્ર માં ગાર્ગ્યઃ થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૯) સપિણ્ડે વયઃ સ્થાનધિકે જીવદ્વા
૬/૧/૪ જેની જેની પેઢીનો સાતમો પુરુષ સમાન હોય
તે સપિણ્ડ કહેવાય. ઉંમર અને સ્થાનના દષ્ટિએ વધુ
મહત્વવાળું સપિણ્ડ શબ્દ છે તે સ્ત્રી સિવાયના પ્રવૌ-
ત્રાદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય.

ગાર્ગ્યાયણઃ પક્ષે ગાર્ગ્યઃ

[૨૩૨]

[૫૩૫]

(૨૦) વૃધાહુનિ ૬/૧/૩૦

★ સૂત્રપૃથક :- વૃદ્ધાત્ યુનિ

★ વૃત્તિ :- યૂન્યપત્યેડથે યઃ પ્રત્યયઃ સ આચાદવૃદ્ધ
પ્રત્યયાન્તાત્ સ્યાત્ । ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યં ગાર્ગ્યસ્તસ્ય યુવાપ-
ત્યં ગાર્ગ્યાયણઃ । દાક્ષાયણઃ ।

✠ વૃત્યર્થ :- યુવા અપત્ય અર્થમાં
જે પ્રત્યય તે પ્રત્યય આઘવૃદ્ધ થી થનારો
પ્રત્યય જેને છેડે હોય તેને થાય જેમકેઃ ગર્ગસ્ય
વૃદ્ધાપત્યમ્ ગર્ગ+યજ્ઞ (ગર્ગાદેયજ્ઞ ૬/૧/૫૪)=ગાર્ગ્યઃ
અહીં ગાર્ગ્યઃ એ આઘવૃદ્ધ છે. તેથી યુવાપ-
ત્ય માં (યજ્ઞિજઃ ૬/૧/૫૪ થી આયનળ પ્રત્યય
થશે) ગાર્ગ્ય + આયનળ = ગાર્ગ્યાયણઃ

એજરીતે :- દક્ષસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ = (અત - ઇજ્
૬/૧/૩૧ થી ઇજ્ લાગતાં) દક્ષ + ઇજ્ = દાક્ષિઃ
થયું છે તેને આયનળ લાગતાં દાક્ષિ + આયનળ =
દાક્ષાયણઃ થશે. (અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭/૪/૬૮ થી પૂર્વ
હ લેાય)

★ અનુવૃત્તિ :- હસોડપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અપત્યે

✠ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર આચાર્ ૬/૧/૨૯
સૂત્રનો અપવાદ છે.

૦ યુવાપત્ય અર્થમાં પ્રત્યય દરવા માટે પ્રથમ વૃદ્ધાપત્ય
અર્થમાં પ્રત્યય દરવો પછી યુવાપત્ય અર્થમાં
લગાડવો - જેથી વૃદ્ધાપત્ય નો પ્રત્યય લોપાય
નહી - જ્યારે આચાર્ સૂત્ર મૂળ પ્રકૃતિને જ
પ્રત્યય લગાડવાનું કહે છે.

૦ આઘ શબ્દના પ્રહણથી જ આયનળ પ્રત્યય પ્રહણ

થાય છે. અન્યથા ઉપગોરપત્યં વૃદ્ધમ્ ઔપગવઃ માં
અળ્ થયો છે. અને ઔપગવઃ યુવાપત્યમ્ તું ઔપગવિ
થયું પણ આયનળ પ્રત્યય ન લાગ્યો.

[૫૩૬]

(૨૧) શિવાદેરળ ૬/૧/૬૦

★ સૂત્રપૃથક :- શિવ-આદેઃ અળ્

★ વૃત્તિ :- હસોડપવાદઃ । આડધિકારાદપત્યે ઇત્યનુ-
ક્તંતીન્મ્ । શૈવઃ । પ્રોષ્ઠઃ ।

■ “ઋષિવૃષ્ણ્યન્ધકકુરુમયઃ” ૬/૧/૬૧ । અળ્ ।

વાસિષ્ઠઃ । વાસુદેવઃ । શ્વાપલ્કઃ । નાકુલઃ

✠ વૃત્યર્થ :- [સૂચના :- અત ઇજ્
સૂત્રના અપવાદ રૂપે આ સૂત્ર છે. ગોત્રાપત્ય,
અનન્તરાપત્ય, વૃદ્ધાપત્ય, યુવાપત્ય ના અધિકારો
અટકી જાય છે. હવે જે પ્રત્યયો કહેવાય છે તે
સામાન્ય અપત્ય અર્થમાં છે] શિવ વગેરે શબ્દોથી
અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ શિવસ્યાપત્યમ્ = શિવ + અળ્ = શૈવઃ = શૈવ

૦ પ્રોષ્ઠસ્યાપત્યમ્ = પ્રોષ્ઠ + અળ્ = પ્રોષ્ઠઃ = પ્રોષ્ઠ

✠ વિશેષ :- ૦ શિવાદિ ગણુ :- શિવ, પ્રોષ્ઠ
પ્રોષ્ઠિઃ, વળ, જમ્, જમ્મ, કકુમ, કુથાર, અનમિમ્લાન,
કકુત્થ, કોહડ, કહૂય, રોધ, પિલધર, વતળ, તૃળ, કર્ણ,
ક્ષીરદ્ધર, જલદ્ધર, પરિષક, શિલન્દ, ગોફિલ, ગોહિલ, કપિલક,
જટિલક, બધિરક, મંજિરક, વૃણિક, સ્વજ્ઞાર, સ્વજ્ઞાલ, રેલ,
લેલ, અલેલન, વર્તન, ઋક્ષ, વર્તનક્ષ, વિકટ, પિટાક,
તુક્ષાક, નમાક, ઊર્ણનામ, સુપિશ, ષિષ્ટકર્ણક, મસુરકર્ણ,
ગહેરક, ગહેરક, વસ્ક, લહ્ય, દુહ્ય, અવસ્થળ, મલન્દ,
મલન્દન, વિરૂપ, વિરૂપાક્ષ, મૂરિ, સન્ધિ, મૂમિ, મુનિ, કુચ્ચા
કોકિલા, હલા, સમ્તી, જરકાર, ઉત્કેશ, કાચ્યા, મુરોહિકા
પીઠીનાસા, મહિત્રી, આર્યશ્રવેતા, ઋષિષેળ, ગજ્ઞા, પાળ્હુ,
વિપાશ, તથન્

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૦) ઋષિવૃષ્ણ્યન્ધક કુરુમયઃ
૬/૧/૬૧ ઋષિ, વૃણિ અને કુરુ વંશના વાયક શબ્દોને
અપત્ય અર્થમાં અળ્ થાય છે. (કુરુમયઃ અહુવચનથી
દરક ગતિવાચી નામ પણ સમાવાય છે) વસિષ્ઠસ્યાપત્યમ્
= વસિષ્ઠ + અળ્ = વાસિષ્ઠઃ એજરીતે વાસુદેવઃ,
શ્વાપલ્કઃ નાકુલઃ [૨૩૩]

[૫૩૭]

(૨૨) મૃગ્વજ્ઞિસ્ કુત્સ વસિષ્ઠગોતમાડચે ૬/૧/૧૨૮

★ સુત્રપૃથક :- મૃગુ અજ્ઞિસ્ કુત્સ વસિષ્ઠ ગોતમ અન્ને:

★ વૃત્તિ :- અન્ન: પદ્મથો વદુન્નેડચે ગોત્રાર્થપ્રત્યયાસ્યા-
ડસ્ત્રિવા છપ્ સ્યાત્ | મૃગવ: | વસિષ્ઠા: ત્વિસ્તુ વસિષ્ઠય: |

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મૃગુ, અજ્ઞિસ્, કુત્સ, વસિષ્ઠ
ગોતમ અન્ને અન્નિ નામોને લાગેલા અહુગોત્રાર્થક
પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ અપત્ય તિરાય લોપ થાય છે.

0 મૃગો: અપત્યાનિ :- મૃગવ: (અ.વ. માં આ
સૂત્રથી પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી) મૃગુ
+ અન્ન (ઋષિવૃણ...૬/૧/૬૧ થી) આ સૂત્રથી
લોપ થતાં મૃગુ એ.વ. હોયનો મૃગુ + અન્ન =
મર્ગવ: થાય.

0 વસિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્ - વસિષ્ઠ: પશુ અ.વ. માં
લોપ થતાં વસિષ્ઠા: થશે.

0 સ્ત્રીલિંગે વર્જન કેમ કંઈ ?
વાસિષ્ઠ + (અણગોય...૨/૪/૧૦ થી હી) = વાસિષ્ઠ
+ હી = વાસિષ્ઠી તેનું અ.વ. વસિષ્ઠય: (નદી જેમ)

★ અનુવૃત્તિ :- બહુવસ્ત્રિયામ્ ૬/૧/૧૨૪

❧ વિશેષ :- 0 ગોત્રાર્થક કેમ કંઈ ?

- માર્ગવાશ્ચાત્રા: અહીં છાત્ર - (વિદ્યાર્થી) અર્થ છે
તેથી પ્રત્યય લોપ થયો નથી

[43૮]

(૨૩) સજ્ઞયા સમ્ભદ્રાન્માતુમતુર્ચ ૬/૧/૬૬

★ સુત્રપૃથક :- સજ્ઞયા સમ્ ભદ્રાદ માતુ: માતુર ચ

★ વૃત્તિ :- સજ્ઞયાર્થત્ સમ્ - મદ્રમ્ ચ પરસ્ય
માતુરન્, માતૃ શબ્દસ્ય માતુરાદેશઃ | પાન્માતુર: |
સાન્માતુર: | મદ્રામાતુર: |

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યાત્માયક શબ્દ અન્ને
સમ્ તથા મદ્ર શબ્દ પછી આવેલા માતૃ શબ્દનો
(અપત્ય અર્થમાં) અન્ન થાય ત તથા માતૃ શબ્દ
નું માતુર થાય છે.

0 ષ્ઢમાતુર: इति षण्मातुर: (તૃતીય... ૧/૩/૧ થી
હ નો ન) ષણ્માતૃણામ્ અપત્ય इति षण्मातुर: =
(ષ્ણ + માતૃ + અન્ન) = છ માતાનો પુત્ર.

0 સજ્ઞતામાતા इति सम्माता तस्यापत्यम् साम्मातुर:
= સ માતાનો પુત્ર અજનીતે

0 મદ્રામાતુર: = ભદ્રા માતાનો પુત્ર.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શિવાદેરન્ ૬/૧/૩૦ થી અન્ન
(૨) હસોરપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અપત્ય

❧ વિશેષ :- 0 સજ્ઞયા સમ કેમ કંઈ ?

- વિરુદ્ધ માતા इति विमाता तस्यापत्यम् = વૈમાત્રેય:
(શુભ્રદિશ્ય ૬/૧/૭૩ થી અન્ન)

0 માતૃ શબ્દ જનની અર્થમાં સમજવો...
સમ્ભવિતા... ૭/૪/૧૨૧ થી ધાન્યમાતૃ નહીં.

[43૯]

(૨૪) વૃદ્ધિયસ્ય સ્વરેણાદિ: ૬/૧/૮

★ સુત્રપૃથક :- વૃદ્ધિ: यस्य स्वरेणु-आदि:

★ વૃત્તિ :- यस्य शब्दस्यादिस्वरो वृद्धि संज्ञः स्यात्,
स दुसंज्ञकः स्यात् |

❧ ત્યદાદિ: ૬/૧/૭ ત્યદાદયો દુ-સંજ્ઞા: સ્યુ: | “સંજ્ઞા
દુર્વા” ૬/૧/૬ | દેવદત્તીયા: | દૈવદત્તા:

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે શબ્દનો આદિ સ્વર
વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો હોય તે નામ ‘દુ’ સંજ્ઞક
થાય છે

★ અનુવૃત્તિ :- સંજ્ઞા દુર્વા ૬/૧/૬ થી સંજ્ઞા દુ:

❧ વિશેષ :- 0 ઉદાહરણ :-

શાલ્યા માં પૂર્વે આ છે તેથી વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળા સ્વર થયો
(વૃદ્ધિરાર્દૈત્) તેથી શાલીય: થયું.

0 વૃદ્ધિ કેમ કંઈ ?

દત્તસ્ય इमे = દત્તા: આદિમાં અ ઠાર છે તે વૃદ્ધિ-
સંજ્ઞક નથી.

0 यस्य :- સુત્રમાં यस્ય દ્વારા સંજ્ઞા નિર્દેશ છે.

0 સ્વરેણુ :- વ્યજનની અપેક્ષા નથી તેમ કહે છે.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૧) ત્યદાદિ: ૬/૧/૭ ત્યદાદિ
શબ્દો (ત્યદ્, તદ્, યદ્, અદ્, હદ્, ઇદ્, ઇતદ્, એક,
દ્વિ, યુગ્મદ્, અસ્મદ્, મત્, કિમ્) દુ સંજ્ઞક થાય છે.
તદ્ ઇયમ્ = તાદાગ્નિ [૨૩૪]

(૧૨) સંજ્ઞાદુર્વા ૬/૧/૬ જે નામ પોતાના અર્થ પ્રમાણે
વ્યવહારમાં આવતું ન હોય - નિર્થક હોય તેની દુ
સંજ્ઞા વિદ્યુત્પે દરવી, જેમકે :-

દેવદત્તસ્ય इमे = દૈવદત્તીયા: પક્ષે દૈવદત્તા: અહીં દેવદત્ત
નામ છે પણ દેવનો દીધેલો અર્થ નથી તેથી નિર્થક

• • • • •

* માતૃ શબ્દ :- બહુવૃત્તિ બા. ૨, ૫. ૧૩.

નામ છે માટે દુ સંગા થઈ અને દોરીય: ૬/૧/૩૨ થી
હ્ય લાગ્યો. બ.વ. માં અસ્ લાગ્યો. [૨૩૫]

[૫૪૦]

(૨૫) અદોનંદી માનુષી નામ્ન: ૬/૧/૬૭

★ સૂત્રપૃથક :- અદો: નરી માનુષી નામ્ન:

★ વૃત્ત :- દુસંજવર્જનનીનમો માનુષીનામ્નઆસ્યે
અગ્ સ્યાત્ । યામુન: । દૈવદત્ત: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દુ સંજા વર્જને નદીવાચી
તથા માનુષીવાચી નામને અપત્ય અર્થમાં
અગ્ થાય છે.

નરી :- યમુનઃના: અસ્યમ્ = યમુનઃ + અગ્ = યામુનઃ

માનુષી :- દેવદત્તાના: અસ્યમ્ = દેવદત્તા + અગ્ =
દૈવદત્ત: = દેવદત્તાનો પુત્ર. (અન્નેમાં અવર્જેવ
ર્જય ૭/૪/૬૮ થી આ નો લોપ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- શિશાદેય ૬/૧/૬૦ થી અગ્

❧ વિશેષ :- ૦ આ સત્ર ક્યાપત્યૂઢ ૬/૧/૭૦
થી થતા એયળ પ્રત્યયનો અપવાદ છે.

૦ અદો: કેમ કહ્યું ?

ચન્દ્રમાગાથા: અપત્યમ્ = ચન્દ્રમ નેય:

ક્યાપત્યૂઢ ૬/૧/૭૦ થી એયળ પ્રત્યય થયો.

૦ નદી માનુષી કેમ કહ્યું ?

શૌભનેય: = શૌભના શબ્દ નદી - માનુષી અન્નેમાં
આવી શકે છે.

[૫૪૧]

(૨૬) ક્યાપત્યૂઢ: ૬ ૧/૭૦

★ સૂત્રપૃથક :- હી આપ્ તી ઝઙ્ઙ:

★ વૃત્ત :- અપ્યશ્ચતુર્થ: અપરોઽર્થે એયળ સ્યાત્ ।
સૌર્ણેય:, ત્રૈશલેય:, યૌત્તેય: ।

■ કર્દુપાણ્ડુવર્જોર્ણસ્ય એયે હુગ્ વક્ત્ર્યા - કામળડલેય: ।
દ્વિ સ્વરનચર્યાતુ નૈયળ - સૌપ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- હી આપ્, તિ, ઝઙ્ઙ. આ
ચાર પ્રત્યયોવાળા શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં
એયળ પ્રત્યય લાગે છે.

‘હી’ સુપર્ણા: અપત્યમ્ = સુર્ણા + એયળ =
= સૌર્ણેય:

‘આપ્’ :- ત્રિશલ્યા: અપત્યમ્ = ત્રિશલ્યા + એયળ =
ત્રૈશલેય:

‘તિ’ :- યુવતેરપત્યમ્ = યુવતિ + એયળ = યૌત્તેય:

★ અનુવૃત્તિ :- દ્વિતેશ્ચ એયળ વા ૬/૧/૬૬ થી એયળ

❧ વિશેષ :- ૦ આ સત્ર - દ્વિસ્વરાદનયા:
૬/૧/૭૧ અને અદોનંદી માનુષીનામ્ન: ૬/૧/૬૭ નો
અપવાદ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૩) અકર્દુ પાણ્ડવો: ડ-વર્ણસ્ય
એયે ૭/૪/૬૯ તધ્ધિનનો એય પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો
કર્દુ અને પાણ્ડુ શબ્દ સિવાયના ડ વર્ણાન્ત શબ્દના
અન્ત્યનો લોપ થાય છે. જેમકે કામળડલ + એય = કામ-
ળડલેય: [૨૩૬]

(૧૪) દ્વિસ્વરાદનયા: ૬/૧/૭૧ હી, આપ્, તિ અને
ઝઙ્ઙ માંનો કોષ પ્રત્યય જેને અન્તે હોય એવા નદી
વાચી નામો સિવાયના બે સ્વરવાળા નામોને અપત્ય
અર્થમાં એયળ પ્રત્યય થાય છે. દત્તાના: અપત્યમ્ = દત્તેય:
નદીવાચી :- સિપ્રાયા: અપત્યમ્ = સિપ્ર + અળ્ = સૌપ:

[૨૩૭]

[૫૪૨]

(૨૭) હતોઽનિચ: ૬/૧/૭૨

★ સૂત્રપૃથક :- હત: અન્ - હજ:

★ વૃત્ત :- હજ્વર્જેદન્તાદ્ દ્વિસ્વરાદેયળ સ્યાત્ ।
અપત્યે । નામેય: ।

■ “શુભ્રાદિભ્ય:” ૬/૧/૭૩ । એયળ । શૌભ્રેય: માક્ષેય:

❧ વૃત્ત્યર્થ - હજ પ્રત્યય વર્જિત બે
સ્વર વાળા હ કારાન્ત શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં
એયળ થાય. નામે: અપત્યમ્ = નામિ + એયળ =
નામેય: = નાભિનો પુત્ર (બે સ્વર છે - હ કારા.
પણ છે)

★ અનુવૃત્તિ :- દિતેશ્ચ એયળ વા ૬/૧/૬૬ થી એયળ

❧ વિશેષ :- ૦ હત એમ કેમ કહ્યું ?

દાક્ષિ: - દક્ષ શબ્દ અ કારાન્ત છે.

૦ અનિચ્ કેમ કહ્યું ?

દાક્ષાચળ: - દાક્ષિ બે સ્વર છે પણ હજ અન્તરાળું નામ છે.

૦ દ્વિસ્વરાત્ કેમ કહ્યું ?

મારીચ - મરીચેરપત્ય - તથા સ્વર છે,

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૫) શુભ્રાદિભ્ય: ૬/૧/૭૩ શુભ્ર
વર્ગે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં એયળ પ્રત્યય લાગે.
શુભ્રસ્યાપત્યમ્ = શુભ્ર + એયળ = શૌભ્રેય:

ગજાયા: અપત્યમ્ = ગજા + એયમ્ = ગાજ્ઞેયઃ
= ગંગાનો પુત્ર. [૨૩૮]

[૫૪૩]

(૨૮) કલ્યાણ્યાદેરિન્ ચાન્નસ્ય ૬/૧/૭૭

★ સુત્રપૃથો :- કલ્યાણી-અદે: ઇન્ ચ અન્તસ્ય

★ વૃત્તિ :- એવ્યોડપત્યે એયન્ સ્યાત્ । અન્તસ્યે ચેન્ ।
કાલ્યાણિનેયઃ ।

■ ક્વચિદુભયવદ્વૃદ્ધિઃ સૌભાગિનેયઃ । પારસ્ત્રૈણેયઃ ।

“કુલટાયા વા” ૬/૧/૭૮ અન્તસ્યેન્ વા । કૌલટિનેયઃ
કૌલટેયઃ । “ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રિયાં તુ લુપ્” ૬/૧/૭૯
ચાટકૈરઃ । ચટકા ।

❧ વૃત્યર્થ :- કલ્યાણી વગેરે શબ્દોને
અપત્ય અર્થમાં એયન્ થાય છે. અન્ત્ય સ્વરનો
ઇન્ થાય છે.

કલ્યાણ્યા: અપત્યમ્ = કલ્યાણિન્ + એયન્ = કલ્યા-
ણિનેયઃ = કલ્યાણીનો પુત્ર.

★ અનુવૃત્તિ:- દિતેશ્ચ એયન્ ૬/૧/૬૯ થી એયન્

❧ વિશેષ :- ૦ હ્ય્યાપ્ત્યુદ્ ૬/૧/૭૦ થી
એયન્ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ અન્ત નો ઇન્ ઠરવા આ
સૂત્ર બનાવ્યું.

૦ કલ્યાણી ગણ :- સુભાગા, દુર્ભાગા, બન્ધકી, જરતી,
બલીવર્દા, જ્યેષ્ઠા, કનિષ્ઠા, મધ્યમા, પરસ્ત્રી, અનુદષ્ટિ,
અનુસૃષ્ટિ

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬) હૃદ મન સિન્ધ્વોઃ ૭/૪/૨૫
જિગિતિ પ્રત્યયો લાગતા હૃદ, મન અને સિન્ધુ ઉત્તરપદ
હોતે છતાં સમાસના પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને પદના આદિ
સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. - સુભાગાયા: અપત્યમ્ = સુભાગા
+ એયન્ (સૂત્ર: ૨૮ થી) = સૌભાગિન્ + એય (સુ તું
સૌ અને મ તું મા) = સૌભાગિનેયઃ = સુભાગાનો પુત્ર
[૨૩૯]

(૧૭) અનુશતિકાદીનામ્ ૭/૪/૨૭ જિગિતિ તદ્ધિત
પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે અનુશતિક વગેરે શબ્દોના પૂર્વ
અને ઉત્તર બન્ને પદની વૃદ્ધિ થાય છે. પરસ્ત્રી + એયન્
(સૂત્ર: ૨૮ થી) આ શબ્દ અનુશતિક ગણનો છે. તેથી
બન્નેની વૃદ્ધિ થતાં પારસ્ત્રૈણેયઃ થશે. [૨૪૦]

(૧૮) કુલટાયા વા ૬/૧/૭૮ કુલટાશબ્દને અપત્ય
અર્થમાં એયન્ પ્રત્યય લાગે અને વિકલ્પે અન્ત્ય સ્વર

નો ઇન્ થાય :- * ૧ કુલટાયા: અપત્યમ્=કુલટા+એયન્
= કૌલટિનેયઃ પક્ષે ઇન્ ન થાય ત્યારે કૌલટેયઃ=કુલટા
નો પુત્ર [૨૪૧]

(૧૯) ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રિયાં તુ લુપ્ ૬/૧/૭૯ ચટક
શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ગૈર પ્રત્યય થાય અને સ્ત્રી
અપત્યમાં ગૈર લાગીને લોપ થઇ ગયો. જટકાયા: અપ-
ત્યમ્ = ચટકા + ગૈર = ચાટકૈરઃ = ચટલીનો પુત્ર
૦ ચટકાયા: અપત્યમ્ સ્ત્રી = ચટકા - પ્રત્યય લાગીને
લોપ. [૨૪૨]

[૫૪૪]

(૨૯) ક્ષુદ્રાભ્યઃ એયન્ વા ૬/૧/૮૦

★ વૃત્તિ :- અજ્ઞહીના વ્યભિચારિણ્યો વા સ્ત્રિયઃ ક્ષુદ્રા-
સ્તાભ્ય એયન્ વા સ્યાત્ । કાણેરઃ, કાણેયઃ । દાસેરઃ,
દાસેયઃ । નાટેરઃ, નાટેયઃ ।

■ “ગૌધાયા વુષ્ટે ગારશ્ચ” ૬/૧/૮૧ । ગૌધારઃ, ગૌધેયઃ
અવુષ્ટે તુ ગૌધેયઃ । “બ્રાતુવ્ય” ૬/૧/૮૮ બ્રાતુવ્યઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- અંગહીન અથવા વ્યભિ-
ચારિણી સ્ત્રી ક્ષુદ્ર કહેવાય. તેને એયન્ પ્રત્યય
૦ કાગાયા: અપત્યમ્ = કાણ + એયન્ = કાણેરઃ
વિકલ્પે (હ્ય્યાપ્ત્યુદ્ ૬/૧/૭૦ થી એયન્) =
કાણેયઃ = કાણીનો પુત્ર.

૦ એજરીતે નટ્યા: અપત્યમ્ = નાટેરઃ પક્ષે નાટેયઃ
- નટીનો પુત્ર,

૦ દાસેરઃ પક્ષે દાસેયઃ - દાસીનો પુત્ર

★ અનુવૃત્તિ:- ચટકાદ્ ગૈરઃ સ્ત્રીયાં તુ લુપ્ ૬/૧/૭૯
થી સ્ત્રીયાં

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં બ.વ. મુક્યું તે
ક્ષુદ્રાર્થ શબ્દોના પ્રલક્ષ્ય ભાટે છે. જેવાકે કાણા, નટી,
દાસી, કર્દના, વ્યભિચારિણી વગેરે. * ૨

૦ ક્ષુદ્ર :- અંગહીન તથા જેને અનિયત કે અનિશ્ચિત
પુરૂષો છે તે - ધણા પુરૂષોના સેવનના આચરણવાળી
અસતી સ્ત્રી

• • • • •
* ૧ લઘુવૃત્તિ ભાષા. ભા. ૨-૫. ૧૬૯ - સિધ્ધહેમના
ભાષાન્તમાં-આ સૂત્રમાં વિકલ્પે એયન્ થયું તેમ લખ્યું
તે અનુચિત છે. એયન્ તો લાગેજ્ઞ માત્ર ઇન્ વિકલ્પે થાય.
* ૨ ક્ષુદ્રાર્થ પરિગ્રહાર્થમ્-મૃદ્ધવૃત્તિ-ન્યાસ યુક્ત પ્રત સૂત્ર
૬/૧/૮૦

૦ * આસુત્ર હ્યાપ્ત્યૂહ. ૬/૧/૭૦ થી ઇયળ અને અદોનરી... ૬/૧/૬૭ થી અળ ના અપરાદ રૂપે છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૦) ગોધાયા લુષ્ટે નારશ્ચ ૬/૧/૮૧ ગોધા શબ્દને લુષ્ટ અપત્ય અર્થમાં નાર અને ઇયળ પ્રત્યય થાય છે. ગોધાયા: લુષ્ટાપત્યમ્ = ગોધા + નાર = ગૌધાર: પક્ષે ગોધા + ઇયળ = ગૌધેર: = ઘોનું અચ્ચુ. [૨૪૩]

(૨૧) ભ્રાતુવ્ય: ૬/૧/૮૮ ભ્રાતુ શબ્દને અપત્ય અર્થ માં વ્ય પ્રત્યય થાય છે. ભ્રાતુરપત્યમ્ = ભ્રાતુ + વ્ય = ભ્રાતુવ્ય. = ભત્રીજો. [૨૪૪]

[૫૪૫]

(૩૦) ઈય: સ્વસુશ્ચ ૬/૧/૮૯

★ સૂત્રપૃથક :- ઈય: સ્વસુ: ચ

★ વૃત્તિ :- ભ્રાતુ: સ્વસુશ્ચ ઈય:। ભ્રાત્રીય: સ્વસ્ત્રીય:

■ વૃત્યર્થ :- ભ્રાતુ અને સ્વસુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ભ્રાતુ: અપત્યમ્ = ભ્રાતુ + ઈય = ભ્રાત્રીય: = ભત્રીજો
સ્વસુ: અપત્યમ્ = સ્વસુ + ઈય = સ્વસ્ત્રીય: = ભાણેજો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ચટકાર્ ગૈ: સ્ત્રીયાં તુ હપ્ ૬/૧/૭૯ થી સ્ત્રીયામ્

(૨) ભ્રાતુવ્ય: ૬/૧/૮૮ થી ભ્રાતુ:

■ વિશેષ :- ૦ સ્પષ્ટ

[૫૪૬]

(૩૧) માતૃ પિત્રાદેહેયણી ાઘૌ ૬/૧/૯૦

★ સૂત્રપૃથક :- માતૃ પિતૃ આદે: હેયળ - ઇયળૌ

★ વૃત્તિ :- માતૃ પિતૃ પૂર્વાક્ષસ્વરેતૌ સ્યાતામ્ । માતૃષ્વસેવ: માતૃસ્વસ્ત્રીય: । પૈતૃષ્વસેવ: પૈતૃસ્વસ્ત્રીય: ।

■ “શ્વશુરાચ:” ૬/૧/૯૧ શ્વશુર: ।

■ વૃત્યર્થ - માતૃ કે પિતૃ પૂર્વમાં છે. તેના સ્વસુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં હેયળ અને ઈયળ પ્રત્યય થાય છે.

૦ માતૃસ્વસુ: અપત્યમ્ = માતૃસ્વસુ + હેયળ = માતૃષ્વસેવ: (હિત્યન્ત્ય ૨/૧/૧૧૪ થી ઋ લોપ)
વિકલ્પે માતૃસ્વસુ + ઈયળ = માતૃષ્વસ્ત્રીય: = માસીનો દીકરો. એ-જ-રી-તે

* અપરાદ :- મધ્યમવૃદ્ધિ અવચૂરિ ભા. ૨, પ. ૨૭૫

૦ પિતૃસ્વસુ: અપત્યમ્ = પૈતૃષ્વસેવ: વિકલ્પે પૈતૃષ્વસ્ત્રીય: = માસીનો દીકરો.

★ અનુવૃત્તિ :- ઈય: સ્વસુશ્ચ ૬/૧/૮૯ થી સ્વસુ

■ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં શબ્દ એ.વ. માં અને પ્રત્યય દ્વિ.વ. માં મુદ્ધો છે તે યથાસંખ્યમને અટકાવ માટે છે માતૃ શબ્દને હેયળ અને પિતૃ શબ્દને ઈયળ પ્રત્યય લાગે તેવો અર્થ ન થાય

૦ સ્વસુ માં પૂ નો પ્ દ્યો તે માતૃ પિતૃ સ્વસુ: ૨/૩/૧૮ થી થયો છે.

૦ માતૃ પિતૃ શબ્દના ઋ કારા. નિર્દેશથી - (અહીં વા ૨/૩/૧૯ લાગીને) વિકલ્પે પ્ અને સ્ ન થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૨) શ્વશુરાચ: ૬/૧/૯૧ શ્વશુર શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ચ પ્રત્યય થાય છે. શ્વશુરસ્વાપત્યમ્ = શ્વશુર + ચ = શ્વશુર્ય: = સસરાનો પુત્ર [૨૪૫]

[૫૪૭]

(૩૨) જાતૌ સજ્ઞ: ૬/૨/૯૨

★ વૃત્તિ :- રાજ્ઞોડપત્યેચ: સ્યાત્ । જાતૌ ગમ્યમાનાયામ્

■ વૃત્યર્થ :- રાજન્ શબ્દથી જાતિસૂચક અપત્ય અર્થમાં ચ પ્રત્યય થાય છે. (ઉદા. જુઓ સૂત્ર: ૩૩)

★ અનુવૃત્તિ :- શ્વશુરાચ: ૬/૧/૯૧ થી ચ

■ વિશેષ :- ૦ જાતિ કેમ કહ્યું ?

રાજાનોડન્ય: - રાજન્ ન.મ છે. કશ્ચિત્સ્યાપત્યં રાજન્ (હોડોડપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અળ) = રાજન: (અણિ ૭/૪/૫૨ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ ન થાય) અહીં જાતિ ગમ્યમાન નથી માટે ચ ન લાગ્યો. અન્યથા રાજન્ય: થાત.

[૫૫૮]

(૩૩) અનોડદ્યે ચે ૭/૪/૫૧

★ સૂત્રપૃથક :- અન: અન્દ્યે ચે

★ વૃત્તિ :- અન્નન્તસ્ય દ્યય વજેં વ્યાદૌ તદિતે પરેડન્ય સ્વરાદેલુંગ્ ન સ્યાત્ । રાજન્ય: - ક્ષત્રિયજાતિશ્ચેત્ ।

■ “ક્ષત્રાદિય:” ૬/૧/૧૩ । ક્ષત્રિય: । “મનોર્વાગૌ ષશ્ચાન્ત:” ૬/૧/૧૪ । મનુષ્યા: માનુષા: । “માણવ: કુત્સાચામ્” ૬/૧/૧૫ । મનોરપત્યં મૂઢં માણવ:

■ વૃત્યર્થ :- દ્યય વર્ણિત ચ કારાદિ પ્રત્યયો લાગતા હોય ત્યારે અન્ અન્ત વાળા

નામના અન્યસ્વરાદિ (અન્) નો લોપ થતો નથી રાજન્ + ય = રાજન્યઃ (જાતૌ રાજઃ થી ય)

★ અનુવૃત્તિઃ- (૧) મૂલક ચ ઇવર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧ થી છુક

(૨) ન એકસ્વરસ્ય ૭/૪/૪૪ થી ન

❧ વિશેષ :- ૦ અદ્ય કેમ ક્ષુ ? *

રાજઃ ભાવઃ = રાજન્ + દ્યન્ (પતિરાજઃ ૭/૧/૬૦ થી દ્યન્) = રાજ્યમ્

૦ છત્રિષુ સાધુ = છત્રિ + દ્યન્ = છત્રયઃ

■ શેષવૃત્તિઃ- (૨૩) ક્ષત્રાદિયઃ ૬/૧/૯૩ ન્તિ સ્વયઃ અપત્ય અર્થમાં ક્ષત્રને ઇય પ્રત્યય લાગે છે

ક્ષત્રસ્યાપત્યમ્ = ક્ષત્ર+ઇય = ક્ષત્રિયઃ = ક્ષત્રિય [૨૪૬]

(૨૪) મનોર્યાગૌ ષત્રાન્તઃ ૬/૧/૯૪ ન્તિ સ્વયઃ અપત્ય અર્થમાં મનુ ને ય અને અન્ પ્રત્યય થાયછે. તેમજ મનુ શબ્દને અન્તે ષ ઉમેરાય છે મનોઃ અપત્યાનિ = મનુ + ય = મનુષ્યઃ = વિદ્યે મનુ + અન્ = માનુષઃ = માણસ. [૨૪૭]

(૨૫) માણવઃ કુત્સાયામ્ ૬/૧/૯૫ નિદર્શક મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અન્ થાયછે અને મનુ ના ન નો ન થાયછે. મનોરપત્યમ્ મૂદમ્ = મનુ + અન્ = માણવઃ (અસ્વચમ્બુ ..૭/૪/૭૦ થી ડ નો અવ થયોછે)

[૨૪૮]

[૪૪૯]

(૩૪) કુલાદીનઃ ૬/૧/૯૬

★ સુત્રપૃથઃ :- કુલાત્ ઇનઃ

★ વૃત્તિઃ :- કુલાન્તાત્ કેવલ ચ કુલાદપત્યે ઇનઃ ।

બહુકુલીનઃ, કુલીનઃ ।

■ યૈયકજાવ સમાસે વા ૬/૧/૯૭ । કુલ્યઃ, કૌલેયકઃ, કુલીનઃ । સમાસે તુ આદ્યકુલીનઃ । “દુષ્કુલાદેયન્ વા ૬/૧/૯૮ દૌષ્કુલેયઃ, દુષ્કુલીનઃ । “મહાકુલાદ્રાડ્ઞીનજૌ” ૬/૧/૯૯ માહાકુલઃ । માહકુલીનઃ । મહકુલીનઃ । “કુર્વાદેજ્યઃ” ૬/૧/૧૦૦ કૌરવ્યાઃ । શાઙ્કવ્યાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- કુલ જેને અન્તે હોય તેને અથવા કેવળ કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈષદ્ પરિસમાપ્તમ્ કુલમ્ = બહુકુલમ્ (નામ્નઃ પ્રાગ્ ...૭/૩/૧૨ થી બહુ પ્રત્યય)

બહુકુલસ્યાપત્યમ્ = બહુકુલીનઃ = બહુકુળનો પુત્ર

* દ્ય એવા વચનથી સાનુષધનું પણ ગ્રહણ થશે માટે દ્યન્

એજરીતે કુલીનઃ = કુલનો પુત્ર.

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર-અતદ્વજ્ ૬/૧/૩૧

અને અદોરાયનિ પ્રાયઃ ૬/૧/૧૧૩ બન્ને સૂત્રનું બાધક સૂત્ર છે

૦ હવે પછીના સૂત્રમાં સમાસમાં પ્રતિષેધ હોવાથી કુલાન અને કેવળ કુલ શબ્દ બન્ને ગ્રહણ કરેલા છે.

■ શેષવૃત્તિઃ- (૨૬) યૈયકજાવસમાસે વા ૬/૧/૯૭ સમાસમાં ન હોય એવો કુલ શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા શબ્દને અથવા કેવળ કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય - ઇયકજ્ પ્રત્યય વિદ્યે થાય છે. કુલસ્યાપત્યમ્ કુલ + ય = કુલ્યઃ, કુલ + ઇયકમ્ = કૌલેયકઃ પક્ષે કુલીનઃ સમાસમાં આદ્યકુલીનઃ જ થાય. [૨૪૯]

(૨૭) દુષ્કુલાદેયન્ વા ૬/૧/૯૮ દુષ્કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દ્યન્ વિદ્યે થાયછે દુષ્કુલસ્યાપત્યમ્ = દૌષ્કુલેયઃ પક્ષે (ઇન) દુષ્કુલીનઃ ખરાબ કુળનો પુત્ર. [૨૫૦]

(૨૮) મહાકુલ દ્વાડ્ઞીનજૌ ૬/૧/૯૯ મહાકુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અજ્ અને ઈનજ્ પ્રત્યયો વિદ્યે થાય છે. મહાકુલસ્યાપત્યમ્ = મહાકુલ + અજ્ - માહાકુલઃ વિદ્યે મહાકુલ + ઇનજ્ - માહાકુલીનઃ બન્ને નલાગે ત્યારે ‘ઈન’ મહાકુલીનઃ - મોટા કુળનો પુત્ર. [૨૫૧]

(૨૯) કુર્વાદેજ્યઃ ૬/૧/૧૦૦ કુરુ વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ‘જ્ય’ પ્રત્યય થાયછે.

કુરોઃ અપત્યાનિ - કુરુ + જ્ય - કૌરવ્યાઃ - કૌરવો. શાઙ્કોઃ અપત્યાનિ - શાઙ્કુ + જ્ય - શાઙ્કવ્યાઃ - શાઙ્કવો.

[૪૫૦]

(૩૫) રાષ્ટ્રક્ષત્રિયાત્સરૂપાદ્રાજાપત્યે દ્રિજ્ ૬/૧/૧૧૪

★ સુત્રપૃથઃ :- રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ સરૂપાદ્ રાજા અપત્યે દ્રિઃ અજ્

★ વૃત્તિઃ :- રાષ્ટ્રક્ષત્રિય સરૂપાચ્છદ્વાદ્રાષ્ટ્રોર્થા જાયે” ક્ષત્રિયાર્યાચાપત્યેડ્ઞ સ્યાત્, સ ચ દ્રિ સંજઃ । વિદેહાનાં (રાષ્ટ્રસ્ય) રાજા વૈદેહઃ । વિદેહસ્ય (રાજઃ) અપત્ય વૈદેહઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- રાષ્ટ્રવાચી એજ ક્ષત્રિય વાચી અને ક્ષત્રિયવાચી એજ રાષ્ટ્રવાચી હોય એવા સમાન રૂપવાળા રાષ્ટ્રવાચી શબ્દને રાજા અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાચી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય લાગેછે. અને તે “દ્રિ”

સંજ્ઞક થાયછે.

“રાજા” :- વિદેહાનાં (રાષ્ટ્રસ્ય) રાજા = વિદેહ + અજ્ઞ = વૈદેહઃ = વિદેહ દેશનો રાજા.

(વિદેસ્ય (રાજાઃ) અપત્યમ્ = વિદેહ + અજ્ઞ = વૈદેહઃ = વિદેહ રાજાનો પુત્ર.

(અહીં વિદેહ રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી બને છે)

❧ વિશેષ :- ૦ રાષ્ટ્ર ક્ષત્રિયાત્ કેમ કહ્યું ?

પચ્ચાલસ્ય બ્રાહ્મણસ્ય રાજા = પચ્ચાલ + અણ્ (તસ્યેદમ્ ૬/૧/૬૦ થી અણ્) = પચ્ચાલઃ-અહીં રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ નથી.

૦ સરૂપાત્ કેમ કહ્યું ?

આ પ્રશ્ન માટે જુઓ સૂત્ર: ૩૬

[૫૫૨]

(૩૬) बहुष्वस्त्रियाम् ૬/૧/૧૨૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- बहुषु अ - स्त्रियाम्

★ વૃત્તિ :- बहुत्वे च द्वेः (प्रत्ययस्य) अस्त्रियां लुक् । विदेहानां राजानोऽपत्यानि वा विदेहाः, त्रिषसु वैदेह्यः । सरूपादिति किम् ? सौराष्ट्रको राजा । एवं दाशरथिः ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્ટે “દ્રિ” સંજ્ઞાવળો પ્રત્યય હોય તેના બહુવચનમાં લેખ થાય છે - પદ સ્ત્રીલિંગને વળીને -

૦ વિદેહાનાં અપત્યાનિ = વિદેહાઃ (રાષ્ટ્રક્ષત્રિયાત્ ૬/૧/૪૪ થી દ્રિ સંજ્ઞક છે)

૦ સ્ત્રીલિંગે - વિદેહસ્ય (રાજાઃ) અપત્યં = વિદેહી + અજ્ઞ = વૈદેહ્ય

૦ સરૂપ કેમ ? (સૂત્ર: ૩૫ નો પ્રશ્ન)

સુરાષ્ટ્રાણામ્ રાજા = સુરાષ્ટ્ર + અકજ્ઞ = સૌરાષ્ટ્રકઃ રાજા=સૌરાષ્ટ્રના રાજા(રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિય સરૂપનથી) એજરીતે દાશરથિઃ

★ અનુવૃત્તિ :- દ્રેઃ અજગઃ અપ્રાચ્ય-ભગાદિઃ ૬/૧/૧૨૩ થી દ્રેઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અ.વ. કેમ કહ્યું ?

પચ્ચાલસ્યાપત્યમ્ = પચ્ચાલ + અજ્ઞ = પાચ્ચાલઃ

[૫૫૨]

(૩૭) पुरु मगधकलिङ्गशूरमस-द्वित्रयदण् ૬/૧/૧૧૬

★ વૃત્તિ :- पूर्वादिभ्यो द्वित्रयेभ्यो राष्ट्र क्षत्रियायेभ्यः

सरूपेभ्यो यथासङ्ख्यं राजाऽपत्ययोः अण् द्विः स्यात् । पौरवः : आज्ञो राजाऽपत्यं वा

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પુરુ, મગધ, કલિંગ, શૂરમસ શબ્દોને તથા બે સ્વરવાળા નામોને રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રિય વાચી એવા સરૂપ શબ્દોને અનુક્રમે રાજા અને અપત્ય અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞક અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

પુરુ :- પુરોઃ અપત્યમ્ = પુરુ + અણ્ = પૌરવઃ (અસ્વયમ્બુવો ૭/૪/૭૦ થી અણ્) = પુરુના સંતાન
દ્વિ સ્વર :- અજ્ઞાનાં રાજાઽપત્યંવા = અજ્ઞ + અણ્ = આજ્ઞઃ = અજા દેશનો રાજા કે સંતાન

★ અનુવૃત્તિ :- राष्ट्र क्षत्रियात्सरूपादाराजापत्ये द्वि रज् ૬/૧/૧૧૪

❧ વિશેષ . ૦ बहुष्वस्त्रियाम् ૬/૧/૧૨૪ સૂત્ર

થી અ.વ. મા સર્વત્ર અણ્ પ્રત્યયનો લેખ સમજવો. ૦ હ્રોડોઽપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અણ્ ની પ્રાપ્તિ છતાં “દ્રિ” સંજ્ઞક અણ્ દરવા માટે આ સૂત્ર છે.

૦ પુરુ શબ્દ બે સ્વર વાળો છે છતાં પૃથગ્ પ્રહણ્ય કયુ છે કેમકે તે રાષ્ટ્રવાચી નથી પણ ક્ષત્રિયવાચી છે.

૦ અજ્ઞ પ્રત્યયથી સિદ્ધ છતાં આ સૂત્રમાં અણ્ કેમ ? સજ્ઞ-બોષાકલક્ષણે અજ્ઞ-ચજ્-જ્ઞઃ ૬/૩/૧૭૨ થી થતા અણ્ પ્રત્યયના આધનને માટે છે.

[૫૫૩]

(૩૮) दु-नादि-कुर्वित्-कोशलऽऽजादाञ् ज्यः ૬/૧/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- दु, न-आदि, - कूर, इत् कोशल, अजादत् ज्यः

★ વૃત્તિ :- दु संज्ञेभ्यो, नकारादेः, इदन्तेभ्यः कोशल-ऽऽजादाभ्यां च द्वित्र्यः स्यात् आम्बष्ठयो राजाऽपत्यं वा । एवं नैषधः । कौश्यः । आवन्त्यः कौशल्यः । आजाद्यः ।

■ “पाण्डोद्भयण्” ૬/૧/૧૧૯ । પાણ્ડ્યઃ “શકાદિ-ભ્યો દ્રેહં” ૬/૧/૧૨૦ । શકઃ યવનઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- દુ સંજ્ઞાવાળા નકારાદિ ફકારાત્ કુરુ કોશલ અને અજાદ આ નામોથી રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી એવા અનુક્રમે રાજા અને અપત્ય અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞક જ્ય પ્રત્યય થાય છે.

દુ :- આમ્બષ્ટાનાં રાજાઽપત્યંવા = આમ્બષ્ટ + જ્ય -આમ્બષ્ટયઃ (વૃદ્ધિયંસ્ય...આદિઃ ૬/૧/૮ થી દુ

સંજ્ઞા) બ.વ. માં આમ્વષ્ઠા: થશે. (પ્રત્યય લોપાય)

ન :- નિષધાનાં રાજાપત્યંવા = નિષધ + વ્ય = નૈષધ્ય: = નિષધનો રાજા કે ક્ષત્રિય પુત્ર.

એ-જ-રી-તે ૦ કુરુ નું કૌરવ્ય = કુરુના પુત્રો

હ કારા. :- અવન્તી નું અવન્ત્ય;

અજાદ નું આજાદ્ય:

★ અનુવૃત્તિ :- રાષ્ટ્ર ક્ષત્રિયાત્સરપાદ્રાજાપત્યે દિ રજ્ઞ ૬/૧/૧૧૪

❧ વિશેષ :- ૦ બહુશસ્ત્રિયામ્ ૬/૧/૧૨૪ સૂત્રથી અહીં પણ બ.વ માં વ્ય પ્રત્યયનો લોપ થશે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૦) પાણ્ડોર્હયણ ૬/૧/૧૧૯ પાણ્ડુ શબ્દને રાષ્ટ્ર ને ક્ષત્રીયવાચી હોય તો અનુક્રમે રાજા અને અપત્ય અર્થમાં ઇચ્છા થાય પાણ્ડુનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા ક્ષત્રિયસ્યાપત્યમ્ વા પાણ્ડુ + ઇચ્છા = પાણ્ડવ્ય: [૨૫૩]

(૩૧) શકાદિભ્યો દ્રેલુપ્ ૬/૧ ૧૨૦ શક વગેરે નામને લાગેલ દ્રિ સંગ્રહ પ્રત્યય લોપાય છે.

૦ યવનાનાંક્ષત્રિયસ્યાપત્યમ્ = યવન:

૦ શકાનાં રાષ્ટ્રસ્યરાજા = શક (પ્રત્યય લોપાય) અપત્ય અધિકાર - સમાપ્ત

(૩૯) પિતૃ માતૃવ્યંદુલં આતરિ ૬/૨/૬૨

★ સુત્રપૃથક :- પિતૃ-માતૃ: વ્ય-દુલં આતરિ

★ વૃત્તિ :- આમ્યાં યથાસંજ્ઞય આતરિ વ્યંદુલૌ સ્વા-તામ્ । પિતૃવ્ય: । માતૃલ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (પૃષ્ઠ્યન્ત એવા) પિતૃ અને માતૃ શબ્દને આતૃ ઉત્તરપદ હોતે છેને વ્ય અને દુલ (ડલ) પ્રત્યય અનુક્રમે લાગે છે

પિતૃ: આતા = પિતૃ + વ્ય = પિતૃવ્ય: = કાકો।
માતૃ: આતા = માતૃ + દુલ = માતૃ+ડલ=માતૃલ: = મામે।

❧ વિશેષ :- ૦ દુલ પ્રત્યયમાં મુકેલો ડ કાર અન્ત્ય સ્વર ના લોપને માટે છે.

[૫૫૫]

(૪૦) પિત્રોર્હામહદ્ ૬/૨/૬૩

★ સૂત્રપૃથક :- પિત્રો: ડામહદ્

★ વૃત્તિ :- પિતૃમાતૃમ્યાં માતાપિત્રોર્હામહદ્ સ્યાત્

પિતામહ: । પિતામહી । માતામહ: । માતમહી

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (પૃષ્ઠ્યન્ત) પિતૃ અને માતૃ શબ્દથી પર માતૃ અથવા પિતૃ શબ્દ આવે તો ડામહદ્ (આમહ) પ્રત્યય લાગેછે. જેમકે :-

૦ પિતૃ: પિતા = પિતૃ + ડામહદ્ = પિતૃ + આમહ = પિતામહ = દાદા

૦ પિતૃ માતા = પિતૃ + ડામહદ્ + ડી (અણ્જો) ... પિતામ્ ૨/૪/૨૦ થી ડી) = પિતામહી = દાદી

૦ માતૃ: પિતા = માતૃ + ડામહદ્ = માતામહ

૦ માતૃ: મામા - માતૃ + ડામહદ્ + ડી - માતામહી

★ અનુવૃત્તિ :- પિતૃમાતૃવ્યંદુલં આતરિ ૬/૨/૬૩ થી પિતૃમાતૃ:

❧ વિશેષ :- ૦ પિત્રો: માં દ્રિ વચન મુક્યું તે પિતામાત્રાવા ૩/૧/૧૨૨ થી એકશેષ સમાસથી 'મા-આપ' અર્થમાં સમાસ થયોછે, માટે દિ.વ. છે. ૦ સૂત્રમાં ડ કાર છે તે અન્ત્ય સ્વરના લોપ માટેછે. અને ટ કાર છે તે ડી પ્રત્યય કરવા માટે છે.

[૫૫૬]

—: રક્તાર્થક પ્રત્યય —

(૪૧) રાગાદ્દો રક્તે ૬/૨/૧

★ સુત્રપૃથક :- રાગાત્ ટ: રક્તે

★ વૃત્તિ :- યેન કુસુમ્માદિના વસ્ત્રાદિ રજ્યતે સ રાગસ્તસ્માદ્વાન્તાદ્ રક્તમિત્યથે'ડણૂ સ્યાત્ કુસુમ્મેન રક્તં કૌસુમ્મં વસ્ત્રમ્ ।

■ “લાક્ષારોચનાદિકણ” ૬/૨/૨ લાક્ષિક:, રોચનિક: પટ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ - જે કસુંબો વગેરે પદાર્થો વડે વસ્ત્ર વગેરે રંગાય તેને રાગ (રંગ) કહેવાય છે. તે ટા પ્રત્યયાન્ત હોય - એટલે કે તૃતીયાન્ત નામથી રંગાય એવા અર્થમાં હોય - તો તેને અણ પ્રત્યય લાગેછે. જેમકે :- કુસુમ્મેન રક્તમ્ - કુસુમ્મ + અણૂ - કૌસુમ્મમ્ વસ્ત્રમ્ - કસુંબા વડે રંગેલ કપડું.

❧ વિશેષ :- ૦ રંગવું - સફેદ રંગવું વર્ણાન્તર કરવું.

૦ સિદ્ધહેમની મૂળ વૃત્તિમાં અણ નથી કહ્યું પણ યથા વિહિત પ્રત્યયો કહ્યા છે. - યથાવિહિત એટલે જે શબ્દોને

ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ ને ને પ્રત્યયો ઠહ્યા છે. તે બધા પ્રત્યયો તે-તે શબ્દોને લાગી શકે - પ્રાગૂજિતાદણુ ૬/૧/૧૩

૦ સૂત્ર :- વાડડયાત્ ૬/૧/૧૧ અધિકાર સૂત્ર છે તે મુજબ આ તમામ પ્રત્યયો રિદ્ધે થાય છે. તેથી ને પ્રત્યય ન લગાડીએ તો કુસુમોત્ત રક્તમ્ એવું માત્ર વાક્ય કે કુસુમરક્તમ્ એવો સમાસ પણ થઈ શકે
૦ રાગ :- રાગ શબ્દથી પ્રસિદ્ધ એવા દસુઓ વગેરેનું પ્રહણુ થાય, પણ 'કાળા રંગે રંગેલુ' કે 'પીળા રંગે રંગેલુ' વગેરે ન પ્રહણુ થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૨) લાક્ષારોચનાદિકણુ ૬/૨/૨ તૃતીયાન્ત એવા લાક્ષા અને રોચના શબ્દોથી "તે વડે રંગેલુ" એવા અર્થમાં ફકળ પ્રત્યય લાગે છે

૦ લાક્ષયા રક્તમ્ = લાક્ષા + ફકળ = લાક્ષ + ફકળ (અવગે'વર્ગ'સ્ય થી આ લે.પ) = લાક્ષિકમ્ = લાખથી રંગેલુ

૦ રોચનશ રક્તમ્ = રોચના + ફકળ = રોચનિકમ્ = સિદ્ધુથી રંગેલુ [૨૫૫]

[૫૫૭]

—: સામૂહિક અધિકાર :-

(૪૨) ષષ્ઠયા: સમૂહે ૬/૨/૯

★ વૃત્તિ :- ષષ્ઠયન્તાસમૂહે યથાવિહિતમગાદય: સ્યુ: ।

■ “મિશ્રાદે:” ૬/૨/૧૦ । મૈશ્વ, ગાર્મિણમ્ । “ગોત્રોક્ષાદિભ્યોડકજ્ઞ” ૬/૨/૧૨ । ઔગવકમ્, ઔશ્વકમ્ । “કેદારાણ્યાકજ્ઞૌ” ૬/૨/૧૩ । કૈદાય, કૈદારકમ્ । “કવચિહસ્તસ્યચિતાચ્ચેકળ” ૬/૨/૧૪ । કાવચિકમ્, હાસ્તિકમ્, આપૂપિકમ્, કૈદારકમ્ । “બ્રાહ્મણ-માણવ-વાડવાચ:” ૬/૨/૧૬ । બ્રાહ્મણ્યમ્ । “ગણિકાયાણ્ય:” ૬/૨/૧૭ । ગણિક્યમ્ । “કેતાદ્વા” ૬/૨/૧૮ । કેશ્ય, કૌશિકમ્ । “વાડશ્વાદીય:” ૬/૨/૧૯ । અશ્વીયમ્, આશ્વમ્ । “પર્શ્વાદ્વાગ્” ૬/૨/૨૦ । પર્શ્વનાં સમૂહ: -પાર્શ્વમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- કૌર્ષપણુ ષષ્ઠયન્ત નામને ‘સમૂહ’ અર્થમાં યથાવિહિત અણુ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે :- ચાષાણાં સમૂહ: ચાષ + અગ્=ચાષન્ = ચાસ નામક પશુઓનો સમૂહ

■ વિશેષ :- ૦ સમૂહાર્થક પ્રત્યય :- સૂત્ર: ૬/૨/૬ થી ૬/૨/૨૬ સુધી એમ ૨૧ સૂત્રોમાં

સિદ્ધિદેમ વ્યા. માં રજુ થયેલ છે.

૦ પ્રાગૂજિતાદણુ સૂત્ર મુજબ અત્રે અણુ વગેરે પ્રત્યયો બનવા. તેના અન્ય ઉદાહરણ :-

નજ્ઞ :- સ્ત્રીણાં સમૂહ: = સ્ત્રી + નજ્ઞ = સ્ત્રૈણમ્ = સ્ત્રીઓનો સમૂહ (પ્રાગૂવત્ સ્ત્રી ૬/૧/૨૫ થી નજ્ઞ)

ઙ્ય :- વનસ્પતીનાં સમૂહ: = વનસ્પતી + ઙ્ય = વાનસ્પત્યમ્ = વનસ્પતીનો સમૂહ

(અનિદમ્બળ...પદાઙ્ય: ૬/૧/૧૫ થી ઙ્ય)

■ શેષવૃત્તિ :- (૩૩) મિશ્રાદે: ૬/૨/૧૦ મિશ્રા વગેરે ષષ્ઠયન્ત નામોને સમૂહ અર્થમાં યથાવિહિત અણાદિ પ્રત્યયો થાય છે. મિશ્રાણાં સમૂહ: = મિશ્રા + અણ = મૈશ્વમ્ = ભિક્ષાનો સમૂહ. ગાર્મિણીનાં સમૂહ: = ગાર્મિણી + અણ = ગાર્મિણમ્ = ગર્ભિણીઓનો સમૂહ [૨૫૬]

(૩૪) ગોત્રોક્ષાદિભ્યોડકજ્ઞ ૬/૨/૧૨ ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત નામ, ઉક્ષન્, વત્સ, ઉષ્ટ્ર, વૃદ્ધ, અજ, ઉરમ્ન, મનુષ્ય, રાજ, રાજન્ય અને રાજપુત્ર એ નામોને સમૂહ અર્થમાં અકજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. ઉપગો: અપત્યમ્ = ઔપગવ:

૦ ગોત્ર :- ઔપગવાનાં સમૂહ: = ઔપગવ + અકજ્ઞ = ઔપગવકમ્

૦ ઉક્ષન્ :- ઉક્ષણાં સમૂહ: = ઉક્ષન્ + અકજ્ઞ = ઔશ્વકમ્ = બળદોનું ટોળું [૨૫૭]

(૩૫) કેદારાણ્યાકજ્ઞૌ ૬/૨/૧૩ કેદાર શબ્દથી સમૂહ અર્થમાં ણ્ય અને અકજ્ઞ પ્રત્યયો થાય છે. કેદારાણમ્ સમૂહ: = કેદાર + ણ્ય = કૈદાય: પક્ષે કેદાર + અકજ્ઞ = કૈદારકમ્ = ક્યાનોનો સમૂહ: [૨૫૮]

(૩૬) કવચિહસ્તસ્ય ચિતાચ્ચેકળ ૬/૨/૧૪ કવચિન્ હસ્તિન્ અને અવિત્ અર્થવાળા નામને તથા કેદાર નામને સમૂહ અર્થમાં ફકળ પ્રત્યય થાય છે.

૦ કવચિનાં સમૂહ: = કવચિન્ + ફકળ = કાવચિકમ્ (નોડપદસ્ય ૭/૪/૬૧ થી ફન્ લે.પ) = કવચવાળાનો સમૂહ હસ્તિનાં સમૂહ: = હસ્તિન્ + ફકળ = હાસ્તિકમ્ = હાથીઓનો સમૂહ

૦ અવિત :- અપૂગનાં સમૂહ: = અપૂપ + ફકળ = આપૂપિકમ્ = પૂડાઓનો સમૂહ

૦ કેદારાણાં સમૂહ: = કેદાર + ફકળ = કૈદારિકમ્ = ક્યાઓનો સમૂહ [૨૫૯]

(૩૭) બ્રાહ્મણ-માણવ વાડવાચ: ૬/૨/૧૬ બ્રાહ્મણ, માણવ અને વાડવ નામોને સમૂહ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય બ્રાહ્મણાં સમૂહ: = બ્રાહ્મણ + ય = બ્રાહ્મણ્યમ્ - બ્રાહ્મણોનો સમૂહ [૨૬૦]

(૩૮) ગણિકાયાણ્ય: ૬/૨/૧૭ ગણિકા શબ્દને સમુહ અર્થમાં પ્ય પ્રત્યય થાયછે.

ગણિકાનાં સમુહ: - ગણિકા + પ્ય - ગણિક્યમ્ - ગણિકાઓનો સમુહ [૨૬૧]

(૩૯) કેશાદ્વા ૬/૨/૧૮ કેશ શબ્દને સમુહ અર્થમાં પ્ય પ્રત્યય વિદ્યોષે લાગે કેશાનાં સમુહ: - કેશ + પ્ય - કેશ્યમ્ વિદ્યોષે (કવચિ... ૬/૨/૧૪ થી ફક્ત)

કેશ + ફક્ત - કેશિકમ્ - વાળનો ઢગનો [૨૬૨]

(૪૦) વાડધ્વાદીપ: ૬/૨/૧૯ અથ શબ્દને સમુહ અર્થમાં ફ્ય પ્રત્યય થાયછે. અશ્વનાં સમુહ: - અશ્વ + ફ્ય - અશ્વીયમ્ પક્ષે અશ્વ + અળ - આશ્વમ્ - ઘેડા - ઓનો સમુહ (પષ્ટયા: સમુદે થી અળ) [૨૬૩]

(૪૧) પર્વા ઇવળ * ૬/૨/૨૦ પર્શ શબ્દને સમુહ અર્થમાં ઇવળ પ્રત્યય લાગેછે. પર્શનાં સમુહ: - પર્શ + ઇવળ - પાર્શ્યમ્ - ફરસીઓનો સમુહ (પર્શ + (ઉત્તા: પ્રાણિ... ૨/૪/૭૩ ઝડ) - પર્શ થયુ છે. પર્શ તું પંચમી એ.વ. પર્વા: થયુ છે.

[૫૫૮]

(૪૩) ગો-રથ-વાતાન્ ત્રલ-કદ્યલ્ ૬/૨/૨૪

★ સૂત્રપૃથો :- ગો-રથ-વાત ત્ ત્રલ-કદ્યલ-અલમ્

★ વૃતિ :- અશ્વસ્ત્રિય એતે ત્રય: સમુદેડથે સ્યુ: । લિટુચ્ચયાન્તાનાં સ્ત્રીત્વમ્ - ગોત્રા । રથકદ્યગ । વાતુલ:

❧ વૃત્યર્થ :- ગો, રથ અને વાત શબ્દ થી પર સમુહ અર્થમાં ત્રલ, કદ્યલ્, અને અલ્ પ્રત્યય થાયછે.

પ્રત્યયમાં લ કાર સ્ત્રીલિંગ કરવા માટેછે *

૦ ગો:- ગવાં સમુહ: = ગો + ત્રલ - ગોત્રા - ગાયોતું ટોળું

૦ રથ:- રથાનાં સમુહ: = રથ + કદ્યલ્ - રથકદ્યા - રથોનો સમુહ

૦ વાત:- વાતાનાં સમુહ: - વાત + અલ્ - વાતુલ: - વાયુઓનો સમુહ

❧ વિશેષ :- ૦ લ કાર સ્ત્રીલિંગ માટે આવ્

* શેષવૃત્તિ સૂત્ર: ૪૧ પર્વા ઇવળ આ સૂત્રમાં પ્રક્રિયા તથા હેમપ્રકાશ બન્નેમાં પર્વાદ્ લખ્યુ છે. જ્યારે સિધ્ધહેમ - લઘુ મધ્યમ બૃહદ્વૃત્તિ વગેરેમાં પર્વા લખ્યુ છે. - પર્વાદ્ ક્યુ તે અનુચિત છે. કેમકે કારા. નામ નથી

૨/૪/૧૮ સૂત્ર લાગીને ગોત્ર તું ગોત્રા વગેરે થાય જ્યારે અલ્ માં લ્ કાર હતું નથી માટે વાતુલ: સ્ત્રીલિંગ ન થયું. ૦ * હેમલિંગાનુશાસન સ્ત્રીલિંગ અધિકાર, શ્લોક ૬ લિન્મિન્યનિપય સ્વયુક્તા થી લિટ પ્રત્યયાન્ત નામ સ્ત્રીલિંગ અધિકાર માટે છે.

[૫૫૯]

(૪૪) પાશાદેશ્ચ લ્ય: ૬/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથો :- પાશ, આદે: ચ લ્ય:

★ વૃતિ :- પાશાદે: ગવાદિમ્યશ્ચ લ્ય: સ્યાત્ । પાશ્યા ।

❧ વૃત્યર્થ :- પાશ વગેરે શબ્દોને તથા (ચ કારથી) ગી-રથ અને વાત ને લ્ય પ્રત્યય લાગેછે

પાશ:- પાશાનાં સમુહ: - પાશ + લ્ય - પાશ્ય અને લ્ કાર થી સ્ત્રીલિંગે પાશ્યા-ફાંસાઓનો સમુહ

★ અનુવૃત્તિ :- ગો-રથ-વાત-ત્રલકદ્યલ્ ૬/૨/૨૪ થી ગો-રથ-વાત

❧ વિશેષ :- ૦ પાશાદિ ગણુ :- પાશ,

તળ, લલ, ધૂમ, વાત, ગો, અક્ષર, પોટાળ, પિટક, પિટાક, શકટ, હલ, નલ, વન,

૦ મિશ્રાદિ ૬/૨/૧૦ ગણુપાઠથી અક્ષર અને હલ શબ્દ આવેછે તે શબ્દોને ત્યાં અળ પ્રત્યય થાત તેને બદલે આ સૂત્ર નિષેધ કરીને લ્ય પ્રત્યય કહેછે.

૦ નોંધ:- ગો ના ઉદાહરણ માટે સૂત્ર: ૪૫ જુઓ રથ + લ્ય - રથ્યા, વાત + લ્ય - વાત્યા - વાટોળ

[૫૬૦]

(૪૫) ચ્યક્યે ૧/૨/૨૫

★ સૂત્રપૃથો :- ચિ - અક્યે

★ વૃત્તિ :- ઓદૌતો: ક્યવજેં ચાદૌ પ્રત્યેડવાવૌ

સ્યાતામ । ગચ્યા

■ “શ્વાદિમ્યોડા” ૬/૨/૨૬ શૌવમ । “ચલાદિમ્યો લિટ્ ૬/૨/૨૭ । ચલિની, ઝકિની । ગ્રામજનવન્ધુગજ સહાયાત્તલ” ૬/૨/૨૮ । ગ્રામના

❧ વૃત્યર્થ :- ઓ કે ઓ થી પર સિવાય નો ચ કારાદિ પ્રત્યય આવે તો ઓ નો અન્ અને ઓ નો આવ્ થાયછે. જેમકે:- ગવાં સમુહ: - ગો + લ્ય (પાશાદેશ્ચ ૬/૨/૨૫ થી લ્ય) - ગ્વ + ચ - ગચ્યા

★ અનુવૃત્તિ :- ઓદૌતોડવા઼ ૧/૨/૨૪

❧ વિશેષ :- ૦ ક઼ નું વર્નન કૅમ ક્યું ?

ઉપોચયે = ઉપ + ડ + ય + તે અહીં ચ એ (કર્મ. જિભાવેનો) ક્ય છે (ક્ય: શિતિ ૩/૪/૭૦) માટે ડને અવ્ ન થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૪૨) શ્વાદિભ્યઃ અઞ્ ૬/૨/૨૬ શ્વાન વગેરે શબ્દોને સમૂહ અર્થમાં અઞ્ પ્રત્યય લાગે છે છતાં સમૂહઃ = શ્વાન્ + અઞ્ = શૌવમ્ = કુત્ + ઓનો સમૂહ (નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૩૧ થી અન્ લોપ, શ્વઃ પદાન્તાત્... ૭/૪/૫ થી વ્ પૂર્વે શ્ + ઓ + વ્ = શૌવમ્ થયું છે) [૨૬૫]

(૪૩) સ્વલાદિભ્યો લિન્ ૬/૨/૨૭ સ્વલ વગેરે શબ્દોને સમૂહ અર્થમાં લિન્ (ઇન્) પ્રત્યય લાગે. લ સ્ત્રીત્વ માટે છે. સ્વલાનાં સમૂહઃ = સ્વલ + લિન્ = સ્વલિન - (સ્ત્રીત્વમાં ડી) = સ્વલિન + ડી = સ્વલિની - બુઝ્યી-ઓનો સમૂહ (એ-ન્-રી-તે) [૨૬૬]

ઠકાનાં સમૂહઃ = ઠકિની

(૪૪) ગ્રામ જન વન્ધુ ગજ સહાયાત્ તલ્ ૬/૨/૨૮ ગ્રામ, જન, વન્ધુ, ગજ, સહાય શબ્દથી પર સમૂહ અર્થમાં તલ્ પ્રત્યય લાગે ગ્રામાણાં સમૂહઃ = ગ્રામ + તલ્ = ગ્રામત + આત્ (સ્ત્રીલિંગે) = ગ્રામતા-ગામેનો સમૂહ [૨૬૭]

[૫૬૨]

સામુદ્ધિક અધિકાર સમાપ્ત

૦ વૈકારિકા :-

(૪૬) વિકારે ૬/૨/૩૦

★ વૃત્તિ :- ષષ્ઠ્યન્તા દ્વિકારે ડગાદયઃ સ્યુઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ષષ્ઠ્યન્ત નામને “વિકાર” અર્થમાં (વિકૃત) અળ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

[ઉદા. - જુઓ સૂત્રઃ ૪૭ માં]

★ અનુવૃત્તિ :- ષષ્ઠ્યાઃ સમૂહે ૬/૨/૬ થી ષષ્ઠ્યાઃ

❧ વિશેષ :- ૦ વિકાર = પ્રત્યયનું અવસ્થાન્તર (પ્રીતિ અવસ્થા) એટલે વિકાર.

૦ [સૂચના :-] અળાદય - અળ્, ઇયળ્, અઞ્, નઞ્ વગેરે પ્રત્યયોના ઉદાહરણ સૂત્રઃ ૪૭ માં આપેલ છે.

[૫૬૨]

(૪૭) વાડ્મનો વિકારે ૭/૪/૬૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- વા અશ્મનઃ વિકારે

★ વૃત્તિ :- વિકાર્યે તદ્વિતે ડશ્મનો ડન્ત્ય સ્વરાદર્શ લક્ । આશ્મનઃ, આશ્મઃ ।

■ “ત્રપુ-જતોઃ ષોડશ્ચ” ૬/૨/૩૬ । ત્રાપુષ્, જાતુષમ્ । “પયો-દ્રોયઃ” ૬/૨/૩૫ । પયસ્ય, દ્રવ્યમ્ । “અકસ્વરાત્” ૬/૨/૪૮ । મયદ્ । મૃત્મયમ્ । “ગોઃ પુરીષે” ૬/૨/૫૦ । ગોમયમ્ । “અપો યજ્ઞા” ૬/૨/૫૬ । આપ્ય અમ્મયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિકાર અર્થવાળો તદ્વિત નો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અશ્મન્ ના અન્ત્ય સ્વરાદ્વનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :- અશ્મનઃ વિકારઃ = અશ્મન્ + અઞ્ (વિકારે ૬/૨/૩૦ થી અઞ્) = આશ્મનઃ, જે અન્ લોપાયતો આશ્મઃ = સ્તંભ

★ અનુવૃત્તિ :- ઉક્ષઃ લક્ ૭/૪/૫૬ થી લક્

❧ વિશેષ :- ૦ વિકાર એમ કૅમ ક્યું ?

આશ્મનો મન્ત્રઃ - અહીં વિકાર અર્થ નથી.

ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય ૭/૪/૧૦૬ પરિભાષાથી લોપનું કાય અન્ત્ય ને (અન્ ને) થયું.

૦ ઉદાહરણ :-

મશ્મનઃ વિકારઃ = મશ્મન્ + અળ્ = માશ્મનઃ

કલેઃ વિકારઃ = કલિ + ઇયળ્ = કાલેયઃ

■ શેષવૃત્તિ :- (૪૫) ત્રપુ જતોઃ ષોડશ્ચ ૬/૨/૩૩ ત્રપુ અને જતુ શબ્દોને વિકાર અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય લાગે તથા શબ્દને અન્તે શ્ ઉમેરાય છે.

૦ ત્રપુણઃ વિકારઃ = ત્રપુ + શ્ = અળ્ = ત્રાપુષમ્ = કલ્પ

૦ જતુનઃ વિકારઃ = જતુ + શ્ + અળ્ = જાતુષમ્ = લાખનો વિકાર. [૨૬૮]

(૪૬) પયો-દ્રોયઃ ૬/૨/૩૫ પયસ્ અને દ્રુ શબ્દથી વિકાર અર્થમાં ‘ય’ થાય છે.

૦ પયસ્ય વિકારઃ = પયસ્ + ય = પયસ્યમ્ = દુધનો વિકાર

૦ દ્રોઃ વિકારઃ = દ્રુ + ય = દ્રવ + ય = દ્રવ્યમ્ = આડનો વિકાર. [૨૬૯]

(૪૭) અક સ્વરાત્ ૬/૨/૪૮ લક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના એક સ્વર વાળા શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય મયદ્ થાય

મૃદઃ વિકારઃ = મૃદ્ + મયદ્ = મૃત્મયમ્ = માટીનો વિકાર (દ્ નો ન્ પ્રત્યયે ચ ૧/૩/૨ થી) [૨૭૦]

(૪૮) ગોઃ પુરીષે ૬/૨/૫૦ ગો શબ્દથી પુરીષ ૩૫ (ભાષ્ય૩૫) વિકાર અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય લાગે.

ગો: પુરીષે: - ગો + મયદ્=ગોમયમ્=છાણુ [૨૭૧]

(૪૯) અપો યજ્ઞ વા ૬/૨/૫૬ અપ્ શબ્દને વિકાર અર્થમાં યજ્ઞ વિકલ્પે લાગે છે.

૦ અપાં વિકાર: = અપ્ + યજ્ઞ - આપ્યમ્ ષષ્ઠે અપ્ + મયદ્ (અકસ્વાત્ ૬/૨/૪૮ થી મયદ્) = અમ્મયમ્ - પાણીનો વિકાર. [૨૭૨]

[૫૭૩]

(૪૮) હોગોદોહાદીનઞ્ હિયઙ્ગુચાસ્ય ૬/૨/૫૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- હોગોદોહાત્ ઈનઞ્ હિયઙ્ગુ: ચ સસ્ય

★ વૃત્તિ: :- હોગોદોહશબ્દાદિકારે ઈનઞ્ સ્યાત્ નામ્નિ, પ્રકૃતેહિયઙ્ગુરાદેશશ્ચ સ્યાત્ । હૈયઙ્ગવીનમ્ - નવનીતં વૃત્તં વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- હોગોદોહ શબ્દથી વિકાર અર્થમાં - જે વિશેષ નામ હોયતો - ઈનઞ્ પ્રત્યય લાગે અને હોગોદોહનો હિયઙ્ગુ આદેશ થાય છે.

૦ હોગોદોહસ્ય વિકાર: = હોગોદોહ = ઈનઞ્ - હિયઙ્ગુ + ઈનઞ્ - હૈયઙ્ગવીન - ગઘ કાલે દોહો - વાયેલ ગાયના દુધનું ધી અથવા માખણ.

(૩ નો અવ - અસ્વયમ્ભુવોડવ્ ૭/૪/૭૦ થી)

★ અનુવૃત્તિ: :- (૧) નામ્નિ ક: ૬/૨/૫૪ થી નામ્નિ (૨) વિકારે: ૬/૨/૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ નામ્ની કેમ કહ્યું ?

હોગોદોહ તક્રમ - હોગોદોહ + અણ્ (વિકારે ૬/૨/૩૦ થી અણ્) - હોગોદોહમ્ - (અહીં ખાસ નામ નથી) ગઘકાલે દોહેલ ગાયના દુધનો વિકાર - હાસ વગેરે.

[૫૭૪]

(૪૯) પ્રાણ્યૌષધિવૃક્ષેભ્યોડવયવે ચ ૬/૨/૩૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- પ્રાણિ ઔષધિ વૃક્ષેભ્ય: અવયવે ચ

★ વૃત્તિ: :- એમ્બો વિકારેડવયવે ચાણાદય: સ્યુ । કાપોતં સક્તિય માસં વા । દૌર્વ, બૈલ્વ - કાણ્ડ, ભસ્મ વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- (૫૦૪૫-ત) પ્રાણિ - ઔષધિ અને વૃક્ષ વાચી નામને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં (યથાવિહિત) અણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

૦ પ્રાણિ: - કપોતસ્ય વિકાર: - કપોત + અણ્ - કાપોતમ્ - કપુતરનું માંસ, કપોતસ્ય અવયવ - કાપોતમ્ - કપુતરનો સાથળ.

૦ ઔષધિ: - દુર્વાયા: વિકારં અવયવં વા - દુર્વા + અણ્-દૌર્વમ્-દુર્વાનો કાંડરૂપ ભાગ કે ભસ્મ

૦ વૃક્ષ: - બિલ્વાયા: વિકાર: અવયવ: વા - બિલ્વા + અણ્ - બૈલ્વમ્ - ખિજાની લાકડી કે ભસ્મ

★ અનુવૃત્તિ: :- (૧) વિકારે ૬/૨/૩૦

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાણિ: - ચેતનાવંત

ઔષધિ: - ફળ પાક્તાં અંત આવે તે

વૃક્ષ: - ફળ અને ફુલ વગેરે.

૦ પ્રાણિ - ચેતનાવંત ગ્રહણ કરતાં ઔષધિ અને વૃક્ષ આવીજ ભાય છતાં જે પૃથક્ ગ્રહણ ક્યું તે પ્રાણિમાં તસ જીવોનો સમાવેશ જ નહીં.

૦ પ્રાણ્યૌષધિ કેમ કહ્યું ?

પાટલિપુત્રસ્ય અવયવ: - પાટલિપુત્ર + અકઙ્

(રેવાન્યાત્ ૬/૩/૪૨ થી અકઙ્) - પાટલિપુત્રક:

[૫૭૫]

(૫૦) અમક્યાચ્છાદને વા મયદ્ ૬/૨/૪૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- અમક્ય આચ્છાદને વા મયદ્

★ વૃત્તિ: :- મક્યાચ્છાદન વજં યથાહં વિકારાવયવ-યોર્મયદ્વા । મસ્મમયં માસ્મનમ્ ।

નિષેધે - મૌદ્ગ: સૂપ:, કાર્પાસ: પટ: ।

■ “લુબ્ધહુલં પુષ્પમૂલે” ૬/૨/૫૭ । મલ્લિકા પુષ્પમ્ । વિદારી મૂલમ્ । “ફલે” ૬/૨/૫૮ । આમલકં ફલમ્ ।

इति वैकारिका: ।
તદનાસ્તિ (૧) તેષાંનિવાસ: (૨) તસ્માદ્ દુરભવં (૪) તેન નિવૃત્તં (૪) ચેત્યર્થં ચતુષ્ટયે ફળાદયો મનુશ્ચ યથાર્હં દેશે નામ્નિ ચ વક્તવ્યા: । ઔદુમ્બરં (૧) રૌવં (૨) વૈદિશં પુરં (૩) કૌશામ્બી પુરી (૪) ઉદુમ્બરાવતી મનુમાના “નડકુમુદવેતસમહિષાહિત્” ૬/૨/૭૪ । મનુ: । નડવાન્ કુમુદાન્ । “નડાશાદોદ્ ઇવલ: ૬/૨/૭૫ નડ્વલમ્, શાટ્વલમ્ ।

इति चातुरर्थिका: ।
❧ વૃત્ત્યર્થ :- મક્ય (ખાણું) આચ્છાદન (ઝાઢણું) એ જે અર્થ સિવાય (અન્ય અર્થ વાળા) યથા યોગ્ય શબ્દોથી અવયવ અને વિકાર અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય લાગે.

૦ ભસ્મન: વિકાર: - ભસ્મન્ + મયદ્ - ભસ્મમયમ્ વિકલ્પે ભસ્મન્ + અણ્ (વિકારે ૬/૨/૩૦) - માસ્મનમ્ - રાખનો વિકાર.

૦ અમક્યાચ્છાદને કેમ કહ્યું ?

(२) प्राणौषधि वृक्षेभ्यः अवयवे च १/२/३१ थी अवयवे

વિકારક અધિકાર સમાપ્ત

(५४) तेन निवृत्ते च ६/२/७१ तृतीयान्त नामथी

[499]

(५१) देवता ६/२/१०१

★ अनुवृत्ति :- साऽस्य पैर्णम सी ६/२/६८ थी साऽस्य

❧ વિશેષ :- ૦ સા - પ્રથમાન્ત માટે અને અસ્ય:- પછીને માટે છે.

૦ ઉદાહરણ :-

અગ્નિઃ દેવતાઽસ્ય = અગ્નિ + ઇયન્ = આગ્નેય - અગ્નિ જેનો દેવ છે તે.

[૫૬૭]

(૫૨) તદ્વેત્યધીતે ૬/૨/૧૧૭

★ સુત્રપૃથઃ :- તદ્ વેત્તિ અધીતે

★ વૃત્તિ :- દ્વિતીયાન્તાદેત્યધીતે વેત્યથ'યોરણાદયઃ સ્યુઃ । વૈયાકરણઃ ।

■ “ન્યાયાદેરિકળ્” ૬/૨/૧૧૮ નૈયાયિકઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- દ્વિતીયાન્ત નામને ‘વેત્તિ’ બાળે છે અથવા ‘અધીતે’ બાળે છે. અર્થમાં અળ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

૦ વ્યાકરણમ્ વેત્તિ અધીતે વા = વ્યાકરણ્ + અળ્ = વૈયાકરણઃ = વૈયાકરણી.

❧ વિશેષ :- ૦ વ્યાકરણ તું વૈયાકરણ્ થયું તે વચ્ચે પદાન્તાત્ પ્રાગૈદાન્ ૭/૪/૫ થા વ ના પછી એ નો આગમ થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૫૯) ન્યાયાદેરિકળ્ ૬/૨/૧૧૮ દ્વિતીયાન્ત એવા ન્યાય વગેરે શબ્દોને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ ન્યાય વેત્તિ અધીતે વા = ન્યાય + ઇકળ્ = નૈયાયિકઃ = નૈયાયિક

[૫૬૮]

(૫૩) સંસ્કૃતો મક્ષો ૬/૨/૧૪૦

★ વૃત્ત :- સપ્તમ્વન્તાદસ્મિન્નર્થે ણાદયઃ સ્યુઃ ।

બ્રાહ્મ્યાઃ અપૂવાઃ

■ “શૂલોચાચઃ” ૬/૨/૧૪૧ શૂલ્યમ્, ઊચ્યમ્ માંસમ્ । “ક્ષીરાદેયળ્ ૬/૨/૧૪૨ ક્ષૈરેયી, યવાળ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- સપ્તમ્વન્ત નામ સંસ્કૃત મક્ષય (સંસ્કારીને ખાવું) અર્થમાં અળ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. બ્રાહ્મરૂ સંસ્કૃતાઃ અપૂવાઃ = બ્રાહ્મરૂ + અળ્ = બ્રાહ્મરૂઃ અપૂવાઃ = બહુમાં સંસ્કારેલા પૂડાં

❧ વિશેષ :- ૦ મક્ષય કેમ હતું ?

ફલકે સંસ્કૃતા માલા - અહીં બહુ અર્થ નથી પણ મુશોભન અર્થ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૦) શૂલોચાચઃ ૬/૨/૧૪૧ સપ્ત.

મ્યન્ત એવા શુલ અને રૂલ શબ્દોને સંસ્કારેલું બહુ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય છે.

૦ શુલે સંસ્કૃત માંસમ્ - રૂલ + ય - રૂલ્યમ્ - લોહાના શુળ પર સંસ્કારેલું માંસ

૦ ઊચ્યાં સંસ્કૃત માંસમ્ - ઊચ + ય - ઊચ્યમ્ - યાળીમાં સંસ્કારેલું માંસ [૨૮૩]

(૬૧) ક્ષીરાદેયળ્ ૬/૨/૧૪૨ સપ્તમ્વન્ત એવા ક્ષીર શબ્દને સંસ્કૃત મક્ષય એવા અર્થમાં ઇયન્ પ્રત્યય લાગે ક્ષીરે સંસ્કૃત યવાળ્ - ક્ષીર + ઇયન્ + હી (સ્ત્રી-લિંગ માટે “હી”) - ક્ષૈરેયી યવાળ્ - દુધમાં સંસ્કારેલી રાખ [૨૮૪]

[૫૬૯]

(૫૪) તત્ર કૃત લઘ્વક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૯૪

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્વન્તાદેત્યર્થે ણાદયઃ ઇયણાદયશ્ચ પ્રત્યયાઃ સ્યુઃ । સૌધનઃ ।

■ [દિશ્યઃ, મૂર્ધન્યઃ ।] “મધ્યાદિનળગેયા મોઽન્તશ્ચ” ૬/૩/૧૨૬ । માધ્યન્દિનઃ, માધ્યમઃ, મધ્યમીચઃ । “વર્ગાન્તાત્” ૬/૩/૧૨૮ । ઈચઃ । કવર્ગીયઃ । “અશબ્દવર્ગાદીનયેયાઃ” ભરત વર્ગીણઃ, ભરતવર્ગીયઃ, ભરતવર્ગીયઃ । શબ્દે તુ ક વર્ગીયઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- તત્ર કૃત (ત્યાં કરેલું), લઘ્વ (મેળવેલું), ક્રીત (ખરીદેલું), સમ્ભૂત (થયેલું) એવા અર્થમાં સપ્તમ્વન્ત નામને અળ્ વગેરે ઇયન્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

અળ્ - સુધને કૃતઃ = સુધન + અળ્ - સૌધનઃ - સુધન નામક પ્રદેશમાં કરાયેલ [ઝે-જ-રી-તે] સુધનેલઘ્વઃ, સુધને ક્રીત, સુધને સમ્ભૂતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અળ્ ઇયન્ વગેરેના અનુ-વૃત્તિ સવિશેષણથી અહીં અનુતે છે.

૦ તત્ર :- સપ્તમ્વન્ત ના ગ્રહણ ને માટે છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

ઇયન્ :- સુધન + ઇયન્ - સૌધન

ઞ્ય :- વહિઃ ક્રીતઃ - વહિર + ઞ્ય (વહિષ્ઠિક...ચ ૬/૧/૧૬ થી ઞ્ય - વાહ્યઃ અને ઇકળ્ પ્રત્યય લાગેતો વાહિકઃ થાય.

■ શેષવૃત્તિ :- દિશ્યઃ, મૂર્ધન્યઃ જુઓ સૂત્રઃ ૫૮*

* સૂત્રઃ ૫૮ દિગાદિ દેહશાચઃ ૬/૩/૧૨૪ આ સૂત્ર અલગ હોવા છતાં અહીં સૂત્રઃ ૫૪ માં કેમ મુક્યુ તે વિચારણીય છે.

(૬૨) મધ્યપ્રાદિતગ્ગેયા યોડન્તશ્ચ ૬/૩/૧૨૬ સપ્તમ્યન્ત મધ્ય શબ્દથી મધ્ય અર્થમાં દિનગ, ગ અને ર્દય પ્રત્યય થાયછે. અને મધ્ય શબ્દને અન્તે મ આગમ થાયછે.

૦ મધ્યેમગ્ગાઃ - (૧) મધ્ય + દિનગ - માધ્યદિનાઃ પક્ષે (૨) મધ્ય + ગ - માધ્યમઃ પક્ષે (૩) મધ્ય + ર્દય - મધ્યમીયઃ - મધ્યનો [૨૮૫]

(૬૩) વર્ગાન્નાર્ ૬/૩/૧૨૮ જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એના સપ્તમ્યન્ત નામને મધ્ય અર્થમાં ર્દય પ્રત્યય લાગે ૦ ક વર્ગે મધ્યઃ - ક વર્ગ + ર્દય - ક વર્ગીયઃ - ક વર્ગનો [૨૮૬]

(૬૪) ર્દન-યૌ ચાડશબ્દે ૬/૩/૧૨૯ શબ્દ એવો અર્થ ન નીકળતો હોય ત્યારે સપ્તમ્યન્ત એવા નામને અન્તે વર્ગ શબ્દ હોયતો મધ્ય અર્થમાં ર્દન, ય ર્દય પ્રત્યયો લાગે ૦ મરત વર્ગે મધ્યઃ - (૧) મરત વર્ગ + ર્દન - મરત વર્ગીયઃ પક્ષે (૨) મરતવર્ગ + ય - મરતવર્ગીયઃ પક્ષે (૩) મરતવર્ગ + ર્દય - મરતવર્ગીયઃ - ભરત ગોત્રના વર્ગનો થયેલો [૨૮૭]

[૫૭૦]

(૫૫) કુશલે ૬/૩/૯૫

★ વૃત્તિઃ - અસ્મિન્નયે સપ્તમ્યન્તાદ્યથા વિહિતમણાદય ઇયણાદયશ્ચ સ્યુઃ । મથુરાયાં કુશલો માથુરઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ - કુશલ અર્થમાં યથાચોગ્ય નામથી અણ વગેરે અને ઇયણ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

૦ મથુરાયાં કુશલઃ = મથુરા + અણ = માથુરઃ = મથુરામાં વિદ્યા વડે કુશળ.

★ અનુવૃત્તિઃ - તત્ર કૃત લઘ્વ ક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૬૪ થી તત્ર (સપ્તમ્યન્ત)

✠ વિશેષઃ - ૦ અગાદય, ઇયણાદય સવિશેષશ્ચ થી અનુવર્તે છે.

૦ યથાવિહિત એમ વૃત્તિમાં લઘ્વ કારણકે આ અધિકાર શિક્ષાદેશ્ચાણ ૬/૩/૧૪૮ સુધી લઘ્વ જવાનો છે * ૦ ઉદાહરણઃ -

૦ ઇયણઃ - નદ્યાં કુશલઃ = નદી + ઇયણ = નાદેયઃ = નદી તરવામાં કુશળ.

[૫૭૧]

(૫૬) જાતે ૬/૩/૯૮

★ વૃત્તિઃ - સપ્તમ્યન્તાજ્ઞાતેડયે યથાવિહિતમણાદય ઇયણાદયશ્ચ સ્યુઃ । મથુરાયાં જાતો માથુરઃ - અણ

✠ વૃત્ત્યર્થઃ - સપ્તમ્યન્ત નામને જાત (ઉત્પન્ન) અર્થમાં યથાવિહિત અણ વગેરે અને ઇયણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

મથુરાયાં જાતઃ = મથુર + અણ = માથુરઃ = મથુરામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિઃ - તત્ર કૃત લઘ્વ ક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૬૪ થી તત્ર (સપ્તમ્યન્ત)

✠ વિશેષઃ - ૦ તત્ર એમ કેમ કહ્યું ?

૦ ચૈત્રાજ્ઞાત અહીં પંચમી છે માટે છે સૂત્ર ન લાગે ૦ જાત એમ કેમ કહ્યું ?

આસને આરતે = આસને બેસેછે. જાત નથી.

૦ અન્ય ઉદાહરણઃ -

૦ રાષ્ટ્રેજાતઃ = રાષ્ટ્ર + ર્દય = રાષ્ટ્રીયઃ = રાષ્ટ્રીય

૦ નદ્યાંજાતઃ = નદી + ઇયણ = નાદેયઃ = નદીમાં થયેલો

[૫૭૨]

(૫૭) મથે ૬/૩/૧૨૩

★ વૃત્તિઃ - સપ્તમ્યન્તાદસ્મિન્નયે યથાવિહિતમણાદય ઇયણાદયશ્ચ સ્યુઃ । મથુરયાં મથે સત્તા ગૃહ્યતે, ન તુ જન્મ, જાત ર્દયનેન ગતાર્થત્વાત્ । યથા સ્તુદ્ધને મધ્યઃ સ્તુદ્ધન ર્દય, સ્તુદ્ધને સન્ વર્તમાન ર્દયઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ - સપ્તમ્યન્ત નામને 'મથ' અર્થમાં યથાવિહિત અણ વગેરે ઇયણ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. મથતિ શબ્દ અહીં સત્તા કે વિદ્યમાનતા અર્થમાં પ્રહણ કરાય છે. જન્મ કે ઉત્પન્ન થયું અર્થમાં નહીં

સ્તુદ્ધનેમધ્ય = સ્તુદ્ધનઃ = સ્તુદ્ધન + અણ = સ્તુદ્ધન દેશમાં વિદ્યમાન.

★ અનુવૃત્તિઃ - તત્ર કૃત લઘ્વ ક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૬૪ થી તત્ર (સપ્તમ્યન્ત)

✠ વિશેષઃ - ૦ રપથ

[૫૭૩]

(૫૮) દિગાદિદેહાંશાયઃ ૬/૩/૧૨૪

★ સુત્રપૃથકઃ - દિક્-આદિ દેહ અંશાદ્ યઃ

★ વૃત્તિઃ - મથે । દિશ્યઃ । મૂર્દન્યઃ ।

યથાવિહિતઃ - મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૨ પ. ૩૩૭

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ‘ભવ’ અર્થમાં (સત્ત્વ-
ન્ત એવા દિક્ વગેરે શબ્દોને અને દેહ ના
અવયવવાચી શબ્દોને ‘ય’ પ્રત્યય થાયછે.

દિશા :- દિશિ ભવઃ = દિશિ + ય = દિશ્યઃ =
દિશામાં થયેલો.

દેહાંશ :- મૂર્ધનિ ભવઃ = મૂર્ધન્ + ય = મૂર્ધન્યઃ
= માથામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- તત્કૃતલઘ્વકૃત સમ્ભૂતે ૬/૩/૯૪ થી તત્

❧ વિશેષ :- ૦ અણ્ વગેરે પ્રત્યયોના અપ-
વાદ રૂપે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

૦ મૂર્ધન્ માં ને અન્ લોપ ન થયો તે અનોદ્યેયે
૭/૪/૫૧ સૂત્ર થી છે.

૦ દિગાદિ ગણ :- દિશ્, વર્ગ, પૂર્ગ, ગણ, યૂથ, પક્ષ
ધાત્યા, મિત્ર, ધાત્યમિત્ર, મેધા, ન્યાય, અન્તર, પથિન્,
રહપ્, અલીક, ડલ, ડલા, સાશિન્, આદિ, અન્ત, મુલ,
જઘન, મેષ, વંશ, અનુવ શ, દેશ, કાલ, વેશ, આકાશ,
અપ્

[૫૭૪]

(૫૯) તતઆગતે તતઃ પ્રભવતિ

★ સુત્રપૃથક :- તત આગતે ૬/૩/૧૪૯ (તતઃ પ્રભવતિ
૬/૩/૧૫૭)

★ વૃત્તિ :- તત્ત્વમ્ આગતે અગતેઽથે અગાદયઃ
સ્યુઃ । માથુરઃ પાન્થઃ ।

■ તત્ત્વમ્ આગતે પ્રભવતિ પ્રથમં પ્રકાશમાનેઽથે
અગાદયઃ સ્યુઃ । હૈમવતી ગજ્ઞા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આગતે (આવેલું) અર્થમાં
પંચમ્યન્ત નામથી અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાયછે.

૦ મથુરાયાઃ આગતઃ = મથુરા + અણ્ = માથુરઃ
પાન્થઃ = મથુરામાંથી આવેલો મુસાફર.

❧ વિશેષ :- ૦ તત્ત્વમ્ પંચમ્યન્ત અધિ-
કાર માટે છે. આ અધિકાર ત્વદાદેમંચદ્ ૬/૩/૧૫૯
માં સૂત્ર સુધી (સિદ્ધેશમાં) ચાલેછે.

૦ ઉદાહરણ :-

‘ય’ ગોમ્યઃ આગતઃ = ગો + ય (ગોઃ સ્વરે યઃ
૬/૧/૨૭ થી ય, ચ્યક્યે ૧/૨/૨૫ થી ઓ નો અવ્)
= ગમ્યઃ - ગાય પાસેથી આવેલો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૪૫) પ્રભવતિ ૬/૩/૧૫૭ પંચમ્ય-
ન્ત નામથી પ્રભવતિ = પહેલ વહેલું નીકળેલું એવા

અર્થમાં અણ્ વગેરે પ્રત્યય લાગે છે.

૦ હિમવતઃ પ્રભવતિ = હિમવત્ + અણ્ = હૈમવતી ગજ્ઞા
(સ્ત્રીલિંગે હી લાગ્યો છે અણ્...વિતામ્ ૨/૪/૨૦ થી
હી) = હિમાલયમાંથી ઉદ્ભવેલ ગંગા. [૨૮૮]

[૫૭૫]

(૬૦) તસ્યેદમ્ ૬/૩/૧૬૦

★ સુત્રપૃથક :- તસ્યેદમ્

★ વૃત્તિ :- ષષ્ઠ્યન્તાદસ્મિન્નથે ડગાદયઃ સ્યુઃ । આર્ષમ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ષષ્ઠ્યન્ત નામને ‘તેનુ આ’
અર્થમાં અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

૦ ઋષેઃ દમ્ = ઋષિ + અણ્ = આર્ષમ્ (ઋ ની
વૃદ્ધિ આર) = ઋષિનું આ.

❧ વિશેષ :- ૦ તસ્ય = ષષ્ઠ્યન્ત ને માટે
છે આ અધિકાર સિદ્ધેશમાં “વહેસ્તુરિશ્વાદિઃ” ૬/૩/૧૮૦
સૂત્ર સુધી ચાલેછે. *

૦ ઉદાહરણ :-

દિતેઃ દમ્ = દિતિ + યણ્ = દૈત્યમ્

કલેઃ દમ્ = કલિ + ણ્યણ્ = કાલેયમ્

[૫૭૬]

(૬૧) કૃતે ૬/૩/૧૮૨

★ વૃત્તિ :- તૃતીયાન્તાત્ કૃતેઽથે અગાદયઃ સ્યુઃ ।

સિદ્ધસેનીયઃ સ્તવઃ

■ “તેન પ્રોક્તે” ૬/૩/૧૮૧ । ભ્રાદ્રવાહવંશાસ્ત્રમ્ ।

‘અપજ્ઞાતે’ ૬/૩/૧૯૧ । પાણિનીયં વ્યાકરણમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત નામથી કૃતે
= “તેણે કરેલું” અર્થમાં અણ્ વગેરે પ્રત્યયો
થાય છે.

સિદ્ધસેનેન કૃતઃ સ્તવઃ = સિદ્ધસેન+ઈય = સિદ્ધનીયઃ
સ્તવઃ - સિદ્ધસેને કરેલ સ્તુતિ.

★ અનુવૃત્તિ :- તેન પ્રોક્તે ૬/૩/૧૮૧ થી તેન

❧ વિશેષ :- ૦ સ્પષ્ટ

■ શેષવૃત્તિ :- (૬૬) તેન પ્રોક્તે ૬/૩/૧૮૧
તૃતીયાન્ત નામથી “તેણે કરેલું” અર્થમાં અણ્ વગેરે
પ્રત્યયો લાગે. ભ્રાદ્રવાહુનાં પ્રોક્તં શાસ્ત્રમ્ - ભ્રાદ્રવાહુ +
અણ્ ભ્રાદ્રવાહવંશાસ્ત્રમ્-અદ્રવાહુએ કરેલ શાસ્ત્ર [૨૮૯]

• • • • •
* તસ્ય :- મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ બા. ૨, પૃ. ૩૪૯

(૬૭) ઉપજ્ઞાતે ૬/૩/૧૯૧ વિના ઉપદેશે ક્તાએ પહેલે થીજ નાણેલું હોય તે “ઉપજ્ઞાત” કહેવાય. તૃતીયાન્ત નામથી ઉપજ્ઞાત અર્થમાં અણૂ વગેરે પ્રત્યયો થાય.

પાણિનિના ઉપજ્ઞાત વ્યાકરણમ્ - પાણિનિ+ઈય=પાણિનીયમ્ = પાણિનિએ રચેલું વ્યાકરણ. [૨૯૦]

[૫૭૭]

(૬૨) સાધુપુણ્યત્પચ્યમાને ૬/૩/૧૧૭

★ સુત્રપૃથક :- સાધુ પુણ્યત્ પચ્યમાને

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તકાલાર્થા દેષ્વળાદયઃ સ્યુઃ ।

શિશિરે સાધુ - શૌશિરં તૈલમ્ । વસન્તે પુણ્યન્તિ વાસન્ત્યો લતાઃ । શરદિ પચ્યન્તે શારદાઃ શાલયઃ ।

■ “ઉત્તે” ૬/૩ ૧૧૮ । શરદિ ઉપ્તાઃ શારદાઃ યવાઃ । [કૃતાદયઃ સપ્તદશાર્થાઃ શેષ સંજ્ઞાઃ । દિઙ્-માત્રમેતત્]

“નદ્યાદેરેયળ” ૬/૩/૨ શેષેડ્યં । નદ્યા કૃતાદિનાદેયઃ । વનેયઃ । “રાષ્ટ્રાદિયઃ” ૬/૩/૩ “શેષ” इत्यधिकारादनुव-

ત્તનીયમ્ । “દૂરાદેત્ય” ૬/૩/૪ । દૂરેત્યઃ । “ઉત્તરા-દાહજ્” ૬/૩/૫ ઔતરાહઃ । “પારાવારાદીનઃ” ૬/૩/૬ । પારાવારીણઃ । “વ્યસ્તવ્યસ્તાત્” ૬/૩/૭ । પારીણઃ ।

અવારીણઃ । અવારપારીણઃ । અલજ્ઞામીત્યથેડ્યેવમ્ - પારંમલજ્ઞામી-પારીણ इत्यादि । “સુગાગપારુદકપ્રતીચો યઃ”

૬/૩/૮ । દિવ્યં પ્રાચ્યમપાચ્યમુદીચ્ય પ્રતીચ્યમ્ । “ગ્રામાદીનજ્ ચ” ૬/૩/૯ । ગ્રામીણઃ, ગ્રામ્યઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ - સપ્તમ્યન્ત અને કાળવાચી નામને સાધુ, પુણ્યત્, પચ્યમાન એ ત્રણ અર્થમાં અણૂ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે

0 શિશિરે સાધુઃ = શિશિર + અણૂ = શૌશિરમ્ તૈલમ્ = શિશિર ઋતુમાં સાડ૩ં તેજ

1 વસન્તે પુણ્યન્તિ લતાઃ = વસન્ત + અણૂ(સ્ત્રી-લિંગે હી લાગીને) = વાસન્તી અને બ. વ. માં વાસન્ત્યો લતાઃ = વસન્ત ઋતુમાં પુષ્ટ થતી વેલ

0 શરદિ પચ્યન્તે = શરદ + અણૂ = શારદાઃ શાલયઃ = શરદઋતુમાં પાકતા ચોખા.

★ અનુવૃત્તિઃ- (૧) કાલાદ્ દેયે ઋણે ૬/૩/૧૧૩ થી કાલાદ્

(૨) તત્ર કૃત લઘ્વક્રીત સમ્ભૂતે ૬/૩/૬૪ થી તત્ર

✠ વિશેષ :- 0 સ્પષ્ટ

■ શેષવૃત્તિઃ- (૬૮) ઉત્તે ૬/૩/૧૧૮ કાળવાચી સપ્તમ્યન્ત નામને ઉપ્ત-વાવેલું અર્થમાં અણૂ વગેરે

પ્રત્યયો લાગે. શરદિ ઉપ્તાઃ યવાઃ - શરદ + અણૂ = શારદાઃ યવાઃ - શરદઋતુમાં વાવેલા જવ. [૨૯૧]

0 હસોપત્યે ૬/૧/૨૮ થી અપત્ય વગેરે અને સંસ્કૃતે મધ્ય ૬/૨/૧૪૦ એ અન્તાર્થથી અન્ય

(છઠ્ઠા અધ્યાયના પાઠ-૧ અને પાઠ-૨ સિવાયના એવા પ્રાગ્ જિતીય (૬/૪/૨ પૂર્વેના) અર્થમાં જે-જે પ્રત્યયોનું વિધાન છે તે શેષાર્થક સમજવા *

(૬૯) નદ્યાદેરેયળ ૬/૩/૨ પ્રાગ્જિતિય શેષ અર્થમાં નદી વગેરેને ઇયળ પ્રત્યય લાગે.

0 નદ્યા કૃતાદિ - નદી+ઇયળ-નાદેયઃ નદી વડે કરેલું 0 વને ભવ - વન+ઇયળ=વનેય-વનમાં થયેલો [૨૯૨]

(૭૦) રાષ્ટ્રાદીયઃ ૬/૩/૩ પ્રાગ્જિતિય શેષ અર્થમાં રાષ્ટ્ર શબ્દને ‘ઈય’ પ્રત્યય લાગે છે. રાષ્ટ્રે કુશલઃ - રાષ્ટ્ર + ઈય - રાષ્ટ્રીયઃ - રાષ્ટ્રમાં કુશળ. [૨૯૩]

(૭૧) દુરાદેત્ય ૬/૩/૪ દૂર શબ્દને શેષ અર્થમાં ઇત્ય પ્રત્યય લાગે છે. દૂરેમવઃ - દૂર + ઇત્ય - દુરેત્યઃ - દૂર થયેલો. [૨૯૪]

(૭૨) ઉત્તરાદાહજ્ ૬/૩/૫ ઉત્તર શબ્દને શેષ અર્થમાં આહજ્ પ્રત્યય લાગે ઉત્તરે મવઃ = ઉત્તર + આહજ્ = ઔત્તરાહઃ - ઉત્તરમાં થયેલો. [૨૯૫]

(૭૩) પારાવારાદીનઃ ૬/૩/૬ પારાવાર શબ્દને શેષ અર્થમાં ઇન પ્રત્યય લાગે છે પારાવારે જાતઃ - પારાવાર + ઇન - પારાવારીણઃ - સમુદ્રમાં જન્મેલો. [૨૯૬]

(૭૪) વ્યસ્ત વ્યત્યસ્તાત્ ૬/૩/૭ પારાવાર શબ્દને વ્યસ્ત-એટલે જુદાજુદા કરેત પાર, અવાર ને તથા વ્યત્યસ્ત એવા અવારપાર શબ્દને શેષ અર્થમાં ઇન પ્રત્યય લાગે.

પારેજાતઃ મવો વા - સમુદ્રમાં થયેલો. પાર + ઇન = પારીણઃ એજીતે અવારે મવઃ - અવારીણઃ અને અવાર પારે મવઃ - અવાર પારીણઃ એમ ત્રણે રૂપો થશે. [૨૯૭]

(૭૫) પારાવારં વ્યસ્ત-વ્યત્યસ્તં ચ ૭/૧/૧૦૧ દ્વિતીયાન્ત એવા પારાવાર, પાર, અવાર અને અવાર-પાર શબ્દોને જનારા (ગામિનિ - * અલજ્ઞામિન્) અર્થમાં

• • • • •

* 1 શેષે :- હૈમપ્રકાશ પૂર્વાધ પૃ. ૩૬૦

* 2 અલજ્ઞામિન્ :- હૈમપ્રકાશ પૂર્વાધ - પૃ. ૩૬૦ માં અલજ્ઞામિન્ અર્થમાં લખેલ છે. જોકે આ સૂત્રની સિદ્ધિ

હૈમ વ્યા. ની વૃત્તિમાં ગામિન્ અર્થ લખ્યો છે અલજ્ઞામિન્ નહીં તે વાત નોંધપાત્ર છે.

• • • • •

‘ઈન્’ પ્રત્યય લાગે છે. પારં (ગામી) અલક્ષ્મી - ૧૨
+ ઈન્ - પારીણઃ - સમુદ્ર પાર જનારો. [૨૯૮]

(૯૬) કુપ્રાગપાગુદકપ્રતીચોયઃ ૬/૩/૮ અવ્યય કે
અનવ્યયરૂપ દિવ્, પ્રાચ્, અપાચ્, ઉદચ્ અને પ્રત્યચ્
શબ્દોને શેષ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય લાગે છે.

દિવિ ભવમ્ - દિવ્ + ય - દિવ્યમ્ - આદાશમાં થયેલું
એજરીતે પ્રાચ્યાંભવમ્ - પ્રાચ્યમ્ - પૂર્વમાં થયેલું

૦ અપાચ્યમ્ - દક્ષિણમાં થયેલું ૦ ઉદીચ્યાંભવમ્ -
ઉત્તરમાં થયેલું ૦ પ્રતીચ્યાંભવમ્ - પશ્ચિમમાં થયેલું

[૨૯૯]

(૭૭) ગ્રામાદીનજ્ ચ ૬/૩/૯ શેષ અર્થમાં ગ્રામ
શબ્દને ઈન્જ્ અને ય પ્રત્યય લાગે ગ્રામે ભવઃ = ગ્રામ
+ ઈન્જ્ = ગ્રામીણ. પક્ષે ગ્રામ + યઃ ગ્રામ્યઃ - ગામમાં
થયેલો.

[૩૦૦]

[૫૦૮]

(૬૩) કઙ્યાદેઙ્ઞૈયકઙ્ ૬/૩/૧૦

★ સૂત્રપૃથઃ :- કત્રિ આદેઃ ચ એકઙ્

★ વૃત્તિ :- કઙ્યાદિમ્બો ગ્રામાચ્ચરોષે એકઙ્ ।

કાત્રેયકઃ । ગ્રામેયકઃ ।

■ દાક્ષિણપશ્ચાત્પુરસ્ત્યન્ ૬/૩/૧૩ દાક્ષિણત્યઃ ।

પાશ્ચાત્યઃ । પૌરસ્ત્યઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- કત્રિ વગેરે શબ્દોને અને
ગ્રામ શબ્દને શેષ અર્થમાં એકઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ કઙ્યાં ભવઃ = કત્રિ + એકઙ્ = કાત્રેયકઃ

નિદનીય વ્રજ્ હોય તે સ્થળ.

૦ ગ્રામે ભવઃ = ગ્રામ + એકઙ્ = ગ્રામેયકઃ =
ગામમાં થયેલ.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) રોષે ૬/૩/૧

(૨) ગ્રામાદિનજ્ ચ ૬/૩/૯ થી ગ્રામ

❧ વિશેષ :- ૦ કત્ ત્રિઃ ૩/૨/૧૩૩ સુત્રથી
કુત્સિત અને કિમ્ અર્થમાં કત્ થયો છે.

૦ વત્રિ ગણ :- કત્રિ, પુષ્કર, પુષ્કલ, ઊમ્પિ, ઊમ્મિ,
ઔમ્મિ, કુમ્મી, કુમ્બિના, નગર, મહિષ્મતી, વમંવતી નર્મણ્વતી

■ શેષવૃત્તિ :- (૭૮) દક્ષિણપશ્ચાત્પુરસ્ત્યન્ ૬/૩/૧૩

દક્ષિણા, પશ્ચાત્ અને પુરમ્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ત્યન્ પ્રત્યય
લાગે. દક્ષિણસ્થાં જાતઃ ભવઃ વસંતિ વા = દક્ષિણા + ત્યન્
= દાક્ષિણત્યઃ = દક્ષિણમાં થયેલો કે વસનારો (એજરીતે
પાશ્ચાત્ય = પશ્ચિમમાં થયેલો.

પૌરસ્ત્યઃ = પૂર્વમાં થયેલો.

[૩૦૧]

[૫૦૯]

(૬૪) કવેહામાત્રત્ત્વસ્યચ્ ૬/૩/૧૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- કવ્ ઇહ અમા ત્ર તસઃ ત્યચ્

★ વૃત્તિ :- કવ્ ઇહ અમા ઇત્યેતેભ્યઃ, ત્ર તસ્ ઇત્યે-
તત્પ્રત્યયાન્તેભ્યઃ ત્યચ્ સ્વાત્ । કવત્યઃ, ઇહત્યઃ, અમાત્યઃ,
કુત્રત્યઃ, યતસ્ત્યઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- કવ્ (કયાં), ઇહ અહીં
અમા (સાથે) એ નામો પછી તથા ત્ર અને તસ્
પ્રત્યયાન્ત નામો પછી શેષ અર્થમાં ત્યચ્
પ્રત્યય લાગે છે.

૦ કવ્ ભવઃ = કવ્ + ત્યચ્ = કવત્યઃ = કયાં
થયેલોઃ આજરીતે ૦ ઇહત્યઃ = અહીં થયેલો
અમાત્યઃ = સાથે થયેલો, ૦ કુત્રત્યઃ કયાં થયેલો
૦ યતસ્ત્યઃ = જ્યાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- રોષે ૬/૩/૧

❧ વિશેષ :- ૦ ચ દાર એ ત્યચ્ અને
ત્યન્ ના સામાન્ય ગ્રહણને ટાળવા માટે છે.

૦ યતઃ માં તસ્ પ્રત્યય, કિમિત્યાદિ. . . ૭/૨/૮૬ થી થયો છે.

૦ કુત્ર માં ત્ર પ્રત્યય, ક્વકુત્રાત્રેહ ૭/૨/૯૩ થી નિપાતન.

[૫૧૦]

(૬૫) સાયં ચિરં પ્રાહ્ને પ્રમે અવ્યયાત્ ૬/૩/૮૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- સાયં ચિરં પ્રાહ્ને પ્રમે અવ્યયાત્

★ વૃત્તિ :- સાયન્તનમ્, ચિરન્તનમ્ ।

■ “ભવતોરિકળપસૌ” ૬/૩/૩૦ । ક્વચિદિકસ્વેતો લુક ।
ભાવત્કમ્ । ભવદીયમ્ । “પર જન રાજોડકીયઃ” ૬/૩/૩૧
પરકીયઃ, રાજકીયઃ । “દોરીયઃ” ૬/૩/૩૨ દેવદત્તીયઃ ।
તદીયઃ । પાણિનીયમ્ ર્હ્યેડન્વાદોન્તઃ, અન્વદીયમ્ । “વા
યુષ્મદસ્મદોડ્ઞનજૌ યુષ્માકાસ્માકૌ ન્વાસ્યૈકત્વે તુ તવકમમ-
કમ્” ૬/૩/૬૭ । યૌષ્માકઃ । યૌષ્માકી સ્ત્રી । યૌષ્માકીણઃ ।
યૌષ્માકીણા । યુષ્મદીયઃ । આસ્માકઃ, આસ્માકીનઃ,
અસ્મદીયઃ । તાવકમ્, મામકમ્, તાવકીનમ્, મામકીનમ્ ।
ત્વદીયમ્, મદીયમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- કાળવાચી સાયમ્ (સાંજ)
ચિરમ્ (સાંખ્યાકાળે), પ્રાહ્ને (પૂર્વભાગે), પ્રમે
(દિવસ ઉગ્યા પૂર્વે) શબ્દો અને કાળવાચી
અવ્યયરૂપ નામોને શેષ અર્થમાં તનદ્ પ્રત્યય
થાય છે) સાયં ભવમ્ = સાયમ્ + તનદ્ = સાયંતનમ્

= સાંજે થયેલું ૦ ચિરમ્ + તનદ્ = ચિરંતનમ્
= લાંબાકાળનું.

★ અનુવૃત્તિ:- (૧) શ્લેષે ૬/૩/૧
(૨) વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬/૩/૮૦ થી કાલેભ્યઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અહીં મ્ અન્તવાળા નિપા-
તન દરાયા છે

૦ આ સૂત્ર ફક્ત પ્રત્યયનો નિષેધ દરે છે.

૦ ઉદાહરણ :-

દિવા ભવમ્ - દિવા + તનદ્ = દિવાતનમ્ = દિવસે થયેલું

■ શેષવૃત્તિ :- (૭૯) મવતોરિકનીયસૌ ૬/૩/૩૦
ઉ કાર અનુબન્ધવાળા મવતુ શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત
અને ઇયસ્ પ્રત્ય લાગે છે. ૦ મવતઃ = મવન્ +
ફક્ત - માવત્કમ્ (ઋગ્વર્ણો...૭/૪/૭૧ થી ફક્ત નો ફ
લોપ) વિઠ્ઠલે મવત્ + ઇયસ્ - મવદીયમ્ = આપનું
[૩૦૨]

(૮૦) પરજનરાજોડકીયઃ ૬/૩/૩૧ પર, જન, રાજન્
શબ્દને શેષ અર્થમાં અકીય પ્રત્ય લાગે (અ-પુવંત
ભાવ માટે છે)

પરસ્ય અયમ્ - પર + અકીય = પરકીયઃ = પરકો
રાજઃ અયમ્ = રાજન્ + અકીય = રાજકીયઃ = રાખને

[૩૦૩]

(૮૧) દોરીયઃ ૬/૩/૩૨ તુ સંજા વાળા (સંજા દુર્વા
૬/૧/૬) નામને શેષ અર્થમાં ઇય પ્રત્ય લાગે છે.

દેવદત્તસ્ય અયમ્ = દેવદત્ત + ઇય = દેવદત્તીયઃ

તસ્ય અયમ્ = તદ્ + ઇય = તદીયઃ = તેનું આ

એન્-રી-તે પાણિનીયમ્ = પાણીનીનું આ, અન્યદિયમ્
= અન્યનું આ

[૩૦૪]

(૮૨) વા યુષ્મદમદોડ્ચીનજૌ યુષ્માકારમાકૌ ચાસ્ઠૌ-
કત્વે તુ તવકમમકમ્ ૬/૩/૬૭ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દને
શેષ અર્થમાં અજ્, ઈનજ્ વિઠ્ઠલે થાય છે. અને યુસ્મત્
નું યુષ્માક તથા અસ્મત્ નું અસ્માક થશે. તેમજ એ વ.
માં તવ નું તવક અને મમ નું મમક થશે.

૦ અજ્ :- યુવયોઃ અયમ્ = યુષ્મદ્ + અજ્ =
યુષ્માક + અજ્ = યૌષ્માકઃ સ્ત્રીલિંગે હી લાગે =

યૌષ્માકી સ્ત્રી = તમારી કે તમારા બેની સ્ત્રી

૦ ઈનજ્ = યુષ્મદ્ + ઈનજ્ - યૌષ્માકીણઃ, સ્ત્રીલિંગે
યૌષ્માકીણા

૦ વિઠ્ઠલે દોરીયઃ ૬/૩/૩૨ થી ઇય :-

યુષ્મદ્ + ઇય - યુષ્મદીયઃ થાય.

એન્-રી-તે અસ્મદ્ નું (૧) અજ્ પુલિંગ-આસ્માકઃ
વિઠ્ઠલે (૨) ઈનજ્ - આસ્માકીણઃ વિઠ્ઠલે (૩) ઇય-
અસ્મદીયઃ અમારા બેનો કે અમારો

૦ એકવચનમાં :- તવ ઈદમ્ :-

(૧) અજ્ :- તવ + અજ્ - તવકમ્ (૨) + ઈનજ્ :-
તાવકીનમ્ (૩) + ઇય :- ત્વદીયમ્ - તારો

૦ મમ ઈદમ્ :-

(૧) અજ્ :- મામકમ્, (૨) ઈનજ્ - મામકીનમ્

(૩) ઇય :- મદીયમ્ - મારો

નોંધ :- ઇય પ્રત્ય લાગે ત્યારે આ સૂત્રન લાગે તેથી
તવક વગેરે આદેશો ન થાય. [૩૦૫]

[૫૮૨]

(૬૬) અમોન્તાડ્વોડધસઃ ૬/૩/૭૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- અમઃ અન્ત - અવસ્ અધસ્

★ વૃત્તિ :- અન્ત-અવસ્-અધસ્ શબ્દોએડમઃ સ્યાત્

❧ વૃત્ત્યર્થ - અન્ત (છેડો), અવસ્ (નીચે),
અધસ્ (નીચે), શબ્દોને શેષ અર્થમાં અમ
પ્રત્ય લાગે છે. (ઉદા. સૂત્રઃ ૬૭ માં જુઓ)

★ અનુવૃત્તિ :- શ્લેષે ૬/૩/૧

❧ વિશેષ :- ૦ સૂત્રમાં અ કારનો પ્રયોગ
અન્ત્ય સ્વરાદિના લોપને માટે છે. પ્રાયોડવ્યયસ્ય ૭/૪/૬૫
સૂત્રથી લોપ

[૫૮૨]

(૬૭) પ્રાયોડવ્યયસ્ય ૭/૪/૬૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- પ્રાયઃ અવ્યવસ્ય

★ વૃત્તિ :- તદ્વિતે પરેડ પદસ્યાડવ્યયસ્યાન્ત્યસ્વરાદેઃ
પ્રાયો લુક્. અન્તમઃ. અવમઃ. અધમઃ

■ “પશ્ચાદાચન્તાગ્રાદિમઃ” ૬/૩/૭૫. પશ્ચિમઃ. “મધ્યા-
ન્મઃ” ૬/૩/૭૬. મધ્યમઃ. “અધ્યાત્માડ્ડિમ્ય ફક્ત”
૬/૩/૭૮. આધ્યાત્મિકમ્. આધિદૈવિકમ્.

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તદ્વિતનો પ્રત્ય લાગ્યો
હોય ત્યારે અપદમાં રહેલા અવ્યયનો અન્ત્ય
સ્વરાદિ સહિત પ્રાયઃ લોપ થાય છે.

૦ અન્તસ્ય અયમ્ = અન્ત + અમ્ - અન્ત્ + અમ્
- અન્તમ્. - અન્તનો.

૦ અવઃ ભવ - અવસ + અમ્ - અવ્ + અમ્ -
અવમ્ - નીચે થયેલો. ૦ અધસ્ - અમ્ - અધમઃ = નીચ

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ઉક્ષ્ણઃ લુક્ ૭/૪/૫૬ થી લુક્
(૨) નોડપદસ્ય તદ્વિતે ૭/૪/૬૧ થી અપદસ્ય તદ્વિતે

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાયઃ તું પ્રલભ્ય પ્રયોગ અનુ-
સરણુ માટે છે. પ્રાયઃ કહેવાથી આરાતીયઃ માં આરાત
ના અન્ય સ્વરાદિનો લોપ ન થયો.

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૩) પશ્ચાદાચન્તાગ્રાદિમઃ ૬/૩/૭૫
પશ્ચાદ્ આદિ, અન્ત અને અગ્ર નામોને શેષ અર્થમાં
ઇમ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ પશ્ચાદ્ ભવઃ = પશ્ચાદ્ + ઇમ = પશ્ચ + ઇમ
(પ્રાયોડવ્યયસ્ય થી આત્ લોપ) = પશ્ચિમઃ [૩૦૬]

(૮૪) મધ્યાન્મઃ ૬/૩/૭૬ મધ્ય શબ્દથી શેષ અર્થમાં
'મ' પ્રત્યય થાય - મધ્યે જાતઃ = મધ + નમ - મધ્યમઃ [૩૦૭]

(૮૫) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇકળ્ ૬/૩/૭૮ અધ્યાત્મ વગેરે
શબ્દોને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય.

૦ અધ્યાત્મ ભવમ્ = અધ્યાત્મ + ઇકળ્ = આધ્યાત્મિકમ્

૦ અધિદૈવમ્ ભવમ્ = અધિદૈવ + ઇકળ્ = આધિદૈવિકમ્
[૩૦૮]

[૫૮૩]

(૬૮) સમાન પૂર્વ લોકોત્તર પદાત્ ૬/૩/૭૯

★ સુત્રપૃથઃ :- સમાન પૂર્વ લોક-ઉત્તર પદાત્

★ વૃત્તિઃ :- સમાન પૂર્વપદેભ્યો લોકોત્તરપદેભ્યશ્ચેકળ્
સ્યાત્ । સામાન ગ્રામિકઃ । પારલૌકિકઃ । :

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- સમાન (સરખું) પૂર્વપદમાં
હોયતો અને લોક ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે તે
નામને (શેષ અર્થમાં) ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે.

સમાનગ્રામે ભવઃ = સમાનગ્રામ + ઇકળ્ = સામાન
ગ્રામિકઃ = સરખા ગામમાં થયેલો.

૦ પરલોકે ભવઃ = પરલોક + ઇકળ્ = પારલૌકિકઃ
= પરલોકમાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શેષે ૬/૩/૧

(૨) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇકળ્ ૬/૩/૭૮ થી ઇકળ્

❧ વિશેષ :- ૦ અનુશતિકાદીનામ... ૭/૪/૨૭
થી ઉભયપદમાં વૃદ્ધિ થતા પારલૌકિકઃ અન્યુ.

[૫૮૪]

(૬૯) વર્ષા-કાલેભ્યઃ ૬/૩/૮૦

★ વૃત્તિ :- વર્ષા શબ્દાત્કાલવિશેષાન્નેકળ્ સ્યાત્ ।
વાર્ષિકઃ । માસિકઃ ।

■ ક્વચિદ્વામનૈશિકઃ. નૈશઃ । “ચિરપસ્ત્-પરાસ્ત્.”
૬/૩/૮૫ । ચિરન્તન, ચિરન્તનમુદ્યાદિ । “પુરોનઃ
૬/૩/૮૬ । પુરાણ, પુરાતનમ્ । “પુર્વાહ્નાંડપરાહ્નતનદ્”
૬/૩/૮૭ વા । સપ્તમ્યા અહુર્ - પુર્વાહ્નેતનેઃ । પૌર્વા-
હ્નિકઃ । “મતુ” સન્ધ્યાદેરણ્” ૬/૩/૮૯ । અશ્વિનઃ ।
ગ્રૌષ્મઃ । સાન્ધ્યઃ

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- વર્ષા શબ્દને અને વિશેષ
રૂપ કાળવાચી શબ્દને (શેષ અર્થમાં) ઇકળ્
પ્રત્યય થાય છે.

૦ વર્ષાયાં ભવઃ = વર્ષા + ઇકળ્ = વાર્ષિકઃ
= વર્ષાનુભવમાં થયેલો.

૦ માસે ભવઃ = માસ + ઇકળ્ = માસિકઃ
- મહિનામાં થયેલો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) શેષે ૬/૩/૧

(૨) અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇકળ્ ૬/૩/૭૮ થી ઇકળ્

❧ વિશેષ :- ૦ આ સુત્ર અળ્ પ્રત્યયના
અપવાદરૂપે છે. મતુસન્ધ્યાદેરણ્ ૬/૩/૮૯ થી અળ્ થાત.
૦ કાલ શબ્દ મહિના વગેરેની અપેક્ષાએ વિશેષવાચી છે
૦ સુત્રમાં અ.વ. મુદ્વાથી જે કોઈ કાલવૃત્તિ અંગે
પ્રત્યયો હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે છે જેમકે :-

નિશાયાં જયી સામ્યાસઃ - નિશા + ઇકળ્ - નૈશિકઃ થયું

■ શેષવૃત્તિ :- (૮૬) નિશા પ્રદોષાત્ ૬/૩/૮૩
નિશા અને પ્રદોષ શબ્દોને શેષ અર્થમાં વિદ્યેષે ઇકળ્ થાય.
૦ નિશાયાં ભવઃ - નિશા + ઇકળ્ = નૈશિકઃ - વિદ્યેષે
નિશા + અળ્ - (મતુસન્ધ્યાદે-૬/૩/૮૯) - નૈશઃ =
રાત્રિમાં થયેલો.

૦ પ્રદોષે ભવઃ - પ્રદોષ + ઇકળ્ - પ્રાદોષિકઃ વિદ્યેષે
પ્રાદોષઃ - પ્રદોષ કાળમાં થયેલો. [૩૦૯]

(૮૭) ચિરપસ્ત્પરાસ્ત્નઃ ૬/૩/૮૫ કાલવાચી ચિર,
પસ્ત્, પરાસ્ત્ શબ્દોને “ત્” પ્રત્યય વિદ્યેષે થાય છે.

૦ ચિરંભવમ્ - ચિરં + ત્ - ચિરન્તનમ્ વિદ્યેષે (સાયં-
ચિરં... ૬/૩/૮૮ થી તનદ્) - ચિરં + તનમ્ -
ચિરન્તનમ્ - લાંબાકાળનું [૩૧૦]

(૮૮) પુરોનઃ ૬/૩/૮૬ કાળવાચી પુરા શબ્દને “ન”
વિદ્યેષે થાય ૦ પુરા ભવમ્ - પુરા + ન - પુરાણમ્
વિદ્યેષે (પુર્વાહ્નાં... ૬/૩/૮૭ થી તનદ્) - પુરા + તનદ્
- પુરાતનમ્ - જુનું [૩૧૧]

(૮૯) પુર્વાહ્નાંડપરાહ્ના-તનદ્ ૬/૩/૮૭ કાલવાચી પુર્વાહ્ન અને

અપરાહ્ણ શબ્દને “તનદ્” પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

0 પુર્વાહ્ને મવમ્ - પુર્વાહ્ન + તનદ્ - (૧) બ્ને સપ્તમી નો લોપ ન થાય (કાલ્કાત્તન ૩/૨/૨૪ થી લોપ ન થાય.) તો પુર્વાહ્નેતનઃ (૨) બ્ને લોપ થાય તો :- પુર્વાહ્ન તનઃ (૩) - વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬/૩/૮૦ થી ઇકળ્ = પૌર્વાહ્નિકઃ = પૂર્વમાં થયેલ. [૩૧૨]

(૮૦) મર્તુસન્ધ્યાડદેરણ્ ૬/૩/૮૯ દાહવાયી, નક્ષત્ર વાયી, ઋતુવાયી તથા સન્ધ્યા વગેરે શબ્દોને અળ્ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વિન્યાં મવ = અશ્વિની + અળ્ આશ્વિનઃ = અશ્વિની નક્ષત્રમાં થયેલ.

0 ગ્રીષ્મે મવઃ - ગ્રેષ્મઃ, સન્ધ્યાયાં મવઃ - સન્ધ્યઃ [૩૧૩]

[૫૮૫]

(૭૦) હેમન્તાદ્વા તો લુક ચ ૬/૩/૯૧

★ સુત્રપૃથઃ :- હેમન્તાત્ વા તઃ લુક ચ

★ વૃત્તિ :- અસ્માદ્વાળ્, તદ્યોગે ત-લુક ચ વા ।

હૈમનં, હૈમન્તં, હૈમન્તિકમ્

■ “પ્રાવૃષ્ણ ઇષ્યઃ” ૬/૩/૧૨ શેષે । પ્રાવૃષેણઃ જાતે લ્થિકઃ પ્રાવૃષિકઃ

હિતિ, પુર્ણઃ શેષાવિકારઃ અણોડપ્પવિધિઃ પુર્ણઃ ।

જિતાદિશ્વથેષુ યથાયોગમિક્ષણાદયો વક્તવ્યાઃ । અશૈ જિતઃ - આશ્લિકઃ । દધ્ના સંસ્કૃત સંસૃષ્ટં વા-દાધિકમ્ । ડહુપેન તરતિ - ઔહુષિકઃ । નાવિકઃ હસ્તિના ચરતિ - હાસ્તિકઃ । વૈતનેન જીવતિ - વૈતનિકઃ । પ્રથિકઃ । મીનાન્ હન્તિ - મૈનિકઃ પરદારાન્ ગચ્છતિ - પારદારિકઃ । સુરનાત્પૃચ્છતિ સૌરનાતિકઃ । પ્રસૂતં વ્રૂતે - પ્રાસૂતિકઃ । સેનાં સમૈત - મૈનિકઃ । ધર્મે ચરતિ - ધાર્મિકઃ । આધર્મિકઃ । અપુષાઃ પથ્યમસ્ય - આપૂષિકઃ । નૃતં શિલ્પમસ્ય - નાર્તિકઃ । અસિઃ પ્રહરણમસ્ય - આસિકઃ । નાસ્તિકાસ્તિદયો નિપાત્યાઃ ।

■ વૃત્યર્થ :- ઋતુવાયી હેમન્ત શબ્દને શેષ અર્થમાં “અળ્” વિકલ્પે થાયછે. તેના યોગ માં ન્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

0 હેમન્તે મવમ્ = હેમન્ત + અળ્ = હેમન્તમ્ વિકલ્પે ન્ લોપ = હૈમનમ્ વિકલ્પે ઇકળ્ = હૈમન્તિકમ્ = હેમન્તઋતુમાં થયેલ.

★ અનુસૃતો :- મર્તુસન્ધ્યાદેરણ્ ૬/૩/૮૯ થી અળ્

■ વિશેષ :- 0 વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬/૩/૮૦ થી ઇકળ્ ની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. તેને વિકલ્પે કરવા આ

સૂત્ર બનાવેલ છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૯૧) પ્રાવૃષઃ ઇષ્યઃ ૬/૩/૯૨ પ્રાવૃષ શબ્દને શેષ અર્થમાં ઇષ્ય પ્રત્યય લાગે છે.

0 પ્રાવૃષિ મવઃ પ્રાવૃષ + ઇષ્ય - પ્રાવૃષેણઃ - વર્ષાઋતુમાં થયેલો. [૩૧૪]

— શેષાવિકાર — પૂર્ણ —

[અળ્ પ્રહુષ્ કરવાતું બે સૂત્રઃ ૧ (૬/૧/૧૩) પ્રાગ્ જિતાદળ્ માં જણાવેલું તેની અવધિ પૂર્ણ થાય છે]

(૯૨) તૈન જિત-જયદ્ દીવ્યન્ સ્વન્તસુ ૬/૪/૨ જિતેલુ, જિતતુ, ક્રીડાકરતુ, ખેલતુ એ ચાર અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામથી - ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

અશૈજિતઃ - અક્ષ + ઇકળ્ - આશ્લિકઃ - પાસાં વડે જિતેલુ. [૩૧૫]

(૯૩) સંસ્કૃતે ૬/૪/૩ તેણે સંસ્કારેલ અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામને ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

દધ્ના સંસ્કૃતમ્ = દધિ + ઇકળ્ - દાધિકમ્ = દહીં વડે સંસ્કારેલ. [૩૧૬]

(૯૪) સંસૃષ્ટે ૬/૪/૫ તૃતીયાન્ત નામને સંસર્ગવાળા અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે. દધ્ના સંસૃષ્ટમ્ - દધિ+ઇકળ્ = દાધિકમ્ - દહીં વડે સંસૃષ્ટ [૩૧૭]

(૯૫) તરતિ ૬/૪/૯ તૃતીયાન્ત નામથી તરતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે. ડહુપેન તરતિ = ડહુપ + ઇકળ્ = ઔહુષિકઃ = ત્રાપા વડે તરનારો. [૩૧૮]

(૯૬) નૌદિસ્વરાદિકઃ ૬/૪/૧૦ તૃતીયાન્ત નૌ શબ્દ તથા એ સ્વરવાળા શબ્દોને તરતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. નાવા તરતિ = નૌ + ઇક = નાવિકઃ

= નાવથી તરનારો. [૩૧૯]

(૯૭) ચરતિ ૬/૪/૧૧ તૃતીયાન્ત નામથી “ચરતિ” અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય. 0 હસ્તિના ચરતિ - હસ્તિન્ + ઇકળ્ = હાસ્તિકઃ - હાથી વડે ચરનારો. [૩૨૦]

(૯૮) વૈતનાદેઃ જીવતિ ૬/૪/૧૫ તૃતીયાન્ત વૈતન વગેરે શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે.

વૈતનેન જીવતિ - વૈતન + ઇકળ્ - વૈતનિકઃ - પગાર વડે થવતો. [૩૨૧]

(૯૯) વ્યસ્તાન્ ચ ક્રયવિક્રયાદિકઃ ૬/૪/૧૬ તૃતીયાન્ત ક્રય, વિક્રય, ક્રયવિક્રય શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાયછે.

0 ક્રયેણ જીવતિ = ક્રય + ઇક = ક્રયિકઃ - ખરીદીને થવનારો. [૩૨૨]

(૧૦૦) પક્ષિ-મત્સ્ય મૃગાર્થાત્ ધ્નતિ ૬/૪/૩૧ દ્વિતીયાન્ત એવા પક્ષી, મત્સ્ય, મૃગ અર્થવાળા શબ્દોને ધ્નતિ (હણેછે) અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય લાગે છે. મીનાન્ હન્તિ = મીન + ઇકળ = મૈનિક = માછલાં હણનારો. [૩૨૩]
(૧૦૧) પરદારાદિભ્યઃ ગચ્છતિ ૩/૪/૩૮ દ્વિતીયાન્ત એવા પરદાર (પરસ્ત્રી) વગેરે શબ્દોને ગચ્છતિ (ગમન કરવું) અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય લાગે.

૦ પરદારાન્ ગચ્છતિ = પરદારા + ઇકળ = પારદારિકઃ = વ્યભિચારી [૩૨૪]

(૧૦૩) સુસ્નાતાદિભ્યઃ પૃચ્છતિ ૬/૪/૪૨ દ્વિતીયાન્ત સુસ્નાત વગેરે શબ્દોને પૃચ્છતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય. સુસ્નાતં પૃચ્છતિ = સુસ્નાત + ઇકળ = સૌસ્નાતિકઃ = “સારી રીતે નાહ્યા” એમ પુછનારો. [૩૨૫]

(૧૦૩) પ્રમૂતાદિભ્યઃ ભ્રુવતિ ૬/૪/૪૩ દ્વિતીયાન્ત એવા પ્રમૂત વગેરે શબ્દોને ભ્રુવતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય લાગે
૦ પ્રમૂતં ભ્રુવતિ = પ્રમૂત + ઇકળ = પ્રામૂતિકઃ = બહુ બોલનારો. [૩૨૬]

(૧૦૪) સેનાયાઃ વા ૬/૪/૪૮ દ્વિતીયાન્ત એવા સેના શબ્દને સમવેત અર્થમાં વિદ્યે “વ્ય” લાગે છે.

સેનાં સમવેતઃ - સેના + વ્ય = સૈન્યઃ વિદ્યે સેના + ઇકળ - સૈનિકઃ = સેના માથે સંઠાયેલો. [૩૨૭]

(૧૦૫) ધર્માધર્માચ્ચરતિ ૬/૪/૪૯ દ્વિતીયાન્ત ધર્મ અધર્મ શબ્દોથી ચરતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય

૦ ધર્મં ચરતિ - ધર્મ + ઇકળ = ધાર્મિકઃ - ધર્મનું આચરણ કરનારો. [૩૨૮]

(૧૦૬) તદસ્ય પણ્યમ્ ૬/૪/૫૪ વેચવા યોગ્ય પદાર્થ વાચી પ્રથમાન્ત નામને પણ્યમ્ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય લાગે છે. ૦ અપૂપાઃ પણ્યમ્ - અપૂપા + ઇકળ =

આપુપિકઃ = પૂડલાનો વેચનાર [૩૨૯]

(૧૦૭) શિલ્પમ્ ૬/૪/૫૭ શિલ્પવાચી પ્રથમાન્ત નામ ને “તે નેનુ” શિલ્પ” એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય
નૃતં શિલ્પમ્ યસ્ય - નૃત + ઇકળ = નાર્તિકઃ = નાચનારો. [૩૩૦]

(૧૦૮) પ્રહરણમ્ ૬/૪/૬૨ પ્રહરણ અર્થવાળા પ્રથમાન્ત નામને “તેનુ” પ્રહરણ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

અસિઃ પ્રહરણમ્ - અસિ + ઇકળ આસિકઃ = નેનુ તથાવા જ હથિયાર છે તે [૩૩૧]

(૧૦૯) નાસ્તિકાસ્તિક દૈષ્ટિકમ્ ૬/૪/૬૬ નાસ્તિ અસ્તિ અને દિષ્ટ શબ્દોમાં “તેનુ” આ એવા અર્થમાં ‘ઇકળ’

પ્રત્યય લાગે છે.

૦ નાસ્તિ પરલોકાદિ ઇતિ મતિ યસ્ય સઃ = નાસ્તિ + ઇકળ = નાસ્તિકઃ - નાસ્તિક

૦ અસ્તિ પરલોકાદિ ઇતિ મતિ યસ્ય સઃ =

અસ્તિ + ઇકળ = આસ્તિકઃ

[૩૩૨]

[૫૮૬]

(૭૧) માવાદિમઃ ૬/૪/૨૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- માવાત્ ઇમઃ

★ વૃત્તિઃ :- માવ પ્રત્યયાન્તાન્નિવૃત્તે ઇમઃ સ્યાત્ ।

સેકિમં ફલમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- (તૃતીયાન્ત) ભાવવાચી શબ્દને “તેના વડે નિષ્પન્ન” અર્થમાં ઇમ પ્રત્યય થાય છે.

સેકેન નિવૃત્તમ ફલમ્ - સેક + ઇમ - સેકિમમ

★ અનુવૃત્તિઃ :- (૧) નિવૃત્તે ડક્ષણતાદેઃ ૬/૪/૨૦ થી નિવૃત્ત

(૨) તેન જિત જયદ્ દીવ્યત્ ૬/૪/૨ થી તેન

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૪

[૫૮૭]

(૭૨) દ્વારાદેઃ ૭/૪/૬

★ સૂત્રપૃથઃ :- દ્વાર - આદેઃ

★ વૃત્તિઃ :- દ્વારાદિ સમ્બન્ધિભ્યાં યકાર-વકારાભ્યાં પ્રાગૈ-દૌતૌ સ્યાતામ્ । દ્વારે નિયુક્તો-દૌવારિકઃ

■ નિકટે વસતિ - નૈકટિકઃ । સમાને તીથે વસતિ - સતીથ્યઃ । પન્થાનં યાતિ પથિકઃ । પાન્થઃ । અહ્વા નિવૃત્તમાહ્નિકમ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- દ્વાર વગેરે સમ્બન્ધિ ય અને વૂ ની પૂર્વે એ, ઔ ઉમેરાય છે (જો જ અને જૂ નિશાની વાળા પ્રત્યય લાગ્યા હોયતો)
૦ દ્વારે નિયુક્તૌ - દ્વાર + ઇકળ (તત્ર નિયુક્તે ૬/૪/૭૪ થી ઇકળ) - દ + ઔ + વાર + ઇક દૌવારિકઃ - કરવાન.

★ અનુવૃત્તિઃ :- (૧) ચ્વઃ પદાન્તાત્ પ્રાગૈદૌત્ ૬/૪/૫

(૨) વૃદ્ધિઃ સ્વરેષ્ઠાદેઃ ઙિન્તિ તદ્વિતે ૭/૪/૧

❧ વિશેષ :- ૦ દ્વાર વગેરે દ્વાર, સ્વર, સ્વર,

સ્વસ્તિ, વ્યક્ત, સ્વદુમ્, શ્વસ્, શ્વન્, સ્પયક્ત સ્વ, સ્વાધ્યાય, સ્વપ્રામ

0 પ્રાયોડવ્યવસ્ય ૭/૪/૬૫ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ લેખ
0 ઉદાહરણ :-

સ્વરમધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ = સ્વર + અળ્ =

સૌ + વ + ર + અ = સૌવરઃ ગ્રન્થઃ (અમોષિ કૃત્ય
૬/૩/૧૯૮ થી અળ્)

■ શવવૃત્તિ :- (૧૧૦) નિકટાદિપુગ્ગસતિ ૬/૪/૭૭
નિકટ વગેરે સપ્તમ્યન્ત શબ્દને વસતિ અર્થમાં ઇકળ્
પ્રત્યય લાગે. નિકટે વસતિ નિકટ + ઇકળ્ = નૈકટિકઃ
= પાડેશી [૩૩૩]

(૧૧૧) સત્તીથ્યં ૬/૪/૭૮ સમાનતીથં શબ્દને વસતિ
અર્થમાં ય લાગે છે. અને સમાન નો સ થાય છે.

તીથં = ગુરૂઅર્થ લેવો. સમાન તીથં વસતિ = સત્તીથં
+ ય = સત્તીથ્યં = સહાધ્યાયી [૩૩૪]

(૧૧૨) પથ ઇકદ્ ૬/૪/૮૮ દ્વિતીયાન્ત એવા પથિન્
શબ્દને યાતિ અર્થમાં ઇકદ્ પ્રત્યય લાગે.

પન્થાન્ યાતિ = પથ + ઇકદ્ = પથિકઃ = મુસાફર
(નોડપદસ્ય ૭/૪/૬૧ થી ઇન્ લેખ) [૩૩૫]

(૧૧૩) નિત્યં ણઃ પન્થશ્ચ ૬/૪/૮૯ દ્વિતીયાન્ત પથિન્
શબ્દને નિત્યં યાતિ અર્થમાં ણ્ થાય છે. અને પથિન્
નો પન્થ આદેશ થાય છે

0 પન્થાન્ યાતિ = પથિન્ + ણ્ = પન્થ + ણ = પાન્થઃ
= રસ્તે નિત્ય જનાર. [૩૩૬]

(૧૧૪) નિવૃત્તે ૬/૪/૧૦૫ દાસવાચી તૃતીયાન્ત નામ
થી નિવૃત્ત (યનાર્) અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

અહા નિવૃત્તમ્ = અહા + ઇકળ્ = આહિકમ્ = દિવસથી
યનાર્ [૩૩૭]

[૫૮૮]

(૭૩) મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬/૪/૧૫૦

★ વૃત્તિ :- મૂલ્યાર્થાદિનાન્તાક્રીતેડયે ઇકળાદયાઃ સ્યુઃ ।
પ્રાશ્થિકમ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત એવા મૂલ્ય-
વાચી શબ્દોને ખરીદેલું (ક્રીત) એવા અર્થમાં
ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે.

0 પ્રસ્થેન ક્રીતમ્ = પ્રસ્થ + ઇકળ્ = પ્રાશ્થિકમ્ =
પ્રસ્થ વડે ખરીદેલું

■ વિશેષ :- 0 વૃત્તિમાં સંખ્યા વિશેષ
અનવગમથી દિ.વ. - બ.વ. થતું નથી. છતાં પ્રમાણ
વિશેષ હોય તો ત્યાં થઇ શકે જેમકે દ્વામ્યાં ક્રીત =

દ્વિકમ્ (અહીં સજ્જગપાડતે ૬/૪/૧૩૦ થી ક પ્રત્યય
લાગ્યો)

0 મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ક્રીતમ્ 0 અર્થ મૂલ્ય નથી.

દેવદત્તેન ક્રીતમ્ 0 અર્થ મૂલ્ય નથી.

[૫૮૯]

(૭૪) માનમ્ ૬/૩/૧૬૯

★ વૃત્તિ :- અસ્માત્પ્રથમાન્તાત્પષ્ટયથે ઇકળાદયાઃ સ્યુઃ ।
દ્રોણો માનમસ્ય - દ્રોણિકો રાશિઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- માન (માપ) વાચી પ્રથ-
માન્ત નામને ષઠી (એનું માપ) અર્થમાં ઇકળ્
વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

દ્રોણો માનમસ્ય = દ્રોણ + ઇકળ્ = દ્રોણિકઃ રાશિઃ
= આ હગલાનું માપ દ્રોણ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સઃ અસ્ય ભૃતિ-વસ્ત્નાંડશમ્ ૬/૪/૧૬૮
થી સઃ

■ વિશેષ :- 0 માન (માપ) વાચી શબ્દ
કાલ (સમય) ના અર્થમાં લેવાનો નથી.

[૫૯૦]

(૭૫) વિશત્યાદયઃ ૬/૪/૧૭૩

★ સુત્રપૃથઃ :- વિંશતિ - આદયઃ

★ વૃત્તિ :- એને નિપાત્યતે । દ્વૌ દશતૌ માનમેષાં-
વિંશતિઃ । એવં ત્રિશદાદયઃ

■ ‘પચ્ચદશદ્રો’ વા ૬/૪/૧૭૫ । પચ્ચત્, દશત્,
પચ્ચકો, દશકો વા વર્ગઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- વિંશતિ વગેરે શબ્દ નિપાત
કરાયા છે. (જેનું માન એવા અર્થમાં)

દ્વૌ દશતૌ માનમેષાં = વિંશતિઃ = જે સંખ્યા બે
-દશ માનવાળી છે- બે-દશ=વીસ.

દ્વિદશત્ = દ્વિ નું વિં થઈ શતિ પ્રત્યય લાગ્યો
તેથી વિંશતિ થયું. અ-જ-રી-તે ત્રિશન્ વગેરે
થાય 0 ત્રિદશત્ = ત્રિશન્ = ત્રીશ

★ અનુવૃત્તિ :- માનમ્ ૬/૪/૧૬૯

■ વિશેષ :- 0 વિંશતિ ગણ :- વિંશતિઃ
ત્રિશત્, ચત્વારિશત્, પચ્ચાશત્, ષષ્ઠિઃ, સપ્તતિઃ, અશ્વતિઃ,
નવતિ, શતમ્, સહસ્ત્રમ્, લક્ષમ્

0 વિંશતિ થી શત સુધીના શબ્દોમાં પ્રધાન દશત્ છે
દશત્ = દશ, તેથી બેવાર દશ = વીસ, ત્રણવાર દશ =
ત્રીશ એ રીતે ઓળખ આપી છે.

★ શેષવૃત્તિ :- (૧૧૫) પચ્ચદશદ્વગોં વા ૬/૪/૧૭૫
અને દશ શબ્દને વર્ગનું માપ અર્થમાં અત્ પ્રત્યય
લાગે (* પક્ષે ક પ્રત્યય વાગે)

પચ્ચમાનં ચસ્ય વર્ગસ્ય = પચ્ચ + અત્ = પચ્ચત્
પચ્ચ + ક = પચ્ચકઃ = પાંચ-પાંચ નો સમૂહ
૭-૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ નો
સમૂહ [૩૩૮]

[૫૮૧]

(૭૬) તમહંતિ ૬/૪/૧૭૭

★ સુત્રપૃથઃ :- તમ્ અહંતિ

★ વૃત્તિ :- દ્વિતીયાન્તાદર્હત્યયે' ઇકળાદયઃ સ્યુઃ ।

વિષમહંતિ - વૈષિકઃ

■ નિત્ય' છેદમહંતિ-છેદિકઃ । વિરાગસ્ય વિરજ્ઞાદેશે-
વૈરજ્ઞિકઃ । દળ્ઢાદેયઃ ૬/૪/૧૭૮ । દળ્ઢમહંતિ દળ્ઢયઃ ।
અર્થઃ "ત્રિશદ્વિશતેર્ડકોઽસંજ્ઞાયમાહંદ્યે" ૬/૪/૧૨૯
પ્રીતાદયશ્ચત્વાર આહંદર્થઃ ત્રિશતા પ્રીતઃ ત્રિશકઃ ।
"વિંશતેસ્તેર્ડિતિ" ૭/૪/૬૭ તે હુક । વિંશકઃ પટઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- દ્વિતીયાન્ત નામને અહંતિ
અર્થમાં ઇકળ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

0 વિષમહંતિ = વિષ + ઇકળ = વૈષિકઃ
વિષને યોગ્ય.

■ (વશેષ :- 0 તમ્ દ્વિતીયાન્ત નિદેશ કરેછે

0 ઉદાહરણ :-

સહસ્ત્રમહંતિ = સહસ્ત્ર + અળ્ = સાહસ્ત્રઃ - હજારને
યોગ્ય (સહસ્ત્રશત... ૬/૪/૧૩૬ થી અળ્)

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૧૬) છેદાદે નિત્યમ્ ૬/૪/૧૮૨
દ્વિતીયાન્ત છેદ વગેરેને નિત્યમહંતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય
લાગે. નિત્ય' છેદમહંતિ - છેદ + ઇકળ - છેદિકઃ
- નિત્ય છેદને યોગ્ય. [૩૩૯]

(૧૧૭) વિરાગાદિરજ્ઞા ૬/૪/૧૮૩ દ્વિતીયાન્ત વિરાગ
શબ્દને નિત્યમહંતિ અર્થમાં ઇકળ વગેરે પ્રત્યયો થાયછે
અને વિરાગ નું વિરજ્ઞ અને છે.

0 વિરાગ + ઇકળ - વિરજ્ઞ + ઇકળ - વૈરજ્ઞિકઃ -
વિરાગને નિત્ય યોગ્ય [૩૪૦]

(૧૧૮) દળ્ઢાદેયઃ ૬/૪/૧૭૮ દ્વિતીયાન્ત દળ્ઢ વગેરે
ને અહંતિ અર્થમાં ચ પ્રત્યય લાગે. દળ્ઢમહંતિ - દળ્ઢ

.....

* પક્ષે ક - ખુદ્ધવૃત્તિ - પૃ. ૧૦૩

+ ય - દળ્ઢયઃ - દળ્ઢને યોગ્ય.

અર્થમહંતિ-અર્થ+ચ-અર્થઃ - ધનને યોગ્ય [૩૪૧]

(૧૧૯) ત્રિશદ્વિશતેર્ડકોઽસંજ્ઞાયમાહંદ્યે ૬/૧/૧૨૯
અહંત્ અર્થ' સુધીમાં (તમહંતિ ૬/૪/૧૧૭ સુધીમાં)
જે પ્રત્યયો દહેવાયા છે તે પ્રત્યયો ના સ્થાને અસંગ્રા
હાય તો ત્રિશત્ અને વિંશતિ શબ્દને ડક પ્રત્યય થાયછે.

0 ત્રિશતા ક્રિતમ્ - ત્રિશત્ + ડક - ત્રિશકમ્ -
ત્રીશ વડે ખરીદેલું, ત્રિશતમહંતિ - ત્રિશકઃ - ત્રીશને
યોગ્ય. [૩૪૨]

(૧૨૦) વિંશતેસ્તેર્ડિતિ ૭/૪/૬૭ ઇ નિશાની વાળો
પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો અપદના વિંશતિ શબ્દનો "તિ"
લોપાય છે. 0 વિંશત્યાઃ ક્રિતઃ - વિંશતિ + ડક
(ઉપરોક્ત સુત્રઃ ૧૧૯ થી ડક - વિંશકઃ પટઃ
- વીશ રૂપીયા વડે ખરીદેલ પટ [૩૪૩]

[૫૮૨]

(૭૭) સજ્ઞયાડતેશ્ચાઽશત્ તિ-ષ્ટે-કઃ ૬/૪/૧૩૦

★ સુત્રપૃથઃ :- સજ્ઞયા-ડતેઃ ચ અશત્ તિ ષ્ટેઃ કઃ

★ વૃત્તિ :- શદન્ત-ત્યન્ત-ષ્ટગ્ન્ત-વજ્ઞસજ્ઞયાયાઃ
ડતેત્રિશદ્વિશતિમ્યાં આહંદ્યે' કઃ સ્થાત્ । દ્વિકં વિંશત્કં
વિંશતિકં, કતિકં, યાવત્કમ્ । ડતેઃ પૃથગ્ ગ્રહણં સ્વન્તપ્રાપ્ત-
નિષેધ પરિહાગ્ય । અશત્તિષ્ટેરિતિ કિમ્ ? ચાત્વારિંશત્કમ્ ।
ષાષ્ટિકમ્ ।

■ 'સહસ્ત્ર શ માનદગ્ ૬/૪/૧૬૬ । આહંદ્યે'
સાહસ્ત્રઃ । શ માનઃ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- જેને છેડે શત્, તિ અથવા
ષ્ટિ આવેલ હોય તેના સિવાયના સંખ્યાવાચી
નામ, હતિ પ્રત્યયાન્ત નામ, ત્રિશત્ અને વિંશતિ
નામોને અહંત્ અર્થમાં કઃ પ્રત્યય લાગેછે.

0 દ્વાભ્યામ્ ક્રિતમ્ - દ્વિ + ક - દ્વિકમ્ -
બે વડે ખરીદેલું

0 ત્રિશતા ક્રિતમ્ - ત્રિશત્ + ક - ત્રિશકમ્ -
ત્રીશ વડે ખરીદેલું

0 વિંશત્યા ક્રિતમ્ - વિંશતિ + ક - વિંશતિકમ્ -
વીશ વડે ખરીદેલું

0 કતિભિઃ ક્રિતમ્ - કતિ + ક - કતિકમ્ -
કેટલા વડે ખરીદેલું

0 યાવત્કમ્ - જેટલા વડે ખરીદેલું

0 હતિ નું પૃથગ્ ગ્રહણ કેમ કર્યું ?

'તિ' અન્ત્યનો નિષેધ કરેલો હોય તો હતિ ગ્રહણ કર્યું

0 अशत्तिष्ठे केन उद्युं ?

चत्वारिंशत्कम्, षाष्टिकम् (इकण् प्रत्ययान्त नाम
थयोछे पशु व्या सूत्रथी क न लाजे.

★ अनुवृत्ते :- त्रिंशद् विंशतेः डकः असंशयम्
आ अहं दंथे १/४/१२६ थी त्रिंशद्विंशतेः अहं दंथे

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર ફક્ત નો અપવાદ છે

1 थावत्कम्: - यत्तदेतदो...७/१/१४६ थी अतु:
 ५त्यतु सङ्ख्या ..१/१/१४६ थी संप्या संज्ञा

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૨૧) સહસ્ત્રશતમાનાદળ ૬૪,૧૩૬
 સહસ્ત્ર અને શતમાન શબ્દોને અર્થદ અર્થમાં અણ થાય
 છે. સહસ્ત્રેણ ક્રીતઃ - સહસ્ત્ર + અણ - સાહસ્ત્રઃ -
 હમર વડે ખરીદેલ ૦ શતમાનેન ક્રીતઃ - શતમાનઃ
 સોના માપથી ખરીદેલ [૩૪૪]

[463]

(७८) आम्न्यद्विः प्लुप् १/४/१४१

★ सुत्रपृथ० :- अ - नाग्नि अ - द्विः प्लुग्

★ वृत्त :- द्विगुसमासादाह'दथे' जातस्य प्रत्ययस्य सकृदेव पित् लुप् न तु द्विः, प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचिद् नाम न स्यात् । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतो द्विकसः ।

॥ वृत्त्यर्थः :- द्विगुसनासवाणा नामने
अहंद् अर्थभां (तमहंति ६/४/१७७ सुधीभां)
थयेला प्रत्ययनो जे कोष्ठपुं नाम होय तो
ऐक्य वामत (एकपुं) लोप थाय छे ते प
निशानी वाजो समजवो. जे वामत (ऐक्य
वामत लोप थया पछी इरी) लोप न थाय.
द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतः = द्विकंसः = जे कंस
पडे अरीदेलुं (कंस जे भाप छे)

—: अहंद् - अधिकार समाप्त :-

★ अनुवृत्ति:- (१) द्विगोः ईनः १/४/१४० थी द्विगोः
(२) त्रिंशद्विंशतेड'कः असंज्ञायामाह'दथे' १/४/१२६ थी
अह'दथे'

❧ વિશેષ :- ૦ અનામ્નિ કેમ કહેવું ?

પાશ્વલોહિન્યઃ પરિમાણમસ્ય = પાશ્વલોહિતિકમ્ = પાંચ
લોહિતીઓ જેનું પરિણામ છે - અહીં કોઈનું નામ છે
માટે નિયમ ન લાગે.

* साधनिष्ठा : (१) रोहित शम्भू-इयतौत... नश्च २/४/३६

* पाञ्चलोहितिकम् - मध्यमवृत्ति अरथूरि भा. २, पृ. ३८५

થી હી પ્રત્યય અને ત કારનો ન કાર. (૨) કરલૂ
૨/૩/૬૬ થી ર નો લ થતા લોહિની અને (૩) મા
૬/૪/૨૬૬ થી ઇકળ પ્રત્યય (૪) જાતિશ્ચ . સ્વરે ડ/૨
/૫૨ થી પુંવત્ ભાવ તથા હી અને પાઞ્ચલેહિતિક
અન્ય.

० प्लुप् डेम इत्यु ? * पञ्चगगः

पञ्चभिः गार्गीभिः क्रीतः (मूल्यैः क्रीतः ६/४/१५० थी
इकण्, अनामन्...६/१/१४१ थी 'प्लुप्' लोप)

(१) गगंश्चापत्यं वृद्धं स्त्री गगदिष्यन् ६/१/४२ थी य
प्रत्यय (२) गगं + यञ्, यजोडायेन् २/४/६७ थी ही
= (३) गगं + यञ् + डी, व्यञ्जनात् .. २/४/८८ थी
य लेप = (४) गार्गी, गार्ग्या अपत्यानि मां यजिष
६/१/५४ थी आरनण् = (५) गार्गी + आयनण् =
गार्ग्यायणी थयुः.

હવે પઙ્કવમિઃ ગાર્ગીમિઃ અથવા ગાર્ગ્યાયણમિઃ
ક્રીતઃ કરીએ તો ઇક્ષ્ણુ પ્રત્યય લાગીને લોપ થાય પણ
તે લોપ પિત્ છે માટે ક્યદ્-માનિ... ૩/૨/૫૦ થી પ્રવત્
થતા હી નિવૃત્ત થાય તેની ચક્ષ્વોડચ્યાપર્ણ ૬/૧/૧૨૬ થી
ચક્ષુ પ્રણ નિવૃત્ત ચક્ષુ લોપાના આચનળ નિવૃત્ત થાય
અને પઙ્કવગર્ સિદ્ધ થશે.

[468]

(७६) वहनि रथ युग प्रासङ्गात् ७/१/२

★ वृत्त :- एभ्या द्वेतीया-न्तेभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् ।
रथः वहति - रथः

■ “धुरो यैयण्” ७/१/३ । धुर्यः । धौरयः । “वा-
माच्चादेहीनः” ७/१/४ वामधुरीणः, सर्वधुरीणः । “हल्-
सीरादिकण्” ७/१/६ हालिकः, सैरिकः । “शकटाद्यण्”
७/१/७ शाकटः । हृद्यधर्म्यपद्यादयः साधवः । नौ विषेण
तार्थ्य-वधये” ७/१/१२ नाय्या नदी । विष्यः शत्रुः ।
“न्यायार्थादनपेते” ७/१/१३ । यः । “न्यायादनपेत-
न्याय्यम् । अथ्यम् ।

॥ **वृत्त्यर्थः** :- द्वितीयान्त एवा रथ, युग
अने प्राप्त शब्दाने वहति अर्थभां य प्रत्यय
लागे.

0 रथं वहति=रथ+य = रथयः = रथ वाहन करना.

* पञ्चभिः गार्गीभिः क्रीतः मध्यमवृत्ति आ. २, पृ. ३८१

★ અનુવૃત્તિ :- તમહંતિ ૬/૪/૧૭૭ થી (દ્વિતીયાન્ત)

❖ विशेष :- 0 स्पष्ट

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૨૨) ધુરો ચૈયળ ૭/૧/૩ દ્વિતીયાન્ત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ય અને ઇયળ પ્રત્યય થાય. ૦ ધુરં વહતિ = ધુર + ય = ધુર્યઃ પક્ષે ધુર + ઇયળ = ધૌરેયઃ - ધુસંઙ્ગ વહન કરનાર [૩૪૫]

(૧૨૩) વામાચ્ચાદેરીનઃ ૭/૧/૪ વામ વગેરે શબ્દો બેની આદિમાં હોય એવા દ્વિતીયાન્ત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ઇન થાય છે. વામ ધુરાં વહતિ = વામ ધુર + ઇન = વામ ધુરિનઃ = ડાબી તરફની ધુરાને વહન કરનાર એ-જ-રીતે સર્વ ધુરં વહતિ = સર્વ ધુરિનઃ તમામ ધુરાને વહન કરનાર [૩૪૬]

(૧૨૪) હલસીરાદિકળ ૭/૧/૬ દ્વિતીયાન્ત હલ અને સીર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

૦ હલં વહતિ - હલ + ઇકળ = હાલિકઃ = હળને વહન કરનાર,

૦ સીરં વહતિ = સીર + ઇકળ = સૌરિકઃ = સીરાને વહન કરનાર [૩૪૭]

(૧૨૬) શકટાદળ ૭/૧/૭ દ્વિતીયાન્ત શકટ શબ્દને વહતિ અર્થમાં અળ પ્રત્યય થાય. શકટં વહતિ = શકટ + અળ = શાકટઃ = ગાડાને વહન કરનાર [૩૪૮]

(૧૨૬) દ્વય-પદ્ય-તુલ્ય-મૂલ્ય-વશ્ય-પથ્ય-વચસ્ય-ધેનુષ્યા-ગાહપત્ય-જગ્ય-ધમ્યમ્ ૭/૧/૧૧ આ બધા શબ્દોને જુદા જુદા અર્થમાં ય પ્રત્યયાન્ત નિપાતન કરાયા છે. દ્વય :- દ્વયસ્ય પ્રિયમ = દ્વદ + ય = દ્વયઃ = હૃદયને પ્રિય એવું ઔપય જુએ. [૩૪૯]

(૧૨૭) નૌ વિષેણ તાર્ય વધ્યે ૭/૧/૧૨ તૃતીયાન્ત નૌ શબ્દને તાર્ય અર્થમાં અને વિષ શબ્દને વધ્ય અર્થમાં ચ પ્રત્યય થાય છે.

૦ નાવા તાર્યા નદી = નૌ + ય નાવ્ય નદીઃ = નાવ વડે તરી શકાય તેવી નદી.

૦ વિષેણ વધ્ય શત્રેઃ = વિષ + ય = વિષ્યઃ - વિપત્તી મારવા લાયક શત્રુ [૩૫૦]

(૧૨૮) ન્યાયાર્થાદનપેતે ૭/૧/૧૩ પંચમ્યન્ત ન્યાય અને અર્થ શબ્દને અર્થાદા યુક્ત અર્થમાં 'ય' પ્રત્યય લાગે. ૦ ન્યાયાદનપેતં = ન્યાચ + ય = ન્યાચ્યમ્ = ન્યાય યુક્ત - (એજરીતે) અર્થ્યમ્ = અર્થ યુક્ત [૩૫૧]

[૫૯૫]

(૮૦) તત્ર સાધૌ ૭/૧/૧૫

★ વૃત્તિ :- સપ્તમ્યન્તાસાધૌ યઃ સ્યાત્ । સમ્યઃ ।

■ “પર્ષદો ણ્ય ચૌ” ૭/૧/૧૮ । સાધૌ । પાર્ષદઃ, પાર્ષદઃ । (પારિષદઃ, પારિષદઃ) “સર્વજનાણ્યેનચૌ” ૭/૧/૧૯ । સાધૌ । સાર્વજન્યઃ, સાર્વજનીનઃ । પથ્યાદેરેયળ - પાથેયમ્, આતિથેયમ્ । “જ્યોડતિથેઃ” ૭/૧/૨૪ । આતિથ્યમ્ ।

✠ **વૃત્ત્યર્થ :-** સપ્તમ્યન્ત નામને સાધુ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ૦ સમાયાં સાધુઃ = સમા + ય = સમ્યઃ = સભ્ય.

✠ **વિશેષ :-** ૦ સાધુ શબ્દ પ્રવીણ-યોગ્ય - ઉપકારક અર્થમાં છે.

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૨૯) પર્ષદોણ્ય જૌ ૭/૧/૧૮ સપ્તમ્યન્ત પર્ષદ્ શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય અને જ પ્રત્યય થાય છે.

૦ પર્ષદિ સાધુઃ = પર્ષત્ + ણ્ય = પાર્ષદ્યઃ પક્ષે પર્ષત્ + જ = પાર્ષદઃ = પશ્ચિદમાં સભ્ય.

કેટલાંક પરિપદ માં ણ્ય, ય ધરે છે તે પારિષદ્યઃ, પારિષદઃ થશે [૩૫૨]

(૧૩૦) સર્વજનાણ્યેનચૌ ૭/૧/૧૯ સપ્તમ્યન્ત સર્વજન શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય, ઇનઙ્ પ્રત્યયો લાગે.

સર્વજને સાધુઃ - સર્વજન + ણ્ય - સાર્વજન્યઃ પક્ષે સર્વજન + ઇનઙ્ - સાર્વજનીનઃ સર્વજનમાં સાધુ [૩૫૩]

(૧૩૧) પથ્યપતિથિ-વસતિ-સ્વપતેઃ ઇયળ ૭/૧/૧૬ પથિન્, અતિથિ, વસતિ, સ્વપતિ શબ્દોને ઇયળ પ્રત્યય લાગે પથિ સાધુ - પથિન્ + ઇયળ - પાથેયમ્ - રસ્તામાં સાફ લાતું.

૦ અતિથૌ સાધુ - અતિથિ + ઇયળ - આતિથેયમ્ - અતિથિ માટે સાફ [૩૫૪]

(૧૩૨) જ્યોડતિથે ૭/૧/૨૪ અતિથિ શબ્દને “તેને આ માટે” અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે.

૦ અતિથેઃ ઇદમ્ - અતિથિ + ણ્ય - આતિથ્યમ્ - અતિથિ માટે આ [૩૫૫]

[૫૯૬]

(૮૧) તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫

★ વૃત્તિ :- ચતુર્થ્યન્તાદિતે ઈયઃ સ્યાત્ । વત્સીયઃ ।

■ પ્રાણજ્ઞાદિભ્યો ચઃ દત્ત્યમ્ ।

✠ **વૃત્ત્યર્થ :-** ચતુર્થ્યન્ત નામને હિત અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય. ૦ વત્સાયઃ હિતઃ - વત્સ + ઈય - વત્સીયઃ - પુત્ર કે શીબ્ય માટે હિત૩૫

❧ વિશેષ :- ૦ તસ્મૈ-ચતુર્થ્યન્ત નિર્દેશ છે
૦ હિત = ઉપકારક અર્થમાં છે

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૩૩) પ્રાણ્યહ, રથ, ચલ, તિલ, યવ, વૃષ, વહ્ન, માષાદયઃ ૭/૧/૭૪ ચતુર્થ્યન્ત એવા પ્રાણીના અંગ સૂચક શબ્દો તથા રથ, ચલ, તિલ, યવ, વૃષ, વહ્ન અને માષ શબ્દોને હિત અર્થમાં 'ય' પ્રત્યય થાય. દન્તાયહિતમ્ = દન્ત + ય = દન્ત્ય = દાંત માટે ઉપકારક. [૩૫૬]

[૫૯૭]

(૮૨) મોગોત્તરપદાડ્ડભ્યામીનઃ ૭/૧/૪૦

★ **સૂત્રપૃથઃ :-** મોગ ઉત્તરપદ આત્મશ્યામ્ **ઈનઃ**
★ **વૃત્તિ :-** મોગોત્તર પદેભ્ય આત્મનશ્ચ હિતે **ઈનઃ** સ્યાત્ । માતૃભોગીનઃ ।

■ “**ઈનેઽધ્યાત્મનોઃ**” ૭/૪/૪૮ અન્યસ્વરાદે હુંગૂ ન સ્યાત્ । આત્મનીનઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ચતુર્થ્યન્ત એવું મોગ ઉત્તરપદમાં હોય તેવું નામ તથા આત્મન શબ્દને હિત અર્થમાં “**ઈન**” પ્રત્યય થાય છે.

૦ માતૃભોગાય હિતઃ = માતૃભોગ + **ઈન** = માતૃ-ભોગીનઃ = માતૃભોગ માટે હિતકારી.

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૩૪) **ઈનેઽધ્યાત્મનોઃ** ૭/૪/૪૮ **ઈન્** પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અધ્વન્ અને આત્મન શબ્દના અન્ અંશનો લોપ ન થાય. [૩૫૭]

૦ આત્મને હિતઃ = આત્મન્ + **ઈન** = આત્મનીનઃ = આત્મા માટે હિતકર

★ **અનુવૃત્તિ :-** તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૪

[૫૯૮]

(૮૩) પદ્મ સર્વ વિશ્વાજ્ઞવનાત્કર્મધારયે ૭/૧/૪૧

★ **સૂત્રપૃથઃ :-** પદ્મ સર્વ વિશ્વાદ્ જનાત્ કર્મધારયે
★ **વૃત્તિ :-** પદ્માદિપૂર્વોજ્ઞનાન્તાત્કર્મધારયાદ્ હિતેઽર્થે **ઈનઃ** સ્યાત્ । પદ્મજનીનઃ । સર્વજનીનઃ । વિશ્વજનીનઃ ।
■ “**સર્વાળ્લોવા**” ૭/૧/૪૩ । સર્વાર્ઃ, સર્વીયઃ । અપ-ત્યાદિપૂર્વકાર્થેષુ “પ્રાગ્વતઃ સ્ત્રીપુ સાન્નજ્ઞ સ્ત્રી” ૬/૧/૨૫ સ્ત્રૈણ, પૌસ્તમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- પદ્મ, સર્વ કે વિશ્વપૂર્વકના જન શબ્દથી જો તે કર્મધારય સમાસ વાળા

(અને ચતુર્થ્યન્ત) હોય તો હિત અર્થમાં **ઈન** થાય છે.

૦ પદ્મજનાય હિતઃ = પદ્મજન + **ઈન** = પદ્મ-જનીનઃ = પદ્મજન માટે હિતકર

૦ સર્વજનાય હિતઃ = સર્વજનીનઃ = સર્વજન માટે હિતકર

૦ વિશ્વજનાય હિતઃ = વિશ્વજનીનઃ = સમગ્રજન માટે હિતકર

★ **અનુવૃત્તિ :-** (૧) તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫

(૨) મોગોત્તર પદાડ્ડભ્યામીનઃ ૭/૧/૪૦ થી **ઈનઃ**

❧ વિશેષ :- ૦ કર્મધારય કેમ કહ્યું ?

૦ પદ્માનાં, જનાનાંહિતઃ = પદ્મજનીયઃ = પદ્મી પદ્મજન શબ્દ તત્પુરુષ સમાસમાં છે તેથી આ સૂત્ર ન લાગે પણ તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫ થી **ઈન** થાય.

■ **શેષવૃત્તિ :-** (૧૩૫) સર્વાળ્લોવા ૭/૧/૪૩ ચતુર્થ્યન્ત એવા સર્વ શબ્દને હિત અર્થમાં જ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. ૦ સર્વસ્મૈ હિતઃ = સર્વ + જ - સર્વાઃ વિકલ્પે (તસ્મૈ હિતે ૭/૧/૩૫ થી **ઈન**) = સર્વ + **ઈન** = સર્વીયઃ = સર્વ માટે હિતકર [૩૫૮]

(૧૩૬) પ્રાગ્વતઃ સ્ત્રી પુંસાત્ નજ્ઞ સ્ત્રી ૬/૧/૨૫ (અપ્ત્યાદિ ઉક્ત અર્થમાં) તસ્યાર્હે ક્રિયાયાંવત્ ૭/૧/૫૧ સૂત્રમાં તુલના અર્થમાં વત્ પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે વત્ પ્રત્યય પૂર્વે જેજે અર્થો બતાવેલ છે તે-તે અર્થોને સૂચવવા સ્ત્રી શબ્દને નજ્ઞ અને પુરુષ શબ્દને સ્ત્રી પ્રત્યય લાગે છે.

૦ સ્ત્રીયાઃ અપત્યમ્, સ્ત્રીણાં સમૂહઃ, સ્ત્રીષુ ભવઃ કોષપણ અર્થમાં સ્ત્રી + નજ્ઞ = સ્ત્રૈણઃ

૦ પુંસઃ અપત્યમ્ વગેરે . પુંસ+સ્ત્રી - પૌસ્તમ્ [૩૫૯]

[૫૯૯]

(૮૪) ત્વે વા ૬/૧/૨૬

★ **વૃત્તિ :-** ત્વ વિષયે ત્વેતી વા । સ્ત્રૈણ, સ્ત્રીત્વમ્ પૌસ્ત, પુંસ્તમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ત્વ પ્રત્યયના વિષયમાં નજ્ઞ અને સ્ત્રી પ્રત્યયો સ્ત્રી અને પુંસ શબ્દને વિકલ્પે લાગે છે.

૦ સ્ત્રીયાં ભવઃ = સ્ત્રી + નજ્ઞ = સ્ત્રૈણઃ પક્ષે સ્ત્રી + ત્વ-સ્ત્રીત્વમ્ (મવે ત્વ તત્ ૭/૧/૫૫ થી ત્વ પ્રત્યય) = સ્ત્રી પણ

૦ પુસઃ માવઃ = પૌસન્મ પક્ષે પુસ્ત્વમ્ = પુરૂપપણું

★ અનુવૃત્તિ :- (પ્રાગ્વતઃ) સ્ત્રી પુસાત્ નઙ્ સ્નઙ્
૬/૧/૨૫

❖ વિશેષ :- ૦ પુસ્ત્વમ્ (૧) પુસ્ત્ શબ્દ
(૨) પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી સ્ લોપ થતાં પુમ્ (૩) પુમોઽ
શિશ્ય ૧/૩/૯ થી પુમ્ ના મ્ નો ર અને અનુસ્વાર
થતા પુરં (૪) પછી ત્વ પ્રત્યય હોવાથી ચટ્તેસદ્વિતિયે
૧/૩/૭ થી ર નો સ્ થતાં પુસ્ત્વમ્ થયું.

[૭૦૦]

(૮૫) માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

★ વૃત્તિ :- ષષ્ટ્યન્તાદ્માવેઽભિધેયે સ્વ-તલૌ સ્વાતામ્ ।
શબ્દ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માવઃ । ગોત્વં, ગોતા ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- ષષ્ટ્યન્ત નામને માવ
સીકવે અર્થ સૂચવવા ત્વ । અનેતલ્ ૨ પ્રત્યય
થાયછે. ભાવઃ-વસ્તુના જે ગુણને નિમિત્તે શબ્દ
પ્રવૃત્તિ થાય તે ગુણ માવ કહેવાય દા.ત ગાય-
પણાના ભાવની માહિતી વિના ગાયને ન
ઓળખી શકાય.

૦ ગોઃ માવઃ = ગો + ત્વ = ગોત્વમ્ પક્ષે ગો +
તલ્ = સ્ત્રીલિંગે ગોતા (આત્ ૨/૪/૧૮ થી આ)
= ગાયપણું

★ અનુવૃત્તિ :- તસ્ય (૫૪૪યન્ત) ૭/૧/૫૪

❖ વિશેષ :- ૦ ૧ ત્વ :- માવે આત્વાત્વાદિઃ
સમૂહજઃ એ વચન થી નપુંસકલિંગ થશે. * ૧
૨ તલ્ :- લ ઠાન્ સ્ત્રીત્વ માટે છે. * ૨

[૭૦૧]

(૮૬) નઙ્ તત્પુરુષાદ્બુરાદેઃ ૭/૧/૫૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- નઙ્ તત્પુરુષાત્ અ બુધ-આદેઃ

★ વૃત્તિ :- અબુધાદિવર્જાદસ્મ સ્વતલાદેવ સ્વાતામ્ ।
અશુક્લત્વં, અશુક્લતા । અબુધાદેરિતિ કિમ્ ? આબુધ્
આચતુર્યમ્ ।

■ “પૃથ્વાદેરિમન્વા” ૭/૧/૫૮ । મવે । “પૃથુ-મૃદુ

* ૧ ત્વ :- હૈમલિંગાનુશાસન - નપુંસકલિંગ પ્રકરણ
શ્લોકઃ ૯

* ૨ સ્ત્રીલિંગાયે લકારો હિ અનુપધઠારિકા લઘુવૃત્તિ
(સં) પુ. આ. ૧૬મુગ્નિ

-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃદસ્ય ક્રતો રઃ” ૭/૪/૩૯ । હમનિ
ળીળ્લે યસ્મુ ચ પરેષુ ઇષામ્ ક્રતો રઃ સ્યાત્ ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- અબુધ-વગેરે શબ્દોને
છાડીને નઙ્ તત્પુરૂપવાળા શબ્દોને માવ અર્થ-
માં ત્વ. તલ્ પ્રત્યયો જ થાય છે.

૦ અશુક્લત્વ માવઃ અશુક્લ + ત્વ = અશુક્લત્વમ્
પક્ષે અશુક્લ + તા = અશુક્લતા = અશ્વેત પણું

૦ અબુધ વગેરે કેમ કહ્યું ?

૦ અબુધસ્ય માવઃ = અબુધ + દ્યણ્ = આબુધ્યમ્
= અબુઝપણું - અહીં ત્વ-તલ્ ન થતાં દ્યણ્
થયો (વળેદંદા ચ વા ૭/૧/૫૯ થી દ્યણ્)

૦ અચતુરસ્ય માવઃ = અચતુર + દ્યણ્ = આચતુર્યમ્
= અચતુરતા (પતિ રાજાન્ત...ચ ૭/૧/૬૦ થી
દ્યણ્ *)

★ અનુવૃત્તિ :- માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

❖ વિશેષ :- ૦ બુધાદિ ગણ :- બુધ,
ચતુર, સંગત, લક્ષણ, વડ, કત, રસ, લઘ, યથા, યથાતથ.
યથાપુર, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्,
बहुभाषिन्, रीतिधातिन्, समस्थ, विषमस्थ, पुरस्थ,
परमस्थ, मध्यस्थ, मध्यमस्थ, दुर्गुरूप, कापुरुष, विशालા
૦ નઙ્ અહણ્ય કેમ ક્યું ?

પ્રજાપત્યમ્ = પ્રજાપતેઃ માવઃ અહીં નઙ્ તલ્. સમાસ
નથી માટે દ્યણ્ પ્રત્યય લાગ્યો.

■ શિષ્યવૃત્તિ :- (૧૩૭) પૃથ્વાદેરિમન્વા ૭/૧/૫૮
પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થમાં
હમન્ પ્રત્યય વિદ્યમે લાગે (ઉદા. હવે પછીના સૂત્રમાંછે)

[૩૬૦]

(૧૩૮) પૃથુ-મૃદુ-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃદસ્ય ક્રતો
રઃ ૭/૪/૩૯ પૃથુ-મૃદુ વગેરે શબ્દોને હમન્ ણિ, ઇષ્ટ,
ઈચ્છસુ પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તે શબ્દોના ક્રતો ર થાયછે.

૦ મૃદોઃ માવઃ = મૃદુ + હમન્ = મ્રદિમા = ક્રોમળતા

૦ મૃશસ્ય માવઃ = મૃશ + હમન્ = મ્રશિમા - ધણાપણું

[૭૦૨]

[૩૬૧]

(૮૭) વ્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭/૪/૪૩

★ સૂત્રપૃથઃ :- ત્વ અન્ત્ય-સ્વરાદેઃ

★ વૃત્તિ :- તુરન્ત્યસ્વરાદેઽમનિ ણ્યદૌ ચ લુક્ સ્યાન્ત્ । પ્રતિમા ।

* દ્યણ્ :- આ પ્રત્યયની સૂચના બુધો બૃહદ્વૃત્તિ ભા.૨.પૃ.૧૧૪

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તુ પ્રત્યયનો તથા અન્ય સ્વરાદિનો ણિ, ઇમન્, ઇષ્ટ, ઇયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે લોપ થાય છે. જેમકે :- પૃથોઃ માવઃ (૧) પૃથુ + ઇમન્ (પૃથ્વાદેરિમન્વા ૭/૧/૫૮ થી ઇમન્) = (૨) પ્રથુ + ઇમન્ (પૃથુ-મૃદુ...ઋતો ર ૭/૪/૩૮ થી) = (૩) પ્રથ્ + ઇમન્ (આ સૂત્રથી અન્ય સ્વરનો લોપ) = પ્રથિમા (પ્રથિમન્ તું પ્રથમા એ વ.) વિકલ્પે ત્વ કે તલ્ લાગે તેનું રૂપ - જુઓ સૂત્ર : ૮૮

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રિય સ્થિર વર્ષવૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮ થી ઇમન્
(૨) વિન્ મનોર્ણોઽયસૌ લુપ્ ૭/૪/૩૨ થી ણોઽયસૌ

❧ વિશેષ :- ૦ રપષ્ટ

૦ ઉદાહરણ :-

કર્તૃ + ઇમન્ = કર્ + ઇમન્ = કરિમા = કર્તાપણું

[૧૦૩]

(૮૮) ચ્વવર્ણાલ્લઘ્વાદેઃ ૭/૧/૬૮

★ સૂત્રપૃથો :- ચ્વ-વર્ણાત્ લઘ્વાદેઃ

★ વૃત્તિ :- લઘુરાદિઃ પૂર્વસમીપો યેષામ્ ઇ-ઉ-ઋ વર્ણાનાં તદન્તેભ્યો માવે કર્મણિ ચાણ સ્યાન્ । પાર્થિવમ્ । ત્વતલ્ રુપે ચાધિકારાદનુવર્તનીયે । પૃથુત્વમ્ । પૃથુતા । મ્રદિમા । માદવમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેની આદિમાં લઘુ અક્ષર છે તેવા ઇ-ઉ-ઋ વર્ણાન્ત શબ્દોને બાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અણ પ્રત્યય થાય છે ૦ પૃથોઃ માવઃ કર્મવા પૃથુ + અણ = પાર્થવમ્ = પૃથુપણું (અહીં પૃ ના ઋ ની વૃદ્ધિ વૃદ્ધિ... તદ્વિતે ૭/૪/૧ થી થઇ છે. અને ઉ નો અવ્ - (અસ્યમ્મુવેઽવ્ ૭/૪/૭૦ થી થયો.)

આ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ આદિમાં લઘુ અક્ષર છે. ઋ અને ઉ વર્ણાન્ત શબ્દ છે. માટે અણ પ્રત્યય થયો -- વળી ત્વ અને તલ્ નો અધિકાર પણ ચાલુ હોવાથી (માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫) પૃથુ + ત્વ + પૃથુત્વમ્ તથા પૃથુ + તલ્ = પૃથુતા રૂપ થશે.

૦ મૃદોઃ માવઃ કર્મવા = મૃદુ + ઇમન્ = (૧) મ્રદિમા,
(૨) મૃદુ + અણ = માદવમ્, (૩) મૃદુ + ત્વ = મૃદુત્વમ્,
(૪) મૃદુ + તલ્ = મૃદુના = કૌમળતા થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યુવાદેર્ણ ૭/૧/૬૭ થી અણ
(૨) પતિ રાજાના ગુણાન્નરાજાદિમ્ય કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦ થી કર્મણિ (૩) માવે ત્વ તલ્ ૭/૧/૫૫

❧ વિશેષ :- ૦ ચ્વ વર્ણ કેમ કહ્યું ?

વટ્ત્વમ્ - વટોઃ માવઃ - અહીં ઇ-ઉ-ઋ નથી

૦ લઘુ આદિ કેમ કહ્યું ?

પાણ્ડુત્વમ્ - પાણ્ડોઃ માવઃ અહીં આદિમાં લઘુ અક્ષર નથી

[૧૦૪]

(૮૯) પ્રિય-સ્થિર-સ્ફિરોરુ-ગુરુ-બહુલ-તૃપ્ર-દીર્ધ-વૃદ્ધ-વૃન્દારકલ્પેમણિ ચ પ્રા-સ્થા-સ્ફા-વર-ગર-વંહ-ત્રા-દ્રાધ-વર્ષ-વૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮

★ સૂત્રપૃથો :- પ્રિય^૧ સ્થિર^૨ સ્ફિર^૩ ઊરુ^૪ ગુરુ^૫ બહુલ^૬ તૃપ્ર^૭ દીર્ધ^૮ વૃદ્ધ^૯ વૃન્દારક-સ્ય^{૧૦} 'ઇમણિ' ચ પ્રા^૧ સ્થા^૨ સ્ફા^૩ વર^૪ ગર^૫ વંહ^૬ ત્રા^૭ દ્રાધ^૮ વર્ષ^૯ વૃન્દમ્^{૧૦}

★ વૃત્તિ :- પ્રિયાદિનાં દશાનાં યથાસમ્ભવમિમણિ ણોઽયસ્યુ ચ પ્રાદયો દશાદેશા મન્તિ । પ્રિયસ્ય માવઃ પ્રેમાઃ, પ્રિયત્વમ્, પ્રિયતા । સ્થેમા, સ્થિરત્વમ્, સ્થિરતા, । એવં સ્ફેમા, વરિમા, ગરિમા, વંહિમા, ત્રપિમા, દ્રાધિમા, વર્ષિમા વૃન્દિમા इत्यादावधि त्रीणि रूपाणि ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રિય વગેરે દશ શબ્દોને યથાસંભવ ઇમન્, ણિ, ઇષ્ટ, ઇયસુ પ્રત્યયો લાગે છે તેમજ પ્રિય નો પ્રા. સ્થિર નો સ્થા વગેરે (સૂત્રપૃથકરણ મુજબના) દશ આદેશો થાય છે ૦ પ્રિયસ્ય માવઃ = (૧) પ્રિય + ઇમન્ = પ્રા + ઇમન્ = પ્રિયપણું (માવેત્વતલ્ અધિકારથી)
(૨) પ્રિય + ત્વ = પ્રિયત્વમ્, (૩) પ્રિય + તલ્ = પ્રિયતા થશે. એ-જ-રી-તે

(૨) સ્થિર + ઇમન્ = સ્થેમા = સ્થિરપણું

(૩) સ્ફિર + ઇમન્ = સ્ફેમા = બહુપણું

(૪) ઊરુ + ઇમન્ = વરિમા - બહુપણું

(૫) ગુરુ + ઇમન્ - ગરિમા - ગૌરવ

(૬) તૃપ્ર + ઇમન્ - ત્રપિમા - મેઘપછીની મરમી

(૭) દીર્ધ-દ્રાધિમા - દીર્ધપણું

(૮) વૃદ્ધ - વર્ષિમા - વૃદ્ધપણું

(૯) બહુલ - વંહિમા - બહુલપણું

(૧૦) વૃન્દારક - વૃન્દિમા - મુંદરતા

આ નવે રૂપોને ત્વ-તલ્ લાગી કલ્પ ત્રણ રૂપો થશે

જેમકે :- ગરિમા, ગુરુતા, ગુરુત્વમ્ વગેરે.

★ અનુવૃત્તિ :- વિન્મતેર્ણીઠેયસૌ લુપ્ ૭/૪/૩૨ થી ણીઠેયસૌ

❧ વિશેષ :- લઘુ પ્રક્રિયામાં ત્રણત્રણ રૂપો જણાવ્યા છે પ્રેમા. પ્રિયત્વમ્ પ્રિયતા અહીં. ઇમન્ પ્રત્યય લીધો પણ ણિ, ઇષ્ટ, ઇયસુ પ્રત્યયની નોંધ થઈ નથી.

૦ પ્રિય + ઇષ્ટ = પ્રા + ઇષ્ટ = પ્રેષ્ટઃ (ગુણાજ્ઞાદ .. ૭/૩/૬ થી ઇષ્ટ ઇયસુ પ્રત્યય) તેજરીતે પ્રા + ઇયસુ = પ્રેયસુ નું પ્રથમાં એ.વ. પ્રેયાન્ એજરીતે ણિજ બહુલમ્ ૩/૪/૪૨ થી ણિન્ - પ્રા + ણિ :- પ્રાપયતિ=પ્રિયકરેછે

[૭૦૫]

(૯૦) મૂર્દાક્ર્વેવર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- મૂ. લુક્ ચ ઇવર્ણસ્ય

★ વૃત્તિ :- વહોરીયસાવિમ્નિ ચ મૂ. સ્વલુકચાનયોરિ-વર્ણસ્ય । મૂયાન્, મૂમા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વહુ શબ્દને ઈયસુ-ઇમન્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે મૂ આદેશ થાયછે અને ઈયસુ તથા ઇમન્ ના ઇ વર્ણનો લોપ થાય છે.

(૧) વહોઃ માવઃ = વહુ + ઇયસુ - મૂ + યસુ (આ સૂત્રથી હ લોપ અને મૂ આદેશ)-પ્રથમા એ.વ. મૂયાન્ વિકલ્પે વહુ + ઇમન્ = મૂ + મન્ = પ્રથમા એ.વ. મૂમા

★ અનુવૃત્તિ :- વહોર્ણીઠે મૂય્ ૭/૪/૪૦ થી વહોઃમૂય્

❧ વિશેષ :- ૦ નોંધ :- અનુવૃત્તિ તો અહીં ણિ-ઇમન્-ઇષ્ટ ઈયસુ ની આવેછે, પણ પૂર્વ સૂત્રમાં ણિ-ઇષ્ટ ની વાત થઈ તેથી અહીં ઇમન્ ઈયસુ લેવાના રહે ૦ વહુ નું મૂ થયું તે દીર્ઘ ડ કારણ. 'મૂ' રૂપે ન સમજવું - નહીં તો અસ્વયમ્મુવોડવ્ ૭/૪/૭૦ થી ડ નો અવ્ થઈ જશે.

[૭૦૬]

સ્થૂલ-દૂર-યુવ-હ્રસ્વ-ક્ષિપ-ક્ષુદ્રસ્યાન્તસ્થાદે ગુ'ણશ્ચ નામિનઃ ૭/૪/૪૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- સ્થૂલ દૂર-યુવ-હ્રસ્વ-ક્ષિપ-ક્ષુદ્રસ્ય અન્તસ્થ-આદેઃ ગુણઃ ચ નામિનઃ

★ વૃત્તિ :- एषां षण्णामिभिर्न प्यादौ चान्तस्थादे स्वयवस्य लुगू, नामिनश्च गुणः । स्थविमा, दविमा, ह्रसिमा क्षेपिमा, क्षोदिमा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્થૂલ, દૂર, યુવ, હ્રસ્વ, ક્ષિપ, ક્ષુદ્ર શબ્દોને ણિ, ઇષ્ટ ઇયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે શબ્દોના નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે અને અન્તસ્થા જેની આદિમાં છે તે આગળ અંશ (ભાગ) નો લોપ થાયછે ૦ સ્થૂલઃ મારઃ (૧) સ્થૂલ+ઇમન્ - (૨) સ્થૂ + ઇમન્ (અન્તસ્થા લ નો આ સુત્રથી લોપ) (૩) સ્થો + ઇમન્ - (આ સુત્રથી ગુણ) - (૪) સ્થવ્ + ઇમન્ - (૫) સ્થવિમન્ પ્રથમા એ.વ. સ્થવિમા - સ્થૂલપણું વિકલ્પે

૦ સ્થૂલ + ઇષ્ટ - સ્થવિષ્ટ - વધુખડો

૦ સ્થૂલ + ઈયસુ - સ્થવીયાન્ - ખુબખડો

એ - જ - રી - તે

દૂર + ઈમન્ - દો + ઇમન્ દવિમા - દુરપણું

૦ હ્રસ્વ+ઈમન્ હ્રસુ+ઈમન્=હ્રસિમા - હ્રસ્વપણું

૦ ક્ષિપ+ઈમન્-ક્ષેપ+ઈમન્ = ક્ષેપિમા - શીઘ્રપણું

૦ ક્ષુદ્ર-ઈમન્-ક્ષોદ+ઈમન્ = ક્ષોદિમા - ક્ષુદ્રપણું

★ અનુવૃત્તિ :- [૧] પ્રિય સ્થિર . વૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮ થી ઇમન્

[૨] વિન્મતેર્ણીઠેયસૌ લુપ્ ૭/૪/૩૨ થી ણીઠેયસૌ

❧ વિશેષ :- ૦* લઘુ પ્રક્રિયા, હૈમપ્રદાશ તથા લઘુવૃત્તિ લાપાન્તરે અનેમાં સ્થૂલ, દૂર, યુવન્ શબ્દ માં ઇમન્ પ્રત્યય લગાડેન છે સ્થવિમા, દવિમા જેવા રૂપો ઠ્યાંછે. પણ લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા, હૈમપ્રલત્ પ્રક્રિયામાં હ્રસ્વાદિ થી જ ઇમન્ થાય છે. સ્થૂલ-યુવન્-દૂર માં ઇમન્ થતો નથી પણ બાકીના ત્રણ જ (ણિ, ઇષ્ટ, ઈયસુ) લાગેછે. મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ સ્પષ્ટ જણાવેછે કે (ભા. ૨, પૃ. ૫૨૪) “હ્રસ્વાદિ શબ્દેભ્ય एव परतः ईमन् भवति न तु स्थूल युवन दूर शब्देभ्यः”

[૭૦૭]

(૯૨) વર્ણદ્વદ્વાદિભ્યદ્યણુ ચ વા ૭/૧/૫૯

★ સૂત્રપૃથઃ :- વર્ણ દ્વદ્-આદિભ્યઃ દ્યણુ ચ વા

★ વૃત્તિ :- वर्ण विशेषेभ्यो द्वादभिश्च भावे द्यणू इमन् च वा । शौक्ल्यम् शुक्लिमा । दाढ्यं, द्रढिमा ।

* સ્થૂલ, દૂર, યુવન્ વિવાદ :- સમાધાનમાં વડીલ. જ્ઞાન સ્થવીર ઉપાધ્યાય પંડીત વૃજલાલજી જણાવે છે કે સ્થૂલાદિ ત્રણને ઇમન્ પ્રત્યય લાગે નહીં.

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વિશેષ વર્ણવાચી શબ્દો ને દૃઢ વગેરે શબ્દોને ભાવમાં દ્યણ અને ઇમન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ૦ શુક્લસ્ય ભાવઃ શુક્લ + દ્યણ = (૧) શૌકલ્યમ્ = સફેદી વિકલ્પે શુક્લ + ઇમન્ = (૨) શુક્લિમા પક્ષે, (૩) શુક્લતા પક્ષે (૪) શુક્લત્વમ્

૦ દૃઢસ્ય ભાવઃ = દૃઢ + દ્યણ = દાઢ્યમ્ પક્ષે
દૃઢ + ઇમન્ = દૃઢિમા = દ્રઢપણું

★ અનુવૃત્તિ :- પૃથ્વાદેરિમન્ વા ૭/૧/૫૮ થી ઇમન્

❧ વિશેષ :- ૦ દૃઢાદિ ગણ :- દૃઢ, વૃદ્ધ, પરિવૃદ્ધ, કૃશ, મૃશ, યુક્, શુક્ર, અમ્ન, તામ્ન, અમ્લ લવણ શીન, ઉષ્ણ, તૃષ્ણા, જડ, વધિર, મૂક, મૂર્ખ, પण्डित, મધુર, વિચિત્ર, વિલાત, વિમનસ્, વિશારદ, વિમતિ, સમ્મતિ, સંમનસ્

૦ સુત્રમાં 'અ.વ.' આકૃતિ ગણને મારે છે. તેના વડે સ્થેચમ્ = સ્થિરતા વગેરે સિધ્ધ થાય છે.

[૪૦૮]

(૯૩) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦

★ વૃત્તિ :- પત્યન્તેભ્યો, રાજાન્તેભ્યો, ગુણઃ (અઙ્ગ) પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત રેષાં તેભ્યો, રાજાદિભ્યશ્ચ, માવે કર્મણિ ચ દ્યણ સ્થાત્ । અધિપતેભાવઃ કર્મત્રા આધિપત્યમ્ ; આધિરાજ્યમ્ મૌઢ્યમ્ રાજ્યમ્ કાવ્યમ્ સૌમાર્યમ્ । માવે કર્મણિ ચ ઇત્યનુવર્ત્તનીયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્તે પતિ કે રાજન્ શબ્દ છે, તેને, ગુણવાચક શબ્દને અને રાજન્ વગેરે શબ્દોને ભાવ કે કર્મ અર્થમાં 'દ્યણ' પ્રત્યય થાય છે.

૦ પત્યન્ત :- અધિપતેઃ ભાવઃ કર્મ વા = અધિપતિ + દ્યણ = આધિપત્યમ્ = અધિપતિ-પણું અથવા અધિપતિની ક્રિયા

૦ રાજન્ત :- અધિરાજ્ઞઃ ભાવઃ કર્મત્રા = અધિરાજન્ + દ્યણ = આધિરાજ્યમ્ = અધિરાજપણું કે કાર્ય

૦ ગુણવાચી :- મૂઢસ્ય ભાવઃ = મૂઢ + દ્યણ = મૌઢ્યમ્ = મૂઢપણું

૦ રાજન્ વગેરે :- રાજ્ઞઃ ભાવઃ = રાજન્ + દ્યણ = રાજ્યમ્ = રાજપણું

૦ કવેઃ ભાવઃ = કવિ + દ્યણ = કાવ્યમ્ = કાવ્ય

(ભાવે કર્મણી અધિકાર અનુવર્તે છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- માવે ત્વ તત્ ૭/૧/૫૫

❧ વિશેષ :- ૦ ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તમાં ત્વ, તત્ અધિકાર સમગ્ર લેવો. મૌઢ્યમ્ પક્ષે મૂઢતા પક્ષે મૂઢત્વમ્ ૦ રાજન્ ગણ :- રાજન્, કવિ, બ્રાહ્મણ, દણ્ડ, માળવ, દણ્ડમાળવ, વાહર, ચોર, ધૂત, આરાધય, વિરાધય, ઉપરાધય, અપિરાધય અનુશંસ્. કુશલ, ચપલ, નિપુણ, વિશુન્, ચૌધ, સમ્ય, વિશ્વન્ત, વિપલ, વિશસ્ય, પુરોહિત, ગ્રામિક, લખિંક, દણ્ડિક, કર્મિક, ચર્મિક, વર્મિક, શિલિક, સુતક, અજનિક, અજનિક, ઝજલિક, છત્રિક, સુત્રક, સુહિત, વાલ, મન્દ, હેઢ એ પ્રમાણે રાજાદિ આકૃતિ ગણ છે. ૦ અવ આકૃતિ ગણને મારે છે. તેનાથી ઓચિતી યથાકામા, સામગ્રી, શૈલી, પરિચ્ચાતિ, આનુપૂર્વી પણ રાજાદિ ગણમાં ગણાય છે.

[૪૦૯]

(૯૪) અહંતસ્તોન્ત ચ ૭/૧/૬૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- અહંતઃ તઃ ન્ત ચ

★ વૃત્તિ :- અરમાત્ દ્યણ, તસ્ય ન્તાદેશઃ આહંત્યમ્ ।

■ 'સહાયદ્વા' ૭/૧/૬૨ । દ્યણ્ । સહાય્યમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અહંત્ શબ્દને (ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક) દ્યણ પ્રત્યય (વિકલ્પે) થાય છે. અને અન્ત્ય ત્ નો ન્ત આદેશ થાય છે ૦ અહંતઃ ભાવઃ = અહંત્ + દ્યણ = આહંત્યમ્ = અહંતપણુંનો ભાવ. વિકલ્પે ત્વ તત્ = અહંત્વમ્ પક્ષે અહંતા

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) માવે ત્વ તત્ ૭/૧/૫૫

(૨) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૩૦ થી કર્મણિ

(૩) વર્ણદૃઢાદિભ્યઃ દ્યણ્ ચ વા ૭/૧/૫૬ થી દ્યણ્ વા

❧ વિશેષ :- ૨૫૪

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૩૯) સહાયદ્વા ૭/૧/૬૨ સહાય શબ્દને ભવ-કર્મ અર્થમાં દ્યણ વિકલ્પે થાય છે.

૦ સહાયસ્ય ભાવઃ = સહા + દ્યણ = સહાય્યમ્ વિકલ્પે યોપાન્ત્યા ૭/૧/૭૨ (સુત્ર ૯૫) થી અકજ્ઞ = સહાય + અકજ્ઞ = સહાયકમ્ - સહાયપણું [૩૬૨]

[૪૧૦]

(૯૪) યોપાન્ત્યાદ્ગુરુપોત્તમાદસુપ્રખ્યાદકઞ્ ૭/૧/૭૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- ય ડપાન્ત્યાદ્ ગુરુપોત્તમાદ અ-સુપ્ર-
ખ્યાદ્ અકઞ્

★ વૃત્તિ :- ડ્યાદીનામન્ત્યુત્તમં તસ્મીપસુપોત્તમં, તદ્-
ગુર્યસ્ય તસ્માદ્ યોપાન્ત્યાદ્સુપ્રખ્યવર્જાદકઞ્ સ્યાત્ । સાહા-
યકં । રામણીયકં ।

■ ‘ચૌરાદેઃ’ ૭/૧/૭૩ । અકઞ્ । ચૌરિકા, ચૌરકં
ચૌર્યમ્ । “સલિ-વણિગ્ દૂતાયઃ” ૭/૧/૬૩ । સલ્યમ્ ।
વણિડયા, વણિડયમ્ । વણિડયમ્ । દૂત્યં, દૌત્યં । “સ્તેના-
ન્ન લુક્ ચ” ૭/૧/૬૪ સ્તેન શબ્દાદ્ ભાવે કર્મણિ ય-
પ્રત્યયઃ સ્યાત્ ; તથોગે નકારસ્ય લુક્ । સ્તેયં, સૈન્યં ।
“કપિ જ્ઞાતેરેયણ” ૭/૧/૬૫ । કાપેયમ્ । “પ્રાણિ જાતિ-
વયોડર્થાદઞ્” ૭/૧/૬૬ । આશ્વં । કૌમારં । “યુવાદેરણ”
૭/૧/૬૭ । યૌવનં । સ્થાવિરં । “પુરુષહૃદયદસમાસે”
૭/૧/૭૭ । અણ્ । પૌરુષમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઉત્તમ :- ત્રણ કે તેથી
વધુ અક્ષરવાળા શબ્દના અન્ત્યને વ્યાકરણમાં
ઉત્તમ કહેવાય

0 ઉપોત્તમ :- ઉત્તમ ની નજીક હોય તે ઉપોત્તમ
0 ગુરુપોત્તમ :- ઉપોત્તમ માં ગુરૂ અક્ષર આવેલો
હોય તે ગુરુપોત્તમ કહેવાય. (આ સૂત્રમાં લેખુ)

ત્રણ કે તેથી વધુ અક્ષર વાળા જે શબ્દ
ના ઉપાન્ત્યમાં ‘ય’ છે તથા તે ‘ય’ ગુરૂ અક્ષર
છે તેના - સુપ્રખ્ય સિવાયના - શબ્દોને(ભાવ
-કર્મ અર્થનાં) અકઞ્ પ્રત્યય થાય છે.

0 સહાયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = સહાય + અકઞ્ =
સાહાયકમ્ = સહાયપણું

0 રમણીયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = રમણીય + અકઞ્
= રમણીયકમ્ = રમણીયપણું

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ભાવે ત્વ તદ્ ૭/૧/૫૫

(૨) પતિ રાજાન્ત ગુણાઙ્ગ રાજાદિશ્ચઃ કર્મણિ ચ ૭/૧/૬૦
થી કર્મણિ

❧ વિશેષ :- 0 ગુરુપોત્તમ કેમ કહ્યું ?

0 ક્ષત્રિપ્રત્વમ્ - અહીં ‘ય’ પૂર્વે હ્રસ્વ છે.

0 કાવત્વમ્ - આ એ અક્ષરનો શબ્દ છે

0 સુપ્રખ્યાત્ વર્જન કેમ કહ્યું ?

સુપ્રખ્યાત્વમ્ - અકઞ્ ન લાગે.

■ શેષવૃત્તિ :- ૪૦) ચૌરાદેઃ ૭/૧/૭૩ ચૌરવગેરે

શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થમાં અકઞ્ પ્રત્યય લાગે.

0 ચૌરસ્ય ભાવઃ કર્મ વા = ચૌર + અકઞ્ = ચૌરક
સ્ત્રીલિંગે - ચૌરિકા, નપુંસક લિંગે ચૌરકમ્ પક્ષે ચૌર
+ ટ્યણ્ = ચૌર્યમ્ (પતિ રાજાન્ત ૭/૧/૬૦ થી ટ્યણ્)
તેમજ (ત્વતદ્) ચૌરતા, ચૌરત્વમ્ [૩૬૩]

(૧૪૧) સલિ વણિગ્ દૂતાયઃ ૭/૧/૬૩ સલિ, વણિગ્,
દૂત શબ્દોને ભાવ અને કર્મમાં ‘ય’ પ્રત્યય લાગે

0 સરલ્યુઃ ભવઃ = સલિ + ય = સલ્યમ્ - સખિપણું
0 વણિજઃ ભાવઃ વણિજ + ય = વણિજ્યમ્ પક્ષે વણિજ +
ટ્યણ્ (પતિરાજાન્ત ચ ૭/૧/૬૦ થી ટ્યણ્) = વણિજ્યમ્
= વાણિજ્ય [૩૬૪]

(૧૪૨) સ્તેનાન્ન લુક્ ચ ૭/૧/૬૪ સ્તેન શબ્દથી
ભાવ અને કર્મ અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય છે. અને સ્તેન
ના ન નો લોપ થાય છે.

0 સ્તેનસ્ય ભાવઃ - સ્તેન + ય - સ્તેન્યમ્ - ચોરપણું
પક્ષે ટ્યણ્ - સૈન્યમ્ [૩૬૫]

(૧૪૩) કપિજ્ઞાતેરેયણ ૭/૧/૬૫ કપિ અને જ્ઞાતિ
શબ્દોથી ભાવ અને કર્મ અર્થમાં ટ્યણ્ પ્રત્યય લાગે.

કપેઃ ભાવઃ - કપિ + ટ્યણ્ - કાપેયમ્ - [૩૬૬]

(૧૪૪) પ્રાણિ જાતિ વયોડર્થાદ્ અઞ્ ૭/૧/૬૬ પ્રાણિ-
વાચી શબ્દોને તથા વય સુયક શબ્દોને અઞ્ પ્રત્યય
થાય છે. - અશ્વસ્ય ભાવઃ - અશ્વ + અઞ્ - આશ્વમ્

0 કુમારસ્ય ભાવઃ કુમાર + અઞ્ - કૌમારમ્ [૩૬૭]

(૧૪૫) યુવાદેરણ ૭/૧/૬૭ યુવાદિ શબ્દોને ભાવ અને
કર્મ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

0 યૂનઃ ભાવઃ - યૂવન્ + અણ્ - યૌવનમ્ - યૌવન

0 સ્થવિરસ્ય ભાવઃ - સ્થવિર + અણ્ - સ્થાવિરમ્ -
સ્થવિરપણું [૩૬૮]

(૧૪૬) પુરુષ હૃદયાદ સમાસે ૭/૧/૭૦ સમાસાં ન
હોય એવા પુરુષ અને હૃદય શબ્દોને ભાવ અને કર્મ
અર્થમાં અણ્ થાય છે

0 પુરુષસ્ય ભાવઃ - પુરુષ + અણ્ - પૌરુષમ્ [૩૬૯]

[૭૨૨]

(૯૬) હૃદયસ્ય હૃત્લાસ લેખાણ્યે ૩/૨/૯૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- હૃદયસ્ય હૃત્-લાસ લેખ અણ યે

★ વૃત્તિ :- લાસ લેખ અણ્ ય ક્યેતેષુ પેરેષુ હૃદયસ્ય
હન્ સ્યાત્ । હાર્દમ્ । સમાસે તુ પરમહૃદયત્વમ્ ।

■ શાકટાદયો યથાહં ક્ષેત્રે વાચ્યાઃ । ક્ષુશાકટ

શાકશાકિનમ્ । વ્રૈહ્યમ્ । મૌદ્ગીનમ્ । યવ્યં, યવક્યં, ષષ્ટિક્યમ્ । “પીત્વાદેઃ કુળઃ પાકે” ૭/૧/૮૭ । “કર્ણાદેમૂલે જાહઃ” ૭/૧/૮૮ । “પશ્ચાત્તિઃ” ૭/૧/૮૯ । મૂત્રે । “હિમાદેલુઃ સહે” ૭/૧/૯૦ । “વલ વાતાદૂલઃ” ૭/૧/૯૧ “શીતોષ્ણ તૃપાદાલુર સહે” ૭/૧/૯૨ । તૃપ દુઃસ્વમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- હૃદય શબ્દ પછી લાસ લેલ શબ્દ તથા અણ કે યુ પ્રત્યય આવે તો હૃદય ને બદલે હૃદ પદ વાપરવું ॥ હૃદયસ્ય ભાવઃ = હૃદય + અણ = હૃદ + અણ = હૃદમ્ (પુરુષ સમાસે ૭/૧/૭૦ થી અણ) પદે હૃદયત્વમ્ = હૃદયપણું

૦ સમાસ હોય તો :- પરમંચ તદ્ હૃદયંચ = પરમહૃદય કર્મધારય સમાસ છે તેનું પરમહૃદયત્વમ્ થાય પણ હૃદય નું હૃદ ન થાય.

❧ વિશેષ :- ૦ લિખ્ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લાગતા લેલ શબ્દ બને છે તે ન લેતાં અહીં અણ પ્રત્યય વાળો લેલ (લખનાર) શબ્દ લેવો. જેમકે :-

૦ હૃદય લિખતિ-હૃદય+લેલ-હૃલેલઃ - હૃદયને લખનાર

૦ ઉદાહરણ :- હૃદયાય હિતમ્-હૃદય+ય-હૃદમ્ - સુંદર

■ શેષવૃત્ત :- (૧૪૭) શાકટ શાકિનૌ ક્ષેત્રે ૭/૧/૭૮ પૃષ્ઠાન્ત નામને ક્ષેત્ર અર્થમાં શાકટ અને શાકિન પ્રત્યય લાગે છે. ૦ ઇક્ષોઃ ક્ષેત્રમ્ - ઇક્ષુ+શાકટ - ઇક્ષુશાકટમ્ - શાકનું ખેતર

૦ શાકસ્ય ક્ષેત્રમ્ - શાક+ શાકિન - શાકશાકિનમ્ - શાકનું ખેતર [૩૭૦]

(૧૪૮) વ્રીહિ શાલેરેયણ્ ૭/૧/૮૦ પૃષ્ઠાન્ત વ્રીહિ તથા શાલિ શબ્દને ક્ષેત્ર અર્થમાં ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ વ્રીહિઃ ક્ષેત્રમ્ - વ્રીહિ + ઇયણ્ - વૈહ્યમ્ - ચોખ્ખનું ખેતર [૩૭૧]

(૧૪૯) ધાનેભ્યઃ ઈનઙ્ ૭/૧/૭૯ પૃષ્ઠાન્ત ધાન્યવાચી શબ્દને ક્ષેત્ર અર્થમાં ઈનઙ્ પ્રત્યય થાય

૦ મુદ્ગાસ્ય ક્ષેત્રમ્ - મુદ્ગ + ઈનઙ્ - મૌદ્ગીનમ્ - મગનું ખેતર [૩૭૨]

(૧૫૦) યવ યવક ષષ્ટિકાદ્ યઃ ૭/૧/૮૧ યવ, યવક ષષ્ટિક શબ્દને ક્ષેત્ર અર્થમાં ‘ય’ પ્રત્યય થાય છે.

૦ યવસ્ય ક્ષેત્રમ્ - યવ+ય-યવ્યમ્ - યવનું ખેતર

૦ યવકસ્ય ક્ષેત્રમ્ - યવક+ય-યવક્યમ્ - યવ જેવા

ધાન્યનું ખેતર *

૦ ષષ્ટીકસ્ય ક્ષેત્રમ્ - ષષ્ટીક + ય - ષષ્ટીક્યમ્ - સાહી ચોખ્ખાનું ખેતર [૩૭૩]

(૧૫૧) પીત્વાદેઃ કુળઃ પાકે ૭/૧/૮૭ પીલુ વગેરે શબ્દને “તેનો પાક” અર્થમાં કુળ પ્રત્યય થાય છે.

૦ પીલુનાં પાકઃ - પીલુ + કુળ - પીલુકુળઃ - પીલુનો પાક [૩૭૪]

(૧૫૨) કર્ણાદેમૂલે જાહઃ ૭/૧/૮૮ કર્ણ વગેરે શબ્દને ‘તેનામૂલ’ અર્થમાં ‘જાહ’ પ્રત્યય થાય છે.

૦ કર્ણસ્ય મૂલમ્ - કર્ણ + જાહ - કર્ણજાહમ્ - કાંદનું મુળ [૩૭૬]

(૧૫૩) પશ્ચાત્તિઃ ૭/૧/૮૯ પશ્ચ શબ્દને ‘તેના મુળ’ અર્થમાં તિ પ્રત્યય થાય છે

૦ પશ્ચસ્ય મૂલમ્ - પશ્ચ + તિ - પશ્ચતિઃ - પાંખનું મૂળ [૩૭૬]

(૧૫૪) હિમદેલુઃ સહે ૭/૧/૮૦ હિમ શબ્દને સહન કરનારો અર્થમાં દલુ પ્રત્યય થાય છે,

૦ હિમસ્ય સહઃ હિમ + દલુ - હિમેલુ - હિમને સહન કરનાર [૩૭૭]

(૧૫૫) વલવાતા દૂલઃ ૭/૧/૮૧ વલ અને વાત શબ્દને સહન કરનારો અર્થમાં ડૂલ પ્રત્યય થાય છે. ૦ વલસ્ય સહઃ - વલ + ડૂલ - વલૂલઃ - બળને સહનનાર [૩૭૮]

(૧૫૬) શીતોષ્ણ તૃપાદાલૂરવહે ૭/૧/૮૨ શીત, ઉષ્ણ અને તૃપ શબ્દને અસહમાન અર્થમાં આલુ પ્રત્યય થાય છે તૃપસ્ય અસહઃ - તૃપ + આલુ - તૃપાલુઃ - દુઃખને ન સહન કરે તે [૩૮૯]

[૪૧૨]

(૯૭) સર્વાદેઃ પશ્વજ્ઞ કર્મ પત્ર પાત્ર શરાવ વ્યાપ્નોતિ ૭/૧/૮૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- સર્વ-આદેઃ પથિ-અજ્ઞ-કર્મ-પત્ર-પાત્ર -શરાવ-વ્યાપ્નોતિ

★ વૃત્તિ :- સર્વ શબ્દ પૂર્વેભ્ય એભ્યઃ ષઙ્મયો દ્વિતીયાન્તેભ્યઃ વ્યાપ્નોતીત્યર્થે ઈનઃ સ્યાત્ । સર્વપથિનો રથઃ । સર્વાજ્ઞીણંશમ્ । સર્વકર્મીણોના સર્વપત્રીણોયન્તા । સર્વવાત્રીણં સર્વશરાવીણં વૃત્તમ્ ।

■ અલજ્ઞામિન્દશ્વનોઽમગ્નાદ્યો નૌ વાચ્યૌ । અધ્વન્યઃ,

* યવકાઃ યવ તુલસા ધાનમેદાઃ દયાત્રય મહાકાવ્ય સર્ગ - ૧૮, શ્લોક : ૧૮

અધ્વનીનઃ । સમાંસમીન સાપ્તપદીનદય સાધવઃ । ક્વચિ-
સ્વાર્થે ઈનઃ । અષડક્ષીગો મન્ત્રઃ । આશિતઙ્ગીનમ્ અરણ્યમ્ ।
અઙ્કુર્મી'ગોઙ્કુરમ્પુરુષીગો ના ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- સર્વ શબ્દ પૂર્વક પથ (માર્ગ)
અઙ્ક, કર્મ (કર્મ), પત્ર (વાહન), પાત્ર અને
શરાવ (શકેરુ) । એવા દ્વિતીયાન્ત શબ્દોને
વ્યાખ્યાનિતે માં વ્યાપે છે અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય
0 સર્વપથં વ્યાખ્યાનિતિ રથઃ = સર્વપથ + ઈન =
સર્વપથીનઃ રથઃ આખા માર્ગમાં વ્યાપી જતો રથ
0 સર્વાઙ્ગ વ્યાખ્યાનિતિ શમ્ = સર્વાઙ્ગીણં શમ્ =
આખા શરીરે વ્યાપેલી શાંતિ
0 સર્વકર્મ વ્યાખ્યાનિતિ ના = સર્વકર્મીણઃ ના =
અથા કાર્યોમાં પહેાંચી વળતો નર
0 સર્વપત્રં વ્યાખ્યાનિતિ યન્તા = સર્વપત્રીણઃ યન્તા =
અથા વાહનને ચલાવનાર
સર્વશરાવં વ્યાખ્યાનિતિ = સર્વશરાવીણં ધૃતમ્ = આખા
શકેરામાં ફેલાયેલ ધી
સર્વપાત્રં વ્યાખ્યાનિતિ-સર્વપાત્રીણઃ-આખા પાત્રમાં વ્યાપત

★ અનુવૃત્તિ :- યથામુખ - સંમુખાદીનઃ તદ્દશ્યતે
અસ્મિન્ ૭/૧/૮૬ થી ઈન - અસ્મિન્

❧ વિશેષ :- 0 દ્વિતીયાન્ત અર્થ સૂત્રની
૫૬ રચનામાં અમ્ પ્રત્યયથી લીધો છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૫૭) અધ્વાનંચેનો ૭/૧/૧૦૩
દ્વિતીયાન્ત અધ્વન્ શબ્દને અલઙ્-ગામી અર્થમાં ય અને
ઈન પ્રત્યયો થાય છે. અધ્વાનં અલઙ્-ગામી = અધ્વન્+ય
અધ્વન્યઃ પક્ષે [અધ્વન્+ઈન = અધ્વનીનઃ = ઠેક સુધી
રેતા પર જનારો] [૩૮૦]

(૧૫૮) સમાંસમીનાચશ્વીનાચપ્રાતીનાગવીનસાપ્તપદીનમ્
૭/૧/૧૦૫ સમાંસમીન, અચશ્વીન, અચપ્રતીન્, આગવીન,
સાપ્તપદીન, આ શબ્દો નિપાતન કરાયા છે. જેમકે સમાં
સમાં ગમ્ ધારયતિ=સમાંસમીના ગૌઃ વધે' વધે' ગભ' ધારણ
કરતી ગાય.

0 અચશ્વીના ગૌ - આજ કાલમાં વીયાનારી ગાય
0 અચપ્રાતીનઃ લામઃ=આજ સવારે થનારો લાભ.
0 આગવીનઃ કર્મકૃત્ ઉછીની લાવેતી ગાય પાછી
આપે ત્યાં સુધી કામ કરનાર નોકર
0 સાપ્તપદીનં સખ્યમ્=સાત પગલા સુધી સાથે ચાલીને
પ્રાપ્ત થતી મૈત્રી [૩૮૧]

(૧૫૮) અષડક્ષાશિતઙ્-ગુ = અલંકર્માલંપુરુષાદીનઃ

૭/૧/૧૦૬ અષડક્ષ, આશિતઙ્ગુ, અલંકર્મ, અલંપુરુષ
શબ્દોને સ્વાર્થમાં 'ઇન્' પ્રત્યય થાય છે.

0 અવિચ્છિન્નમાનાનિ ષડક્ષીણિ અસ્મિન્=અષડક્ષ+ઈન=અષડ-
ક્ષીણઃ મન્ત્રઃ=મેજ માણસો જાણતા હોય તેવો મન્ત્ર.

0 અશિતા ગાવોડસ્મિન્ = આશિતગવીનમ્ અરણ્યમ્ =
જેમાં ગાયોને ખરડાવવામાં આવ્યું છે તેવું વન

0 અલંકર્મણે=અલંકર્મીણઃ મ્ માટે સમર્થ
અલંપુરુષાય=અલંપુરુષીણઃ=પુરુષ માટે સમર્થ [૩૮૨]

[૬૧૩]

(૮૯) અદિક્ સ્ત્રિયાં વાઙ્ચઃ ૭/૧/૧૦૭

★ વૃત્તિ :- અઙ્ચત્વન્તાસ્વાર્થે' ઈનો વા સ્યાત્, ન
ચેત્ સ વિશિ સ્ત્રિયાં વર્ત્તે । પ્રાચીનં પ્રાક । પ્રાચીના
પ્રાચી શાખા । અદિક્ સ્ત્રિયામિતિ કિમ્ ? પ્રાચી દિક્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- અઙ્ચ જેને અન્તે છે તેવા
નામને સ્વાર્થમાં ઈન વિકલ્પે થાય છે. પણ અઙ્ચનામ
નારિજાતિની દિશાનું સૂચક નહોતું બેધએ.

0 પ્ર+અઙ્ચ=પ્રાક=પહેલાનું (વાક્ય છે)

0 પ્ર+અઙ્ચ+ઈન=પ્રાચીનમ્= પહેલાનું
(અઙ્ચોડનર્ચાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી જ નો લોપ

0 અદિક્ સ્ત્રિયામ્ કેમ કહું ?

0 પ્રાચીના શાખા = પહેલાની શાખા અહીં
શાખા શબ્દ સ્ત્રી લિંગ છે પણ દિશાવાચી નથી
માટે આ સૂત્ર લાગી 'ઇન' થયો.

પ્રાચી દિક્ - પૂર્વ દિશા - અહીં પ્રાચી શબ્દ
દિશાવાચી સ્ત્રી લિંગ છે માટે આ સૂત્રનો ઈન્
પ્રત્યય લાગ્યો નહીં. (પ્રાઙ્ચૂ+હી = પ્રાચી) -
દિક્શબ્દાત્ સપ્તમ્યાઃ ૭/૧/૧૦૬ થી ધા પ્રત્યય
લાગી, લુવઙ્ચેઃ ૭/૨/૧૨૩ થી લોપ થયો છે)

★ અનુવૃત્તિ :- અષડક્ષાશિતઙ્-ગ્વલંકર્માલંપુરુષાદાનઃ
૭/૧/૧૦૬ થી ઈન

❧ વિશેષ :- 0 અઙ્ચ ધાતુ ત્રણ અર્થમાં
પ્રયોજ્ય છે. દિશા, દેશ કાળ.

0 વા મૂકવાથી વાડઙ્ચાત્ ૬/૧/૧૧૧ થી અધિકાર
ચાલુ હતો છતાં અહીં ફરીથી વા નું ગ્રહણ ક્યું તે
વિકલ્પને અટકાવવા માટે છે. *

[૬૧૪]

• • • • •

* વા ગ્રહણં પૂર્વત્ર નિત્યાર્થમ્ - બૃહદ્વૃત્તિ ભા. ૨ ૫ ૧૨૨

ધુન્ધુ સુધીનું પાણી (પાણીના ઉંડાણનું માપ)
૦ તાવત્ પ્રમાણમસ્યાઃ મૂઃ = તાવન્ + માત્રદ્ =
તાવન્માત્રી મૂઃ = જમીનની તીરછી સપાટીનું માપ
તેડલા પ્રમાણમાં સપાટ જમીન (માત્રી સ્ત્રી
લિંગે હી પ્રત્યય)

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્ય સજ્ઞાતં તારકાદિભ્યં ઇત ૭/૧/૧૧૩
થી તદસ્ય ઇતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રત્યયમાં દ્વ ધર સ્ત્રી
લિંગે હી પ્રત્યય કરવા માટે છે

[૬૧૭]

(૧૦૨) વૉધ્વર્વં દધ્નદ્ દ્વયસદ્ ૭/૧/૧૪૨

★ સૂત્રપૃથક :- વા ડધ્વર્વં દધ્નદ્ - દ્વયસદ્

★ વૃત્તિ :- ડધ્વર્વં યદ્માણં તદર્થાન્ પ્રથમાન્તાત્ પષ્ટયથે
વા એતૌ સ્યાતામ્ । જાનુદધ્નં, જાનુદ્વયસં જાનુમાત્રં જલમ્ ।

❧ “હસ્તિપુરુષાદ્વાણ ૭/૧/૧૪૬ । પ્રમાણે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- “તે એનું ઉર્ધ્વ પ્રમાણ”
એ અર્થમાં પ્રથમાન્ત નામને (પાણી) અર્થમાં
દધ્નદ્ અને દ્વયસદ્ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

૦ જાનુપ્રમાણમસ્ય :- જાનુ+દધ્નદ્ = (૧) જાનુદધ્નમ્
વિકલ્પે જાનુ+દ્વયસદ્ = (૨) જાનુદ્વયસમ્ પક્ષે
(પ્રમાણમાત્રદ્ ૭/૧/૪૦ થી) જાનુ+માત્રદ્ = (૩)
જાનુમાત્રમ્ = ધુન્ધુ સુધીનું પાણી

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્ય સજ્ઞાતં તારકાદિભ્યં ઇતઃ
૭/૧/૧૩૮ થી તદસ્ય...ઇતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ વા ના પ્રહણ્યી ‘માત્રદ્’
પ્રત્યય પણ લાગ્યો.

૦ ડધ્વર્વં એમ કેમ કહ્યું ?

રજ્જુમાત્રી મૂમિઃ અહીં ડધ્વર્વ પ્રમાણ નથી તેથી પ્રમાણ-
માત્રદ્ થી માત્રદ્ લાગી હી લાગ્યો.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૬) હસ્તિપુરુષાદ્વાણ ૭/૧/૧૪૧
પ્રથમાન્ત હસ્તિ અને પુરુષ શબ્દથી પષ્ટયન્ત એવા પ્રમાણ
અર્થમાં અણ વિકલ્પે થાય છે. -

૦ પુરુષ પ્રમાણમસ્ય=પુરુષ+અણ=પૌરુષમ્=માથોડું પાણી
[૩૮૯]

[૬૧૮]

(૧૦૩) સંયોગાદિનઃ ૭/૪/૫૩

★ સૂત્રપૃથક :- સંયોગાત્ - ઇનઃ

★ વૃત્તિ :- સંયોગાત્વસ્યેનઃ અણિ અન્તદસ્વરાદેહુર્ગુ

ન સ્યાત્ । હાસ્તિનમ્, હસ્તિમાત્રમ્, હસ્તિદધ્નં, હસ્તિદ્વયસમ્
❧ “ઇદં કિમોડનુરિય્ કિય્ ચાડસ્ય” ૭/૧/૧૪૮ ।
માને । ઇદં માનમસ્ય=ઇયાન્, કિયાન્ પટઃ । “યત્તદેતદો
ઢાવાદિઃ” ૭/૧/૧૪૬ । અતુઃ । યાવાન્, તાવાન્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંયુક્ત અક્ષર પછી આવેલા
ઈન પ્રત્યયાન્ત નામને અણ પ્રત્યય લાગ્યો હોય
ત્યારે અન્તદસ્વરાદિ (ઇન્) નો લોપ ન થાય.

૦ હસ્તિ પ્રમાણમ્ યસ્ય = હસ્તિન્+અણ =

(૧) હાસ્તિનમ્, પક્ષે (૨) હસ્તિમાત્રમ્ પક્ષે (૩) હસ્તિ-
દધ્નં પક્ષે (૪) હસ્તિ દ્વયસમ્ = હાથી પ્રમાણ ઉંડું
આ ઉંડાણમાં હસ્તિન્ શબ્દને (હસ્તિ પુરુષાદ્વાણ
૭/૧/૧૪૧ થી) અણ લાગ્યો છે. ત્યારે ઇન્ ના
લોપની જે પ્રાપ્ત હતી તેના આ સૂત્ર નિષેધ
કરે છે

[ત્રિકલ્પક રૂપોમાં ઉપરોક્ત સૂત્રોથી દધ્નદ્
દ્વયસદ્ અને માત્રદ્ લાગ્યા તે નિર્દર્શનમાત્ર છે]

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અણિ ૭/૪/૫૨ (૨) મૂર્ધુક
૭/૪/૪૧ થી લુક (૩) ન એકસ્વરાત્ ૭/૪/૪૦ થી ન

❧ વિશેષ :- ૦ સંયોગ એમ કહ્યું ?

મેઘાદિનો ડ પત્થ = મેઘાદિન્+અણ=મેઘાવઃ અહીં સંયુક્ત
વ્યંજન નથી માટે ઇન્ નો લોપ થયો.

૦ નોઢવદસ્ય તદ્ધિવતે ૭/૪/૧૧ થી લોપની પ્રાપ્તિ હતી.

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૭) ઇદં કિમોડનુરિય્ કિય્
ચાડસ્ય ૭/૧/૧૪૮ માન મૂયદ્ ઇદમ્ અને કિમ્ શબ્દને
‘તેનું માપ’ એવા પૃષ્ઠયર્થમાં અતુ પ્રત્યય લાગે તથા
ઇદમ્ નો ઇય અને કિમ્ નો કિય્ આદેશ થાય.

૦ ઇદં માનમસ્ય=ઇદમ્+અતુ=ઇય+અત્ = (પ્રથમા એ વ)
ઇયાન્ = આટલો લાંબો પટ

૦ કિમ્ માનમ્ અસ્ય=કિમ્+અતુ=કિયાન્ કેટલો લાંબો પટ

[૩૯૦]

(૧૬૮) યત્તદેતદોઢાવાદિઃ ૭/૧/૧૪૯ યત્, તત્ એતદ્
શબ્દને ‘મેઘ’ (માપ) અર્થમાં (પૃષ્ઠયર્થે) ઢાવતુ પ્રત્યય
લાગે છે.

૦ યદ્માનસ્ય=યત્ + ઢાવતુ = યાવત્ તેનું પ્રથમા એ.વ.
યાવાન્ = જેટલો ઢગલો

૦ તદ્માનમસ્ય=તદ્+ઢાવતુ=તાવાન્=તેટલો ઢગલો

૦ એતદ્માનમસ્ય=એતદ્+ઢાવતુ=એતાવાન્=આટલો ઢગલો

[૩૯૧]

[૬૧૯]

(૧૦૪) યત્તક્તિમઃસઙ્ખયાયા ડતિર્વા ૭/૧/૧૫૦

★ સુત્રપૃથક :- યત્ તત્ કિમઃ સઙ્ખયાયાઃ ડતિઃ વા
★ વૃત્તિ :- સઙ્ખયાસમાન વાચિમ્યઃ એમ્યઃ ત્રિમ્યઃ
સઙ્ખયેયે ડતિર્વા સ્યાત્ । યતિ, યાવન્તઃ તતિ, તાવન્તઃ ।
કતિ, કિયન્તઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યારૂપ માનવાચી
અને પ્રથમાન્ત એવા યત્, તત્ કિમ્ શબ્દોને
જો સંખ્યેય જણાતું હોય તેના ષષ્ઠ્યર્થે ડતિ પ્રત્યય
વિકલ્પે થાય છે.

૦ યા સઙ્ખયા માનમ્ણામ્ ઇતિ-ચદ્+ડતિ=યતિ પક્ષે
(ઇદમ્ કિમઃ...અસ્ય ૭/૧/૧૪૮ થી) યાવન્તઃ =
જેટલાં - ૦ સા સઙ્ખયા માનમ્ણામ્ = તદ્+ડતિ=
તતિ પક્ષે (અતુ) = તાવન્તઃ = તેટલાં

૦ કા સઙ્ખયામાનમ્ણામ્=કતિ પક્ષે કિયન્તઃ =
કેટલાં

★ અનુવૃત્તિ :- માનાદાશયેભુમ્ ૭/૧/૧૪૩ થી માનાત્

❧ વિશેષ :- ૦ યતિ, તતિ, કતિ શબ્દોમાં
પક્ષે યાવન્તઃ વગેરેમાં ડત્યતુ સઙ્ખયાવત્ ૧/૧/૩૬ થી
સઙ્ખયા સંજ્ઞા થાય છે.

૦ યતિ તતિ કતિ શબ્દો બ.વ. માંજ થાય છે. પણ
ડત્યતુસઙ્ખયાવત્ ૧/૪/૫૪ થી પ્રત્યય લોપાતા યતિ વગેરે
જ રહેશે.

૦ યાવન્તઃ યદ્+અતુ થી યાવત્ થયા બાદ.

ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦ થી ત્ પૂર્વે ન આગમ થતા યાવન્ત
અને બ.વ. યાવન્તઃ થશે.

[૭૨૦]

(૧૦૫) અવયવાત્તયદ્ ૭/૧/૧૫૧

★ સુત્રપૃથક :- અવયવાત્ તયદ્

★ વૃત્તિ :- અવયવવૃત્તેઃ પ્રથમાનાત્ સઙ્ખયાર્થાદવયવિનિ
અર્થે તયદ્ સ્યાત્ । પઞ્ચ અવયવા અસ્ય - પઞ્ચતયો યમઃ ।
ચતુષ્ટયી ગતિઃ

■ “દ્વિત્રિશ્યામયદ્ વા” ૭/૧/૧૫૨ । અવયવે ડર્થે ।
દ્વયં, દ્વિતયમ્ । ત્રયં, ત્રિતયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અવયવ અર્થમાં પ્રથમાન્ત
એવા સંખ્યાવાચી નામને “તેના અવયવ”
એવા ષષ્ઠ્યર્થમાં તયદ્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ પઞ્ચ અવયવાઃ યસ્ય=પઞ્ચ+તયદ્=પઞ્ચ - તયઃ

યમઃ જેના પાંચ અવયવ છે તેવો યમ
ચત્વારોઽવયવા અસ્યાઃ = ચતુર+તયદ્ = ચતુષ્ટય -
ચતુષ્ટયી ગતિઃ ચાર અવયવો છે તેવી ગતિ.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યત્તક્તિમઃ સઙ્ખયાયા ડતિર્વા
૭/૧/૧૫૦ થી સઙ્ખયાયાઃ (૨) તદસ્ય સઙ્જાત્ ઇતઃ
૭/૧/૧૩૮ થી તદસ્ય

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૯

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૬૯) દ્વિત્રિશ્યામયદ્વા ૭/૧/૧૫૨
અવયવ સૂચક પ્રથમાન્ત એવા દ્વિ અને ત્રિ શબ્દો તેના
અવયવ એવા ષષ્ઠ્યર્થમાં અચદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

૦ દ્વૌ અવયવૌ યસ્ય=દ્વિ + અચદ્ = દ્વયમ્ પક્ષે તયદ્
(અવયવાત્તદ્ થી) = દ્વિતયમ્ = જેના બે અવયવ છે તે

૦ ત્રયઃ અવયવાઃ યસ્ય - ત્રિ + અચદ્ - ત્રયમ્ પક્ષે
ત્રિ+તયદ્ ત્રિતયમ્-જેના ત્રણ અવયવો છે તે [૩૯૨]

[૭૨૧]

(૧૦૬) અધિકં તત્સઙ્ખ્યમસિમ્ન શત સહસ્ત્રે શતિ
શદ્ દશાન્નાયાઃ ડઃ ૭/૧/૧૫૪

★ સુત્રપૃથક :- અધિકં તત્ સંખ્યમ્ અસિમ્ન શત-
સહસ્ત્રે શતિ શદ્ દશ-અન્નાયાઃ ડઃ

★ વૃત્તિ :- શતિશદ્-દશાન્ત સંખ્યા વાચકાત્ શતાદિ
સંખ્યં વસ્તુવધિકમનયોઃ શત સહસ્ત્રયોરિત્યર્થે ડઃ સ્યાત્ ।
વિશતિર્યોજનાન્યધિકાન્યસિમ્ન ઇતિ ત્રિશં યોજનશત,
યોજન સહસ્ત્રં વા । एवं त्रिंशद् योजनानि अधिकांन्यसिम्न
शते सहस्त्रे वा - त्रिंशद् योजनशतम् योजन सहस्त्रं वा ।
एवं द्वादश योजन शतम्, योजन सहस्त्रं वा ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- શતિ શદ્, દશ અન્તે છે
તેવા સંખ્યાવાચી (પ્રથમાન્ત) નામને શત
વગેરે સંખ્યા જેમાં અધિક છે એવા (સપ્તમીના)
અર્થમાં સો હજાર એવા અર્થ હોય ત્યારે
ડ પ્રત્યય થાય છે.

૦ વિશતિઃ યોજનાનિ અધિકા યસિમ્ન શતે સહસ્ત્રે વા
- વિશં યોજન શત - યોજન સહસ્ત્રં વા - ૧૨૦
યોજન - ૧૦૨૦ યોજન

૦ એ જ રીતે ત્રિશન્+ડ- ત્રિશમ્ - ત્રિશં યોજન
શત-યોજન સહસ્ત્રં વા-૧૩૦ યોજન-૧૦૩૦ યોજન
૦ એ જ રીતે દ્વાદશ યોજન શત-સહસ્ત્રં વા
દ્વાદશ+ડ - દ્વાદશમ્ - થયું છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યત્તક્તિમઃ સઙ્ખયા હતિ વી ૭/૧/૧૫૦ થી સઙ્ખયાયા (૨) તદસ્ય સઙ્જાતં હતઃ ૭/૧/૧૩૮ - તદસ્ય

❧ વિશેષ :- ૦ આ નિયમ સંજાવાચક નામને લાગે સંખ્યેય સૂચક નામને નહીં.

૦ “વિશતેસ્નેહિત્તે” ૭/૧/૧૭ થી વિશતિ ના તિ નો લેખ થયો છે.

૦ તત્સઙ્ખ-સ્વયમ્ કેમ કયું ?

વિશતિદેખ્યા અધિકા ઓમિન યોજન શતે-અહીં વિશતિઃ એ વળક નું વિશેષણ છે તેથી સંખ્યેય સૂચક નથી.

૦ અધિકમ્ કેમ કયું ?

વિશતિઃ ડના અમિન શતે = ડન - ઓધું ગ્રહણ કરવાથી સૂત્ર ન લાગે.

૦ શત સહસ્રમ્ કેમ કયું ?

પદ્મદશાધિકા અસ્યાં વિશતિ - અહીં ત્રીશ થી અધિક કર્યું માટે સૂત્ર ન લાગે.

[૬૨૨]

(૧૦૭) સઙ્ખયાપૂર્ણે હટ ૭/૧/૧૫૫

★ હૃત્ :- સઙ્ખ-સ્વયા પૂર્ણતિ ચેત તસ્મિન્નર્થે સઙ્ખયા વાચકાદ્ હટ્ સ્યાત્ । દ્વાદશાનાં સઙ્ખયા પૂર્ણઃ-દ્વાદશઃ ।

❧ વિશાયાદેર્શતમદ્ ૭/૧/૧૫૬ । પૂર્ણે । વિશતિતમઃ વિશઃ । શતતમઃ, સહસ્રતમઃ । “ષટ્પદાદેર સઙ્ખયાદેઃ”

૭/૧/૧૫૮ । તમદ્ । પઠિતમઃ

• સંખ્યાદેસ્તુ હટ્ - દ્વિસપ્તતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યા જેના વડે પૂરાય (પૂરણ થાય) તે સઙ્ખયાપૂર્ણ. સંખ્યાપૂર્ણ અર્થ માં સંખ્યાવાચી નામને (અ) હટ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ દ્વાદશાનાં સઙ્ખયાપૂર્ણઃ-દ્વાદશ+હટ્ = દ્વાદશઃ

★ અનુવૃત્તિ :- યત્તક્તિમઃ સઙ્ખયાયા હતિ વી ૭/૧/૧૫૦ થી સઙ્ખયાયા:

❧ વિશેષ :- ૦ સંખ્યા ગ્રહણ કેમ કયું ?

૦ દ્વાદશાનાંસુત્રિકાનાં પૂર્ણઃ ષટઃ = ૧૧ ઉગ્રિત્ ના વડે પૂર્ણ થતો ધડો (સુત્રિકાઃ એક માપ છે) - અહીં દ્વાદશ શબ્દ સંખ્યાપૂર્ણને સૂચવતો નથી માટે હટ્ ન લાગે

❧ શેષવૃત્તિ :- (૧૭૦) વિશાયાદેર્શતમદ્ ૭/૧/૧૫૬ સંખ્યાવાચી વિશતિ વગેરે શબ્દોને સંખ્યાપૂર્ણ અર્થ સૂચવવા તમદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે. -૦ વિશતેઃ પૂર્ણઃ = વિશતિ+તમદ્=વિશતિતમઃ પક્ષે વિશઃ (સઙ્ખયાપૂર્ણે

થી હટ્ પ્રત્યય થાય)

[૩૯૩]

(૧૭૧) શતાદિમાસાર્ધમાસ-સંવત્સરાત્ ૭/૧/૧૫૭ શત વગેરે સંખ્યાવાચી શબ્દોને તથા માસ, અર્ધમાસ સંવત્સર શબ્દોને તમદ્ પ્રત્યય થાય છે

૦ શતસ્ય પુર્ણઃ = શત + તમદ્ = શતતમઃ = સોમો

૦ સહસ્રસ્ય પુર્ણઃ=સહસ્ર+તમદ્ =સહસ્રતમઃ = [૩૯૪]

(૧૭૨) પઠ્યાદેરસઙ્ખયાદેઃ ૭/૧/૧૫૮ જેમની આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ નથી એવા પઠિત વગેરે નામોને તમદ્ પ્રત્યય થાય. • પઠેઃ પુર્ણઃ = પઠિત+તમદ્=પઠિતમઃ-

સાટમો - જે સંખ્યાવાચી શબ્દ આદિમાં હોય તો

હટ્ પ્રત્યય લાગે - દ્વિસપ્તતઃ = બેતેરમો [૩૯૫]

[૬૨૩]

(૧૦૮) નો મદ ૭/૧/૧૫૮

★ વૃત્તિ :- નાન્તાયાઃ સઙ્ખયાયાઃ પુર્ણે મદ સ્યાત્ । પદ્ધમઃ । સઙ્ખયાદેસ્તુ હઃ = ઘોડશઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ત કારાન્ત નામને સંખ્યા પૂરણ અર્થમાં મદ થાય છે. (આદિમાં સંખ્યા વાચી નામ ન હોય તો)

૦ પદ્ધનાં સઙ્ખયાનાં પુર્ણઃ=પદ્ધ+મદ્ = પદ્ધમઃ = પાંચ સંખ્યાને પૂરી કરનાર

જે સંખ્યાવાચી હોય તો હઃ લાગે - ઘોડશઃ

(અધિક...દશાન્તાયાઃ હઃ ૭/૧/૧૫૫ થી હઃ)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પઠ્યાદેઃઅસઙ્ખયાદેઃ ૭/૧/૧૫૮ થી અસઙ્ખયાદેઃ

(૨) સઙ્ખયા પુર્ણેહટ્ ૭/૧/૧૫૭ થી સઙ્ખયાપુર્ણે

❧ વિશેષ :- ૦ ન અન્તે કેમ કયું ?

૦ વિશઃ- અહીં ન અન્ત શબ્દ નથી માટે મદ્ ન લાગે

[૬૨૪]

(૧૦૯) ધિત્તિયદ્ વહુ-ગણ-પુત્ર સઙ્જાત્ ૭/૧/૧૬૦

★ સુત્રપૃથગ્ પિત્ તિથદ્ વહુ ગણ-પુત્ર-સઙ્જાત્

★ વૃત્તિ :- ઇમ્યસ્તિથદ્ સ્યાત્ સ ચ પિત્

❧ “અતોરિથદ્” ૭/૧/૧૬૧ પુર્ણે । વહુતિથઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વહુ, ગણ, પુત્ર, સઙ્જા શબ્દોને તિથદ્ (તિથ) પ્રત્યય થાય છે તે પિત્ કહેવાય છે.

૦ વહુનાં પુર્ણઃ = વહુ+તિથદ્=વહુતિથઃ બહુનો પૂરક

★ અનુવૃત્તિ :- સઙ્ખયા પુર્ણે હટ્ ૭/૧/૧૫૫ થી સઙ્ખયાપુર્ણે

❧ વિશેષ :- ૦ પિત્ કરવાથી પુંચત્ ભાવ થશે (ક્યદમનિપિત્ તધિથતે ૭/૨/૫૦)

ગણસ્ય પૂરણઃ = ગણ+તિથદ્ = ગણતિથઃ = ગણનો પૂરક
સઙ્ગસ્ય પુરણઃ=સઙ્ગ+તિથદ્ = સઙ્ગતિથઃ = સંઘનો પુરક

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૭૩) અતોરિથદ્ ૭/૧/૧૬૧ અતુ પ્રત્યય અન્તે હોય એવા નામને સંખ્યાપુરણ અર્થમાં હ્યદ્ પ્રત્યય લાગે તે પિત્ સંકટ દહેરાય છે.

0 હ્યતાંપુરણઃ = હ્યત્+હ્યદ્-હ્યતિથઃ આટલી સંખ્યાનો પૂરક [૩૮૬]

[૬૨૫]

(૧૧૦) ક્યઙ્-માનિ પિત તદ્વિતે ૩/૨/૫૦

★ વૃત્તિ :- ણ્ણુ ત્રિવિન્દ- પરતઃ સ્ત્રી પુંવસ્થાત્ । વહ્વીનાં સઙ્ગયાપુરણી-બહુ થી । યાવતિથી

■ “ષટ્કતિ-કતિપયાત્ થદ્” ૭/૧/૧૬૨ । પુરણે । ષષ્ટઃ, કતિથઃ, કતિપયથઃ । “ચતુરઃ” ૭/૧/૧૬૩ । થદ્ ચતુર્થઃ । “યે યૌ ચ લુક્ ચ ૭/૧/૧૬૪ । ચતુરઃ । તુયઃ । તુરીયઃ ।” દ્વેસ્તીયઃ ૭/૧/૧૬૫ । દ્વિતીયઃ । “ત્રેસ્તુચ” ૭/૧/૧૬૬ ત્રિ શબ્દાત્ ત્રીયઃ સ્થાત્, ત્રિ શબ્દસ્ય તુ ઇત્યાદેશઃ । તૃતીયઃ ।

❖ વૃત્ત્યર્થ :- ક્યઙ્-પ્રત્યય પૂનિશાની વાળો પ્રત્યય, કે તદ્વિત પ્રત્યય લાગ્યો હોય અથવા માનિન્ શબ્દ ઉત્પદમાં હોય ત્યારે ઙ્ગઃ પ્રત્યય સિવાયના વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રી-લિંગી થયેલ નામ પુંવત્ થાય છે.

0 વહ્વીનાં સઙ્ગયાપુરણી = વહુ + તિથદ્ (પિત્તિથદ્ .. સઙ્ગયાત્ ૭/૧/૧૬૦ થી તિથદ્)=વહુતિથી દ્ કાર થી સ્ત્રીલિંગે ક્ત્રી પ્રત્યય થયો)

આ સૂત્ર લાગી પુંવત્ બાવ થાય છે. (વહુ)

0 યાવતાં પુરણ = યાવત્+હ્યદ્=યાવતિથી (હ્યદ્-પિત્ સંકટ છે તેથી પુંવત્ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- પરતઃસ્ત્રીપુવત્સ્વયેકાયે’ડનૂઙ્ ૩/૨/૪૬ થી સ્ત્રીપુવત્-અનૂઙ્

❖ વિશેષ : ૦ ઉદાહરણ

ક્યઙ્ = ક્યેની ક્વ આચરતે = ક્યેતાયતે = ધોખી જેવું આચરણ કરનાર (પુંવત્ થવાથી ક્યેત શબ્દ જ રહ્યો અન્યથા સૂત્ર ૨/૪/૩૬ થી ક્યેની થઈ જત)

માનિન્=દર્શનીયાં મન્ય તે અયમ્ અસ્યાઃ = દર્શનીય-માની=આ માણસ આની સ્ત્રીને દર્શનીય માને છે.

(પુંવત્ થવાથી દર્શનીય થયું)

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૭૪) ષટ્કતિ - કતિપયાત્ થદ્

૭/૧/૧૬૨ ષદ્, કતિ અને કતિપય શબ્દોને સંખ્યા પુરણ અર્થે થદ્ પ્રત્યય લાગે છે.

0 ષણ્ણાં પૂરણઃ = ષષ્ + થદ્ = ષષ્ટઃ = છની પુરક

0 કતિનાંપુરણઃ = કતિ + થદ્ = કતિથઃ - કેટલાંનો પુરક

0 કતિપયાનાં પુરણઃ - કતિપય + થદ્ - કતિપયથઃ - કેટલાનો પુરક [૩૮૭]

(૧૭૫) ચતુરઃ ૭/૧/૧૬૩ સંખ્યાપુરણ અર્થમાં ચતુર શબ્દને થદ્ પ્રત્યય લાગે.

0 ચતુર્ણાંપુરણઃ-ચતુર+થદ્ -ચતુર્થઃ - ચોથો [૩૮૮]

(૧૭૬) યે યૌ ચ લુક્ ૭/૧/૧૬૪ ચતુર શબ્દને સંખ્યા પૂરણ અર્થમાં ય અને ઈય પ્રત્યયો થાય છે. તેના ચતુર નો ચ લેખાય છે.

0 ચતુર્ણાંપૂર્ણઃ - ચતુર + ઈય - તુરીયઃ વિષેષે ચતુર + ય - તુયઃ - ચોથો [૩૮૯]

(૧૭૭) દ્વેસ્તીયઃ ૭/૧/૧૬૫ દ્વિ શબ્દને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય લાગે છે.

0 દ્વયોઃ પૂર્ણઃ - દ્વિતીય-દ્વિતીયઃ - બીજો [૪૦૦]

(૧૭૮) ત્રેસ્તુચ ૭/૧/૧૬૬ ત્રિ શબ્દને સંખ્યા પુરણ અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય થાય છે. અને ત્રિ નો તુ આદેશ થાય છે. 0 ત્રયાણાં પુરણઃ - ત્રિતીય-તૃતીયઃ [૪૦૧]

[૬૨૬]

(૧૧૧) પુર્વમનેન સાદે’ચ્ચેન ૭/૧/૧૬૭

★ સુત્રપૃથક :- પુર્વમ્ અનેન સાદેઃ ચ ઇન્

★ વૃત્તિ :- દ્વિતીયાન્તાત્ સપૂર્વાત્ કેવલાચ પૂર્વ શબ્દા-સંતીયાથે’ ઇન્ સ્થાત્ । કૃતપૂર્વમનેન કૃત પુર્વી’કટમ્, પીત પૂર્વી’પયઃ ।

❖ વૃત્ત્યર્થ : દ્વિતીયાન્ત પૂર્વ શબ્દ એકલો હોય કે તેની પૂર્વે બીજો કોઈ શબ્દ હોય તો પૂર્વ શબ્દને તૃતીયા અર્થમાં ઇન્ થાય છે.

0 કૃત પૂર્વ અનેન - કૃતપૂર્વ+ઇન્ - કૃતપૂર્વિન્- (પ્રથમા એ.વ) - કૃતપૂર્વી’ કટમ્ - એણે પહેલાં સાદડી કરી

0 પીત પૂર્વ અનેન-પીતપૂર્વી’પયઃ એણે પહેલાંદુધ પીધું

❖ વિશેષ :- ૦ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની વૃત્તિ મુજબ ક્રિયા વિશેષણરૂપ એવો દ્વિતીયાન્ત પૂર્વ શબ્દ હોય તો આ નિયમ લાગે છે.

1) અનેન એ કર્તા પદ છે

0 ઉદા. પુર્વમ્ અનેન -પૂર્વ+ઇન્-પૂર્વી’-આના વડે પહેલાં

[૬૨૭]

(૧૧૨) ઇષ્ટાદે: ૭/૧/૧૯૮

★ વૃત્તિ :- ઇષ્ટ: પ્રથમાન્તેભ્યસ્તૃતીયાથે' કર્તારિંન્ ઇન્ સ્યાત્ । ઇષ્ટો યજ્ઞોડનેન-ઈષ્ટીયજ્ઞે । અધીતસ્તર્કોડનેન-અધીતી તર્કે' ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત ઇષ્ટ વગેરે શબ્દો ને તૃતીયા એવા કર્તા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

૦ ઇષ્ટ:યજ્ઞોડનેન=ઈષ્ટ+ઇન્=ઈષ્ટિન્= પ્રથમાએ.વ.
= ઇષ્ટીયજ્ઞે=યજ્ઞમાં યજ્ઞન કરનારે

૦ અધીત: તર્કોડનેન=અધીત + ઇન્ = અધીતી તર્કે' તર્કમાં ભણનારે

★ અનુવૃત્તિ :- પુર્વમનેનસાદેશ્ચેન્ ૭/૧/૧૯૭ થી અનેનન્

✠ વિશેષ :- ૦ ઇષ્ટાદિગણ:- ઇષ્ટ, પુત, ઉપપાદિત, ઉપસાદિત, ઉપાસિત, નિગદિત, પરિગદિત, નિકટિત, સંકલિત, પરિકલિત, સંરક્ષિત, પરિરક્ષિત અર્ચિત, અગણિત, અવકીર્ણ, અવમુક્ત, આયુક્ત, ગૃહિત, અધીત, આગ્નાત, શ્રુત, આસેવિત અવધારિત, અવકલિત, કૃત, નિશકૃત, ઉપકૃત, અનુયુક્ત, અનુગણિત, ગણિત, પરિગણિત, અનુપઠિત, નિપઠિત, પઠિત, વ્યાકુલિત, અદ્યુદિત, કથિત, નિકથિત, નિષાદિત

૦ વ્યાખ્યેક્તેન ૨/૨/૯૬ સૂત્રથી યજ્ઞ અને તર્ક' માં સપ્તમી થયું છે

[૭૨૮]

(૧૧૨) તેન વિત્તે ચચ્ચુચગૌ ૭/૧/૧૭૫

★ વૃત્તિ :- તૃતીયાન્તાત્ સ્વાતેડથે' એતૌ સ્યાતામ । વિદ્યાચચ્ચુ: । કેશચણ: ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- તૃતીયાન્ત એવા સ્વાતિ પ્રસિધ્ધ અર્થમાં નામને ચચ્ચુ અને ચણ પ્રત્યયો થાય છે

૦ વિદ્યાયા વિત્ત=વિદ્યા+ચચ્ચુ=વિદ્યાચચ્ચુ: વિદ્યા વડે પ્રસિધ્ધ

૦ કૌશેન વિત્ત:- કેશ+ચગ=કેશચણ: = કેશ વડે પ્રસિધ્ધ

✠ વિશેષ :- ૦ વિત્ત:- જ્ઞાત-વિદિત-વિખ્યાત કે પ્રસિધ્ધ અર્થમાં લેવું. *

[૭૨૯]

• • • • •

*મત્વાદય- બૃહદ્વૃત્તિ - બા. ૨ પૃ. ૧૩૫

મતુ અર્થીય અ(ધકારનું) નિરૂપણ

(૧૧૪) તદસ્યડસ્યમિનિતિ મતુ: ૭/૨/૧

★ સુત્રપૃથૃ :- તદ્ અસ્ય અસ્તિ અસ્મિન્ ઇતિ મતુ:

★ વૃત્તિ :- પ્રથમાન્તાત્પષ્ટયથે' વા મતુ: સ્યાત્ । પ્રથમાન્તં ચેદસ્તીત્યુચ્યતે । ગાવોડસ્ય સન્તિ-ગોમાન્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત નામથી પષ્ઠી કે સપ્તમી અર્થમાં મતુ (મત્) પ્રત્યય થાય છે.

જો પ્રથમાન્ત વર્તામાનમાં હોયતો (ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમાં ન થાય) ૦ ગાવ: અસ્ય સન્તિ =ગો+મત્= (પષ્ઠી અર્થમાં મતુ પ્રત્યય) =ગોમન્ પ્રથમા એ.વ. ગોમાન્

(ક્રદુદિત: ૧/૪/૬૦ થી ન્ આગમ, પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી ત્ લોપ, નિદીર્ઘ: થી પૂર્વ અ નો આ)

✠ વિશેષ :- ૦ પષ્ઠી-તે એનું છે: સપ્તમી તે એમાં છે એવો અર્થ થાય.

૦ ઇતિ=એ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે શબ્દ છે તેનાથી સમજવું કે પષ્ઠી અને સપ્તમી ઉપરાંત બીજા પશુ કેટલાંક વિવક્ષિત અર્થમાં મતુ થાય છે. તેમજ 'મતુ' અર્થવાળા બીજાં પશુ પ્રત્યયો થાય છે-આ વિવક્ષા નીચે મુજબ છે.

* "મુમનિન્દા પ્રશંસાસુ, નિત્યયોગેડતિશાયને

સંસર્ગેડસ્તિ વિવક્ષાયાં, પ્રાપ્તે મત્વાદયોમતા:

૦ મૂમિ: =ધણું નેમકે ધણી ગાયો છે - ગોમાન્

૦ નિન્દા - શત્રુદેહકાં અશ્વ: = શત્રુદેહ શબ્દ ધોડાની નિન્દા છે

૦ પ્રશંસા: - સ્વસ્તીકન્યા = રૂપવાળી કન્યા

૦ નિત્યયોગ = દામ્યમી. - ક્ષીરિણ: વૃક્ષા: કણ્ઠકિન: = દુધાળા વૃક્ષો દાંડાવાળા હોય છે.

૦ અતિશયન = સાધારણથી વધારે: - બલવાન્ મલ્લ:

૦ સંસર્ગ - સંપર્ક: - દણ્ડિન્ - દંડવાળો સંસારી

૦ અસ્તિ હયાતી:- વ્યાઘ્રવાન્ પર્વત: - વાઘવાળો પર્વત

[૭૩૦]

(૧૧૫) માવર્ણાન્તોપાન્ત્યા પચ્ચમવર્ગાન્મતોર્મો વ: ૨/૧/૯૪

★ સુત્રપૃથૃ :- મ-અ-વર્ણાન્ત ઉપાન્ત્ય અ-પચ્ચમ્વર્ગાત્ મતો: મ: વ:

★ વૃત્તિ :- માવર્ણો પ્રત્યેકમન્તોપાન્ત્યૌ થસ્ય તસ્માત્, પચ્ચમવર્ગાન્તોપાન્ત્યા મતોર્મો વ: સ્યાત્ । કિમ્વાસ્તીતિ કિંવાન્ । વૃક્ષવાન્ ગિરિ:

• • • • •

* વિત્ત:-જ્ઞાતાદિ મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ બા. ૨-૫ ૪૨૬

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્તે કે ઉપાન્તે

મ કાર અથવા અ વર્ણ હોય તે નામને લાગેલા તથા જે નામને અન્તે વર્તીને પાંચમે અક્ષર (હ, વ, ણ, ન, મ) ન હોય તેવા નામથી લાગેલા મતુ પ્રત્યયના મ નો વ થાય છે.

0 કિન્+અવ્ર+અસ્તિ=કિન્+મતુ=કિન્+વૃ=(આ સૂત્રથી

મ નો વ થશે)=કિન્+વૃ=(પ્રથમા એ.વ.)કિવાન્

0 વૃક્ષઃ અસ્મિન્ અસ્તિ=વૃક્ષ+મતુ = વૃક્ષમન્ પ્રથમા એ.વ. વૃક્ષવાન્ ગિરેઃ=વૃક્ષગણો પદ્યંત

❧ વિશેષ :- 0 અન્ય ઉદાહરણો 0

ઉપાન્ત્ય મઃ- શમી+મન્=શમીવાન્ = શમીના વૃક્ષવાળો

ઉપાન્ત્ય અ વર્ણ:- અહર+માન્=અહર્વાન્=સૂર્ય

અપયમવર્ણ:- મરુત્+નન્=મરુતવાન્=પવનવાળો

[૧૩૧]

(૧૧૬) નોમ્નાદિભ્યઃ ૨/૧/૮૯

★ સૂત્રપૃથક :- ન ઝમિ-આદિભ્યઃ

★ વૃત્ત :- ઇમ્યો મતો મો વા ન સ્વાત્ । ઝમિમાન્

■ ઉદન્વાન્ જલધારે

❧ વૃત્ત્યર્થ : ઝમિ વગેરે શબ્દોને લાગેલ

મતુ ના મ નો વ ન થાય.

દા.ત. ઝમિમાન્ = ઝમીવાળો (તદસ્થા...મતુઃ

૭/૨/૧ થી મતુ)

★ અનુવૃત્તિ :- માવર્ગા-તોપાન્ત્યાચ્છમવર્ગાન્મતોર્મો વઃ ૨/૧/૮૪ થી મતો મો વઃ

❧ વિશેષ :- 0 ઝમિ, દલ્મિ, ભૂમિ, તિમિ,

ક્રમિ, યવ, કુઝ્ઘા, દ્રાક્ષા, બ્રાંશા, વાસા, હરિત્, ગસ્ત્,

ધ્વજિત્, કકુદ્, ઝ્યોતિસ્, મહિષ, ગો, કાન્તિ, શિવિ

હરિ, ચારુ, શ્શુ, બન્ધુ, મધુ, વિન્દુ, ઇન્દુ, દુ. વસુ, અંશુ,

શ્રુ, હતુ, સાનુ, માનુ —

0 સૂત્રમાં જ વ. આકૃતિ ગણને માટે છે.

■ શપવૃત્તિ :- (૧૭૬) ઉદન્વાન્ઘ્ઘૌચ ૨/૧/૮૭

જળના ઠોષ આધાર અર્થમાં વિશેષનામ હોય તો

ઉદકમાન્ ને બદલે ઉદન્વાન્ શબ્દ વાપરવો

0 ઉદન્વાન્ = સમુદ્ર

[૪૦૨]

[૧૩૨]

(૧૧૭) રાજન્વાન્ સુરાજ્ઞિ ૨/૧/૮૮

★ વૃત્તિ :- સુરાજકેડથે - રાજન્વાન્ ।

■ સંજ્ઞાયાં ચર્મમર્યાદયશ્ચ સાધવઃ । “નાવાદેરિકઃ” ૭/૨/૩ નાવિકઃ । મત્વન્તં ચ સ્વં સર્વશાધિકારાદન્તુ વત્તંતીયમ્-નોમાન્ । “શિલાદિભ્ય ઇન્” ૭/૨/૪ શિલ્લી, માલી, “ત્રીહ્યાદિભ્યસ્તૌ” ૭/૨/૫ । ત્રીહિકઃ, ત્રીહી ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સારા રાજવાળો દેશ એવા અર્થમાં રાજનમાન્ ને બદલે રાજન્વાન્ શબ્દ વાપરવો

0 શોભન રાજા થયેલ દેશ સઃ-રાજન્વાન્ =સારા રાજ વાળો દેશ

❧ વિશેષ :- 0 સારો રાજ અર્થ ન હોય

ત્યાં રાજન્વાન્ પ્રયોગ ન થાય.

0 સુરાજ્ઞી કેમ કહ્યું ?

રાજવન્ દેશઃ - સારો રાજ અર્થ નથી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૮૦) ચર્મણવત્પ્ઠીવચ્ચક્રીવત્કક્ષી-વદ્દુમણ્વત્ ૨/૧/૮૬ ચર્મણૂવતી, અષ્ટીવત્, ચક્રીવત્, કક્ષીવત્, રુમણ્વત્ આ પાંચે શબ્દોમાં મ નો વ વિશેષ નામ રૂપે નિપાતન કરાવો જેમકે:-

ચર્મણૂવતી = (ચર્મણ) નદીનું નામ [૪૦૩]

(૧૮૧) નાવાદેરિકઃ ૭/૨/૩ નૌ વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ફક્ પ્રત્યય થાય. - નૌઃઅસ્ય અસ્મિન્ વાડસ્તિ = નૌ+ફક=નાવિકઃ (મતુ અધિકાર ચાલે છે તેથી) વિઠ્ઠપે નૌમાન્ = હોડીવાળો [૪૦૪]

(૧૮૨) શિલાદિભ્ય ઇન્ ૭/૨/૪ શિલા વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે. શિલાડસ્થાસ્તિ = શિલા+ઇન્=શિલિન્ (પ્રથમા એ.વ.) શિલ્લી પક્ષેશિલાવાન્ = ચોટલીવાળો [૪૦૫]

(૧૮૩) ત્રીહ્યાદિભ્યઃ તૌ ૭/૨/૫ ત્રીહી વગેરે શબ્દોને મતુ અર્થમાં ફક્ અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

0 ત્રીહિઃ અસ્ય અસ્તિ - ત્રીહિ+ફક - ત્રીહિકઃ પક્ષે ત્રીહિ+ઇન્ - ત્રીહી પક્ષે ત્રાહિમાન્-ચોખાવાળો [૪૦૬]

[૧૩૩]

(૧૧૮) અતોડનેકસ્યરાત્ ૭/૨/૬

★ સૂત્રપૃથક :- અતઃ અનેકસ્યરાત્

★ **વૃત્તિ** :- અદન્તાદનેકસ્વરાદિકેનૌ સ્યાતામ્ | ધનિકઃ ધની |
 ■ **ઇલેનાળશનરાદયો યથાયોગમત્વથે** વાચ્યાઃ | તુન્દિલઃ |
 ફલિનઃ | શૃઙ્ગિણઃ | જ્યોત્સની, પ્રાજ્ઞઃ શ્રાધ્ધઃ, લેમશઃ,
 પામનઃ, મધુરમ્ મરુતઃ |

■ **વૃત્ત્યર્થ** :- અ કારાન્ત એવા અનેક
 સ્વરવાળા નામને (મત્વથે) ઇક, ઇન્ પ્રત્યયો
 થાય છે.

0 ધનમ્ અસ્ય અસ્તિ = ધન+ઇક = ધનિકઃ પક્ષે
 ધન+ઇન્=ધની=ધનવાળો પક્ષે ધનવાન

★ **અનુવૃત્તિ** :- તદસ્યાસ્યસ્મિન્નિતિ મતુઃ ૭/૨/૧થી
 મતુઃ

(૨) નાવાદેરિકઃ ૭/૨/૧ થી ઇકઃ

(૩) શિલાદિમ્ય ઇન્ ૭/૨/૪ થી ઇન્

■ **વિશેષ ૦** - અતઃ કેમ કહ્યું ?

0 **લ્પવાવાન્**=ખાટવાવાળો આ કારાન્ત નામ છે માટે
 સૂત્ર ન લાગે.

0 **અનેક** સ્વર કેમ કહ્યું ?

લ્પવાન્ = લ - વાળો એક જ સ્વર છે

0 * 1 અ મિધાન અર્થની કંચની અનુવૃત્તિથી કૃદન્તથી,
 ઇક અને ઇન્ ન થતા હોય તેના નામે

(૧) રાગ્યવાન્ (૨) કૃત્યવાન્ (૩) કારકવાન્ (૪) કુમ્મ
 કરવાન્ (૫) ઈશ્વરવાન્ (૬) લગ્યવાન્ (૭) હવ્યવાન્
 (૮) હારકવાન્ (૯) ધાન્યમાપવાન્ વગેરે ક્યાંક સૂત્ર
 લાગે પણ ખરું :-

(૧) કાર્યિકઃ, કાર્યી (૨) હાર્યિકઃ, હાર્યી (૩) ગૃહિકઃ
 ગૃહી (૪) દાત્રિકઃ, દાત્રી (૫) પાત્રિકઃ, પાત્રી (૬) મોગિકઃ
 મોગી (૭) તરિકઃ, તરી (૮) વિજયિકઃ, વિજયી (૯)
 સંયમિકઃ, સંયમી, (૯) સ્થાનિકઃ, સ્થાની |

0 જાતિ શબ્દથી ક્યાંક ઇક ઇન્ થાય પણ ખરું :-

(૧) તળુલિકઃ, તળુલી (૨) કર્પટિકઃ, કર્પટી

■ **શેષવૃત્તિ** :- ઇલ્-ઇન્-અણ્-શ-ન-ર-ત ન આ
 પ્રત્યયો મતુ અર્થમાં યથા યોગ્ય થાય છે * 2

(૧૮૪) વ્રીહથૃત્તુન્દાદેરિલ્ચ ૭/૨/૯ વ્રીહિ અર્થક
 અને તુન્દ વગેરે શબ્દોને ઇલ, ઇક, ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

.....

* 1 અમિધાનસ્ય બ્રહ્મવૃત્તિ ભા ૨ પ. ૧૩૬

* 2 ઇલ-ઇન્...વગેરે પ્રત્યયોના ઉદાહરણને આધારે મૂળ
 સૂત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ-હેમપ્રકાશ પૂર્વાધ-પૃ. ૪૫૧-૪૫૨

0 તુન્દ+ઇલ= તુન્દિલઃ દુ દાળો પક્ષે તુન્દિકઃ તુન્દી [૪૦૭]
 (૧૮૫) ફલ વર્હાચ્ચેનઃ ૭/૨/૧૩ ફલ, વર્હ અને શૃઙ્ગ
 શબ્દોને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

0 ફલ + ઇન્ = ફલિનઃ = ફળવાન પક્ષે ફલવાન

0 શૃઙ્ગ+ઇન્=શૃઙ્ગિણઃ= શીંગડાવાળો પક્ષે શૃઙ્ગવાન [૪૦૮]

(૧૮૬) જ્યોત્સનાદિશ્ચોડણ્ ૭/૨/૩૪ જ્યોત્સના વગેરે
 શબ્દોને અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

0 જ્યોત્સના + અણ્ = જ્યોત્સની = જ્યોત્સનાવાળી
 [૪૦૯]

(૧૮૭) પ્રજ્ઞાશ્રધ્ધાડર્ચા-વૃત્તેર્ણઃ ૭/૨/૩૩ પ્રજ્ઞા, શ્રધ્ધા
 અર્ચા અને વૃત્તિ શબ્દોને ણ પ્રત્યય થાય છે.

0 પ્રજ્ઞા + ણ = પ્રજ્ઞઃ = ખુદ્ધિવાળો ૦ શ્રધ્ધા+ણ =
 શ્રધ્ધાઃ = શ્રદ્ધાવળો [૪૧૦]

(૧૮૮) લેમપિચ્છદેઃ શેલમ્ ૭/૨/૨૮ લેમ વગેરે
 અને પિચ્છ વગેરે શબ્દોને અતુકમે શ અને ઇલ પ્રત્યય
 થાય છે. લેમ + શ = લેમશઃ = લેમવાળો લેમવાન

0 પિચ્છ+ઇલ=પિચ્છિલઃ પીછાવાળો પિચ્છવાન [૪૧૧]

(૧૮૯) નેડઙ્ગાદેઃ ૭/૨/૨૯ અઙ્ગ વગેરે શબ્દોને ન
 પ્રત્યય લાગે છે. ૦ પામ + ન =પામનઃ ખરનવાવાળો
 પક્ષે પામવાન [૪૧૨]

(૧૯૦) મધ્યાદિશ્ચો રઃ ૭/૨/૨૬ મધુ વગેરે શબ્દોને
 ર પ્રત્યય થાય છે. ૦ મધુ+ર = મધુરમ્-મધુર [૪૧૩]

(૧૯૧) મરુત્પર્વણસ્તઃ ૭/૨/૧૫ મરુત્ અને પર્વન્ શબ્દોને
 ત પ્રત્યય થાય છે

0 મરુત્+ત=મરુતઃ = વાયુવાળો (પક્ષે)મરુવાન [૪૧૪]

[૪૩૪]

(૧૧૯) ન સ્તં મત્વથે ૧/૧/૨૩

★ **સુત્રપૃથક** :- ન સ્-તમ્ મતુ-અર્થે

★ **વૃત્તિ** :- સાન્તં તાન્તં ચ નામ મત્વથે પરે પદં
 ન સ્યાન્ | મરુવાન્ |

■ “બલવાન્ત-દન્ત-લલાટાદૂલઃ” ૭/૨/૯૯ બબૂલઃ |

“પ્રાણ્યજ્ઞાદાતો લઃ” ૭/૨/૨૦ ચૂડાલઃ | “સિધ્ધાદિ

ક્ષુદ્રજન્તુ-પર્ણેદિકફેનાત્ લેલૌ ૭/૨/૨૨ પ્રજ્ઞાલઃ, પ્રજ્ઞિલઃ |

“વાચઆલાટૌ” ૭/૨/૨૮ | શેપે | વાચાલઃ | વાચાટઃ |

“ગિમન્” ૭/૨/૨૫ | વાચઃ, વાગ્મી | “લક્ષ્મ્યા અનઃ

૭/૨/૩૨ | લક્ષ્મણઃ “કચ્છવા હુરઃ” ૭/૨/૩૯ કચ્છુરઃ |

“દન્તાદુન્નતાત્” ૭/૨/૪૦ | ઉન્નતા દન્તા અસ્ય સન્તિ-
 દન્તુરઃ |

“કૃપાહૃદયાદાલુ: ૭/૨/૪૨ કૃપાલુ: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સૂ અથવા ત્ અન્તવાળા નામને મતુ અર્થમાં પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો તે નામની પદ સંજ્ઞા ન થાય.

૦ મરુવાન્ - અહીં ત્ કારાન્ત શબ્દ છે તેથી પદ સંજ્ઞા ન થાય (ચુટસ્તૂતીય: ૨/૧/૭૬ થી ત્ ના દ્ ની પ્રાપ્તિ હોતી તે પદ સંજ્ઞા અભાવે ન થયો)

★ અનુવૃત્તિ :- તદન્તં પદમ્ ૧/૧/૨૦ થી પદ સંજ્ઞા

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય ઉદાહરણ

યશસ્+વિન્ = યશસ્વી = જશવાળો - પદસંજ્ઞાન થતા સૂ નો ૨ ન થયો

■ શેષવૃત્તિ :- (૧૯૨) બલ-વાત-દન્ત-લલટાદુલુ: ૭/૨/૧૯ બલ, વાત, દન્ત, લલટા શબ્દોને મત્વર્થે ઝલ પ્રત્યય લાગે ૦ બલ+ઝલ=લલ્લ: = બળવાન [૪૧૫] (૧૯૩) પ્રાણ્યજ્ઞાદાતોલ: ૭/૨/૨૦ પ્રાણીના અગવાથી આ દારાન્ત નામને મત્વર્થે ‘લ’ પ્રત્યય થાય.

૦ ચ્ઙા+લ=ચ્ઙાલ: = ચોટલીવાળો [૪૧૬]

(૧૯૪) સિધ્માદિ-શ્લુદ્રજન્તુરુઘ્ન: ૭/૨/૨૧ સિધ્મ વગેરે શબ્દો તથા શ્લુદ્રજન્તુ અને રોગગ્રાથી શબ્દોને મત્વર્થે ‘લ’ પ્રત્યય થાય.

૦ સિધ્મ+લ=સિધ્મલ: = ચામડીના રોગવાળો

૦ યુક્તા+લ=યૂકાલ: = જુ વાળો (શ્લુદ્રજન્તુ)

૦ મૂર્છા+લ=મૂર્છાલ: = મૂર્છા (રોગ)વાળો [૪૧૭]

(૧૯૫) પ્રજ્ઞાપર્ણોદકફેનાત્ લે લૌ ૭/૨/૨૨ પ્રજ્ઞા, પર્ણ ઉદક, ફેન શબ્દોને મત્વર્થે ‘લ’ અને ‘લ’ પ્રત્યયો થાય ૦ પ્રજ્ઞા+લ = પ્રજ્ઞાલ: પક્ષે

પ્રજ્ઞા + લ = પ્રજ્ઞિલ: + શુધ્ધિવાળો [૪૧૮]

(૧૯૬) વાચ આલાટૌ ૭/૨/૨૪ ગિંદા અર્થ જણાતો હોય તો વાચ શબ્દને આલ અને આટ પ્રત્યયો થાય.

૦ વાચ+આલ=વાચાલ: પક્ષે વાચ્ + આટ = વાચાટ: = બહુ બોલ-બોલ કરનારો [૪૧૯]

(૧૯૭) ગિમ્ન્ ૭/૨/૨૫ વાચ્ શબ્દને મત્વર્થમાં ગિમ્ન્ પ્રત્યય થાય છે વાચ્+ગિમ્ન્ = વાગ્મી = વર્તા [૪૨૦]

(૧૯૮) લક્ષ્મ્યા અતઃ ૭/૨/૩૨ લક્ષ્મી શબ્દને મત્વર્થે અત પ્રત્યય થાય છે.

૦ લક્ષ્મી+અત=લક્ષ્મણ: = લક્ષ્મીવાળો [૪૨૧]

(૧૯૯) કચ્છુવા હુરઃ ૭/૨/૩૯ કચ્છુ શબ્દને મત્વર્થે

હુર પ્રત્યય થાય છે

૦ કચ્છુ+હુર=કચ્છુરઃ ખરજવાળો [૪૨૨]

(૨૦૦) દન્તાદુન્નતાત્ ૭/૨/૪૦ ‘ઢિંયા દાંત’ અર્થવાળો દન્ત શબ્દને મત્વર્થે હુર પ્રત્યય થાય છે,

૦ દન્ત+હુર = દનુરઃ મોટા દાંતવાળો [૪૨૩]

(૨૦૧) કૃપાહૃદયાદાલુ: ૭/૨/૪૨ કૃપા અને હૃદય શબ્દોને મત્વર્થે આલ પ્રત્યય વિદ્યે થાય.

૦ કૃપા+આલ = કૃપાલુ: - કૃપાળુ પક્ષે કૃપાવાન [૪૨૪]

[૭૩૫]

(૧૨૦) અબ્રાદિભ્યઃ ૭/૨/૪૬

★ સૂત્રપૃથક :- અબ્ર-આદિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :- એમ્વો મત્વર્થે અઃ સ્થાત્ । અબ્ર-નમઃ । અર્શસો મૈત્રઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અબ્ર વગેરે શબ્દોને મત્વર્થે અઃ પ્રત્યય થાય છે. ૦ અબ્રાદિ સન્તિ યમ્ય નમે - અબ્ર+અ - અબ્રમ્ - આકાશ, ૦ અર્શસ+અ - અર્શસઃ મૈત્રઃ-મસાવાળો મૈત્ર

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) હીનાત્ સ્વાજ્ઞાદ અઃ ૭/૨/૪૫ થી અઃ (૨) તદસ્વાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧ થી મતુઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અબ્રાદિ ગણઃ- અબ્ર, અર્શસ

ઝરસ્, તુન્દ, ચતુર. પલિત, જટા, ઘાટા, કદમ, કામ બલ, ઘટા, અમ્લ, લવણ —

[૭૩૬]

(૧૨૧) અસૂ-તપો-માયા-મેવા-સજ્જો વિન્ ૭/૨/૪૭

★ વૃત્તિ :- અસન્તાત્તઃ પ્રભૃતિભ્યશ્ચ વિન્ સ્થાત્ । વર્ચસ્વી । તપસ્વી । માયાવી (ત્રીઘાદિત્વાત્ માયિકઃ માયી । સજ્જીવી । મેઘાવી

■ “મેઘારથાદ્નવૈરઃ ૭/૨/૪૯ । મેઘિરઃ । રથિરઃ, રથિકઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અસૂ અન્તે છે તેવા શબ્દોને તથા તપસ્ માયા, મેવા અને સજ્જ શબ્દોને મત્વર્થે વિન્ પ્રત્યય થાય.

૦ અસૂ-વર્ચસૂ+વિન્- વર્ચસ્વી (વર્ચસ્વિન્ તુ પ્રથમા એ.વ.) - વર્ચસ્વવાળો

૦ તપસૂ+વિન્- તપસ્વી-તપસ્વી ૦ સજ્જૂ+વિન્- સજ્જી માળાવાળો

(સજ્જૂ માં જ નો ગ્ - ચજઃક-ગમ્ ૨/૧/૮૬ થી થયો છે.)

૦ માયા+વિન્ = માયાવી = માયાવી (વિકલ્પે -
ત્રીહ્યાદિભ્યઃ તૌ ૭/૨/૫ થી ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો
લાગીને-માયા+ઇક=માયિકઃ માયા+ઇન્=માયી થશે.
૦ મેવા+ વિન્ = મેવાવી = બુદ્ધિશાળી (વિકલ્પ
માટે શેરવૃત્ત બુદ્ધિશાળી)

★ અનુવૃત્તિ :- તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧ થી મતુઃ

❧ વિશેષ :- ૦ ય્યોત્સનાદિભ્યોઽણુ ૭/૨/૩૪
માં તસ શબ્દનું પ્રકલ્પ છે તેથી અણુ લાગી તપસ +
અણુ=તાપસઃ થશે અને વિકલ્પે તપસ્વી થશે
૦ બધા શબ્દોમાં મતુ પ્રત્યય સમજ લેવો જેમકે:-
સન્વી વિકલ્પે સ્વવાન્ થાય.

❧ શપવૃત્તિ :- (૨૦૨) મેવાસ્થાન્નવેરઃ ૭/૨/૪૧
મેવા અને રથ શબ્દોમાં મત્વથે' હર પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.
મેવા+હર = મેવેરઃ પક્ષે મેવાવી = બુદ્ધિશાળી
૦ રથ+હર=રથિરઃ પક્ષે ઇક=રથિકઃ=રથવાળો [૪૨૫]

[૪૩૭]

(૧૨૨) અમયાદીર્ઘઃ ૭/૨/૪૮

★ સૂત્રપૃથક :- આમયાદ્ દીર્ઘઃ ચ
★ વૃત્ત :- અસ્માદિન્ પ્રત્યયઃ સ્યાન્ , દીર્ઘશ્ચાસ્ય ।
આમયાવી ।

❧ 'સ્વામિન્નીશે' ૭/૨/૪૯ । દીર્ઘશ્ચા સ્વામી ।
“ગૌઃ” ૭/૨/૫૦ । ગૌમી । “ઊર્જો વિન્વલવસૂચાન્તઃ”
૭/૨/૫૧ । ઊર્જાસ્વી, ઊર્જાસ્વલઃ । ઊર્વાન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આમય શબ્દને મત્વથે'
વિન્ પ્રત્યય થાય છે અને આમય નો અન્ત્ય સ્વર
દીર્ઘ થાય છે. ૦ આમય+વિન્ = આમયાવિન્ =
(પ્રથમા એ.વ.) આમયાવી=ગૌગવાળો (વિકલ્પે)
આમયાવાન્

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧
યા મતુ (૨) અસ્તપોમાયમેવાસ્ત્રજોવિન્ ૭/૨/૪૭ થી વિન્

❧ વિશેષ ૦ - ૨૫૯

❧ શેપવૃત્તિ :- (૨૦૩) સ્વામિન્નીશે ૭/૨/૪૯
સ્વ શબ્દને ઈશ (સ્વામી) અથ' જણાતો હોયતો મત્વથે'
મિન્ પ્રત્યય થાય અને અન્ત્ય અ દીર્ઘ થાય.

સ્વ+મિન્=સ્વામિન્=સ્વામી=સ્વવાળો [૪૨૬]

(૨૦૪) ગોઃ ૭/૨/૫૦ ગો શબ્દને મત્વથે' મિન્
પ્રત્યય લાગે.

૦ ગો+મિન્=ગોમી પક્ષે ગોમાન્=ગાયવાળો [૪૨૭]

(૨૦૫) ઊર્જો વિન્વલવસૂ ચાન્તઃ ૭/૨/૫૧ જ્ઞાતાન્ત
ઊર્જા શબ્દને વિન્ તથા વલ પ્રત્યયો લાગે તેમજ ઊર્જાન્તુ'
ઊર્જાસ્ એવું રૂપ થાય છે.

૦ ઊર્જા+વિન્=ઊર્જાસ્વી પક્ષે ઊર્જા+વલ=ઊર્જાસ્વલઃ પક્ષે
ઊર્જા+મતુ=ઊર્જાન્ = બળવાળો [૪૨૮]

[૪૩૮]

(૧૨૩) સર્વાદેરિન્ ૭/૨/૫૯

★ સૂત્રપૃથક :- સર્વાદેઃઇન્

★ વૃત્ત :- સર્વાદેરદન્તાકર્મધારયાદિન્ સ્યાત્ । સર્વધની

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જેની આદિમાં સર્વ શબ્દ
હોય એવા અ કારાન્ત શબ્દોને મત્વથે' કર્મ-
ધારય સમાસમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય.

૦ સર્વધન+ઇન્=સર્વધનિન્=સર્વધની=બધાં ધનવાળો

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મતુઃ ૭/૨/૧
થી મતુ

(૨) એકાદેઃ કર્મધારયાત્ ૭/૨/૫૮ થી કર્મધારયાત્

❧ વિશેષ :- ૦ * સર્વાદિ શબ્દથી 'સર્વ' એ
આદિમાં જેને" તેવો અર્થ લેવો પણ સર્વાદિ ગણ
ન લેવો.

[૪૩૯]

(૧૨૪) વાતાઽતીવાર પિશાચાન્ત કઞ્ચાન્તઃ ૭/૨/૬૧

★ સૂત્રપૃથક :- વાત અતીસાર પિશાચાત્ કઃ ચ અન્તઃ

★ વૃત્તિ :- દમ્ભસ્ત્રિવ્ય ઇન્ કોઽન્તશ્ચ । વાતકી

❧ પ્રાચુર્યપ્રાધાન્યાદિપુ યથાહ" મયદ્વાચ્યઃ અપૂર્ણમયં પર્વ ।
“પ્રકારે જાતીયર” ૭/૨/૭૫ । મહા જાતીયઃ । “મૂત
પૂર્વેત્વરદ્” ૭/૨/૭૮ । પૂર્વે મૂતો મૂતપૂર્વઃ । મૂતપૂર્વા ।
આદયા, આદયચરી । “જિન્યો પાશપૂ” ૭/૩/૪ ।
છાન્દસપાશઃ । “પ્રકૃષ્ટે તમપૂ” ૭/૩/૫ અયમેવાં પ્રકૃષ્ટઃ
શુક્લઃ શુક્લતમઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- વાત, અતિસાર, પિશાચ શબ્દો
ને મત્વથે' ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે અને ત્રણેને
અન્તે ક્ ઉમેરાય છે (તેથી ક્+ઇન્=કિન્ પ્રત્યય
જેવું થશે)

૦ વાત+કિન્=વાતકી = વાયુપ્રકૃતિવાળો

એ જ રીતે પિશાચકી=વળગાડવાળો

* સર્વાદિ :- મધ્યમ વૃત્તિ અવચૂરિ લા. ૨ પ. ૪૪૪

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) તદસ્યાસ્ત્યસ્મિનિતિ મનુઃ ૭/૨/૧ થી મનુ (૨) સર્વદેરિન્ ૭/૨/૫૯ થી ઇન્

❧ વિશેષ :- ૦ ૨૫૯

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૦૬) પ્રકૃતે મયદ્ ૭/૩/૧ પ્રચૂર પણે અથવા પ્રધાનપણે કરેલું એટલે પ્રકૃત, પ્રકૃત અર્થમાં નામને મદ્ પ્રત્યય થાય

૦ પ્રચૂરાઃ પ્રધાનાઃ વા અપૂવા અસ્મિન્ = અપૂ + મયદ્ = અપૂમયમ્ = જે પર્વમાં ખૂબજ પૂડલા ખાવાના હોય તેવું પર્વ [૪૨૯]

(૨૦૭) પ્રકારે જાતીયર્ ૭/૨/૭૫ પ્રથમાન્ત નામને પઙ્કથર્ (તેનો પ્રકાર અર્થમાં) જાતીયર્ પ્રત્યય થાય.

૦ મહા પ્રકારઃ અસ્ય = મહા + જાતીયર્ = મહાજાતીયઃ = મોટા પ્રકારવાળો [૪૩૦]

(૨૦૮) મૂતપૂર્વે પ્ચરદ્ ૭/૨/૭૮ ભૂ-પૂર્વે એવા અર્થમાં સ્થાથ સ્થથ પ્ચરદ્ પ્રત્યય લાગે

૦ પુર્વમૂતઃ ઇતિ મૂતપુર્વઃ પહેલાં હતું.

મૂતપૂર્વો આદ્યા = આદ્યચરી - જે પહેલાં પૈસાવાળી હતી તે [૪૩૧]

(૨૦૯) નિન્ધેપાશપ્ ૭/૩/૪ નિન્ધાનું સૂચન હોય તે નામને પાશપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ નિન્ધઃ છાન્દસઃ = છાન્દસ + પાશપ્ = છાન્દસપાશઃ નિન્ધ છાન્દસ-વેદાખ્યાસી [૪૩૨]

(૨૧૦) પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭/૩/૫ નામને પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં સ્થાથ સ્થથ તમપ્ પ્રત્યય લાગે ૦ પ્રકૃષ્ટઃ શુક્લઃ = શુક્લ+તમપ્=શુક્લતમઃ = ખૂબ ધોળો [૪૩૩]

[૪૪૦]

(૧૨૫) દ્વયોર્વિમઙ્યે ચ તરપ્ ૭/૩/૬

★ સુત્રપૃથઃ :- દ્વયોઃ વિમઙ્યે ચ તરપ્

★ વૃત્તિ :- દ્વયોર્મધ્યે પ્રકૃષ્ટે, વિમઙ્ય ચ તરપ્ સ્થાત્ । ઇયં પદ્વી, ઇયં પદ્વી, ઇયમનયોઃ પ્રકૃષ્ટા પદ્વી-પદુતરા । સ્નોધ્નેમ્યો માથુરા આદ્યત્તરા

■ “કવચિત્” ૭/૩/૭ । સ્થાથે યથાલક્ષ્યં તરપ્ । અભિન્નતરકમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- જ્યાં બે પ્રકૃષ્ટ માં એકને જુદા બતાવવો હોય ત્યાં તથા બેની તુલનાએ એક પ્રકૃષ્ટ અલગ દર્શાવવો હોય તે તરપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૦ ઇયં પદ્વી-ઇયં પદ્વી-આ ચતુર છે-આ પણ

ચતુર છે. ઇયમનયોઃ પ્રકૃષ્ટા પદ્વી=આ બન્નેમાં આ વધુ ચતુર છે. તે પદુ+તરપ્ = પદુતરા (બે માંથી એક સ્ત્રી વધુ ચતુર છે.)

૦ સ્નોધ્નેમ્યઃ માથુરાઃ આદ્યત્તરાઃ

આદ્ય+તરપ્+આદ્યતર (સ્ત્રીલિંગે આ)-આદ્યતરા - સુંદન કરતાં મથુરાના લોકો વધુ સંપન્ન છે.

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭/૩/૫ થી પ્રકૃષ્ટે

❧ વિશેષ :- ૦ તમા પ્રત્યયનો અપવાદ છે

૦ સુત્રમાં તરપ્ નો વ કર પુવત્ ભાવ માટે છે

૦ દ્વયોર્વિમઙ્યે કેમ કશું ?

ગર્વાકુળ્ણા સમ્મન્ન ક્ષીરમા-ગાયોમાંની ઠાળી ગાય સંપન્ન દુધવાળી છે-(વિભાગ નથી માટે તમપ્)

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૧) કવચિત્ ૭/૩/૭ યથા લક્ષ્ય ક્યારેક સ્થાથે ‘તરપ્’ પ્રત્યય લાગે. ૦ અભિન્નમ્ એવ-અભિન્ન+તરપ્ અભિન્નતર+ક (યાવાદિમ્યઃ કઃ ૭/૩/૧૫ થી ક) - અભિન્નતરકમ્-એક હૃદય [૪૩૪]

[૪૪૧]

(૧૨૬) કિન્ત્યાદિ ડઙ્યયાદસત્ત્વે તયોરન્તસ્યામ્ ૭/૩/૮

★ સૂત્રપૃથઃ :- ૦ કિન્ત્યાદિ ઇ અવ્યયાત્ અસત્ત્વે તયોઃ અન્તસ્ય-આમ્

★ વૃત્તિ :- કિમઃ ત્યાચન્તાદ્ અવ્યયાચ્ચ પરયોસ્તમપ્ રપોરન્તસ્યામ્ સ્યાત્, ન ચેતૌ સત્ત્વે દ્રવ્યે વતેતે । કિન્તમામ્ કિન્તરામ્ અયમેષાં પ્રકૃષ્ટં પચતિ પચતિતમામ્ । અયમનયોઃ પ્રકૃષ્ટં પચતિ-પચતિતરામ્ । પુર્વાહ્ણેતરામ્ ર । અતિતરામ્ ર સુજ્ઞતે । અસત્ત્વે કિમ્ ? કિન્તરંદારુ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કિમ્ શબ્દ, ત્યાદિ વિભક્તિ (તિ તસૂ, અન્તિ વગેરે) વાળા ક્રિયાપદો, ઇ કારાન્ત ના ન. અવ્યયને લાગેલા તરપ્, તમપ્ પ્રત્યયને આપે તે આમ ઉમેરાય છે બે તે સર્વ વાચી કે દ્રવ્યવાચી ન હોયતો-

૦ કિમ્+તમપ્ કિન્તમ + આમ્ - કિન્તમામ્ - વિશેષ વધારે શું ?

૦ કિમ્+તરપ્-કિન્તર+આમ્-કિન્તરામ્-વધારે શું ?

૦ અયમેષાં પ્રકૃષ્ટં પચતિ-પચતિતમ+આમ્-પચતિ તમામ્-આ બધામાં તે ઉરામ રાંધે છે.

૦ અયમનયો પ્રકૃષ્ટં પચતિ-પચતિતરામ્-આ બે માં તે એક વધુ-સારું રાંધે છે.

૦ પુર્વાહ્ણે+તરપ્-પુર્વાહ્ણેતરામ્

- પુર્વાહ્ણે+તમપ્-પુર્વાહ્ણેતમામ્-પુર્વાહ્ણમાં

અવ્યય:-અતિ+તરપૂ = અતિતરામ્. અતિ + તમપૂ = અતિતમામ્ મૂઢ્ઠકને=વિશેષ- ઘણું ખાધ છે.

૦ અસત્વે કેમ કહ્યું ?

કિન્તરદાર=કેવું લાકડું ? લાકડું સત્તવાચી છે માટે આમ ન લાગ્યો.

★ અનુવૃત્તિ:- (૧) પ્રકુષ્ટે તમપૂ ૭/૩/૫ થી તમપૂ (૨) દ્વયોર્વિમજ્ઞે ચ તરપૂ ૭/૩/૬ થી તરપૂ

✠ વિશેષ :- ૦ ૧ એ દારના પ્રદણથી એ દારના નામમાં દાળ અને સત્તવાચીમાં પણ આમ પ્રદણ થાય છે.

[૭૪૨]

(૧૨૭) ગુણાઙ્ગાદ્દોષ્ટેયસૂ ૭/૩/૯

★ સૂત્રપૃથો :- ગુણાઙ્ગાન્ વા ઇષ્ટ ઇયસ્

★ વૃત્તિ:- ગુણપ્રવૃત્તિ હેતુકાત્તમપ્તરપોર્વિષયે યથાસજ્ઞય-મેતૌ વા સ્યાતામ્ । અયમેષાં પ્રકુષ્ટઃ પટુઃ, પટિયાન્, પટુતરઃ । “પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ” ૭/૪/૩૪ । ણીષ્ટેયસુ । પ્રકુષ્ટઃ પ્રશસ્યઃ- શ્રોષ્ટઃ, શ્રોયાન્ । વૃધ્વ-પ્રશસ્યોર્જઃ । ઝષ્ટઃ । “જ્યાયાન્” ૭/૪/૩૬ । અયમીયસા સાધુઃ । અલ્વ-યૂનોઃ કન્વા ૭/૪/૩૨ । કનીષ્ટઃ, અલ્વિષ્ટઃ, કનીયાન્, અલ્વીયાન્ । કનીષ્ટઃ, યલ્વિષ્ટઃ, કનીયાન્, યવીયાન્ । “વાદાડન્તિકપોઃ સાધ-નેદૌ” ૭/૪/૩૭ । વ્યાદિષુ । પ્રકુષ્ટે વાદઃ-સાધિષ્ટઃ, સાધીયાન્ । પ્રકુષ્ટે-ડન્તિકો - નેદિષ્ટ, નેદીયાન્ । પ્રિપલ્લિચરેત્યાદિનાં પ્રિપાદિનાં પ્રાયાદેશે । પ્રકુષ્ટઃ પ્રિયઃ-પ્રેષ્ટઃ, પ્રેયાન્ । સ્થેષ્ટઃ, સ્થેયાન્ “વ્રહ્મણી”ષ્ટે ભૂય” ૭/૪/૩૦ । ભૂયિષ્ટઃ । ઈયસૌ - “મૂઢ્ઠક ચે વર્ણસ્ય” ૭/૪/૪૧ । ભૂયાન્ । સ્થુલદૂરેત્યાદીના સ્થુલાદીનામન્ત સ્થાદિલેપે નામિનો ગુણે ચ-સ્થવિષ્ટઃ, સ્થવીયાન્ । દવીષ્ટઃ, દવીયાન્ । “વિન્મતેણી”ષ્ટેયસૌ ભુપ” ૭/૪/૩૨ । પ્રકુષ્ટઃ સગ્ની, સજિષ્ટઃ, એવં ત્વચિષ્ટઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- [ગુણ-પ્રવૃત્તિ-હેતુ-અંગ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો જે હેતુ-ગુણાઙ્ગ] ગુણ વાચી નામને તમપૂ, તરપૂ વિષયમાં અનુક્રમે ઇષ્ટ અને ઈયસૂ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

અયમેષાં પ્રકુષ્ટઃ પટુઃ=પટુ+ઇષ્ટ = પટિષ્ટઃ પક્ષે પટુતર = બધામાં આ હોંશિયાર છે.

અયમનયોઃ પ્રકુષ્ટઃ પટુઃ=પટુ + ઈયસૂ = પટીયસૂ (પ્ર.એ વ) પટીયાન્ પક્ષે પટુતરઃ = આ બે માં આ વધુ હોંશિયાર છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પ્રકુષ્ટે તમપૂ ૭/૩/૫ થી તમપૂ (૨) દ્વયોર્વિમજ્ઞે ચ તરપૂ ૭/૩/૬ થી તરપૂ

✠ વિશેષ - ૦ ગુણ પ્રદણ કેમ કહ્યું ?

૦ દન્તૌષ્ટસ્ય દન્તાઃ નિમ્બતરાઃ દ્રવ્યવાચી શબ્દ છે.

૦ અઙ્ગ પ્રદણ કેમ કહ્યું ?

શુક્લતમમ્ રૂપમ્=વધુ શ્વેતશ્વ=ગુણુ એ પ્રવૃત્તિ હેતુ નથી

૦ ઈયસૂ માં ઉદાર ઉદિત કાર્યો માટે છે જેમકે

પટીયસી (અવાતુદાંતેઃ ૨/૪/૨ થી હી)

✠ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૨) પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ ૭/૪/૩૪ ણિ, ઇષ્ટ, ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય તો પ્રશસ્ય નો શ્ર આદેશ થાય

૦ પ્રકુષ્ટઃ પ્રશસ્યઃ=શ્ર+ઇષ્ટ=શ્રેષ્ટઃ=શ્રેષ્ઠ

૦ પ્રશસ્ય+ઈયસુ-શ્ર + ઈયસૂ = શ્રેયસૂ = (પ્ર. એ વ.)

શ્રોયાન્ બે માં વધુ સારો - પ્રશસ્ય [૪૩૪]

(૨૧૩) વૃદ્ધસ્ય ચ જ્યઃ ૭/૪/૩૫ ણિ - ઇષ્ટ - ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રશસ્ય અને વૃદ્ધ શબ્દને બદલે ‘જ્ય’ આદેશ થાય છે

૦ વૃદ્ધ+ઇષ્ટ=જા+ઇષ્ટ ઝષ્ટઃ=સૌથી વૃદ્ધ

૦ પ્રશસ્ય+જ્યનુ=જ્ય+ઈયસુ=જ્ય+આયસૂ (ઈયસ ના ઈ નો જ્ય પછી આ થાય) = જ્યાયાન્ = બે માં વધુ સારો પ્રશસ્ય [૪૩૬]

(૨૧૪) જ્યાયાન્ ૭/૪/૩૬ ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રશસ્ય અને વૃદ્ધ નું જ્ય કાર્ય બદલે ઈયસૂ પ્રત્યયના ઈ નો આ થાય. જ્યાયાન્=બે માં આ વૃદ્ધ છે [૪૩૭]

(૨૧૫) અલ્વ-યૂનોઃ કન્વા ૭/૪/૩૩ ણિ-ઇષ્ટ-ઈયસૂ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે અલ્વ-યુવન્ નો કન્ આદેશ વિકલ્પે થાય.

૦ અલ્વ+ઇષ્ટ=અલ્વિષ્ટઃ પક્ષે કનીષ્ટઃ અલ્વ + ઈયસૂ = અલ્વીયાન્ પક્ષે કનીયાન્ - ૦ યુવન્+ઇષ્ટ=યલ્વિષ્ટઃ પક્ષે કનિષ્ટઃ

૦ યુવન્+ઈયસૂ=યવીયાન્ પક્ષે કનીયાન્ [૪૩૭]

(૨૧૬) વાદાડન્તિકપોઃ સાધ-નેદૌ ૭/૪/૩૭ ણિ, ઇષ્ટ ઈયસુ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે વાદ નો સાધ અને અન્તિક નો નેદ આદેશ થાય છે.

૦ પ્રકુષ્ટઃવાદઃ=વાદ+ઇષ્ટ-સાધિષ્ટઃ-સૌમાં વધારે

૦ વાદ+ઈયસૂ-સાધીયસૂ-સાધીયાન્-બેમાં આ બધુ છે.

૦ પ્રકુષ્ટઃઅન્તિકઃ-અન્તિક+ઇષ્ટ-નેદિષ્ટઃ- સૌમાં નજીક

૦ અન્તિક+ઈયસૂ - નેદીયસૂ - નેદીયાન્ - બેમાં વધુ નજીક [૪૩૯]

૦૦ પ્રિય સ્થિર...વૃન્દમ્ ૭/૪/૩૮ (તદ્વિત સૂત્રઃ

(૮) પ્રકૃષ્ટઃ પ્રિયઃ=પ્રા+ઈષ્ટ=પ્રેષ્ટઃ=સૌથી પ્રિય
 પ્રા + ઈયસ્ = પ્રેયાન્ = એમાં વધુ પ્રિય
 ૦ સ્થિર નું સ્થા + ઈષ્ટ = સ્થેષ્ટઃ = સૌથી વધુ સ્થિર
 સ્થા + ઈયસ = સ્થેયાન્ = એ માં વધુ સ્થિર ૦૦
 (૨૧૭) બહોળી ઈષ્ટે મૂયઃ ૭/૪/૪૦ ગિ-ઈષ્ટ પ્રત્યય
 લાગતાં બહુ ને બહુ મૂય આદેશ થાય છે
 ૦ બહુ + ઈષ્ટ = મૂયિષ્ટઃ = વધારે [૪૪૦]
 ૦૦ (તથ્થિત સૂત્ર ૬૦) મૂલકુચેર્ણસ્ય ૭/૪/૪૧ થી
 ૦ બહુ+ઈયસ=મૂ+ઈયસ=મૂ+યસ=મૂયાન્-વધારે ૦૦
 ૦૦ (તથ્થિત સૂત્રઃ ૮૧) સ્થૂલ-દૂર નામિનઃ ૭/૪/૪૨
 સ્થૂલ + ઈષ્ટ - સ્થવિષ્ટઃ, સ્થૂલ+ઈયસ-સ્થવીયાન્
 દૂર + ઈષ્ટ - દવિષ્ટઃ, દૂર+ઈયસ - દવીયાન્ ૦૦
 (૨૧૮) વિન્મતોળી ઈષ્ટેયસૌ લુપ્ ૭/૪/૩૨ ગિ-ઈષ્ટ
 ઈયસ પ્રત્યય લાગ્યા હોય ત્યારે વિન્ અને મતુ પ્રત્યય
 નો લોપ થાય છે.

૦ પ્રકૃષ્ટઃ સ્ત્રગ્વી - સ્ત્રજ્ + વિન + ઈષ્ટ - સ્ત્રજિષ્ટઃ
 - ઉત્તમ માળાવાળો (વિન ને લોપ થયો છે.)
 ૦ પ્રકૃષ્ટ ત્વગ્વાન - ત્વચ્ + મતુ + ઈષ્ટ - ત્વચિષ્ટઃ
 - સૌથી સારી ચામડાવાળો [૪૪૧]

[૫૪૩]

(૧૨૮) ત્યાદેશ્વ પ્રશસ્તે રૂપ ૭/૩/૧૦

★ સૂત્રપૃથક :- ત્યાદેઃ ચ પ્રશસ્તે રૂપ

★ વૃત્તિ :- ત્યાદ્યન્તાદ્ નામ્નશ્ચ પ્રશસ્તે રૂપ સ્વાત્
 પચતિરુપમ્ । વૈયાકરણઃ રૂપઃ ।

■ તરવાદિષુ ક્વચિદ્ હ્રસ્વ પુવ્વદ્ભાવૌ વા વક્તવ્યૌ -
 પચન્તિતરાં પચતરાં, પચન્તીતરામ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ત્યાદિ પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદો
 અને નામને પ્રશસ્ત અર્થમાં રૂપ (રૂપ) પ્રત્યય
 થાય છે.

૦ પ્રશસ્ત પચતિ-પચતિ+રૂપ - પચતિરૂપમ્ - તે
 સારું રાંધે છે.

૦ પ્રશસ્ત વૈયાકરણઃ-વૈયાકરણ+રૂપ- વૈયાકરણ -
 રૂપઃ સારું વ્યાકરણ

❧ વિશેષ :- ૦ રૂપ પ્રત્યય થી તૈયાર થયેલ
 ત્યાદિ વાળું રૂપ નપું લિંગ એ.વ.માં આવે છે નામનું
 રૂપ પ્રાયઃ પુલ્લિંગમાં અને ક્વચિત્ નપું લિંગે થાય છે

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૧૯) ઋદુદિત્તરતમરૂપકલ્પત્તૈવ
 ચેલ્દ મોત્ર મત્ હતે વા હ્રસ્વ ૩/૨/૬૩ ઋ અને ઊ
 નિશાનીના પ્રત્યય લાગેલા હોય તેવા નામને તર, તમ,
 રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો તે નામ પુવ્વત્

સમગ્રપુ-અને તેનો અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વર વિઠ્ઠપે હ્રસ્વ
 થાય છે. (બૂવા વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો પશુ
 તે પુવ્વત્ અને વિઠ્ઠપે હ્રસ્વ થાય)

તર:- પચન્તીતરા-પુવ્વત્ થાય તો પચતરા વિઠ્ઠપે પચન્તી
 તરામ્, હ્રસ્વ થાય ત્યારે પચન્તિતરામ્ [૪૪૨]

[૫૪૪]

(૧૨૯) અતમવાદેરીષદ્ સમાપ્તે કલ્પપ્ દેશ્યપ્ દેશીયર
 ૭/૩/૧૧

★ સૂત્રપૃથક :- અ તમપ્ - આદેઃ ઇષદ્-અસમાપ્તે
 કલ્પપ્ દેશ્યપ્ દેશીયર

★ વૃત્તિ :- તમવાચ-તવર્જાત્ ત્યાદ્યન્તાદ્ નામ્નશ્ચ કિચ્છિદુ
 નેડમી ત્રયઃ સ્યુઃ । પચતિ કલ્પં, પચતિ દેશ્યં, પચતિ
 દેશીયમ્ । પટુકલ્પા, પટુદેશ્યા, પટુદેશીયા ।

■ “નામ્નઃ પ્રાગ્બહુર્વા” ૭/૩/૧૨ । કિચ્છિદુને । વહુપટુઃ ।
 પટુ કલ્પઃ । કુત્સિતાલાજ્ઞાતાદિષુ યથાહં કવાદયો વાચ્યાઃ ।
 અશ્વકઃ । અનુકમ્પાયાં પુત્રકં પૃથક્ । “एकादाकिं
 चाऽसहाये” ૭/૩/૨૭ एकाकी, एककः

❧ વૃત્ત્યર્થ :- તરૂ તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો
 છાડીને ત્યાદ્યન્ત ક્રિયાપદથી અને નામથી -
 “થોડું અધુરું” “ઇષદ્સમાપ્તે” અર્થમાં કલ્પપ્
 દેશ્યપ્ અને દેશીયર પ્રત્યયો થાય છે.

૦ ઇષદ્ સમાપ્ત પચતિ -

(૧) પચતિ + કલ્પપ્ - પચતિ કલ્પમ્

(૨) પચતિ + દેશ્યપ્ - પચતિ દેશ્યમ્

(૩) પચતિ દેશીયર - પચતિ દેશીયમ્- તે થોડું
 ઓછું રાંધે છે.

૦ ઇષદ્સમાપ્તા પટુ:-પટુ+કલ્પપ્- (૧) પટુકલ્પાપક્ષે
 (૨) દેશ્યપ્-પટુદેશ્યા (૩) દેશીયર-પટુદેશ્યા-થોડી
 ઓછી હોંશિયાર

★ અનુવૃત્તિ :- ત્યાદેશ્વ પ્રશસ્તે રૂપ ૭/૩/૧૦ થી
 ત્યાદેઃ રૂપ

❧ વિશેષ :- ૦ ત્યાદિ ક્રિયાપદનું રૂપ નપું.
 એ.વ. માં થશે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૨૦) નામ્નઃ પ્રાગ્બહુર્વા ૭/૩/૧૨
 થોડું અધુરું અર્થમાં નામને નામ પૂર્વે બહુ પ્રત્યય
 વિઠ્ઠપે થાય છે.

૦ ઇષદ્ સમાપ્તઃ પટુઃ-બહુપટુઃ પક્ષે પટુકલ્પઃ - હોંશિયાર
 જેવો [૪૪૩]

(૨૨૧) કુત્સિતાલાજ્ઞાતા ૭/૩/૩૩ કુત્સિત, અલ્પ, અજ્ઞાત

એવા વિશેષણોવાળા નામ, ક્રિયાપદ કે અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો યથાયોગ્ય થાય છે.

૦ કુત્સિતઃ અશ્વઃ = અશ્વકઃ = નિંદાપાત્ર થોડો (પ્રાગ્ નિત્યાત્ ૭/૩/૨૮ થી ક્ પ્રત્યય) [૪૪૪]
(૨૨૨) અનુક્રમ્યા તથુસ્તનીત્યોઃ ૭/૩/૩૪ અનુક્રમ્યા કે તદ્દયુક્તી નીત જણાતી હોય તો નામ-ક્રિયાપદ - અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો યથાવિહિત થાય છે.

૦ અનુક્રમનીયઃ પુત્રઃ=પુત્રકઃ=કરુણા આવે તેવો પુત્ર
૦ ઇહિ+અકુ=ઇહકિ=તુ આવ (ત્યાદિ સર્વાદે ૭/૩/૨૮ થી અકુ પ્રત્યય અન્ત્યસ્વર પૂર્વે લાગે છે. [૪૪૫]
(૨૨૩) ઇકાદાકિન્ ચા સહાયે ૭/૩/૨૭ અસહાય અર્થવાળા એક શબ્દને આકિન્ અને ક પ્રત્યય લાગે છે.
૦ એકઃ એવ=એક + આકિન્ = એકાકિન્ = એકાકી પક્ષે એક+ક=એકકઃ = એકાકી-એકકો [૪૪૬]

[૪૪૫]

(૧૩૦) ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષ્વશ્ચાત્પુર્વોડક ૭/૩/૨૯

★ સુત્રપૃથઃ :- ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષુ અન્યાત્ પૂર્વઃ અકુ

★ વૃત્તિ :- ત્યાદ્યન્તાત્ સર્વાદેશ્ચાન્ત્ય સ્વાત્પુર્વોડક સ્યાત્ । કુત્સિતાદિષુ । પચતકિ, સર્વકે

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ત્યાદિ અન્તવાળા ક્રિયાપદો તથા સર્વાદિશબ્દોના છેદના સ્વરની પૂર્વે (પ્રાગ્નિત્ય ૭/૩/૫૮ પૂર્વે) અકુ પ્રત્યય થાય છે.
૦ કુત્સિતઃ અલમ્ અજ્ઞાતં વા પચતિ=પચતિ+અકુ = પચત્+અકુ+ઇ=પચતકિ = તે ખરાબ અદેષ કે અજ્ઞાત રીતે રાંધે છે.

એ જ રીતે સર્વે+અકુ=સર્વ+અકુ+એ = સર્વકે = અથા નિંદનીય-અદેષ-કે અમણ્યા.

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રાગ્ નિત્યાત્ કપ્ ૭/૩/૨૮ થી પ્રાગ્નિત્ય

✠ વિશેષ :- ૦ પ્રાગ્ નિત્યથી ચતા કપ્ નો અપવાદ છે

૦ અન્ત્ય સ્વર પૂર્વે જ અકુ પ્રત્યય થાય છે.

[૪૪૬]

(૧૩૧) યુષ્મદસ્મદોડસોભાદિ સ્યાદેઃ ૭/૩/૩૦

★ વૃત્તિ :- સકારાદિ ઓકારાદિ મકારાદિ વર્જિતં યદિ સ્યાદિ તદા તત્સ્યાદ્યન્તયેરેવ યુષ્મદસ્મદોરન્ત્ય સ્વાદેઃ

પુર્વોડક સ્યાત્ । અન્યથા નામ્નોડન્ત્ય સ્વાદેઃ પુર્વોડક । ત્વયકા । મયકા । સકારાદિ વર્જનાત્-યુષ્મકાસુ, અસ્મકાસુ, યુવકયોઃ આવકયોઃ યુવકાભ્યામ્, આવકાભ્યામ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સ કારાદિ, ઓ કારાદિ, મ કારાદિ છાડીને અન્ત્ય સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે સ્યાદન્ત એવા જ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અન્ત્ય સ્વરોની પૂર્વે અક થાય છે.

૦ ત્વયા=ત્વય+અક+આ = ત્વયકા = તારા વડે

૦ મયા=મય+અક+આ = મયકા = મારા વડે તા પ્રત્યય છે)

૦ સ કારાદિ વર્જનથી

૦ યુષ્મદ્+અક=સુ=યુષ્મકાસુ (યુષ્મદસ્મદો ૨/૧/૬ થી દ્ નો ઓ)

૦ અસ્મદ્+અક+સુ=અસ્મકાસુ = અમારામાં

૦ ઓ કારાદિ વર્જનથી

યુષ્મદ્+અક+ભ્યામ્=યુવકાભ્યામ્=તમારા એ વડે અસ્મદ્+અક+ભ્યામ્=આવકાભ્યામ્-અમારા એ વડે (અહીં ભ્યામ્ પ્રત્યય પૂર્વે અ નો આ-અત આ સ્યાદો...યે ૧/૪/૧ થી થયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- ત્યાદિ સર્વાદેઃ સ્વરેષુ અન્યાત્ પુર્વોડક ૭/૩/૨૯ થી પુર્વોડક

✠ વિશેષ :- ૦ યુષ્મદસ્મદ્ કેમ કહ્યું ?

૦ સર્વકેળ-ઉર્વળ+અક - સર્વ+અક+એળ

[૪૪૭]

(૧૩૨) અવ્યયસ્ય કો દ્ ચ ૭/૩/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- ૦ અવ્યયસ્ય કઃ દ્ ચ

★ વૃત્તિ :- અવ્યયસ્યાન્ત્યસ્વાત્પુર્વોડક, તદ્યોગે કો દ્ ચ । કુત્સિતાશુચ્ચૈસ્ચકૈઃ । ધિક ધકિદ્ ।

■ “વૈકાદ્ દ્વયોનિંધાયેંઙતરઃ” ૭/૩/૪૨ । એકતરઃ, એકો વા ભવતોઃ કઠઃ પઠઃ

✠ વૃત્ત્યર્થ :- અવ્યયના અન્ત્ય સ્વરની પૂર્વે અક પ્રત્યય થાય છે. અને અવ્યયના અન્ત્ય ક્ નો દ્ થાય છે.

૦ કુત્સિતાદિ અર્થ :- ઉચ્ચૈસૂ+અક - ઉચ્ચકૈઃ - નિંદનીય-થોડું કે અજ્ઞાત ઊંચુ

ધિક્ + અક - ધ + અક + ઇકુ - ધકિદ્ - નિંદનીય-થોડું-કે અજ્ઞાત ધિકાર (ક નો દ)

★ અનુવૃત્તિ :- ત્યાદિ સર્વાદિઃ સ્વરેષ્વાન્ત્યાત્પૂર્વોડ્ક ૭/૨/૨૬ થી પૂર્વોડ્ક

❧ વિશેષ :- ૦ આ સૂત્ર પ્રાગ્નિત્ય અર્થમાં લાગે છે.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૨૪) વૈકાદ્ દ્વયોર્નિર્ધાર્યેઽતરઃ ૭/૩/૫૨ બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવાનું હોય ત્યારે એક શબ્દને ડતર પ્રત્યય થાય છે.

૦ એકતરઃ એકકઃ વા ભવતાઃ કઠાઃ પદુઃ = તમાર. બે માંથી એક કઠ છે-એક ચતુર છે

૦ એકતરઃ- એક + ડતર પક્ષે એક + અક = એકકઃ [૪૪૭]

[૪૪૮]

(૧૩૩) યત્કિમન્યાત્ ૭/૩/૫૩

★ સૂત્રપૃથક :- યત્ તત્ કિમ્ અન્યાત્

★ વૃત્તિ :- દ્વયોર્મધ્યે એકસ્મિન્નિર્ધાર્યેઽથેઽભ્યશ્ચતુર્મ્ભઃ ડતરઃ સ્યાત્ । યતરો ભવતાઃ કઠાદિસ્તર આગચ્છેત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવાના અર્થમાં યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય ને ડતર (અતર) પ્રત્યય થાય છે.

૦ યતરઃ ભવતાઃ કઠાદિ, તતરઃ આગચ્છેત્ - તમાર. બેમાં જે કઠ-ચતુર વગેરે છે તે આવે.

યત્ + ડતર = યતરઃ, તત્ + ડતર = તતરઃ (હેપ્ત્યસ્વાદિઃ ૨/૧/૧૧૪ થી અન્ય સ્વરાદિ હોય)

★ અનુવૃત્તિ :- વૈકાદ્ દ્વયોઃ નિર્ધારે ડતરઃ ૭/૩/૫૨

❧ વિશેષ :- ૦ સ્પૃઠ

[૪૪૯]

(૧૩૪) બહૂનાં પ્રશ્ને ડતમશ્ચ વા ૭/૩/૫૪

★ સૂત્રપૃથક :- બહૂનાં પ્રશ્ને ડતમઃ ચ વા

★ વૃત્તિ :- યદાદિભ્યશ્ચતુર્મ્ભઃ બહૂનાં મધ્યે નિર્ધાર્યાથેભ્યઃ પ્રશ્ને ડતમો ડતરશ્ચ વા સ્યાત્ । યતમો યતરો વા ભવતાં કઠાદિસ્તમસ્તરો વા યાતુ । एवं કતમઃ કતરઃ । અન્યતમઃ, અન્યતરઃ પક્ષે યકો યો વેત્યાદિ ।

■ “વૈકાત્” ૭/૩/૪૪ । ડતમ સ્તથા । એકતમઃ એકકઃ એકો વા ભવતાં કઠાદિઃ । “પ્રાયોડ્તોઽયસદ્-માત્ર” ૭/૨/૧૪૪ । સ્વાથે યાવદેવ, યાવદ્વય સમ્, યાવન્માત્રમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- યત્, તત્ કિમ્, અન્ય એ

ચાર શબ્દોને ઘણાની વચ્ચે એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય અને પ્રશ્ન અર્થ જણાતો હોયતો ડતમ, ડતર વિહલે થાય છે.

૦ યતમો યતરો વા ભવતાં કઠાદિઃ તતમઃ તતરઃ વા યાતુ । તમાર. ઘણામાંથી કઠ-ચતુર વગેરે જે હોય તે જાઓ, તત્ + ડતમ્ = તતમઃ.

તત્+ડતર=તતરઃ એ જ રીતે યતમઃ, યતરઃ

૦ કિમ્ + ડતમ્ = કતમઃ કિમ્ + ડતર = કતરઃ

૦ અન્ય + ડતમ્ = અન્યતમઃ, અન્ય+ડતર=અન્યતરઃ = ઘણામાંથી અન્ય

૦ વિહલ્ય પક્ષે ત્યાદિ સર્વાદિઃ ૭/૨/૨૬ થી અકઃ- યત્ + અક્ = યકઃ, યઃ વગેરે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યત્કિમન્યાત્ ૭/૩/૫૩

(૨) વૈકાદ્ દ્વયોર્નિર્ધાર્યે ડતરઃ

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રશ્ન પ્રહણુ કિમ્ના વિશેષણ રૂપે છે. બાકીના માટે સંભવ નથી.

■ શેષવૃત્તિ :- (૨૨૫) વૈકાત્ ૭/૩/૫૫ ઘણાની વચ્ચે નિર્ધારણ કરવું હોય તો એક શબ્દને ડતમ પ્રત્યય વિહલે લાગે છે. • એક + ડતમ = એકતમઃ પક્ષે એક+ક = એકકઃ પક્ષે એકઃ ભવતાં કઠાદિઃ - તમાર. ઘણામાંથી એક કઠ-ચતુર વગેરે છે. [૪૪૮]

(૨૨૬) પ્રાયોડ્તોઽયસદ્-માત્ર ૭/૨/૧૫૫ જે નામને અન્તે અતુ પ્રત્યય છે તેને સ્વાર્થમાં પ્રાયઃ દ્વયસદ્ અને માત્ર પ્રત્યય થાય છે.

૦ યાવત્ + દ્વયસદ્ - યાવદ્વયસમ્ વિહલે યાવત્ + માત્ર - યાવન્માત્રમ્ - જેલું [૪૪૯]

[૪૫૦]

(૧૩૫) ત્રીયાટ્ટીકણ્ ન વિદ્યા ચેત્ ૭/૨/૧૫૩

★ સૂત્રપૃથક :- ત્રીયાત્ ટીકણ્ ન વિદ્યા ચેત

★ વૃત્તિ :- ત્રીયાન્તાત અવિદ્યાર્થાત્ સ્વાથે ટીકણ્ વા સ્યાત્ । દ્વૈત્રીયીક, ત્રીત્રીયીકી વિદ્યાતુ દ્વિત્રીયા ।

■ વર્ણાડ્વ્યયાત્સ્વરુપે કારઃ ૭/૨/૧૫૬ । કકારઃ ।

“રાદેકઃ ૭/૨/૧૫૭ । રેફઃ ।” નામરૂપ માગાધ્વેયઃ

“૭/૨/૧૫૮ । નામધેયમ્ । દેવાત્તલ્” ૭/૨/૧૬૨ ।

દેવતા । “મેષજાદિભ્યઃઠગ્” ૭/૨/૧૬૪ મૈષઙ્યમ્ ।

“પ્રજાદિભ્યોડ્ગ” ૭/૨/૧૬૪ । પ્રાજઃ, વાણિજઃ । “વાચ

શ્કણ્” ૭/૨/૧૬૮ । સન્દિધે । વાચિકમ્ । “ઉપાયા

દ્દૃશ્વશ્ચ” ૭/૨/૧૭૦ ઉપાયાદિકણ્, દૃશ્વશ્ચાસ્ય ।

www.jainelibrary.org

પરિશિષ્ટ - (૧) અકારાદિ સૂત્રકમ

સૂત્ર	સત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક	સૂત્ર	સત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક
અકટુ.....યે	૫૪૨/૨૩૬	૭-૪-૬૯	૧૦૦	અપોચ્ચ વા	૫૬૩/૨૭૨	૬-૨-૫૬	૧૦૯
અજાદે	૩૪૩	૨-૪-૧૬	૨	અમદ્યાચ્છા-મપદ	૫૬૬	૬-૨-૪૬	૧૦૯
અઙ્ઙા	૩૪૬	૨-૪-૩	૪	અમ્રાદિભ્યઃ	૬૩૬	૭-૨-૪૬	૧૪૦
અગન્ઙાકચ્ ... ટિતામ્	૫૨૨	૨-૪-૨૦	૯૩	અમગ્યયીમાવસ્યાઃ	૪૫૩	૩-૨-૨	૫૩
અગિ	૫૨૩	૭-૪-૫૨	૨૯	અમૂર્ધમસ્તકાન્ મે	૫૧૪/૨૧૧	૩-૨-૨૨	૮૭
અત ઇચ્	૫૨૪	૬-૧-૩૧	૯૪	અમોડન્તાવોડધસા	૫૮૨	૬-૩-૭૪	૧૧૬
અતમપદે...યર	૬૪૫	૭-૩-૧૧	૧૪૪	અહતસ્તોન્તચ્	૬૧૦	૭-૧-૬૧	૧૨૮
અતિરતિક્રમેચ	૪૭૯	૩-૧-૪૫	૬૫	અહયૂનોઃ કન્વા	૬૪૨/૪૩૮	૭-૪-૩૩	૧૪૩
અતોડનેક સ્થરાત્	૬૩૪	૭-૨-૬	૧૩૮	અલ્પે	૪૮૨	૩-૨-૧૩૬	૬૭
અતોરિથદ્	૬૨૫/૩૯૬	૭-૧-૧૬૧	૧૩૬	અવયવાત્તયદ્	૬૨૧	૭-૧-૧૫૧	૧૩૪
અદ્સોડકઙ્ઙાચનળોઃ	૫૩૩	૩-૨-૩૧	૯૭	અવળેવળંસ્ય	૪૪૦	૭-૪-૬૮	૪૭
અદિક સ્ત્રિયા વાડઙ્ઙ	૬૧૪	૭-૧-૧૦૭	૧૩૧	અવિશેષળે દઃ	૪૨૪	૨-૨-૧૨૨	૩૭
અદ્દ્યાધિકે	૪૩૨/૯૭	૩-૨-૧૪૫	૪૩	અવયવ પ્રવૃ મિઃ	૪૭૦/૧૩૭	૩-૧-૪૮	૬૧
અદોનંદી...નામઃ	૫૪૧	૬-૧-૬૭	૧૦૦	અવ્યયસ્યકેદ્વ	૬૪૮	૭-૩-૩૧	૧૪૫
અદ્યજ્ઞનાન્ત-લપ્	૫૧૪/૨૧૭	૩-૨-૧૮	૮૭	અશ્વાદેઃ	૫૩૨/૨૩૦	૬-૧-૪૯	૯૭
અધાતુદ્દિતઃ	૩૪૮	૨-૪-૨	૪	અષઙ્ઙા...ના	૬૧૩/૩૮૨	૭-૧-૧૦૬	૧૩૧
અધિક તત્ સ...ડઃ	૬૨૨	૭-૧-૧૫૪	૧૩૪	અષઙ્ઙીતૃતી...થે	૫૧૩/૨૦૦	૩-૨-૧૧૯	૮૫
અધેઃ શિઙ્ઙસ્થાસ રઃ	૩૭૬/૭૯	૨-૨-૨૦	૧૯	અસદ્રમા લાત્	૩૫૯/૬૯	૨-૪-૫૬	૧૦
અધ્યાત્માદિમ્ય ઇકળ્	૫૮૩/૩૦૮	૬-૩-૭૮	૧૧૭	અસત્કાળ્ડ...પુષ્પાત્	૩૫૯/૬૮	૨-૪-૫૭	૧૦
અધ્યાનં યેનો	૬૧૩/૩૮૦	૭-૧-૧૦૩	૧૩૧	અસત્વેહસે	૫૧૪/૨૦૬	૩-૨-૧૦	૮૬
અનઃ	૪૬૫	૭-૩-૮૮	૫૮	અસહનઙ્ઙિ ભ્યઃ	૩૫૭	૨-૪-૩૮	૮
અનજો મૂલાત્	૩૫૯/૭૧	૨-૪-૫૮	૧૦	અસ્તપોમાયા વિન્	૬૩૭	૭-૨-૪૭	૧૪૦
અનતો લુપ્	૪૫૨	૩-૨-૬	૫૨	અસ્યદ્ઙ્ઙાલ્લુક્	૩૫૧	૨-૪-૮૬	૫
અનામ્યદ્ઙિઃ પ્લુપ્	૫૬૪	૬-૪-૧૪૧	૧૨૨	અસ્યાયત્ત નામ્	૩૪૪	૨-૪-૧૧૧	૨
અનાબેવૃધ્ધે...સ્થઘ્યઃ	૩૬૮/૭૬	૨-૪-૭૮	૧૪	અસ્વયમ્મુવોડવ્	૫૨૧	૭-૪-૭૦	૯૩
અનુકમ્યા ત્યોઃ	૬૪૫/૪૪૬	૭-૩-૩૪	૧૪૫	અસ્વસ્ય ગુણેઃ	૪૭૫/૧૬૩	૩-૧-૮૭	૬૪
અનુશતિકા દીનામ્	૫૧૪/૨૪૦	૭-૪-૨૭	૧૦૧	અહ્ઙઃ	૪૮૬	૭-૩-૧૧૬	૭૧
અનોદ્યે યે	૫૪૯	૭-૪-૫૧	૧૦૨	આહલ્પે	૪૭૯/૧૬૭	૩-૧-૪૬	૬૬
અનોદેશો ડા	૪૮૪/૧૭૧	૩-૨-૧૧૦	૭૦	આહ્વાડવધો	૪૦૧	૨-૨-૭૦	૨૯
અન્સ્વરે	૪૭૭	૩-૨-૧૨૯	૬૫	આત્મનઃ પૂરળે	૫૧૪/૨૦૩	૩-૨-૧૪	૮૬
અપાયેડવધિ દાનમ્	૪૦૦	૨-૨-૨૯	૨૮	આઘાત્	૫૧૯	૬-૧-૧૯	૯૨
અપ્રશ્યાદાવસાધુના	૪૦૮/૯૧	૨-૨-૧૦૧	૩૨	આદ્રન્દ્રે	૫૦૭	૩-૨-૩	૯૮૧

* ગુજરાતી આંક સળંગ સૂત્ર ક્રમાંક જણાવેછે અંગ્રેજી આંક શેષવૃત્તિ ક્રમાંક જણાવે છે.

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धिर्हम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धिर्हम	पृष्ठांक
आमन्त्र्ये	३७१	२-२-३२	१७	ऋतुदित्तत्तमश्च	६४४/४४२	३-२-६३	१४४
आमयादीर्घश्च	६३८	७-२-४८	१४१	ऋन्तित्यदित्	४४७/११२	७-३-१७१	४८
आर्षाश्रितिसाक्षा	३६४/१२	२-४-६-६	१२	ऋषिगुणान्यक कुरु	५३७/२३३	६-१-६१	८८
आहिताग्न्यादिषु	४३५/१०२	३-१-१५३	४४	एकस्वरात्	५६३/२७०	६-२-४८	१०८
इच्छापु सो . रे	३५६	२-४-१०७	३	एकादश पोऽश इदा	५१२	३-२-८१	८४
इव्यस्वरेरी . . च	४६३	३-२-७२	५७	एकादाकिन् चाऽसहाये	६४५/४४६	७-३-२७	१४५
इयुद्धे	४६२	७-३-७४	५७	एकार्थं चनेकं च	४२८	३-१-२२	४०
इतोऽन्कार्थान्	३५४	२-४-३२	६	ऐकार्थं	४२८	३-२-८	४१
इतोऽनिजः	५४३	६-१-७२	१०१	ओजोऽञ्जन . . ष्ट	५१४/२०२	३-२-१२	८६
इर किमोऽ . . . स्य	६१६/३९१	७-१-१४८	१३३	कच्छ्याहुः	६३४/४२८	७-२-६८	१४०
इनः कच्	४४९	७-३-१७०	४८	कटः	६१४/३८७	७-१-१२४	१३२
इष्टादेः	६२८	७-१-१६८	१३७	कपादेऽश्रयिकम्	५७६	६-३-१०	११५
ईः षोम वरुणेऽग्नेः	५०७/१८३	३-२-४२	८२	कपिज्ञातेरे वण	६१०/३६६	७-१-६५	१२६
ईनघौचाऽशब्दे	५७०/२८७	६-३-१२६	११२	कवरमणि देः	३५८/५८	२-४-४२	६
ईनेऽध्वात्मनोः	५६८/३५७	७-४-४८	१२४	कणं देमूलेनाहः	६१२/३७५	७-१-८८	१३०
ईयस्वसुश्च	५४६	६-१-८६	१०२	कतरि	४१३/९४	२-२-८६	३४
ईयसोः	४४७/११७	७-३-१७७	५०	कुतुर्व्याप्तं कर्म	३७२	२-२-३	१७
उतोऽप्राणिन ऊइ	३६६	२-४-७३	१२	कर्मजातृचा च	४७४	३-१-८३	६३
उत्कुष्ठेऽनूपेन	३७६	२-२-२६	२०	कर्मणि	३७३	२-२-४०	१८
उत्तरादाहञ्	५७८/२९५	६-३-५	११४	कर्मणि कृतः	४१३	२-२-८३	३४
उत्तातेन ज्ञाप्ये	३६५	२-२-५६	२६	कर्माभिप्रेयः नाम्	३६१	२-२-२५	२५
उत्कथोदः पयवि०	४८४/१६५	३-२-१०४	७०	कल्याण्यदेरिन् स्य	५४४	६-१-७७	१०१
उद्ग्वानाघौ च	६३२/४०२	२-१-६७	१३८	कवचिह . . . नण	५५८/२५९	६-२-१४	१०६
उज्ञाते	५७७/२९०	६-३-१६१	११४	काकतालीयादयः	६१४/३४५	७-१-११७	१३२
उपमान सामान्यैः	४६	३१-१-१०१	७४	काकयौ वोण्ये	४८३	३-२-१३७	६७
उपमान सहितः . . . रोः	३६७	२-४-७५	१३	काकायौः क्षेपे	४६१/१४७	३-१-८०	६२
उमेर व्याघ्रा कौ	४६२	३-१-१०२	७४	काक्षय्ये	४८१	३-२-१३४	६७
उपानवध्याइ वसः	३७७	२-२-२१	२०	कारक कृता	४७१/१४०	३-१-६८	६१
उप्ते	५७८/२९१	६-३-११८	११४	कालाध्वनो व्याप्ती	३८३	२-२-४२	२२
उपायाद् ह्रस्वश्च	६५१/४५७	७-२-१७०	१४७	कालाध्वमा णाम्	३७८/८०	२-२-२३	२०
उष्ट्रमुखादयः	४३०	३-१-२३	४२	किक्षेपे	४८५/१८१	३-१-११०	७६
ऊढायाम्	३५८/६४	२-४-५१	६	कित्याद्यो . . . स्थाम्	६४२	७-३-८	१४२
ऊर्जा विन् चान्तः	६३८/४२८	७-२-५१	१४१	कुल्लादेर्जायन्थः	५३२/२२८	६-१-४७	८६
ऋक् पूः पथ्योऽत्	४८६/१७२	७-३-७६	७०	कुत्सितालगाज्ञाते	६४५/४४४	७-३-३३	१४४
ऋक् सामग्य . . . वम्	५०६/१९	७-३-६७	८३	कुर्वोदेऽयः	५५०/२५३	६-१-१००	१०३
ऋते द्वितीया च	४१८	२-२-११४	३५	कुलटाया वा	५४४/२४१	६-१-७८	१०१

સૂત્ર	સૂત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક	સૂત્ર	સૂત્રાંક	સિદ્ધહેમ	પૃષ્ઠાંક
કુલાદીન:	૫૫૦	૬-૧-૬૬	૧૦૩	ગિરિનદી દ્વા	૪૬૮	૭-૩-૬૦	૫૬
કુશલે	૫૭૧	૬-૩-૬૫	૧૧૨	ગિરિનદ્યાદિનામ્	૫૧૫/૨૨૦	૨-૩-૬૮	૮૮
કુશાગ્રદીય:	૬૧૫/૩૮૪	૭-૧-૧૧૬	૧૩૨	ગુણજ્ઞાદ્વેષ્ટેયસુ	૬૪૩	૭-૩-૬૮	૧૪૩
કૃતાદ્યૈ:	૩૬૦	૨-૨-૪૭	૨૪	ગુરાવેકશ્ચ	૪૨૬	૨-૨-૧૨૪	૩૮
કૃતે	૫૭૭	૬-૩-૧૬૨	૧૧૩	ગો.	૬૧૮/૪૨૭	૭-૨-૫૦	૧૪૧
કૃત્યસ્ય વા	૪૧૪	૨-૧-૮૮	૩૪	ગો: પુરીષે	૫૬૩/૨૭૧	૬-૨-૫૦	૧૦૮
કુમારદયાદાલ:	૬૩૫/૪૨૪	૭-૨-૪૨	૧૪૦	ગોત્રોક્ષાદિભ્યો... કચ્	૫૫૮/૨૫૭	૬-૨-૧૨	૧૦૬
કેદારાણ ધ્ર	૫૫૮/૨૫૮	૬-૨-૧૩	૧૦૬	ગોધાયા દુષ્ટે નારશ્ચ	૫૪૫/૨૪૩	૬-૧-૮૧	૧૦૨
કેદલ મ મક ૦	૩૫૨/૫૧	૨-૪-૨૬	૬	ગોરથવાતાન્ત્ર લ્	૫૫૬	૬-૨-૨૪	૧૦૭
કેશાદ્વા	૫૫૮/૨૬૨	૬-૨-૧૮	૧૦૭	ગોશ્વાન્તે... હૌ	૪૩૪/૧૦૦	૨-૪-૬૬	૪૪
કો. કત્તપુરુષે	૪૮૦/૧૬૨	૩-૨-૧૩૦	૬૬	ગોસ્તપુરુષાત્	૪૮૫	૭-૩-૧૦૫	૭૦
કતા:	૪૩૫	૩-૧-૧૫૧	૪૪	ગૌણા દ્વિતીયા	૩૮૦	૨-૨-૩૩	૨૧
કતાદલ્પે	૩૫૮/૬૦	૨-૪-૪૫	૬	ગૌરાદિભ્યો... હી	૩૫૦	૨-૪-૧૬	૪
કન: પલિતા સિતાત્	૩૫૬/૫૫	૨-૪-૩૭	૭	ગિન્	૬૩૫/૪૨૦	૭-૨-૨૫	૧૪૦
કચ્છમાનિત્ત્વે	૬૨૬	૩-૨-૫૦	૧૩૬	ગ્રમજન કચ્છ તલ્	૫૬૧/૨૬૭	૬-૨-૨૮	૧૦૮
ક્રિયાવિશેષણાત્	૩૭૮/૮૧	૨-૨-૪૧	૨૦	ગ્રામાગ્રાન્નિય:	૫૧૫/૨૨૩	૨-૩-૭૧	૮૮
ક્રિયાશ્રયસ્યા ણમ્	૪૦૫	૨-૨-૩૦	૩૦	ગ્રામાદીનચ્ ચ	૫૭૮/૩૦૦	૬-૩-૬	૧૧૫
ક્રિયાહેતુ: કારકમ્	૩૬૬	૨-૨-૧	૧૬	હસોડપત્યે	૫૧૮	૬-૧-૨૮	૬૨
ક્રીતાત્ કરણાદે:	૩૫૮/૫૯	૨-૪-૪૪	૬	હસ્યુક્તં કૃતા	૪૭૧	૩-૧-૪૬	૬૧
ક્રુધ્-દુઃસ્વી... કોપ:	૩૬૧/૮૪	૨-૨-૨૭	૨૫	હયાપયૂઝ:	૫૪૦	૬-૧-૭૦	૧૦૦
કચ્ચિત્	૬૪૧/૪૩૪	૭-૩-૭	૧૪૨	ચટકાળીર: પ્	૫૪૪/૨૪૨	૬-૧-૭૬	૧૦૧
કચ્ચિ-નેત્વમ્	૩૪૬	૨-૪-૧૧૩	૩	ચતુર:	૬૨૬/૩૯૮	૭-૧-૧૬૩	૧૩૬
(તારકા-વર્ણકા... ત્યે)		(મૃણસૂત્ર)		ચતુર્થી	૩૬૧/૮૨	૨-૨-૫૩	૨૫
કલ્પેહામાત્રતસ ત્યચ્	૫૮૦	૬-૩-૧૬	૧૧૫	ચતુર્થી પ્રકૃત્યા	૪૭૧/૧૪૧	૩-૧-૭૦	૬૧
ક્ષત્રાદિય:	૫૪૬/૨૪૬	૬-૧-૬૩	૧૦૩	ચત્વારિ શદાદૌ વા	૫૧૩/૧૯૭	૩-૨-૬૩	૮૫
ક્ષી દેયણ:	૫૬૬/૨૮૪	૬-૨-૧૪૨	૧૧૧	ચરતિ	૫૮૬/૩૨૦	૬-૪-૧૧	૧૧૮
ક્ષુદ્રાદિભ્ય ઇરણ્ વા	૫૪૫	૬-૧-૮૦	૧૦૧	ચર્મણવત્ય...ત્	૬૩૩/૪૦૩	૨-૧-૬૬	૧૩૮
લલાદિભ્યો લિન્	૫૬૧/૨૬૬	૬-૨-૨૭	૧૦૮	ચર્વાદ...રે	૫૦૬	૭-૩-૬૮	૮૩
ગઙ્વાદિભ્ય:	૪૦૬/૧૦૫	૩-૧-૧૫૬	૪૫	ચાયે દ્વન્દ્વ: સહૌક્તૌ	૫૦૧	૩-૧-૧૧૭	૭૮
ગણિકાયા ણ્ય:	૫૫૮/૨૬૧	૬-૨-૧૭	૧૦૭	ચિરુપ્રસ્ત...સ્ન:	૫૮૫/૩૧૦	૬-૩-૮૫	૧૧૭
ગતિકચ્ચન્ય...ષ:	૪૮૦	૩-૧-૪૨	૬૬	ચૌરાદે:	૬૧૧/૫૬૩	૭-૧-૭૩	૧૨૬
ગતેન'વાડનાપ્તે	૩૬૧	૨-૨-૬૩	૨૭	છેદાદે નિત્યમ્	૫૬૨/૩૩૯	૬-૪-૧૮૨	૧૨૦
ગમ્યયપ: કર્માધારે	૪૦૩/૮૮	૨-૨-૭૪	૩૦	જરત્યાદિમિ:	૪૭૬/૧૬૦	૩-૧-૫૫	૬૬
ગમ્યસ્યાલ્પે	૩૬૬	૨-૨-૬૨	૨૬	જરાયા જરસુ ચ	૪૬૬/૧૩૫	૭-૩-૬૩	૫૬
ગર્ગાદિથ'જ	૫૩૧	૬-૧-૪૨	૬૬	જાત મહદ્...યાત્	૪૬૬	૭-૩-૬૫	૭૬
ગવાશ્વાદિ:	૫૦૮/૧૯૧	૩-૧-૧૪૪	૮૩	જાતિકાલ સુખાદેન'વા	૪૩૫/૧૦૧	૩-૧-૫૨	૪૪

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
जातिरैकाग्र्येऽच्चेः	४६४	३-२-७०	७५	तृतीयोक्तं वा	४७१/138	३-१-५०	६१
जाते	५७२	१-३-६८	११२	तृन्नुदन्ता...स्य	४१६	२-२-६०	३५
जातेऽयान्तत्	३५६	२-४-५४	६	तृताथ'पूरणा शा	४७५	३-१-८५	६३
जातौ राज्ञः	५४८	१-१-६२	१०२	तेन जित...स्तु	५८६/315	१-४-२	११८
जातया खयायां...वत्	४२५	२-२-१२१	३७	तेन निवृत्ते च	५६६/277	१-२-७१	११०
जायाया जानिः	४४६/125	७-३-१६४	५१	तेन प्रोक्ते	५७७/289	६-३-१८१	११३
जासनाट...याम्	३७५/78	२-२-१४	१६	तेन विते...ण	६२६	७-१-१७५	१३७
ज्ञानेच्छार्चार्थान्	४७५, 152	३-१-८६	६४	त्यादादिः	५४०/234	१-१-७	६६
ज्यायान्	६४३/437	७-४-३६	१४३	त्यादादिः	५०६	३-१-१२०	८०
ज्योत्स्नानाभ्याऽण्	६३४/409	७-२-३४	१३६	त्यादि सर्वादिः ऽक्	६४६	७-३-२६	१४५
णऽतिथे	५६६/355	७-१-२४	१२३	त्यादेश प्र...रपप्	६४४	७-३-१०	१४४
तत आगते	५७५	१-३-१४६	११३	त्यादौ क्षेपे	४७६/154	३-२-१२६	६५
तत्रकृतलब्ध...सम्भूते	५७०	१-३-६४	१११	अन्त्यस्वरादेः	६०३	७-४-४३	१२५
तत्रसाधौ	५६६	७-१-१५	१२३	त्रपुजतो पेऽन्नश्च	५६३/568	१-२-३३	१०८
तत्रादायमि...वः	४६१	३-१-२६	५७	त्रिशद्विंशतेऽथे'	५६४/342	१-४-१२६	१२१
तदत्रास्ति	५६६/275	१-२-७०	११०	त्रेस्तृच	६२६/401	७-१-१६६	१३६
तदर्थार्थे'न	४७२	३-१-७२	६२	त्वे वा	६००	१-१-२६	१२४
तदस्य पयणम्	५८६/329	१-४-५४	११६	दक्षिणापश्चा...रःण्	५७६/301	१-३-१३	११५
तदस्य स...ता...तुः	६१६	७-१-१३८	१३२	दण्ड'देवः'	५६२/341	१-४-१७८	१२१
तदस्या त्य तुः	६३०	७-२-१	१३७	दध्युरः स ले	४४७/113	७-३-१७२	४६
तद्धिता कक...ख्याः	४३६/107	३-२-५४	४६	दन्तादुन्नतात्	६३५/423	७-२-४०	१४०
तद्धितोऽणादिः	५१७	१-१-१	६२	दिगादिदेहांश यः	५७४	१-३-१२४	११२
तद्मद्रायुष्य...भि	३६८/86	२-२-६६	२८	दिशोरूढयान्तगले	४३३	३-१-२५	४३
तद्वेत्यधीते	५६८	१-२-११७	१११	दुनादिकुर्वि ज्यः	५५४	६-१-११८	१०४
तद्युक्ते हेतौ	४०८	२-२-१००	३१	दुर्निन्दाक्छ्छे	४७८	३-१-४३	६५
तमह'ति	५६२	१-४-१७७	१२१	दुःकुलादेयण् वा	५५०/250	१-१-६८	१०३
तरति	५८६/318	१-४-६	११८	दूरादेत्यः	५७८/294	१-३-४	११४
तरुतृणधान्य...त्वे	५०८/187	३-१-१३३	८२	देवता	५६७	१-२-१०१	११०
तस्मै हिते	५६७	७-१-३५	१२३	देवात्तत्	६५१/453	७-२-१६२	१४७
तस्य तुल्येकः...त्योः	६१५	७-१-१०८	१३२	देवानां प्रियः	५१४/209	३-२-३४	८७
तस्येदम्	५७६	१-३-१६०	११३	दैर्घ्ये'ऽनु	४५८/130	३-१-३४	५६
तादर्थ्य'	३६३	२-२-५४	२५	देरीयः	५८१/304	१-३-३२	११६
निष्ठद्वि यः	४५८/132	३-१-३६	५६	द्युप्राग् पागु यः	५७८/299	१-३-८	११५
तीयाष्टीकण चेत्	६५१	७-२-१५३	१४६	द्रव्यैर्विभज्येन्नतरम्	६४१	७-३-६	१४२
तुल्यार्थे' तृतीयाषष्ठ्यौ	४२०	२-२-११६	३६	द्वारादेः	५८८	७-४-६	११६
तृतीयायाम्	४७४/151	३-१-८४	६३	द्विगोः समाहारत्	४६६	२-४-२२	७७
				द्विगोरन् ह्योऽद्	५००	७-३-६६	७७

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
द्वितीया षष्ठयावे...ञ्चोः	४२१	२-२-११७	३६	न सप्तमीन्द्रा	४३६	३-१-१५५	४५
द्वित्रिभ्यां मयङ्वा	६२१/३९२	७-१-१५२	१३४	न स्तं मत्वथे	६३५	१-१-२३	१३६
द्वित्रि स्वरो...भ्यः	५१५	२-३-६७	८८	नाथः	३७४/७७	२-२-१०	१६
द्वित्र्यष्टानां हौ	५१३	३-२-८२	८५	नाप्रियादौ	४३८/१०६	३-२-५३	४६
द्वित्र्येऽधोऽधु...भिः	३८१	२-२-३४	२१	नामे नाभि	४४२/१०९	७-३-१३४	४८
द्विपदाद्धर्मादन्	४४६	७-३-१४१	४६	नाम नामै काथ्ये...म्	४२७	३-१-१८	४०
द्विस्वरादनद्याः	५४२/२३७	६-१-७१	१००	नाम रूप...थः	६५/४५२	७-२-१५८	१४७
द्विहेतोराभ्य वा	४१३/९५	२-२-८७	३४	नामनः प्रथमै...हौ	३७०	२-२-३१	१७
द्वेऽतीत्यः	६२६/४००	७-१-१६५	१३६	नामनः प्राग्...र्वा	६४५/४१३	७-३-१२	१४४
द्वयन्तरनच...ईषू	४८४/१६९	३-२-१०६	७०	नाभि	४३२/९६	३-२-१४४	४३
धनुषो धन्वन्	४४६/१२४	७-३-१५८	५१	नाभ्युत्तरपदस्य च	४८४/१६८	३-२-१०७	७०
धर्माधर्माच्चरति	५८६/३२८	६-४-४६	११६	नारी सखी...श्चश्रू	३६७/७५	२-४-७६	१३
धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे	५११/१९८	३-१-१५६	८४	नाकादेरिकः	६३३/४०४	७-२-३	१३८
धवाद्योगात्वा...त्	३६०	२-४-५६	१०	नाशिष्य गो वत्सहले	४३२/९८	३-२-१४८	४३
धनेभ्य इनञ्	६१२/३७२	७-१-७६	१३०	नासिकोदगौ कण्ठत्	३५८	२-४-३६	८
धुरोऽयैयण्	५८५/३४५	७-१-३	१२३	नास्तिक...कम्	५८६/३३२	६-४-६६	११६
न कर्त्तरि	४७३	३-१-८२	६३	निकट्यादिषु वसति	५८८/३३३	६-४-७७	१२०
न किमः क्षेपे	४८७/१७९	७-३-७०	७२	नित्य वैरस्य	५०८/१९०	३-१-१४१	८२
नख मुखदि नाभि	३५८/५६	२-४-४०	६	नित्यं णः पन्थश्च	५८८/३३६	६-४-८६	१२०
नखादयः	४७७/१५५	३-१-१२८	६५	नित्यं प्रतिना ल्ये	४५६	३-१-३७	५६
नञ्	४७६	३-१-५१	६४	निनद्याः...ले	५१४/२१५	२-३-२०	८७
नञत्	४४४	३-२-१५५	४८	निन्यां कुत्सगौ द्योः	४६०	३-१-१००	७३
नञ व्यया...डः	४८७/१७८	७-३-१२३	७२	निन्द्यो पाशप्	६४०/४३२	७-३-४	१४२
नञोऽर्थात्	४४७/११५	७-३-१७४	४६	निपुणेन चाऽर्चयाम्	४०८/९३	२-२-१०३	३२
नञ तत्पुरुषात् देः	६०२	७-१-५७	१२५	निप्रेभ्यो ध्नः	३७६	२-२-१५	१६
नञ मुदुभ्यः सक्ति वा	४४२/११०	७-३-१३६	४८	निदुः सुवे तेः	५१४/२१७	२-३-५६	८७
नञ् सुवुय...रः	४४२	७-३-१३१	४७	निदुःते	५८८/३३७	६-४-१०५	१२०
नङकुमुदेवतस डित्	५६६	६-२-७४	११०	निवासाद् भवे भि	५६६/२७६	६-२-६६	११०
नङशादाद् इवलः	५६६/२८१	६-२-७५	११०	निशाप्रदेशात्	५८५/३०९	६-३-८३	११७
नङादिभ्यः आयनण्	५३२/२३१	६-१-५३	६७	निष्ठा...नथ	५१४/२१९	२-३-६६	८७
न दधिपथ आदिः	५०८/१९२	३-१-१४४	८३	नोऽङ्गादेः	६३६/४१२	७-२-२६	१३६
नद्यादेरेयण्	५७८/२९२	६-३-२	११४	नोऽपदस्य तद्धिते	४६६	७-४-६१	५८
नद्यां मनुः	५६६/२७८	६-२-७२	११०	नोपसर्गात् हा	३६२	२-२-२८	२५
न नाभ्येल...ऽमः	५१४/२०१	३-२-६	८६	नो मद्र	६२४	७-१-५६	१३५
नपुं सकाद्वा	४६७	७-३-८६	५८	नोम्यादिभ्यः	६३२	२-१-६६	१३८
नवा शोणादेः	३५३	२-४-३१	६	नौ द्विस्वरादिकः	५८६/३१९	६-४-१०	११८
				नौ विषेण...ध्ये	५८५/३५०	७-२-१२	१२३

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
न्यायादेरिकणू	५६८/282	१-२-११८	१११	पाशादेश्व लयः	५१०	१-२-२५	१०७
न्यायार्थादनघेते	५६५/351	७-१-१३	१०३	पितामात्रावा	५०५/183	३-१-१२२	८१
पक्षातिः	६१२/376	७-१-८६	१३०	पितृमातुव्यं रि	५५५	१-२-६२	१०५
पक्षिमत्स्य...ति	५८९/323	६-४-३१	११६	पित्तिथट - घात्	६२५	७-१-१६०	१३५
पञ्चद्वयात् वगे वा	५६१/338	६-४-१७५	१२१	प्रिगेडांमहद्	५५६	१-२-६३	१०५
पञ्चमी भद्राद्यैः	४७१/143	३-१-७६	६२	पीत्वादेः पाके	६१२/374	७-१-८७	१३०
पञ्चम्यपादाने	४००/87	२-२-६६	२८	पुंक्तर्मधारये	४६७	३-२-५७	७६
पञ्च सर्वे...ये	५६६	७-१-४१	१२४	पुत्रे	५०७/184	३-२-४०	८१
पति राजान्त च	६०६	७-१-६०	१२८	पुत्रे - वा	५१४/209	३-२-३१	८६
पतिवत्स्य योः	३५८/66	२-४-५३	६	पुच्छात्	३५८/57	२-४-४१	६
पत्युनः	३५८/61	२-४-४८	६	पुनभूपुत्र...ञ्	५२८	१-१-३६	६५
पथ इकद्	५८८/335	६-४-८८	१२०	पुमनडु...त्ये	४६७/114	७-३-१७३	४६
पथ्यतिथि...थण्	५६६/354	७-१-१६	१२३	पुरमगध कालिङ्ग...ण्	५५३	१-१-६१६	१०४
पद्धतेः	३५४/53	२-४-३३	७	पुरुषहृदया समासे	६११/369	७-१-७०	१२६
पथाद्रोयः	५६३/269	१-२-३५	१०८	पुरुषा युष...वम्	४८७	७-३-१२०	७१
परः शतादिः	४७२/148	३-१-७५	६२	पुरुषे वा	४८१/164	३-२-१३५	६७
परजन राज्ञोऽकीयः	५८१/313	६-३-३१	११६	पुरातः	५८५/311	६-३-८६	११७
परतः स्त्रीपुंवत् नृड	४३७	३-२-४६	४५	पूजास्वतेः प्रवृत्तात्	४८७/180	७-३-७२	७२
परदारादिभ्यो गच्छति	५८६/324	६-४-३८	११६	पूक्तु वृषा च	३६१	२-४-६०	११
परस्परऽन्योन्य...सि	५१४	३-२-१	८५	पूर्वकालैक...लम्	४८६	३-१-६७	७३
परात्मभ्यां...ङेः	५१४/204	३-१-१७	८६	पूर्वमनेन न	६२७	७-१-१६७	१३६
पयंपाङ्...म्या	४५७	३-१-३२	५५	पुर्वांगार्ध...ना	४७६/158	३-१-५२	६६
पयंपाभ्यां वजे	४०२	२-२-७१	२६	पुर्वाहणा नद्	५८५/312	६-३-८७	११७
पश्चाद् ह्वण्	५५८/564	६-२-२०	१०७	पृथग् नाना...च	४१७	२-२-११३	३५
पथं दोष्य णौ	५६६/352	७-१-१८	१२३	पृथुमृदु...रः	६०२/361	७-४-३६	१२५
पशु व्यञ्जनानाम्	५०८	३-१-१३२	८२	पृथ्वादे रिमन्वा	६०२/360	७-१-५८	१२५
पश्चादाद्यन्ता...मः	५८३/306	६-३-७५	११७	प्रोषदरादयः	५१६	३-२-१५५	८८
पद्मद्वगदि णडे	५१४/208	३-२-३२	८६	पौत्रादि वृद्धम्	५३०	६-१-२	६६
पाक कर्ण...न्तात्	३५६/67	२-४-५५	१०	प्रकारे जातीयश्	६४०/130	७-२-७५	१४२
पाणि गृहीतिरिति	३५८/65	२-४-५२	६	प्रकृते मयद्	६४०/429	७-३-१	१४२
पाण्डो इवण्	५५४/253	६-१-११६	१०५	प्रकृष्टे तमप्	६४०/433	७-३-५	१४२
पातपादस्याहस्यादेः	४४६	७-३-१४८	५०	प्रजाया अस्	४४३	७-३-१३७	४८
पात्रे समिते...यः	४७२/150	३-१-६१	६५	प्रजादिभ्योऽण्	६५१/455	७-१-१६५	१४७
पानस्य भावकरणे	५१५/221	२-३-६६	८८	प्रज्ञा पर्णाद्...लौ	६३५/418	७-२-२२	१४०
पारावर च	५७८/398	७-१-१०१	११४	प्रज्ञा श्रद्धा...र्णः	६३४/410	७-२-३३	१३६
पाशारादीनः	५७८/296	६-३-६	११४	प्रतिरोऽन्तो वात्	४६४	७-३-८७	५८
पाशे मध्ये...वा	४६०	३-१-३०	५६	प्रथमेकत प्राक्	४५१	३-१-१४८	५२

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
प्रभवति	५७५/288	६-३-१५७	११३	भर्तुं सन्ध्या देरण्	५८५/313	६-३-८६	११७
प्रभूतादि ..ति	५८६/326	६-४-४३	११६	भवतोरिकणीयसौ	५८९/302	६-३-३०	११६
प्रभृत्यन्यार्थदिकू ०	४०४	२-२-७५	३०	भवे	५७३	६-३-१२३	११२
प्रमाणान्मात्रद्	६१७	७-१-१४०	१३२	भाजगोण नाग ०	३५३/52	२-४-३०	६
प्रमणीमङ्ग्याड्डः	४४१/108	७-३-१२८	४७	भावादिमः	५८७	६-४-२१	११६
प्रशस्यस्य श्र.	६४३/435	७-४-३४	१४०	भावे त्व तल्	६०१	७-१-५५	१२५
प्रष्ठेग्रमे	५१४/216	२-३-३	८७	भिक्षादेः	५५८/256	६-२-१०	१०६
प्रहरणम्	५८६/331	६-४-६२	११६	भूतपुवे पवरद्	६४०/431	७-२-७८	१४२
प्रहरणात्	४३५/103	३-१-१५४	४४	भूयः संभूया...च	५२५/226	६-१-३६	६४
प्राग् जितादण्	५१७/225	६-१-१३	६२	भूळंक् चेर्णस्य	६०६	७-४-४१	१२७
प्राग्वत्...स्नञ्	५६८/359	६-१-२५	१२४	भृग् वज्जि रस्कु...त्रेः	५३८	६-१-१२८	६६
प्राणिजाति...दञ्	६११/367	७-१-६६	१२६	भेषजादिभ्यश्च	६५१/454	७-२-१६४	१४७
प्राणि तुर्याङ्गणाम्	५०८/189	३-२-१३७	८२	भोगोत्तर नः	५६८	७-१-४०	१२४
प्राण्यङ्ग रम . द्यः	५६७ 356	७-१-३७	१२४	भ्रातृव्यः	५६५/244	६-१-८८	१०२
प्राण्यङ्गादातोः	६३५/416	७-२-२०	१४०	भ्रातृपुत्र यः	५१४/218	२-३-१४	८७
प्राण्यैवधि वृ . च	५६५	६-२-३१	१०६	भ्रातृपुत्राः स्वसुमिः	५०५	३-१-१२१	८१
प्राप्तव परि...नैः	४७०	३-१-४७	६०				
प्रायोऽतो द्वय...त्रद्	६५० 449	७-२-१५५	१४६	मत्स्यस्य यः	३५१/49	२-४-८७	५
प्रायोऽव्ययस्य	५८३	७-४-६५	११६	मध्यादिनण्येयाश्च	५७०/285	६-३-१०६	११२
प्रावृष एण्यः	५८६/314	६-३-६२	११८	मध्यान्मः	५८३/307	६-३-७६	११७
प्रियः	४३५/104	३-१-१५७	४५	मध्यादिभ्यो रः	६३४/413	७-२-२६	१३६
प्रिय स्थिर...न्दम्	६०५	७-४-३८	१२६	मध्यादेः	५६५/279	६-१-७३	११०
				मनोरौच वा	३६२	२-४-६१	११
फल बर्हाच्चेनः	६३४/408	७-२-१३	१३६	मनोर्याणौ षश्चान्तः	५४६/247	६-१-६४	१०३
फले	५६६/274	६-२-५८	११०	मन्थौदः सक्तु वा	४८४/167	३-२-१०६	७०
				मन्दात्मा च मेधायाः	४४५	७-३-१३८	४८
बलवात दन्त . लः	६३५/415	७-२-१६	१४०	मन्यस्या नावा...ने	३६८	२-२-६४	२७
बलवातादूलः	६१२/378	७-१-६१	१३०	मयूर व्य सकेत्यादयः	४८४	३-१-११६	६७
बहुषस्त्रियाम्	५५२	६-१-१४	१०४	मरुत्पर्वणस्तः	६३४/414	७-२-१५	१३६
बहुनां प्रश्ने वा	६५०	७-३-५४	१४६	महाकुलाद्वानीनौ	५५०/252	६-१-६६	१०३
बहोर्णाष्टेभूय	६४३ 440	७-४-४०	१४४	माणवः कुत्सायाम्	५४६/248	६-१-६५	१०३
बादान्तिक...दौ	६४३/439	७-४-३७	१४३	मातरपितरं वा	५०६	३-२-४७	८१
बाह्वन्त . नाभि	३६६/74	२-४-७४	१३	मातुलाचार्यो द्वा	३६४	२-४-६३	११
बाह्यादिभ्यो गोत्रे	५२५	६-१-३२	६४	मातृ पितुः स्वसुः	५१४/214	२-३-१८	८७
विशदे वर्द्धे	५०६	६-१-४१	६५	मातृपित्रादे णौ	५४७	६-१-६०	१०२
ब्रह्म हस्ति...राः	४८६/173	७-३-८३	७०	मानम्	५६०	६-४-१६६	१२०
ब्राह्मण माण...यः	५५८/260	६-२-१६	१०६	मावर्णान्तो...वः	६३१	२-१-६४	१३७
भर्तुं तुल्य स्वरम्	५११/196	३-१-१६२	८४	मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम्	५११	३-१-६१	८४

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
मूलैः क्रिते	५८८	६-४-१५०	१२०	लक्षणेना...मुख्ये	४५८	३-१-३३	५५
मेधारथा च वेरः	६३७/४२५	७-२-४१	१११	लक्ष्म्या अनः	५३५/४२१	७-२-३२	१४०
यज्जोऽद्या...देः	५२८/२२७	६-१-१२६	८६	लक्ष्म्या कम्	५१०	३-१-१६०	८३
यज्जिजः	५३४	६-१-५४	८७	लाक्षा रोचना दिकम्	५५७/२५५	६-२-२	१०६
यजो डायन् च वा	३६५/७३	२-४-६७	१२	लुप बहुल पुष्प मूले	५६६/२७३	६-२-५७	११०
यतः प्रतिनि...ना	४०३	२-१-७२	२८	लेम पिच्छादेः जेलम	६३४/४११	७-२-२८	१३८
यत्तु किमः...र्वा	६२०	५-१-१५०	१४	वश्य जाणि...वा	५३५	६-१-३	८७
यत्तु किमथात्	६४८	८-३-५३	१४६	वयसिदन्त दत्तु	४४८/१२२	७-३-१५१	५१
यत्तदेतदो डवादिः	६१६/३३१	७-१-१६८	१३३	वयस्यनन्त्ये	३५२	२-४-११	५
यथाऽथा	४५५	३-१-४१	५४	वरुणेन्द्र .न्तः	३६३	२-४-६२	११
यद्भावे भाव . म	४०८	२-२-१०६	३२	वर्गा-तात्	५७०/२८६	६-३-१२८	११२
यद्मे दैस्त...ख्या	३८८	२-२-४६	२४	वर्णदटा दिभ्यः...वा	६०८	७-१-५८	१२७
यवयवक .यः	६१२/३७३	७-१-८१	१३०	वर्णव्ययात् काः	६५१/४५०	७-२-१५६	१४७
यवयवनारण्य त्वे	३६५	२-४-६५	१२	वर्षक्षर...जे	५१४/२१३	३-२-२६	८७
व्यावदियत्वे	४५६	३-१-३१	५५	वर्षा कालेभ्यः	५८५	६-३-८०	११७
युवादेरन्	६११/३६८	७-१-६७	१६	वहतिरथयुग...त्	५८५	७-१-२	१२२
युस्मदस्मदो .देः	६४७	७-३-३०	१४५	वागन्तौ	४४८/११८	७-३-१४५	५०
यूनस्तिः	३६८	२-४-७७	१३	वाग्रान्त . गत्	४४८/१२३	७-३-१५४	५१
येथौ च लुक् च	६२६/३९३	७-१-१६४	१३६	वाच आलाटी	६३५/४१९	७-२-२४	१४०
यैयकजाव...वा	५५०/२४९	६-१-८७	१०३	वाच इकण्	६५१/४५६	७-२-१६८	१४७
योग्यता वीप्साऽस्ये	४५५	३-१-४०	५४	वाचस्पति सम	५१४/२१२	३-२-३६	८७
योपान्या . कञ्	६११	७-१-७२	१६	वातातीवर . न्तः	६४०	७-२-६१	१४१
य्यक्तये	५६१	१-२-२५	१०७	वा तृतीययाः	४५३/१२८	३-२-३	५३
य्यः पदान्तात् दौत्	५२७	७-४-५	८५	वाद्यत्	५१७/२२४	६-१-१	८२
य्यवर्णाल्लधादेः	६०४	८-१-६८	१२६	वा नागि	४४८/१२५	७-३-१५८	५१
य्यवदे	४८०/१६३	३-२-१३१	६७	वाऽमिनिविशः	३७८	२-२-२२	२०
य्याटोऽस्ते	५५७	६-२-१	१०५	यामाद्यादेरीन्	५८५/३४६	७-१-४	१२३
राजदन्ता दिषु	४८४/१७१	३-२-१४८	७०	वा युष्मद् कम्	५८१/३०६	६-३-६७	११६
राजन्वान् सुराणि	६३३	२-१-६८	१३८	वा ऽल्पे	४४८/११९	७-३-१४६	५०
राजन् सखेः	४८५/१७४	७-३-१०६	७१	वाऽश्मनो विकारे	५६३	७-४-६३	१०८
रादेफः	६५१/४५१	७-२-१५७	१४७	वाश्वादीयः	५५८/२६३	६-२-१८	१०७
राष्ट्रक्षत्रियात् . ख्	५५१	६-६-११४	१०३	विंशते ति	५८२/३४३	७-४-६७	१२१
राष्ट्रादिभ्यः	५७८/२६३	६-३-३	११४	विशत्यादयः	५८१	६-४-१७३	१२०
रि रिष्ठात् . ता	४१५	२-२-८२	३४	विंशत्यादेर्वा तमद्	६२३/३६३	७-१-१५६	१३५
रुचिकृष्ण्यर्था . षु	४८४	२-२-५५	२६	विकारे	५६२	६-२-३०	१०८
रुजार्थस्या...रि	३७५	२-२-१३	१८	विनयादिभ्यः	६५१/४५८	७-२-१६८	१४७
				विना ते तृतीया च	४१८	२-२-११५	३६

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धलेख	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धलेख	पृष्ठांक
विष्मलोर्णीष्टे लुप्	१४३/441	७-४-३२	३६	शिवादेरण्	५३७	१-१-६०	६८
विभक्तिकस यम्	४५०	३-१-३६	१४४	शितोष्ण तु हे	११०/479	७-१-६२	१३०
विरागाद्विरङ्गश्च	५२२/340	१-४-१८३	५१	शुभ्रादिभ्यः	५४३/238	१-१-७३	१००
विशेषणं वि श्र	४८८	३-१-६६	७२	शूलेखाद्यः	५१६/283	१-२-१४१	१११
विशेषणं स...हौ	४३४	३-१-१५०	४४	शेषाद्वा	४४९/116	७-४-१७६	५०
वृद्धस्य च उपः	१४३/३६	७-४-३५	१४३	शेषे	४१२	२-२-८१	३१
वृद्धस्युन	५३६	१-१-३०	६८	श्येतादिभ्येनश्च	३५६	२-४-३६	७
वृद्धिः स्वरेष्वा ते	५२०	७-४-१	६३	श्रितादिभिः	४७७/139	३-१-६२	६१
वृद्धियस्य स्व...दि	५४०	१-१-८	६६	श्चयुरः वा	१०५/182	३-१-१२३	८१
वृन्दास्क नागकुञ्जरेः	४२४	३-१-१०८	७५	श्चयुराद्यः	५४६/245	१-१-६१	१०२
वेतना दे जिवति	५८६/321	१-४-१५	११८	श्चादिभ्योऽञ्	५६१/265	१-२-२६	१०८
वेद सह श्रुतानाम्	५०७/185	३-२-४१	८१	षट्कति...थद्	६६/397	७-१-१६६	१३६
वेर्विस्तृते...हौ	६१५/386	७-१-१२३	१३२	षष्ठ्यादेर...दे	६२३/395	७-१-१५८	१३५
वैक व्यञ्जने पूर्य	४८४/165	३-२-१०५	७०	षष्ठी वाऽनदरे	४१०	२-२-१०८	३२
वैकात्	६५०/448	७-३-५५	१४६	षष्ठ्यऽद्यत्नाच्छेषे	४७९/144	३-१-७६	६२
वैकात् रः	६४८/447	७-३-५२	१४६	षष्ठ्याःक्षेपे	५१४/26	३-२-३०	८६
वोत्तर पद...हः	५१५/222	२-३-७५	८८	षष्ठ्याः समूहे	५५८	१-१-६	१०६
वोपमानात्	४४८/120	७-३-१४७	५०	संख्याऽक्ते कः	५६३	१-४-१३०	१२१
वोषर् द...सद्	६१८	७-१-१४८	१३३	संख्याता वा	४८६/175	७-३-११७	७१
व्यञ्जनात्तद्धितस्य	५३२	२-४-८८	६७	संख्यातौ...रत्	४८६/177	७-३-११६	७१
व्यस्त व्यस्त्यात्	५७८/297	१-३-७	११४	संख्याने	५०८/193	३-१-१४६	८३
व्यस्ताच्च क्र...कः	५८६/322	१-४-१६	११८	संख्या पूरणे इद्	६२३	७-१-१५५	१३५
व्याप्ये क्तेनः	४०७	२-२-६६	३१	संख्यायानदी म्	४६६/133	७-३-६१	५६
व्यास वरुट चाक्	५२६	१-१-३८	६५	संख्या समासे	५११/197	३-१-१६३	८४
व्रीहि शालेरेद्यन्	६१२/371	७-१-८०	१३१	संख्या समाहारे	४०६	३-१-२८	५६
व्रीह्यथ तुन्दा...श्च	६१४/407	७-२-६	१३६	संख्या समा यम्	४६८	३-१-६६	७६
व्रीह्या दिभ्य स्तौ	६३३/406	७-२-५	१३८	संख्या संभ च	५३६	१-१-६६	६६
शकटाद्यन्	५६५/348	७-१-७	१२३	संज्ञा दुर्वा	५३०/३५	१-१-६	६६
शकादिभ्यो द्रे लुप्	५५४/254	१-१-१२०	१०५	सप्रोन्ने...स...पे	६१५/388	७-१-१२५	१३२
शक्तार्थवषट्...भिः	३६६	२-२-६८	२८	संयोगादिनः	६१६	७-४-५३	१३३
शक्ते शस्त्रे	३५४/54	१-४-३६	७	संस्पृष्टे	५८६/317	१-४-५	११८
शतादिमासा रात्	६२३/394	७-१-१५७	१३५	संस्कृते	५८६/316	१-४-३	११८
शरदादेः	४६६/134	७-३-६२	५६	संस्कृते भक्ष्ये	५६६	१-२-१४०	१११
शाकटशा...त्रे	६१२/370	७-१-७८	१३०	सकथ्यक्ष्णः स्वाङ्गे	४३६	७-३-१२६	४६
शाखादे यः	६१५/383	७-१-११४	१३२	सखि वणिग्...द्यः	६११/364	७-१-६३	१२६
शिखादिभ्य इन्	६३३/405	७-२-४	१३८	सतीर्थः	५८८/334	१-४-७८	१२०
शिल्पं	५८६/330	१-४-५७	११६	सन्मत परो...याम्	४६३	३-१-१०७	७५

सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक	सूत्र	सूत्रांक	सिद्धहेम	पृष्ठांक
सत्त्वादी	३५८/63	२-४-५०	८	सुं पुजायाम्	४७८/156	३-१-४४	१५
सपिण्डे वयः...द्वा	५३५/232	१-१-४	८८	सुसङ्ख्यात्	४४८/121	७-३-१५०	५१
सप्तमी चाविभागे ..णे	४११	२-२-१०८	३३	सुस्नातादि...ति	५८१/325	१-४-४२	११८
सप्तमी शौण्डाद्यैः	४७१/145	३-१-८८	१२	सुज्जाथे' स...टिः	४४१	३-१-१८	४७
सप्तम्यधिकरणे	४०५/90	२-२-८५	३०	सुपुत्रपुत्रु...णे	४४८	७-३-१४४	५०
सप्तम्या वा	४५३/129	३-२-४	५३	सूर्यागस्त्य...च	३५१/50	२-४-८८	५
समांशमीनम्...	११३/381	७-१-१०५	१३१	सूर्याद् देवतायां वा	३१४/71	२-४-१४	१२
समान पूर्व त्	५८४	१-७-७८	११७	सेनाङ्ग शुद्र नामू	५०८/188	३-१-१३४	८२
समनस्य चर्मादिषु	४४१/111	३-२-१४८	४८	सेनाया वा	५८१/327	१-४-४८	११८
समानामथै'नेकः शेषः	५०२	३-१-११८	७८	स्तेनान्न लुक च	१११/365	७-१-१४	१२८
समीपे	४५८/131	७-१-३५	५१	स्तोकात् णे	४०३/89	२-२-७८	३०
समे'डोडवे'नवा	४७८/159	३-१-५४	११	स्त्रियाः पुंसो...च	५०८/194	७-३-८१	८३
सरज्जोप...वम्	४१८/146	७-३-८४	५८	स्त्रियां नृतो डीः	३४७	२-४-१	३
सर्वजनाण्येनञौ	५८१/333	७-१-१८	१२३	स्त्रियामूषसोन्	४४८/127	७-३-११८	५१
सर्वाश्चादादयः	४७२/149	३-१-८०	१८	स्त्री बहुष्वानञ्	५३२/229	१-१-४८	८१
सर्वाणोवा	५८८/358	७-१-४३	१२४	स्थूलदूर...नः	१०७	७-४-४८	१२७
सर्वादयो ऽस्वादौ	४३३/99	३-२-११	४३	स्थुहे व्याप्यं वा	३८१/83	२-२-११	२५
सर्वादेः...प...ति	११३	७-१-२४	११०	स्मृत्यर्थ' दयेशः	३७४	२-२-११	१८
सर्वादेः सर्वाः	४२३	२-२-११८	३७	स्यादावसङ्ख्येयः	५०३	३-१-११८	८०
सर्वादिरिन्	१०८	७-२-५८	१४१	स्वतन्त्रः कर्ता	३८५	२-२-२	२२
सर्वा श...यात्	४८१/17०	७-३-११८	७१	स्वरादुतो रेः	३५५	२-४-३५	७
सर्वोभ्या सा	३८२	२-२-३५	२१	स्वाङ्गात् नि	४३८	३-२-५१	४१
सहस्तेन	४३१	३-१-२४	४३	स्वान्मिन्नीजे	१३८/426	७-२-४८	१४१
सहस्र शत दण्	५८३/344	१-१-१३१	१२२	स्वामीश्वरा...तैः	४०१	२-२-८८	३१
सहस्र सोऽन्याथे'	४३८	३-२-१४३	४३	हलदीरा दिकण्	५८५/417	७-१-१	१२३
सहायाद्वा	११०/362	७-१-१२	१२-	हस्ति पुरुषाद्वाण्	११८/389	७-१-१४१	१३३
सहाथे'	३८८	२-२-४५	२५	हित सुखाभ्याम्	३८८/85	२-२-१५	२८
सादेः	३५८/62	२-४-४०	८	हितादिभिः	४०१/142	३-१-७१	१२
साधकतमं करणं	३८१	२-२-२४	२३	हिमादेडुः सहे	११८/377	७-१-८०	१३०
साधुना	४०८/92	२-२-१०२	३२	हृदयस्य ण्ये	११२	३-२-८४	१०८
साधु पुण्य...ने	५७८	१-१-११७	११४	हृद भग सिन्धोः	५४४/239	७-१-२५	१०१
सायं चिरप्रा...त्	५८१	१-३-८८	११५	हृद् पद्य तुल्य...म्	५०५/349	७-१-११	१२३
सायह्लादयः	४७८/161	३-१-५३	११	हेतुकर्तृकरणे णे	३८७	२-२-४४	२३
सिद्धौ तृतीया	३८४	२-२-४३	२२	हेत्वर्थे' स्तु व्याः	४२२	२-२-११८	३१
सिध्मादिरुद्रः	१३५/417	७-२-१	१४०	हेमन्ताद्वातलुक च	५८१	१-३-८१	११८
सिंहाद्यैः पुजायाम्	४७१/146	३-१-८८	१२	ह्योगोदोहा...स्य	५१४	१-१-५५	१०८

પરિશિષ્ટ: ૨ – સિદ્ધહેમ સૂત્રક્રમ

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક	સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
પ્રથમ અધ્યાય - પ્રથમ પાદ				૩૫	સર્વોભયાડમિ ત્સા	૩૮૨	૨૧
૨૩	ન સ્ત મત્વયે	૬૩૫	૧૩૯	૩૯	ઉત્કૃષ્ટેડનુપેન	૩૭૯	૨૦
પ્રથમ અધ્યાય - દ્વિતીય પાદ				૪૦	કર્મણિ	૩૭૩	૧૮
૨૫	ચાક્રયે	૫૬૧	૧૦૭	૪૧	ક્રિયાવિશેષણાત્	૩૭૮/81	૨૦
દ્વિતીય અધ્યાય - પ્રથમ પાદ				૪૨	કાલાધ્વનો વ્યાપ્તો	૩૮૩	૨૨
૯૪	મા વર્ણાન્તોવાન્ત્યા વઃ	૬૩૧	૧૩૭	૪૩	સિદ્ધૌ તૃતીયા	૩૮૪	૨૨
૯૬	ચર્મણ્યષ્ટી વત્	૬૩૩/403	૧૩૮	૪૪	હેતુકર્તૃકરણે લક્ષણે	૩૮૭	૨૩
૯૭	ઉદન્વાનબ્ધૌ ચ	૬૩૨/492	૧૩૮	૪૫	સહાયે	૩૮૮	૨૪
૯૮	રાજન્વાન્ સુરાશિ	૬૩૩	૧૩૮	૪૬	યદ્મેદૈસ્તદ્દાશ્યા	૩૮૯	૨૪
૯૯	નોર્મર્થાદિમ્યઃ	૬૩૨	૧૩૮	૪૭	કૃતાડડચૈઃ	૩૯૦	૨૪
દ્વિતીય અધ્યાય - દ્વિતીય પાદ				૫૩	ચતુર્થી	૩૯૧/82	૨૫
૧	ક્રિયા હેતુઃ કારકમ્	૩૬૯	૧૬	૫૪	તાદય્યે	૩૯૩	૨૫
૨	સ્વતન્ત્રઃ કર્તા	૩૮૫	૨૨	૫૫	રુચિકૃષ્યથં... મણેંશુ	૩૯૪	૨૬
૩	કર્તૃવ્યાપ્યં કર્મ	૩૭૨	૧૭	૫૬	ઉત્પાતેન જ્ઞાપ્યે	૩૯૫	૨૬
૧૦	નાયઃ	૩૭૪/77	૧૯	૬૨	ગમ્યસ્યાડડધ્ય	૩૯૬	૨૬
૧૧	સ્મૃત્યથં દયેશઃ	૩૭૪	૧૮	૬૩	ગતેનંવાડનાપ્તે	૩૯૩	૨૭
૧૩	રજાડચંસ્યાડચ્ચરિ...રિ	૩૭૫	૧૯	૬૪	મન્યસ્યાડનાવા...ને	૩૯૮	૨૭
૧૪	જાસનાટકાય યામ્	૩૭૫/78	૧૯	૬૫	હિત સુલાભ્યામ્	૩૯૮/85	૨૮
૧૫	નિપ્રેમ્યો ઘ્નઃ	૩૭૬	૧૯	૬૬	તદ્મદ્રાડડયુષ્ય...ષિ	૩૯૮/86	૨૮
૨૦	અવે. શીઙ્. સ્યા...આચારઃ	૩૭૬/79	૧૯	૬૮	શક્તાથં વષઙ્...મિઃ	૩૯૯	૨૮
૨૧	ઉપાન્ વધ્યાઙ્-વસઃ	૩૭૭	૨૦	૬૯	પચ્ચમ્યપાદાને	૪૦૦/87	૨૮
૨૨	વાડમિનિવિશઃ	૩૭૮	૨૦	૭૦	આહા ડવધૌ	૪૦૧	૨૯
૨૩	કાલાધ્વ ભાવ ણામ્	૩૭૮/80	૨૦	૭૧	પર્યાપામ્યાં વજ્યે	૪૦૨	૨૯
૨૪	સાધકતમં કર્ણમ્	૩૮૬	૨૩	૭૨	યતઃ પ્રતિનિધિ પ્રતિના	૪૦૩	૨૯
૨૫	કર્માભિપ્રેયઃ સંપ્રદાનમ્	૩૯૧	૨૫	૭૪	ગમ્યયપઃ કર્માધારે	૪૦૩/88	૩૦
૨૬	સ્પૃહે વ્યાપ્યં વા	૩૯૧/83	૨૫	૭૫	પ્રમૃત્યન્યાડચં...તરૈઃ	૪૦૪	૩૦
૨૭	ક્રુધ્ દુહેર્ચ્યાં કોપઃ	૩૯૧/84	૨૫	૭૯	સ્તોકાડલ્ય કુચ્છં...કરણે	૪૦૩/89	૩૦
૨૮	નોપસર્ગાત્ ક્રુદ્ દુહા	૩૯૨	૨૫	૮૧	શેષે	૪૧૨	૩૩
૨૯	અપાયેડવધિર...દાનમ્	૪૦૦	૨૮	૮૨	રિ રિધ્યાત્ સ્તાદ...સાતા	૪૧૫	૩૪
૩૦	ક્રિયાડડચયસ્યા...ણમ્	૪૦૫	૩૦	૮૩	કર્મણિ કૃતઃ	૪૧૩	૩૪
૩૧	નામ્નઃ પ્રથમૈક દ્વિ-વહૌ	૩૭૦	૧૭	૮૬	કર્તારિ	૪૧૩/94	૩૪
૩૨	આમન્ચે	૩૭૧	૭૧	૮૭	દ્વિહેતોરુચ્યણ કસ્ય વા	૪૧૩/96	૩૪
૩૩	ગૌણાત્ સમયા...દ્વિતીયા	૩૮૦	૨૧	૮૮	કૃત્યસ્ય વા	૪૧૪	૩૪
૩૭	દ્વિત્વેડધોડધ્યુ...મિઃ	૩૮૧	૨૧	૯૦	તૃન્નુદન્તાડવ્યય સ્	૪૧૬	૩૫
				૯૫	સપ્તમ્યધિકરણે	૪૦૫/90	૩૦

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
४८	स्वामीश्वराधिति . प्रसूतैः	४०६	३१	२०	अणुशेकण् टिताम्	५२२	६३
४९	व्याप्येन कतेनः	४०७	३१	२१	वयस्यनन्दे	३५२	५
१००	तक्तेयु हेतौ	४०८	३१	२२	द्विगोःसमाहारात्	४६६	७७
१०१	अप्रत्यादाव साधुना	४०८/९१	३१	२६	केवलम मक जात्	३५२/५१	६
१०२	साधुना	४०८/९२	३२	३०	भ जगोणनाग केशराश	३५२/५२	६
१०३	निपुणेन चाऽर्चायाम्	४०८/९३	३२	३१	नवाशोणादेः	३५३	६
१०६	यद्भावो भावलक्षणम्	४०९	३२	३२	इतोऽ वयस्यार्थात्	३५४	६
१०८	षष्ठी वाऽनादरे	४१०	३२	३३	पद्धतेः	३५४/५३	७
१०९	सप्तमी चाऽविभागे णे	४११	३३	३४	शस्ते शब्दे	३५४/५४	७
११३	पृथगुक्ताना पञ्चमी च	४१७	३५	३५	स्वरादुतो गुणःदखरोः	३५५	७
११४	कृतेद्वितीया च	४१८	३५	३६	इयतेऽहृदिभक्त नश्च	३५६	७
११५	विना ते तृतीया च	४१९	३६	३७	कन पलिताऽभितात्	३५६/५५	७
११६	तुल्यार्थेऽस्तृतीया-षष्ठ्यौ	४२०	३६	३८	असहनव्यभिचिमान...म्यः	३५७	८
११७	द्वितीयाषष्ठ्या...ञ्चेः	४२१	३६	३९	नासिकोदरोऽष्ट...कण्ठात्	३५८	८
११८	हेत्वर्थेऽस्तृतीयायाः	४२२	३६	४०	नखमुखादनामि	३५८/५६	८
११९	सर्वादेः सर्वाः	४२३	३७	४१	पुच्छात्	३५८/५७	८
१२१	जःखाख्यायां...बहुवत्	४२५	३७	४२	कवमणि विष शगदेः	३५८/५८	८
१२२	अविशेषणेधौ चाऽस्मदः	४४	३७	४४	धीनात् करणादेः	३५८/५९	८
१२४	गुरावेकश्च	४२६	३८	४५	कतादल्पे	३५८/६०	८

द्वितीय अध्याय तृतीय पाद

१४	भ्रातृपुत्र कस्कादयः	५१४/२१८	८७
१८	मातृपितुःस्वसुः	५१४/२१९	८७
२०	निनद्याःस्नातेःकौशले	५१४/२१५	८७
३२	प्रष्टोऽग्रगे	५१४/२१६	८७
५६	निर्-दुः-सु-वेः तेः	५१४/२१७	८७
६६	निष्पाऽग्रोऽन्तः...स्य	५१४/२१९	८७
१७	द्वि-त्रिस्वरौषधि...म्य	५१५	८८
६८	गिरिनद्यादीनाम्	५१५/२२०	८८
६९	पानस्य भावकरणे	५१५/२२१	८८
७१	ग्रामाऽग्रान्नियः	५१५/२२३	८८
७५	वात्तरदान्त...हः	५१५/२२२	८८

द्वितीय अध्याय-चतुर्थपाद

१	स्त्रि-नृताऽस्व डी	३४७	३
२	अधानू दृढितः	३४८	४
३	अच्च	३४९	४
१६	अजादेः	३४३	२
१६	गौः दिभ्यो मुख्यान्धीः	३५०	४

४६	स देः	३५८/६२	८
५०	साल्ख्यादौ	३५८/६३	८
५१	ऊढायाम्	३५८/६४	८
५२	पाणिगृहीतीनि	३५८/६५	८
५३	पतिवत्पन्नवर्त्त्यौ श्रोः	३५८/६६	८
५४	जनेरयान्त नित्य त्	३५९	८
५५	पाककर्म णं वाला-तात्	३५९/६७	१०
५६	असत् काण्ड प्रान्त त्	३५९/६८	१०
५७	असत्सलऽजिनैक त्	३५९/६९	१०
५८	अनलो मूलत्	३५९/७१	१०
५९	धवाद् योगसालकान्तात्	३६०	१०
६०	पूलकनु वृषाकप्य च	३६१	११
६१	मनोरीव वा	३६२	११
६२	वरुणेन्द्र रुद्र भव चान्तः	३६३	११
६३	मातुकावार्या वा	३६४	११
६४	सूर्याद् देवतायां वा	३६४/७१	१२
६५	यवयवनाऽरण्य...त्वे	३६५	१२
६६	आय क्षत्रिपाद् वा	३६४/७२	१२

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
६७	यजो ऽयन् च वा	३६५/73	१२	४४	सुः पूजायाम्	४७८/156	६५
७३	उत्तोऽप्राणिनश्चायुः ऊङ्	३६६	१२	४५	अतिरति क्रमे च	४७९	६५
७४	बाह्वन्त कर्तुं कम .. नारिन्	३६६	१३	४६	आङ्ग्ये	४७९/157	६६
७५	उपमान सहित संहित . रोः	४६७	१३	४७	प्रात्यवरिनिरादयो... तैः	४७०	६०
७६	नारी सखी पङ्क्तौ श्वश्रू	३६७/75	१३	४८	अवयव प्रवृद्धादिभिः	४७०/137	६१
७७	यूनस्तिः	३६८	१३	४९	ङस्युक्त कृता	४७१	६१
७८	अनापे वृद्धेऽणिजो ष्यः	३६८/76	१४	५०	तृतीयोक्त वा	४७१/138	६१
८६	अस्य इ-यां लुक्	३५१	५	५१	नञ्	४७६	६४
८७	मत्स्थस्य यः	३५१/49	५	५२	पूर्वाऽपराऽधरो... ना	४७६/158	६६
८८	व्यञ्जनात् तद्धितस्य	४३२	६७	५३	सायाह्लादयः	४७६/161	६६
८९	सूर्याऽऽगस्त्य . च	३५१ 50	५	५४	समेऽशेडद्ध नवा	४७६/159	६६
९६	गोश्रान्ते ह्रस्वो... व्रीहौ	४३४/100	४४	५५	जरत्यादिभिः	४७६ 160	६६
१०७	इच्चापु सोऽनित् . रे	३४५	३	६२	श्रितादिभिः	४७१/139	६१
१११	अस्थायत् तत्... नाम्	३४४	२	६८	कारक कृता	४७१/140	६१
११३	तारका वर्णका... देवत्ये	३४६	३	७०	चतुर्थी प्रकृत्या	४७१/141	६१
(क्वचिन्नेत्वम्)				७१	हितादिभिः	४७१/142	६२
तृतीय अध्याय - प्रथम पाद				७२	तदर्थार्थिन	४७२	६२
१८	नाम नाम्नैकाद्ये... लम्	४२७	४०	७३	पञ्चमी भागाद्यैः	४७१/143	६२
१९	सुजाथे सख्या... व्रीहिः	४४१	४७	७५	परः शतादि	४७२/148	६२
२२	एकाथ चानेक च	४२८	४०	७६	पाठ्यऽप्राप्ताच्छेषे	४७१/144	६२
२३	उष्म सुखादयः	४३०	४२	८०	सर्वगश्चादादयः	४७२/149	६२
२४	सहस्तेन	४३१	४३	८२	न कर्त्तरि	४७३	६३
२५	दिशो रूढयाऽन्तराले	४३३	४३	८३	कर्मजा तुचा च	४७४	६३
२६	तत्रादय मिथस्तेन भवः	४६१	५७	८४	तृतीयायाम्	४७४, 151	६३
२८	सङ्ख्या समाहारे	४६६	५६	८५	तृप्ताथ पूरणा... नशा	४७५	६३
३०	पारे मध्ये ऽग्रे . वा	४६०	५६	८६	ज्ञानेच्छार्चार्था... क्तेन	४७५/152	६४
३१	यावदित्यत्वे	४५६	५५	८७	अम्बस्थ गुणैः	४७५/153	६४
३२	पर्यपाङ् बहिरञ् पञ्चम्या	४५७	२६	८८	सप्तमी शोण्डाद्यैः	४७१/145	६२
३३	लक्षणेनामि... मुख्ये	४५८	५५	८९	सिंहाद्यैः पुजायाम्	४७१/146	६२
३४	दैर्घ्येऽनुः	४५८/130	५६	९०	काकाद्यैः क्षेपे	४७१/147	६२
३५	समीपे	४५८/131	५६	९१	पात्रे समिते त्यादयः	४७२/150	६२
३६	तिष्ठद्वित्यादयः	४५८/132	५६	९६	विशेषण विशेषणै... श्र	४८८	७२
३७	नित्यं प्रतिनाऽल्पे	४५९	५६	९७	पूर्वकालैकसर्व... लम्	४८९	७३
३८	विभक्ति समीप... व्ययम्	४५०	५१	९८	संख्या समाहारे... यम्	४९८	७६
४०	योग्यता वीप्सा... सादृश्ये	४५४	५४	१००	निन्द्य कुत्सनैर... दैः	४९०	७३
४१	यथाऽथा	४५५	५४	१०१	उपमान मान्यैः	४९१	७४
४२	गति क्वग्यस्तत्पुरुषः	४८०	६६	१०२	उपमेय व्याव्राधैः	४९२	७४
४३	दुनिन्दा कुच्छे	४७८	६५	१०७	सन्महत्परमोत्त याम्	४९३	७५

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठानं	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठानं
१०८ वृन्दारक नाग कुञ्जरैः		४८४	७५	६ अनतो लुप्		४५२	५२
११० किं क्षेपे		४८५/१८१	७६	८ ऐकाग्र्ये		४२६	४१
१११ मयूर वृक्षकेत्यादयः		४८४	६७	९ न न स्येकरवरात् ...मः		५१४/२०१	८६
११७ चार्थे द्वन्द्वः सहाकौ		५०१	७८	१० असत्त्वे लुप्ते		५१४/२०५	८६
११८ समानामर्थनैकः शेषः		५०२	७९	१२ ओजाऽञ्जः सहा . णः		५१४/२०२	८६
११९ स्यादायसंख्येयः		५०३	८०	१४ आत्मनः पूरणे		५१४/२०३	८६
१२० त्यदादिः		५०४	८०	१७ पराऽऽत्मभ्यो ङो		५१४/२०४	८६
१२१ भ्रातृपुत्राः स्वसृ . मिः		५०५	८१	१८ अद् व्यञ्जन त् ...लम्		५१४/२१०	८७
१२२ पिता - माता वा		५०५/१८३	८१	२२ अमूढं मस्तकात् ...कामे		५१४/२११	८७
१२३ श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा		५०५/१८२	८१	२६ वर्षश्रवराऽप् ...जे		५१४/२१३	८७
१३२ पशु व्यञ्जनानाम्		५०८	८२	३० षष्ठः क्षेपे		५१४/२०५	८६
१३३ तरु लृण धान्य...बहुत्वे		५०८/१८७	८२	३१ पुत्रे वा		५१४/२०७	८६
१३४ सेनाङ्ग क्षुद्रजन्तुनाम्		५०८/१८८	८२	३२ पश्यद् वाग् ...दण्डे		५१४/२०३	८६
१३७ प्राणि तूर्याङ्गणाम्		५०८/१८९	८२	३३ अदसोऽकजायनणोः		५३३	८७
१४१ नित्यं वैरस्य		५०८/१९०	८३	३४ देवानां प्रियः		५१४/२०९	८७
१४४ गवाश्वादिः		५०८/१९१	८३	३६ वाचस्पति वास्तो दासम्		५१४/२१२	८७
१४५ न दधिपय आदिः		५०८/१९२	८३	३६ आ द्वन्द्वे		५०७	८१
१४६ सङ्ख्यमाने		५०८/१९३	८३	४० पुत्रे		५०७/१८४	८१
१४८ प्रथमोक्तं प्राक्		४५१	५२	४१ वेदसहश्रुताऽवायु नाम्		५०७/१८६	८१
१४९ राजदन्तादिषु		४८४/१७१	७०	४२ ईः षोडशवर्णोऽग्नेः		५०७/१८६	८२
१५० विशेषण-सर्वादि...ब्रीहौ		४३४	४४	४७ मातरपितरं वा		५०६	८१
१५१ कताः		४३५	४४	४६ परतः स्त्रीपुं वत् ...नृद्		४३७	४५
१५२ जाति काल सुखादेनं वा		४३५/१०२	४४	५० क्यङ्- मानि विसृद्धिते		६२६	१३६
१५३ आहिताग्न्यादिषु		४३५/१०२	४४	५३ नाऽप् प्रियादौ		४३८/१०६	४६
१५४ प्रहरणात्		४३५/१३	४४	५४ तद्धिताऽकके ख्याः		४३८/१०७	४६
१५५ न सप्तमीन्दादिभ्यश्च		४३६	४५	५६ स्वाङ्गान्डीर्जाति मानिनि		४३८	४६
१५६ गङ्गादिभ्यः		४३६/१०५	४५	५७ पुम्भ्य कर्मधारये		४६६	७६
१५७ प्रियः		४३५/१०४	४५	६१ सर्वादयो ऽ स्यादौ		४३३/९९	४३
१५८ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे		५११/१९८	८४	६३ ऋदुदितं तर्गतम् . द्रव्यश्च		६४४, ४४२	१४४
१६० लक्ष्मशराऽसखी मेकम्		५१०	८३	७० जातियैकाग्र्ये ऽ च्वेः		४८४	७१
१६१ मासवर्णं भ्रात्रे ऽनुपूर्वम्		५११	८४	७१ इव्य स्वरे दीर्घ आच्च		४६३	५७
१६२ भर्तुर्लुप्यस्वरम्		५११/१९६	८४	६१ एकादश षोडश ...षड्ढा		५१२	८४
१६३ स ख्या समसे		५११/१६७	८४	६२ द्वित्र्यष्टानां द्वा ...बहुव्रीहौ		५१३	८५
तृतीय अध्याय - द्वितीय पद				६३ चत्वारि शददौ		५१३/१९८	८५
१ परस्तराऽन्योऽन्ये पुंसि		५१४	८५	६४ हृदयस्य हृत्प्रास ये		६१२	१२६
२ अमव्ययीभावस्यातो...भ्याः		४५३	५३	१०४ उदकस्योदः पेषं ...ने		४८४/१६५	७०
३ वा तृतीयाद्याः		४५३/१२८	५३	१०५ वैक्यञ्जने पुये		४८४/१६६	७०
४ सप्तम्या वा		४५३/१२९	५३	१०६ मन्यौऽन सक्तु...वा		४८४/१६७	७०

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१०७ नागनुत्तर पदस्य च		४८४/168	७०	३८ व्यास वरुट सुधातृ-चाक्		५२६	६४
१०८ द्वयन्तरनवर्णा...ईप्		४८४/169	७०	३९ पुनभू पुत्र दुहितृ...चाक्		५२८	६५
११० अनोदे'शे उप्र		४८४/170	७०	४१ विदादे वृ'ध्वे		५२६	६५
११६ अषष्ठीतृतीया...दोऽथे'		५१३/200	८५	४२ गगादेय'ञ्		५३१	६६
१२५ नञत्		४४४	४८	४७ कुञ्जादेर्जाय-यः		५३२/228	६६
१२६ त्यादौ क्षेपे		४०६/154	६५	४८ स्त्री बहुष्वायनञ्		५३२/229	६६
१२८ नखादयः		४७७/155	६५	४९ अश्वादेः		५३३/130	६७
१२९ अन् स्वरे		४७७	६५	५३ नडादिभ्य आसनण्		५३२/231	६७
१३० कोः कत् तत्पुरुषे		४८०/162	६६	५४ यजिजः		५३४	६७
१३१ रथ-वदे		४८०/163	६६	६० शिवादेरण्		५३७	६८
१३४ काऽक्ष पथोः		४८१	६७	६१ ऋषि वृष्ण्य ध्यः		५३७/233	६८
१३५ पुरुषे वा		४८१/164	६७	६६ सङ्ख्या संभद्रा...च'		५३६	६८
१३६ अल्पे		४८२	६७	६७ अदेन'दी मानूषी नाम्नः		५४१	१००
१३७ का कवी वोष्णे		४८३	६७	७० इ-यापयूङः		५४२	१००
१४३ सहस्य सोऽन्याथे'		४३२	४३	७१ द्विस्वरादनद्याः		५४२/168	१००
१४४ नाग्नि		४३३/96	४३	७२ इतोऽन्निजः		५४३	१०१
१४५ अट्टश्याधिके		४३२/97	४३	७३ शुभ्रादिभ्यः		५४३/238	१०१
१४८ नाऽऽशिष्यगो . हले		४३२/98	४३	७७ कल्याणादेरिन् .स्य		५४४	१०१
१४९ समानस्य भर्मादिषु		४४६/111	४६	७८ कुलटया वा		५४४/241	१०१
१५५ पृषोदरादयः		५१६	८८	७९ चटकाण्णेः लृप्		५४४/242	१०१
छठोऽध्याय - प्रथम पाद				८० क्षुद्राभ्य एरण् वा		५४५	१०१
१ तद्धितोऽणादिः		५११	८२	८१ गोधाया दुष्टे णारश्च		५४५/243	१०१
२ पौत्रादि वृद्धम्		५३०	८६	८८ आनुष्यः		५४५/244	१०२
३ वंद्य उगयो भ्रत्रो . युवा		५३५	८७	८९ ईयः स्वसुश्च		५४६	१०२
४ सणिष्ठे वयः स्थाना वा		५३५/232	८८	९० म'तृ'त्रादेडे'य...णौ		५४७	१०२
६ सज्ञा दुर्वा		५४०/235	८९	९१ श्वशुराद् यः		५४६/245	१०२
७ लदादिः		५४०/234	८९	९२ जातौ राज्ञः		५४८	१०२
८ वृद्धिदस्य...दिः		५४०	८९	९३ क्षत्रदियः		५४८/246	१०३
११ वाऽऽद्यात्		५१७/224	८२	९४ मवार्थाऽणौ न्तः		५४८/2१7	१०३
१३ प्रःगू जितादण्		५१७/225	८२	९५ माणवः कुस्तायाम्		५४०/248	१०३
२५ प्रःगूतः स्त्री...स्तञ्		५६८/359	१२४	९६ कुलादीनः		५५०	१०३
२६ त्वे वा		६००	१२४	९७ यैकजावसमासे वा		५५०/249	१०३
२८ डसोऽपत्ये		५१८	८२	९८ दुष्कुलादेशण् वा		५५०/१05	१०३
२९ आद्यात्		५१९	८२	९९ महाकुलाद् वाऽजीनञौ		५५०/252	१०३
३१ वृध्वाद् यूनि		५३६	८८	१०० कुवीदेज्य'		५५०/253	१०३
३१ अत इञ्		५२४	८४	११४ राष्ट्र क्षत्रियात् द्विगञ्		५५१	१०३
३२ बाह्वादिभ्यो गोत्रे		५२५	८४	११६ पुरु मागध कलिङ्ग...दण्		५५३	१०४
३६ भूयसू सम्भूयो च		५२५/226	८४	११८ दुनादि कुर्विन् जयः		५५४	१०४

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
११६ पाण्डो इ'धण्	५५४	253	१०५	७१ तेन निवृत्ते च	५६६/277	११०	
११७ शकादिभ्यो टोर्लुप्	५५४	254	१०५	७२ नद्यां मतुः	५६६/278	११०	
१२४ बहुस्त्रियाम्	५५२		१०४	७३ मध्वादेः	५६६/279	११०	
१२६ रज्जोऽश्यापर्ण देः	५२६/227		६६	७४ नऽ कुसुद वेतस डित्	५६६/280	११०	
१२८ भृग्वज्जिरस कुत्स...त्रेः	५३८		६६	७५ नड शादाद् वल	५६६/281	११०	
छठो अध्याय - द्वितीय पाद				१०१ देवता	५६७	११०	
१ रागाष्टो रक्ते	५५७		१०५	११७ तद् वेत्यधीते	५६८	१११	
२ लाक्षा रोचना दिक्ण	५५७/255		१०६	११८ न्यायादैरिक्ण	५६८/282	१११	
६ षष्ठ्याः समूहे	५५८		१०६	१४० संस्कृते भक्ष्ये	५६६	१११	
१० भिक्षादेः	५५८/256		१०६	१४१ शूलोखाद् यः	५६६	१११	
१२ गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र कञ्	५५८/257		१०६	१४२ क्षीरादेयण्	५६६/284	१११	
१३ केदाराण्यश्च	५५८/258		१०६	छठो अध्याय - तृतीय पाद			
१४ कवचिह्नस्य...चेकण्	५५८/259		१०६	२ नद्यादेरियाण्	५७८/292	११४	
१६ ब्रह्मण - माणव...यः	५५८/26१		१०६	३ राष्ट्रावियः	५७८/293	११४	
१७ गणिकाया ण्यः	५५८/26१		१०७	४ दुर्गादेत्यः	५७८/294	११४	
१८ केशाद् वा	५५८/262		१०७	५ उत्तरादाहञ्	५७८/295	११४	
१९ वाऽश्वादीयः	५५८/263		१०७	५ पारावारादीनः	५७८/296	११४	
२० पश्चर्वाङ्गण्	५५८/264		१०७	७ व्यस्त व्यत्यस्तात्	५७८/297	११४	
२४ गो-रथ-वातात्...लम्	५५८		१०७	८ हु पाग पागुदक् च	५७८/299	११४	
२५ पाशादेश्च हाः	५६०		१०७	९ ग्रामादीनञ् च	५७८/300	११४	
२६ श्वादिभ्योऽञ्	५६१/265		१०७	१० कथादेश्चैकञ्	५७८	११५	
२७ खलादिभ्यो लिन्	५६१/266		१०८	१३ दक्षिणा पश्चात् त्यण्	५७८/301	११५	
२८ ग्रामजन बन्धु...तल्	५६१/267		१०८	१६ बवेहाऽमात्र त्यच्	५८०	११५	
३० विकारे	५६२		१०८	३० भवतोरिकणीयसौ	५८१/302	११६	
३१ प्राण्यौषधि वृक्षे...च	५६५		१०८	३१ परजन राज्ञोऽकीयः	५८१/303	११६	
३३ त्रपुजतोः षोऽन्तश्च	५६३/268		१०८	३२ दोरीयः	५८१/304	११६	
३५ पयो टोर्लुप्	५६३/269		१०८	६७ वा युष्मदस्मादो कम्	५८१/305	११६	
४६ अभक्ष्याऽऽच्छादने ..मण्	५६६		१०८	७४ अमोऽन्ताऽवोऽधसः	५८२	११६	
४८ एकस्वरात्	५६३/2७०		१०८	७५ पश्चादाद्यन्ता ..मः	५८३/306	११७	
५० गोः पुरीषे	५६३/2७१		१०८	७६ मध्यान्मः	५८३/3०७	११७	
५५ ह्योगोदाहादीनञ् स्य	५६४		१०८	७८ अध्यात्मादिभ्य इक्ण्	५८३/308	११७	
५६ अपो यञ् वा	५६३/272		१०८	७९ समान पूर्व पदात्	५८४	११७	
५७ लु बहुल पुष्य मूवे	५६६/273		११०	८० वर्षा-कलेभ्यः	५८५	११७	
५८ फले	५६६/274		११०	८३ निशा-प्रदोषात्	५८५/309	११७	
६२ पितृ मातृव्यं डुलं भ्रातरि	५५५		१०५	८५ चिर पस्तु स्तनः	५८५/310	११७	
६३ प्रित्रो डी महद्	५५६		१०५	८६ पुरो नः	५८५/311	११७	
६६ निवासाऽदूरभव ..नाग्नि	५६६/276		११०	८७ पूर्वाह्नाऽरा...तनद्	५८५/312	११७	
७० तद्वस्ति	५६६/275		११०	८८ सायचिरं प्राक्ते . त्	५८६	११६	

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
८६	भनुं-सन्धारणम्	५८५/३१३	११७	११	नास्तिकाऽऽस्तिक . म्	५८६/३३२	११६
८९	हेमन्ताद् वा तल्लुक् च	५८६	११८	७७	निकटादिषु वसति	५८८ ३३३	१२०
९२	प्रावृष एण्यः	५८६/३१४	११८	७८	सतीर्थः	५८८ ३३४	१२०
९४	तत्र कृत लुङ्घ ते	५७०	१११	८८	पथ इकट्	५८८/३३५	१२०
९५	कुशले	५७१	११०	८९	नित्यं णः पन्थश्च	५८८/३३६	१२०
९८	जाते	५७८	११२	१०५	निवृत्ते	५८८/३३७	१२०
११७	साधु पुष्यत् पच्यमाने	५७८	११४	१२६	त्रिंशद् त्रिंशतेड'को-ये'	५८२/३४१	१२१
११८	उपते	५७८/२९१	११४	१३०	सङ्ख्याऽतेश्च कः	५८३	१२१
१२३	भवे	५७३	११०	१३६	सहस्रत्र शत मानादण्	५८३/३४४	१२२
१२४	दिगादि देहांशाद्यः	५७४	११०	१४१	अनाङ्गद्विःप्लु	५८४	१२२
१२६	मध्यादिनण् च	५७०/२८५	११०	१५०	मूल्यैः क्रीते	५८६	१२०
१२८	वर्गान्तात्	५७०/२६८	११२	११६	मानम्	५८०	१२०
१२९	ईन-यौ चाशब्दे	५७०/२८७	११२	१७३	त्रिंशत्पादयः	५८१	१२०
१४९	तत आगते	५७५	११३	१७५	पञ्चद् दशद् वर्गे वा	५८१/३३४	१३७
१५७	प्रभवति	५७५/१८८	११३	१७७	तमह'ति	५८२	१२१
१६०	तस्येदम्	५७६	११३	१७८	दण्डादेयः	५८२/३४१	१२१
१८१	तेन प्रोक्ते	५७७ २८९	११३	१८२	छेदादेर्नित्यम्	५८२/३३९	१२०
१८१	उपज्ञाते	५७७ २९०	११४	१८३	विरागारद्विङ्गश्च	५८२/३४०	१२१
१८२	कृते	५७७	११३	नातमे अध्याय - प्रथमपाद			
छठो अध्याय - अतुर्थ पाद				२	बहति रथ पुग...त्	५८५	१२२
२	तेन जित जरद्...सु	५८६ ३१५	११८	३	पुरो यैयण्	५८५ ३४५	१०३
३	संस्कृते	५८६ ३१६	११८	४	वामाद्यादेरीन	५८५/३४६	१२३
५	संस्कृष्टे	५८६/३१७	११८	६	हलसीरादिकण्	५८५/३४७	१२३
८	तरति	५८६/३१८	११८	७	शकटादण्	५८५/३४८	१२३
१०	नौ-द्विस्वरादिकः	५८६ ३१९	१३८	११	हय पय तुल्य...धर्म्यम्	५८५/३४९	१२३
११	चरति	५८६/३२०	११८	१२	नौ विषेणतायं बध्ये	५८५/३५१	१२३
१५	वेतनादेर्जीवति	५८६/३२१	११८	१३	न्यायाऽर्थानपेते	५८५/३५१	१२३
१६	व्यस्ताच्च क्रय...कः	५८६ ३२२	१०८	१५	तत्र साधौ	५८६	१२३
२१	भावादिमः	५८७	११६	१६	पथ्यतिथि वसति . ण्	५८६/३५४	१२३
३१	पक्षि मत्स्य...ध्रति	५८६/३२३	११६	१८	पथेदो ण्य-णौ	५८६/३५२	१२३
४८	परदारादिभ्यो गच्छते	५८६/३२४	११६	१९	सर्वजनाण्येनजौ	५८६/३५३	१२३
४२	सुग्नतादिभ्यः पृच्छति	५८६ ३२५	११६	२४	ण्योऽतिथेः	५८६/३५५	१२३
४३	प्रभूतादिभ्यः ध्रुवति	५८६/३२६	११६	३५	तस्मै हिते	५८७	१२३
४८	सेनाया वा	५८६/३२७	११६	३७	प्राण्यङ्ग रथ खल . यः	५८७/३५६	१२४
४९	धर्माऽ धर्माऽच्चरति	५८६/३२८	११६	४०	भोगोत्तरपदा...नः	५८८	१२४
५४	तदस्य पण्यम्	५८६/३२९	११६	४१	पञ्च सवे' विश्व ये	५८९	१२४
५७	शिल्पम्	५८६/३३०	११६	४३	सर्वाणो वा	५८९/३५८	१२४
६२	प्रहरणम्	५८६/३३१	११६	५५	भावे त्व तल्	६०१	१२५

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
५७	नञ्जतत्पुरुषाद् बुधादेः	६०२	१२५	१३८	तदस्य सञ्ज्ञातं... इतः	६१६	१३२
५८	पृथ्वादेरिमन्वा	६०२/३६०	१२५	१४०	प्रमाणान्मात्रम्	६१७	१३२
५९	वर्णहृद्दिभ्यः च वा	६०८	१२७	१४१	हस्ति पुरुषाद् वाऽण्	६१८/३८९	१३३
६०	पतिराजान्... च	६०९	१२८	१४२	वोर्ध्वं दध्नाद्	६१८	१३३
६१	अहं तस्तेनान्तु च	६१०	१२८	१४८	इद् किमो ऽ तुरिभ्यः...स्य	६१९/३९०	१३३
६२	सत्यायाद्व्या	६१०/३९२	१२९	१४९	यत् तदेतदे...दिः	६१९/३९१	१३३
६३	सखि वणिग् दूताद् यः	६११/३६४	१२९	१५०	यत्तत्किमः डर्निर्वा	६२०	१३४
६४	स्तेनन् लुक् च	६११/३६५	१२९	१५१	अवयवान् तश्च	६२१	१३४
६५	कपि ज्ञातैरेथण्	६१०/३६६	१२९	१५२	द्वि त्रिभ्यो मयद् वा	६२१/३९२	१३४
६६	प्राणिजाति वयो...ञ्	६११/३६७	१२९	१५४	अधिकं तत्संख्यम् डः	६२२	१३४
६७	युवादेरण्	६११/३६८	१२९	१५५	सङ्ख्या पूरणे डद्	६२३	१३५
६८	ध्रुवर्णाल्लघादेः	६०४	१२९	१५६	विंशत्यादेर्वा तमद्	६२३/३९३	१३५
७०	पुरुष हृदयाद् समासे	६११/३६९	१२९	१५७	शतादि मासा रात्	६२३/३९४	१३५
७२	योगान्त्याद् गुरु...ञ्	६११	१२९	१५८	षाठ्या देरसङ्ख्यादेः	६२३/३९५	१३५
७३	चौगदेः	६११/३६३	१२९	१५९	नो मद्	६२४	१३५
७८	शाकट शाकिनी क्षेत्रे	६१२/३७०	१३०	१६०	पित्तिश्च बहु...त्	६२५	१३५
७९	धान्येभ्य ईनञ्	६१२/३७२	१३०	१६१	अतोऽरिश्च	६२५/३९६	१३६
८०	ब्रीहि शालेरेथण्	६१२/३७१	१३०	१६२	षट् कति कतिपया...द्	६२६/३९७	१३६
८१	यव यवक षटि...यः	६१२/३७३	१३०	१६३	चतुरः	६२६/३९८	१३६
८७	पीलवादेः कुणः पाके	६१२/३७४	१३०	१६४	येगौ च लुक् च	६२६/३९९	१३६
८८	कर्णादिमूले जह्	६१२/३७५	१३०	१६५	द्वेस्तीथ	६२६/४००	१३६
८९	पक्षत्तिः	६१०/३७६	१३०	१६६	त्रैस्तुन	६२६/४०१	१३६
९०	हिमारेणु संह	६१२/३७७	१३०	१६७	पूर्वमनेन सादेश्चेन्	६२७	१३६
९१	ब्रह्म वतादुलः	६१२/३७८	१३०	१६८	इष्ट देः	६२८	१३७
९२	शीतोष्ण तृप्तादा...हे	६१२/३७९	१३०	१७५	तेन वित्ते चञ्चु चणो	६२९	१३७
९४	सर्वादेः पथङ्ग ति	६१३	१३०	सातमेऽध्याय - द्वितीय पाद			
१०१	पारावार व्यस्त च	५७८/३९८	१३४	१	तदस्याऽस्त्य मत्तुः	६३०	१३७
१०३	अध्वान् र्गनौ	६१३/३८०	१३४	३	नात्र देरिक्	६३३/४०४	१३८
१०५	समांसमीनाऽस्य नम	६१३/३८१	१३४	४	शिखादिभ्य इन्	६३३/४०५	१३८
१०६	अपडभाऽऽशितं नः	६१३/३८२	१३४	५	ब्रीह्यादिभ्यस्तौ	६३३/४०६	१३८
१०७	अदिक्स्त्रियां वाऽञ्च	६१४	१३४	६	अतोऽनेक स्वरात्	६३४	१३४
१०८	तस्य तुल्ये कः ल्याः	६१५	१३२	७	ब्रीह्यर्थं तुन्दादेरिलश्च	६३४/४०७	१३९
१०९	शाखादेर्वाः	६१५/३८३	४३२	१३	फल बर्हाच्चेनः	६३४/४०८	१३९
११६	कुशाग्रादीयः	६१५/३८४	१३	१५	मस्तु पर्वणस्तः	६३४/४१४	१३९
११७	काकालीयादयः	६१५/३८५	१३२	१६	बलवात दन्त...ल	६३५/४१५	१४०
१२३	वेर्वितृते शाल शङ्क्यौ	६१५/३८६	१३२	२०	प्राण्यङ्गादातो लः	६३५/४१६	१४०
१४ कटः	६१५/३८७	१३२	२१	सिध्मादि क्षुद्रजन्तु भ्यः	६३५/४१७	१४०	
१२५ संप्रौने संकीर्ण...पे	६१५/३८८	१३२	२२	प्रज्ञापणेदिक...लौ	६३५/४१८	१४१	

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
२४	वाच आलाऽऽद्यौ	६३५/४१९	१४०	७	क्वचित् स्वाये	६४१/४३४	७
२५	गिन्	६३५/४२०	१४०	८	किंयाद्योऽव्यया . म्	६४२	१४२
२६	मध्यादिभ्यो रः	६३४/४१३	१३८	९	गुणाङ्गाद् वेष्टेयम्	६४३	१४३
२८	लोम पिच्छादेः शेषम्	६३४/४११	१३८	१०	त्यादेश्च प्रज्ञस्ते रूपम्	६४४	१४४
२९	नोऽङ्गादेः	६३४/४१२	१३८	११	अतमवादेरी...यश्च	६४५	१४४
३२	लक्ष्म्या अनः	६३५/४११	१४०	१२	नाम्नः प्राग् बहुर्वा	६४५/४४३	१४४
३३	प्रज्ञा श्रद्धाऽर्चा वृत्तेर्णः	६३४/४१०	१३८	१७	एकादाकिंश्च...ये	६४५/४१६	१४५
३४	ज्योत्सनादिभ्यो ऽण्	६४३/४०९	१३८	२६	त्यादि सर्वादिः ऽक्	६४६	१४५
३६	कच्छ्वा दुरः	६२५/४२२	१४०	३०	युष्मदस्मदो...देः	६४७	१४५
४०	दन्तादुन्नतात्	६३५/४१३	१४०	३१	अव्ययस्य को द् च	६४८	१४५
४१	मेघा रथान्नवेरः	६३७/४२५	१४०	३३	कुत्सिता ऽत्याऽज्ञाते	६४५/४४४	१४४
४२	कृपा हृदयादाहुः	६३५/४२४	१४०	३४	अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्याः	६४५/४४५	१४५
४६	अभ्रादिभ्यः	६३६	१४०	५२	वैकाद् द्वयोः . डतरः	६४८/४४७	१४६
४७	अस्तपोमाया विन्	६३७	१४०	५३	यत्किमन्यात्	६४९	१४६
४८	आमयाद्विधंश्च	६३८	१४१	५४	बहूनांप्रश्ने डतमश्च वा	६५०	१४६
४९	स्वाग्मिन्नीशे	६३८/४२६	१४१	५५	वैकात्	६५०/४४८	१४६
५०	गोः	६३८/४२७	१४१	७०	न किमः क्षेपे	४८७/१७९	७
५१	ऊर्जाविन् चान्तः	६३८/४२८	१४१	७२	पूजास्वतेः प्राक् टात्	४८७/१८०	७२
५६	सर्वादेरिन्	६३९	१४१	७४	इज् युध्वे	४६२	५७
६१	वाताऽतिसार...न्तः	६४०	१४१	७६	क्वक् पूः पथ्यपोऽत्	४८६/१७२	७०
७५	प्रकारे जातीयश्च	६४०/४३०	१४२	८३	ब्रह्महस्ति वचंसः	४८६/१७३	७०
७८	भूापूर्वे प्वरद्	६४०/४३१	१४२	८७	प्रतिपरोऽनो...वात्	४६४	५८
१५३	तीयाष्टीकण्...चेत्	६५१	१४६	८८	अनः	४६५	५८
१५५	प्रायोऽतोद्ध्वयसद् . द्	६४०/४४९	१४६	८९	नपुंसकःद् वा	४६७	५८
१५६	वर्णाऽव्ययात् . कारः	६५१/४५०	१४७	९०	गिरिनदी पौर्ण वा	४६८	५९
१५७	रादेफः	६५१/४५१	१४७	९१	संख्याया नदी...म्	४६९/१३३	५९
१५८	नामरूपभागद् धेयः	६५१/४५२	१४७	९२	शरदादेः	४६९/१३४	५९
१६२	देवात् तल्	६५१/४५३	१४७	९३	जराया जरस् च	४६९/१३५	५९
१६४	मेघजादिभ्यष्टयण्	६५१/४५४	१४७	९४	सरजसोप गवम्	४६९/१३६	५९
१६५	प्रज्ञादिभ्योऽण्	६५१/४५५	१४७	९५	जात महद् वृद्धा त्	४६६	७६
१६८	वाच इकण्	६५१/४५६	१४७	९६	स्त्रियाः पुसो द्वन्द्वाच्च	५०९/१९४	८३
१६९	विनयादिभ्यः	६५१/४५७	१४७	९७	क्वक् सामर्थ्यं गवम्	५०९/१९५	८३
१७०	उगायाद् द्वस्वश्च	६५१/४५८	१४७	९८	चवगं दषहः समाहारे	५०९	८३
सातमे अध्याय - तृतीय पः				९९	द्विगोरन्नहोऽद्	५००	७७
१	प्रकृते मयद्	६४०/४२९	१४२	१०५	गोस्तत्पुरुषात्	४८५	७०
४	निन्द्यो पाशप्	६४०/४३२	१४२	१०६	राजन् सखेः	४८५/१७४	७१
५	प्रकृष्टे तमप्	६४०/४३३	१४२	११६	अहः	४८६	७१
६	द्वयो विभज्ये च तरप्	६४१	१४२	११७	संख्यातादहश्च वा	४८६/१७५	७१

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
११८ सर्वोऽद्य संख्या...त्	४८१	७१		१७७ ईयसोः	४८७/११७	५०	
११९ संख्यायैक पुण्य...त्	४८१/१७७	७१		आतमे अध्याय - चतुर्थ पाद			
१२० पुरुषायुष द्विस्ताव...म्	४८७	७१		१ वृद्धिः ररेष्वा ते	५२०	६३	
१२३ नञ्व्ययात्...डः	४८७/१७८	७२		५ चः पदान्तात् लू	५२७	६५	
१२१ सवत्यक्षणः स्वाङ्गे	४३८	४१		६ द्वारादेः	५८८	११६	
१२८ प्रमाणी संख्या डुः	४४१/०८	४७		२५ हृद् भग सिन्धोः	५४४/२३९	१०१	
१३१ नञ् सु व्युप त्रे प्रचतुरः	४४१	४७		२७ अनुशक्तिकादीनाम्	५४४/२४०	१०१	
१३४ नागोर्नामि	४४२/१०९	४८		३२ विन्मतोर्णां ष्ठे ह्रस्व	६४३/४४१	१४४	
१३६ नञ् सु-दुर्ग्यः... वा	४४२/११०	४८		३३ अल्य यूनोः कन् वा	६४२/४३८	१४३	
१३७ प्रजाया अस्म	४४३	४८		३४ प्रशस्थस्य अः	६४२/४३५	१४३	
१३८ मन्दाऽल्पाच्च याः	४४५	४८		३५ वृद्धस्य च उपः	६४३/४३६	१४४	
१४१ द्विपदाद् धर्मादन्	४४६	४८		३६ उषायान्	६४३/४३७	१४३	
१४४ सुपूत्युत्-सुरमे...गुणे	४४८	५०		३७ बाढाऽन्तिकयोः...दी	६४३/४३९	१४३	
१४५ वा ऽऽ गन्तौ	४४८/११८	५०		३८ प्रियस्थिर शिकरोरु...म्	६०५	१२६	
१४६ वाऽल्पे	४४८/११७	५०		३९ पृथुमृदुभृश रः	६०२/३६१	१२५	
१४९ वेषमानान्	४४८/१२१	५०		४० बहोर्णां ष्ठे भूयः	६४२/४४०	१४४	
१४८ पात् पादस्था . देः	४४८	५०		४१ भूलुक चेवर्णस्य	६०६	१२७	
१५० सुमंख्यात्	४४८/१२१	५१		४२ स्थूल दूर सुच...नः	६०७	१२७	
१५१ वयसि दन्तस्य दन्त	४४८/१२२	५१		४३ व्रत्यस्वरादेः	६०३	१२५	
१५४ बाऽप्रान्त शुभ...त्	४४८/१२३	५१		४८ ईनेष्वाऽऽत्मनोः	५८८/३५७	१२४	
१५८ षतुषो धन्वन्	४४८/१२४	५१		५१ अनोदये ये	५४८	१०२	
१५६ वा नामि	४४८/१२५	५१		५२ अणि	५२३	६३	
१६४ जायाया जानिः	४४८/१२६	५१		५३ संयोगादिनः	६१८	१३३	
१६६ स्त्रियामुबसौ न्	४४८/१२७	५१		६१ नोऽऽदस्य तद्धिते	४६६	५८	
१७० इनः कच्	४४७	४८		६३ वाऽश्मनो विकारे	५६३	१०८	
१७१ ऋ नेत्यदित्	४४७/११२	४८		६५ प्रायोऽव्ययस्य	५८३	११६	
१७२ दधुरः सर्पिर्मधू...लेः	४४७/११३	४८		६७ विशतेस्तेर्दिति	५८२/३४३	११६	
१७३ पुमनहुन्नी पयो...त्वे	४४७/११४	४८		६८ अवर्णे वर्णस्य	४४०	४७	
१७६ नञो ऽ र्था त्	४४७/११५	४८		६९ अकट्टु पाण्ड्वो...ये	५४२/२३६	१००	
१७५ शेषाद् वा	४४७/११६	५०		७० अस्वयम्भुवोऽव्	५२१	८३	

પારિશિષ્ટ - (૩) સંદર્ભસૂચિ

(સમગ્ર ગ્રંથમાં ઉપયોગમાં લીધેલ)

ક્રમ	સંદર્ભગ્રંથનું નામ	સં/ક/વિ	નામ
૧	સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન - લઘુવૃત્ત	સં પૂ.	આ વિજયદક્ષસૂરિજી મ. સા.
૨	" " " " અવચૂરિ	સં/વિ	" મુનિશ્રી જિતેન્દ્રવિજયજી મ.
૩	" " " " રહસ્યવૃત્તિ	સં	શ્રીશ્રેયસ્કરમંડળ પાઠશાળા મહેસાણા
૪	" " " " આનંદ જોષિનીટીકા	સં/વિ પૂ.	આ. ચંદ્રસાગરસૂરિજી મ. સા.
૫	" " " " બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાયસમુદ્ધાર ભા. ૧	સં પૂ.	મુ વજ્રસેન વિજયજી મ.
૬	" " " " " " ભા. ૨	સં	" " " " " " મ.
૭	" " " " મધ્યમવૃત્તિ અચૂરિ ભા. ૧	સં	" પંક્ષમાવિજયજી મ. સા.
૮	" " " " " " ભા. ૨	સં	" રાજશેખર વિજયજી મ. સા.
૯	" " " " બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાયસમુદ્ધાર પ્રતાપાર	સં પૂ.	આ વિજયનેમિસૂરિજી મ. સા.
૧૦	" " " " ન્યાસયુક્ત પ્રથમોધ્યાય	સં	" વિજયલાવણ્યસૂરિજી મ. સા.
૧૧	" " " " દ્વિતીયોધ્યાય	સં	" " " " " "
૧૨	" " " " " " તૃતી. પાદ ૧	સં	" " " " " "
૧૩	" " " " " " તૃતી પાદ ૨, ૩	સં	" " " " " "
૧૪	" " " " " " પંચમોધ્યાય	સં	" " " " " "
૧૫	બૃહત્ હેમપ્રભા બ્યાકરણ	ક	" વિજયનેમિસૂરિજી
૧૬	" સિધ્ધપ્રભા "	ક	" આનંદ સાગરસૂરિજી મ. સા.
૧૭	" ચંદ્રપ્રભા "	ક	પૂ. ઉપા. મેઘવિજયજી મ. સા.
૧૮	મંગલ દીપિકા	ક	પૂ. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી મ. સા.
૧૯	હેમપ્રકાશ મહાબ્યાકરણ પૂર્વાર્ધ	ક	" મહો. વિનયવિજયજી ગણિ.
૨૦	" " " " ઉત્તરાર્ધ	ક	" " " " " "
૨૧	સિધ્ધહેમ સરસ્વતી પદ્યાનુબદ્ધ	ક	" આ ધર્મધુરંધરસૂરિજી મ. સા.
૨૨	" દીપિકા પ્રકાશ ભા. ૧	ક	" માહિમાપ્રભ સૂરિજી મ. સા.
૨૩	" " " " ભા. ૨	ક	" " " " " "
૨૪	હેમ શબ્દાનુશાસન સુધા ભા. ૧	ક/વિ	" સુશીલસૂરિજી મ. સા.
૨૫	લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા. ૧ અધ્યાય ૧ થી ૪	ક/વિ	" પંડિત બેચરલાસજી
૨૬	" " " " ભા. ૨ " પથી ૭	ક/વિ	" " " " " "
૨૭	શબ્દાનુશાસન	ક	પૂ. મલયગિરિજી મ. સા.
૨૮	ન્યાયસંગ્રહ	ક	" હેમહંસ ગણિજી
૨૯	" વિવેચન યુક્ત	સં/વિ	" આ. વિજય લાવણ્યસૂરિજી મ. સા.

■ આવું ચોરસ કરેલ સંદર્ભગ્રંથનો ઉપયોગ આ ભાગમાં થયેલ નથી

0 મુખ્યત્વે રચયિતા કલિકાજી સર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિજી હોવાથી તેમનો નામોદ્દેશ કર્યો નથી

0 સં = સંપાદક 0 ક = કર્તા 0 વિ = વિવેચક

ક્રમ	સંદર્ભગ્રંથનું નામ	સં/ક/વિ	નામ
૩૦	બૃહત્ હેમ પ્રક્રિયા	સં/વિ	ગિરમશાંકર મયાશાંકર શાસ્ત્રી
૩૧	સમાસ સુખોધિકા	ક	પોખરાજી પંડિત
૩૨	સમાસ ચક્ર લઘુ પુરતિકા		
૩૩	ઉણાદિ ગણ વિવતિ	સં	પૂ. આ વિજય હેમચંદ્ર સૂરિજી મ.
૩૪	અભિધાન ચિંતામણી નામમાલા	સં	" " " "
૩૫	ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય	ક	" ગુણરત્ન સૂરિજી મ.
૩૬	ધાતુરત્નાકર ભાગ ૧ કર્તૃરી રૂપો	ક	" વિજય લાવણ્ય સૂરિજી મ.
૩૭	" ભાગ ૨ પ્રેરક રૂપો	ક	" "
૩૮	" ભાગ ૩ ઇચ્છાદર્શક રૂપો	ક	" "
૩૯	" ભાગ ૪ ચક્રાન્ત રૂપો	ક	" "
૪૦	" ભાગ ૫ ચક્રાન્ત રૂપો	ક	" "
૪૧	" ભાગ ૬ નામ ધાતુઓ	ક	" "
૪૨	" ભાગ ૭ ભાવે કર્મણી રૂપો	ક	" "
૪૩	" ભાગ ૮ આત્મને-પરસ્મૈ પ્રક્રિયા	ક	" "
૪૪	" ધાતુપારાયણ્ય	સં	પૂ. મુનિચંદ્રવિજયજી મ.
૪૫	ધાતુપારાયણ્ય-દ્વણ્ડવાદિ પ્રકાશ	સં	" આ વિજય દક્ષસૂરિજી મ.
૪૬	હેમ વિવ્રમ	ક	" ગુણચંદ્રાચાર્યજી
૪૭	સ્વાધર્મ પ્રકાશ	ક	" આ. લાવણ્ય સૂરિજી મ.
૪૮	સ્વાધર્મ રત્નાકર	ક	" " દક્ષસૂરિજી મ.
૪૯	સ્વાધર્મ શબ્દ સમુચ્ચય	ક	" અમરચંદ્ર સૂરિજી મ.
૫૦	વાક્ય પ્રકાશ	ક	" ઉચ્ચધર્મવિર ગણિ
૫૧	હેમ સિંગાનુશાસન	સં	" " ક્ષમાભદ્ર સૂરિજી
૫૨	"	સં/વિ	" " લાવણ્ય સૂરિજી મ.
૫૩	સંસ્કૃત શબ્દ રૂપાવલી	સં	" મોતીસાગરજી મ. સા
૫૪	સંસ્કૃત ધાતુકોશ	ક	" અમૃતલાલ સખોત
૫૫	હેમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા-પ્રથમા-મધ્યમા-ઉત્તમા	ક	" પંડિત શિવલાલજી
૫૬	ગુજરાતી વ્યાકરણ ધો ૮-૯-૧૦	સં	" પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ ગુજરાત
૫૭	સંસ્કૃત પાઠ્ય પુસ્તક ધો ૮-૯-૧૦	સં	" " "
૫૮	તત્ત્વ પ્રકાશિકા મહાશૃંગ ન્યાસ	સં	" પંડિત ભગવાનદાસ
૫૯	કૃતપ્રત્યયાનાં મહાચન્દ્રમ	ક	પૂ. આ વિજય લાવણ્ય સૂરિજી

શુદ્ધિ પત્રક

www.jainelibrary.org

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
५३	१-१७	उरकुम्भे	उरकुम्भ	८१	१-३२	[११३]	[२१२]
५३	१-१६	व्युद्धि	व्युद्धि	८७	२-२६	यजुष्पात्रम्	यजुष्पात्रम्
५३	२-३२	यवने नी	यवने नी	८८	१-१	दुर्वावणनम्	दुर्वावनम्
५४	१-२३	अर्थमथ	अर्थमथ	८२	१-३	प्रत्यास्तद्धि	प्रत्यास्तद्धि
५६	१-३	शलमा = पतनि	शलमा = गतनि	८२	१-१३	उदाहरणी	उदाहरणी
५८	२-२७	उरचर्म उरचर्म	उरचर्म उपचर्म	८२	२-६	तस्ययेदम्	तस्य इदम्
६०	२-३६	प्रत्येकमभि	प्रत्येकमभि	८२	२-१३	यथामिहितम्	यथाविहितम्
६१	१-१	शषवृत्ति	शेषवृत्ति	८६	१-४	वृष संज्ञा	वृष संज्ञा
६१	१-१६	मूलकेदश	मूलकोदश	८६	१-२७	वैध्वे	वृद्धे
६२	१-३	हित विभिः	हिताविभिः	८६	१-३०	गर्गः ।	गर्गः नो
६२	२-२	यत्नजे	यत्नज	१००	२-२६	वा ६१६६	वा ६१६६
६३	१-१	सर्पिषो	सर्पिषो	१०१	१-१५	कह्याणित	कह्याणिन्
६४	१-८	सेणभां शति	सेणभां शाति	१०१	१-२७	प्रत्येयो	प्रत्येयो
६५	१-३१	निपतन	निपातन	१०१	१-३४	अनुशीतक	अनुशतिक
६६	१-५	अति स्तुर	अति स्तुर	१०१	२-६	चटकायाः	चटकायाः
६७	२-५	वा उष्णे	वा उष्णे	१०२	२-२८	५५८	५४८
७०	१-२६	व्यञ्जन	व्यञ्जन	१०३	१-२०	नू ने ण	नू नो ण
७१	१-२	वेदीक	वेदिका	१०३	१-३०	माहकुलीनः	माहाकुलीन महाकु
७३	१-३	वीरश्वासौ	वीरश्वासौ			महकु	
७४	२-१०	उपमेण	उपमेय	१०४	२-३१	संज्ञावावा	संज्ञावणा
७८	२-२	द्वन्द्वः	द्वन्द्वः	१०५	२-१०	मातुः मामा	मातुः माता
७९	२-१	उपरोक्ता	उपरोक्ता	१०५	२-३५	सईद रंगु	सईद रंगु
७९	२-१६	निर्वतन्ते	निवर्तन्ते	१०६	२-३४	केदारणां	केदारणां
८०	१-३१	अने विशेष्य	अने विशेष्य	१०७	२-११	गी-रथ	गो-रथ
८०	२-३३	कुक्कुज	कुक्कुट	१०७	२-३४	पर सिनाय	पर कय सिनाय
८१	२-१	मातरौपितरौ	मातरपितरौ	१०८	१-४	आप्यम् पक्षे	आप्यम् पक्षे
८१	२-१४	अग्निषोमौ	अग्निषोमौ	११०	२-३१	देवतार्थ्यमा	देवतार्थ्यमा
८२	१-५	अग्निषोमौ	अग्निषोमौ	११२	१-२	दिनण	दिनण
८२	१-१४	क्षुद्रजन्तु	क्षुद्रजन्तु	११३	१-३	शब्देते	शब्देते
८३	१-३०	छत्रेपाहनम्	छत्रेपाहनम्	११३	२-२६	सिध्वनीयः	सिध्वनीयः
८४	१-३०	द्वन्द्वे	द्वन्द्वे	११४	१-२१	मपाच्यमु	मपाच्यमु
८४	२-२१	अन्य इ	अन्य इ	११५	२-६	त्र अते	त्र अते
८४	२-३२	पोडत्	पोडत्	११६	२-३७/३८	+ अम्	+ अम्
८५	१-६	चा ७/२/१०४	चा ७/२/१०४	११८	१-२६	नास्तिकास्तिकदयो	नास्तिकास्तिकादयो
८५	२-३१	अकाजाय	अकाजाय	११८	१-१६	प्रभूत	प्रभूत
८६	१-१	पुष्टोऽग्रगे	पुष्टोऽग्रगे	१२०	१-७	प्रायोऽव्ययस्य	प्रायोऽव्ययस्य
८७	१-१६	युधिष्ठिरः	युधिष्ठिरः	१२२	१-८	ऽत्यतु	ऽत्यतु

જામનગર શહેરના વિવિધ ઉપાશ્રયો તથા મંડળો

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરજ જૈન સંઘ - જામનગર

શ્રી ઓશવાળ શ્વે. મુર્તિ. જૈન સંઘ
પોપટલાલ ધારશીભાઈ જૈન બોડીંગ
હ. નગીનભાઈ

શ્રી શાન્તિ ભુવન જૈન હોરાસર - ઉપાશ્રય
શ્રી ભોરાઅગ શ્રાવિકા ઉપાશ્રય - જ્ઞાનખાતું
માતીચંદ હેમરાજ ધર્મશાળા - કુલબાઈના
ડેલા ઉપાશ્રય - જ્ઞાનખાતું

શ્રી જૈન દર્શક ઉપાસક સંઘ
,, અચલમચ્છ શ્રાવિકા જૈન ઉપાશ્રય
,, સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ
છગનલાલ મદવજી દોશી સ્થા. જૈન ઉપાશ્રય

પૂ. સુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

,, ,, ,,

પૂ. આ. દેવશ્રી જિનેન્દ્રસૂરિજી મ. સા.

પૂ. સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી

,, ,, નિરૂપમાશ્રીજી તથા

,, ,, નિરૂપમાશ્રીજી

પૂ. મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજી મ. સા.

,, સાધ્વીશ્રી વસંતશ્રીજી

,, જનકમુનિજી મ. સા.

,, મહાસતીજી ધનકુંવરબાઈ સ્વામી

શ્રી ડેબી ફળી મિત્ર મંડળ

,, ઘંટાકર્ણુ મહાવીર યાત્રા મંડળ

,, પાર્શ્વ મહિલા મંડળ

શ્રી વિતરાગ મિત્ર મંડળ

,, પાર્શ્વ મિત્ર મંડળ

,, વિચક્ષણ મહિલા મંડળ

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરજ જૈન સંઘ ટ્રસ્ટી મંડળ - જામનગર.

શ્રી ભાનુકુમાર મગનલાલ દોશી - પ્રમુખશ્રી

જેતીલાલ લક્ષ્મીચંદ મહેતા - ઉપપ્રમુખ
દોશી પોપટલાલ હીરાચંદ હ. ધન્ડુભાઈ
મહેતા પરસોતમ મુલજી હ. જયમુખભાઈ
મહેતા જી. બી (વિક્રમ)

મુતરીયા રમણીકલાલ સવજીભાઈ (અશોક)

મહેતા ભોગીલાલ મણીલાલ

મહેતા બુદ્ધિલાલ રજીછાઉ (શાંતિલાલ)

સમરતબેન કુલચંદ ફોફરીયા - જવંતલાલ

વોરા ભગવાનજી મુલજી

વોરા લક્ષ્મીચંદ ખેતશી - હ. મુનિલાલ

મુખલાલ અમૃતલાલ મહેતા - સેક્રેટરી

હ. અરજીભાઈ તથા ગુણવંતભાઈ

અફીણી નવલચંદ ખેંગારભાઈ

મહેતા હરકીશન પોપટલાલ

વોરા રતિલાલ મુનિલાલ - વિજય

ભજ્જશાહી હઠીસંગ ટોકરશી હ. ચંદ્રકાંત (ભરત)

પાટલીયા મણીલાલ ઝવેરચંદ

તપસ્વિની વાનતાબેનના સમરણાર્થે

— સંઘવી સેવંતીલાલ વિઠલજી

ખજુરીયા હરખલાલ નારણજી

જમનગર શહેરના ભાઈ બહેનો તરફથી આવેલ સહાય

કોઈલાબેન પ્રભુલાલ શેઠની સ્મૃતિમાં... હ. ભાનુભાઈ દોશી

તંબોલી ત્રિભોવનદાસ તેજપાલ હ. હેમતભાઈ
પારલીયા અરૂણાબેન શરદચંદ્ર
પારલીયા ઉર્મિલાબેન સુભાષચંદ્ર
મહેતા નરભેરામ વસનથ હ. ઇન્દુભાઈ
મહેતા શૈલેષ છાગલાલ
શાહ ધારશીભાઈ ચત્રભુજ
૧ સુશ્રાવક હ. સવિતાબેન
સુતરીયા મનસુખલાલ છગનલાલ
નિપૂણાબેન
વસા પ્રજલાલ વિઠ્ઠલથ હ. કાંતાબેન
ચંદુલાલ માધવથ
ચંદુલાલ રામથ મહેતા
મહેતા પ્રભુલાલ રામથ હ. જલુબેન
નગીનદાસ વિઠ્ઠલથ વસા
સ્વ. ઝમુબેનના સ્મરણાર્થે હ. શાંતાબેન
દલાલ બીપીનચંદ્ર ભગવાનથ
સુતરીયા શશીકાંત છગનલાલ
મહેતા ગોવિંદલાલ જેસંગભાઈ હ. જગદીશ
વોરા લાલચંદ્ર કપૂરચંદ્ર
ચંદ્રપ્રભાબેનની સ્મૃતિમાં હ. પંકજ દોશી
પંચારા હસમુખભાઈ
સોલાણી વિનોદરાય
સમીરકુમાર શાહ
કામદાર નવલચંદ્ર અમરચંદ્ર હ. મુક્તાબેન
મહેતા ચંદુલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર
મહેતા રતિલાલ માવથ
હિંમતલાલ ઝવેરચંદ્ર
મહેતા જયંતિલાલ ઝીણાભાઈ હ. ડા. અમિત
ભણશાહી મનસુખલાલ છગનલાલ
ઠક્કર જીવરાજ જગજીવન
કુંડલીયા ચીમનલાલ લઘુભાઈ
મકીમ કલ્યાણજી અમરશી હ. શાંતાબેન

વોરા દુર્લભજી કાલીદાસ
૧ સુશ્રાવક હ. વિનુભાઈ વોરા
મહેતા ગુલાબરાય જેસંગલાલ હ. રજવંતીબેન
શેઠ કાંતિલાલ પ્રજરામ
કુંડલીઆ ચુનીલાલ લઘુભાઈ
મહેતા જુહિલાલ રણછોડ હ. રમેશભાઈ
સુતરીયા કમળાબેન છમીલદાસ હ. હસુભાઈ
પરાગ ગુલાબચંદ્ર શાહ
મહેતા પ્રીતમલાલ હરજીવનદાસ
ઝવેરી સુમતિલાલ મોહનલાલ હ. રંજનબેન
સોલાણી દુલચંદ્ર ચાંપશી
મહેતા પોપટલાલ હેમચંદ્ર હ. અમૃતભાઈ
મહેતા હિરલ અશોકકુમાર
કલ્પના એસ. માધાણી
સ્વ. રાખી એચ વોરા
રતિલાલ અમૃતલાલ મહેતા
ઠક્કર કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર
ઠક્કર તારાબહેન કાંતિલાલ
ઠક્કર દિનેશચંદ્ર કાંતિલાલ
ઠક્કર દિવ્યાબહેન દિનેશચંદ્ર
ઠક્કર સેજલ દિનેશચંદ્ર
ઠક્કર ત્રેયાંસ દિનેશચંદ્ર
સોલાણી હંસાબહેન અનીલકુમાર
દોશી ઇલાબહેન અરૂણકુમાર
વોરા જેવંતલાલ કપૂરચંદ્ર
એક સુશ્રાવક - હ. દિનેશભાઈ
વોરા કેશવલાલ સોમચંદ્ર હ. જયાબેન
સુતરીયા છમીલદાસ રણછોડભાઈ
હાથીભાઈ વસરામશેઠ હ. રાજવકુમાર
મહેતા ભવસુખલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર
એક સુશ્રાવક - હ. ભાવિક દોશી
શેઠ નેણશી સ્વથ હ. વસંતભાઈ

હલાલ ડાસાલાલ હંસરાજ
એક સુશ્રાવિકા - હ. તારાબહેન
રૂક્મણીબેન ચમનલાલ
વોરા લક્ષ્મીદાસ મનમોહનદાસ
મહેતા આજુદેશ શામળતા પુત્રવધુ —
વિજયાબેનના સ્મરણાર્થે હ. જ્ઞેતિભાઈ
પૂ. પ્રધાનવિજયજી મ.સા. ના ૬૮ ઉપવાસ
નિમિત્તે ઝવેરી મનસુખલાલ ચુનીલાલ હ. કિશોર
સુખડીયા આશવજીભાઈ તથા લાલકુંવર...
બેનના વર્ષોત્પ નિમિત્તે
સુતરીયા રજુછોડ નેમચંદ હ. છેલ્લભાઈ
ઝવેરી જયંતિલાલ છગનલાલના સ્મરણાર્થે
હ. વિજયાબેન
મનસુખભાઈ કુંડલીયાના સ્મરણાર્થે
હ. સતીષભાઈ કુંડલીયા
કંચનબેન મનસુખભાઈ કુંડલીયા હ. ભાનુબેન
મગનલાલ મલુકચંદ સંઘવી
મનહરલાલ જગજીવન ઝવેરી
શેઠ આણંદલાલ પ્રજારામ હ. વનિતાબહેન
એ. કે. ગુલગુલીયા
કુંડલીયા ધીરજલાલ ચુનીલાલ તરફથી
ચિ રશિમના લગ્ન પ્રસંગે
પૂ. સાધવી શ્રી રાજેન્દ્રશ્રીજીની ૧૦૦ આળીની
પૂર્ણાહુતિ નિમિત્તે શાહ માણેકલાલ પોપટલાલ
મહેતા ચુનીલાલ વિઠલજી હ. કંચનબેન
સુતરીયા પ્રાણુલાલ છગનલાલ
મહેતા વિજયાબેન રંગીલદાસ
ચંચીબેન જયંતિલાલ
રસિકભાઈ દીપચંદ
ભણુશાહી મગનભાઈ હીરાચંદ હ. હેમતભાઈ
દોશી મનસુખભાઈ પાનાચંદ
મકીમ પ્રભુલાલ છગનલાલ તથા મુક્તિદૂત આહક
નાં પડતે તથા મકીમ શ્રદ્ધા જયેન્દ્રકુમાર
મહેતા પોપટભાઈ સોમચંદ
શાહ માણેકલાલ પોપટલાલ
૧ સુશ્રાવક હ. ગુણવંતભાઈ
વસા પ્રભુદાસ પ્રાગજી હ. ધીરજબેન
વોરા શાંતિભાઈ ખેંગારભાઈ હ. કીરીટકુમાર

જયાબેન ચુનીભાઈ ખીરરાસવાળા
કે. એચ. મહેતા
મહેતા પ્રભુદાસ વિઠલજી
મકીમ નટવરલાલ સોમચંદ
પારેખ હીરાભાઈ જીવરાજ
સંઘવી મનસુખભાઈ વિઠલજી હ. ભરતકુમાર
કંદોઈ રતિભાઈ કરશનજી હ. ચમનલાલ
૧ સુશ્રાવિકા હ. મંજુબેન
ઠક્કર મનસુખભાઈ ગણાલચંદ
આર. એમ. દોશી
એફ. એમ. દોશી
કે. ડી. કોઠારી
વી. એન. શાહ
એચ. એન. મહેતા
ડી. કે. સુતરીયા
મહેતા રતિલાલ પોપટલાલ હ. વિનુભાઈ
જમનાદાસ રામજી
સુતરીયા રમણીકલાલ છગનલાલ
કંદોઈ બાબુલાલ જેઠાલાલ હ. વિજયાબેન
મહેતા કસલચંદ ખેતરી
૧ સુશ્રાવક હ. કમળાબેન
કંદોઈ મનસુખભાઈ રતિભાઈના સ્મરણાર્થે
વોરા ઇન્દ્રલાલ મણીભાઈ
પારેખ દિનેશચંદ્ર મગનભાઈ
શેઠ પદ્મશી રવજી હ. જવાહર
વકીલ પ્રવિણભાઈ એસ. દોઢિયા
મહેન્દ્ર એમ. સંઘવી
પ્રવિણભાઈ દોશી
સી. એ. શાહ
દમયંતિબેન રતિભાઈ સંઘવી
શેઠ મંજુલાબેન રમેશચંદ્ર
સ્વ. મકીમ (મહેતા) જસંગભાઈ ગોપાલજી
હ. પ્રવિણભાઈ
ડાહીબેન જસંગભાઈ
મકીમ મહેતા પ્રવિણચંદ્ર
સુશીલાબેન પ્રવિણચંદ્ર
કમલ
ધમેન્દ્ર
પ્રજ્ઞા કમલકુમાર

મહેતા જ્યોત્સાર્થ પોપત્તાર્થ
 ,, બાણુભાર્થ ત્રિભોવનદાસ
 ,, પ્રભુભાષ લક્ષ્મીચંદ
 સોલાણી હરકીશન પોપત્તાર્થ

સ્વ. મુક્તાબેન ઝવેરચંદ
 ,, સતોકબેન ઝવેરચંદ
 ,, ઝવેરચંદ ખીમજી
 ,, શાન્તાબેન મણીલાલ

પૂ. આચાર્યાર્થિ મુનિરાજોના ઉપદેશથી આવેલ સહાય

દ્રવ્ય સહાયક

ગામ

ગ્રેરક/ઉપદેશક

શ્રી આદિશ્વરમહારાજ જૈન દેરાસર એન્ડ
 ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ મુંબઈ
 એક સદ્ગુહસ્થ હ. કૂલચંદ બોરડીયા
 અમરીપભાષ, અનોપચંદભાષ, તથા
 હર્ષભાષ ઘાટકોપર મુંબઈ

પૂ. આ. દેવ મેરુપ્રભસૂરિજી

તથા

પૂ પં ઈન્દ્રસેનવિજયજી મ. સા

સહસ્ત્રરૂપા પાર્થનાથ જૈન-
 દેરાસર ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ મુંબઈ ચોપાટી
 ખાનપુર જૈન સંઘ અમદાવાદ
 શ્રી વાડીલાલ સારાભાષ ટ્રસ્ટ પાર્થના સમાજ
 શ્રી શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ ઇચ્છાકરજી
 ચિન્તામણી પાર્થનાથ જૈન સંઘ પાટીવ
 નેમિનાથ જૈન શ્વે. તીર્થ ફાલના
 ચુનીલાલ ડાહ્યાભાઈ કીસુમુ-આર્કિકા
 નગીનદાસ ચુનિલાલ જામનગર
 કાંતિલાલ ડાયાભાષ મશરૂવાળા પાટણ
 શ્રી બાહુસુભાહુ શ્રમણ વૈયાવચ્ચ ટ્રસ્ટ -
 અમદાવાદ
 શ્રી શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ પાટરડી
 ભારત આર્ટો સર્વિસ ખેડા
 શ્રીગાડીજી પાર્થનાથ ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ-પૂના
 શાંતિલાલ ડી. શાહ ખભાત
 વિશાશ્રીમાળી જૈન સંઘ બોરસદ

જયનગર મૂર્તિ. શ્વે. જૈન સંઘ વાપી

શ્રી ,, ,, ,, ડી. ડી.
 ,, ,, ,, ,, ડી.કુંવાડા
 શ્રી વિશા. શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ જોરાવનગર
 ,, વિશા. આસવાળ જૈન મહાજન નાની ખાખર
 આદિનાથ ભગવાન ભંડાર પેઢી ધાણેરાવ

પૂ. આ. દેવશ્રી વિજય ભુવનલાલસૂરિજી

,, ,, ,, ,, રચકચંદ્રસૂરિજી

,, ,, ,, ,, મિત્રાનંદસૂરિજી

,, ,, ,, ,, પ્રવોતન ,,

,, ,, ,, ,, સૂરીલ ,,

,, ,, ,, વિનયચંદ્ર સૂરિજી મ.સા.

,, ,, ,, અભયદેવ સૂરિજી મ.સા.

પૂ પંન્યાસજી અભયસાગરજી ગણિ.

,, ,, અભયુદયસાગરજી પૂ.પં શ્રી નવરતન

સાગરજી તથા પૂ. મુનિ મુકિતરતનસાગર

,, પંન્યાસ હેમપ્રભાવિજય ગણિ.

,, ,, નરદેવસાગરજી તથા તેમના

શિષ્ય પૂ. મુનિશ્રી ચંદ્રકીર્તિ સાગરજી મ.સા.

પૂ ,, ચંદ્રસેન વિજયજી ,,

,, ગણિવર્ય જીતેન્દ્ર સાગરજી તથા

મુનિ શ્રી પુન્યપાલ સાગરજી

પૂ મુનિશ્રી રતનભૂપણ તથા

,, ,, કુલભૂપણ વિજયજી

,, ,, નયશેખરસાગરજી તથા

,, ,, સોમશેખર સાગરજી

,, ,, મુનિચંદ્ર વિજયજી

પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

,, ,, ભુવનચંદ્રજી

૧. સુશ્રાવક પાટણ
શ્રી ઝવેરચંદ પ્રતાપચંદ સુપાર્શ્વનાથ જૈનસંઘ
વાલકેશ્વર, મુંબઈ
જિતેષકુમાર નગીનદાસ જામનગર
શ્રી જૈન શ્રવે. મુર્તિ સંઘ ધનખાદ
ચાણુરમા જૈન સંઘ ચાણુરમા

પૂ. મુનિશ્રી નરચંદ્રવિજયજી
,, ,, રવીન્દ્રસાગરજી મ.સા.
,, ,, અમયરતન વિજયજી
,, ,, ભદ્રખાડુ વિજયજી
પૂ. ભકિતસૂરીજીના સમુદાયના પૂ. આ. વિજય
મુખોપસૂનિજીના શિષ્ય પૂ. શાંતિચંદ્રવિજયજી મ.

પૂ. સાદવીજી મ. ના ઉપદેશથી આવેલ સહાય

શ્રી ભીડભંજન પાર્શ્વનાથ જૈન
શ્રવે મુર્તિસંઘ નીમચ
શ્રી જૈન શ્રવે. પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પેઢી રીછડ

પૂ. સાદવીશ્રી ચારુજ્ઞતા શ્રીજી

શ્રી આરાધના ભુવન ભીવંડી જૈન સંઘ
ભીવંડી (થાણા)

૧. સુશ્રાવિકા શિવાના

શ્રી જૈન શ્રવે. મૂર્તિ સંઘ વેરાવળ

મંજુ દીપચંદની ધર્મશાળા જ્ઞાનખાતું સુરત
મણીયારના ઉપાશ્રયતું ,, રાધનપુર

જૈન શ્રવે. મૂર્તિ સંઘ પ્રતાપગઢ
૧. સુશ્રાવિકા વિજયપુર

શેઠ નંદલાલ ગોવિંદજી ઔરંગાબાદ
ચીમનલાલ મોહનલાલ મહુવા
પ્રભુલાલ ગોસલજી ચેલા

મંજુમેન તથા સુશીતામેન પાલીતાણા

૧. સુશ્રાવિકા ,,

ગુણીમેન વિનોદચંદ્ર મુંબઈ

વોરા ઉપેન્દ્રકુમાર સેવંતિલાલ અમદાવાદ

૧. સુશ્રાવક ,,

વોરા જામુદમેન રમણલાલ ,,

સંઘવી પ્રમોદકુમાર રાજેન્દ્રકુમાર ,,

સરસપુર જૈન સંઘ ,,

ચંદુલાલ દલસુખલાલ ,,

પૂ. સાદવીશ્રી ગુણોદયાશ્રીજીના શિષ્યા

પૂ. સાદવીશ્રી ગુનયજ્ઞાશ્રીજી

,, ,, ગુણોદયાશ્રીજી તથા

,, ,, મનોગુપ્તશ્રીજી

,, ,, ગુણોદયાશ્રીજી તથા

,, ,, કલ્પસત્તાશ્રીજી

,, ,, મૃગેન્દ્રશ્રીજી

,, ,, નિરંજનાશ્રીજી

,, ,, નિત્યાનંદશ્રીજી

,, ,, આત્માનંદશ્રીજી

,, ,, પ્રમોદશ્રીજીના શિષ્યા

,, ,, સુમિત્રાશ્રીજી

,, ,, પ્રશામનાશ્રીજી

,, ,, શશીપ્રભાશ્રીજી

,, ,, સૂર્યપ્રભાશ્રીજીના શિષ્યા

,, ,, પ્રભંજનાશ્રીજી

,, ,, નિરંજનશ્રીજી તથા મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી

,, ,, ,, તથા જયજ્ઞાશ્રીજી

,, ,, રાજપ્રજ્ઞાશ્રીજી

,, ,, ,,

,, ,, મલયાશ્રીજી

,, ,, ,,

,, ,, લલિતપ્રભાશ્રીજી

,, ,, પ્રવિણાશ્રીજી

શાહ કંચનબેન જયંતેજીસ	અમદાવાદ	પૂર્ણ પ્રજ્ઞાશ્રી	
શાંતાબેન ભોગીજીલ વસેટવાળા	"	"	"
અક સુશ્રાવિકા બહેન	"	પૂ. સાદવીજી	મોહજીતાશ્રી
"	"	"	માર્ગવતાશ્રી
રતનબેન વિજયકુમાર શેઠ	બાલાપુર	"	પુષ્પદંતાશ્રી
(૧) મીઠાભાઈ કલ્યાણચંદ પેઢી	કપડવાંજ	"	કૈવલ્યશ્રી તથા
(૨) વૃજજીસ હરીજીલ બહેનોનો ઉપાશ્રય	"	"	ભવ્યાનંદશ્રી
કિર્તિકુમાર વાડીજીસ શાહ	"	"	ભવ્યાનંદશ્રી
મહેન્દ્રકુમાર ધૂળાજીલ	"	"	"
શ્રીમતી અરૂણાબેન હરીયા	જામનગર	"	અનંતપૂર્ણશ્રી તથા
		"	અનંત દર્શિતાશ્રી
બહેનોનું જ્ઞાનખાતું - જૈન સંઘ રાજગઢ	ઉજ્જૈન	"	કલ્પધર્મશ્રી
સૂર્યાબહેન બાલુજીલ		"	વિદ્યુતપ્રભાશ્રી તથા
		"	અમીરસાશ્રી
સ્વ. હમલબહેન ચુનીલાલ કિસુમુ-આફ્રિકા		"	જયશ્રી
મંજુબેન નગીનદાસ	જામનગર	"	લાવણ્યશ્રી
(૧) રશિમબહેન જિતેશકુમાર	જામનગર	"	સૌમ્યશાશ્રી
(૨) પ્રતિક જિતેશકુમાર	"	"	"
બિન્દુબહેન પ્રદીપકુમાર	લંડન	"	હિતજ્ઞાશ્રી
નીતાબહેન શૈલેશકુમાર	મુંબઈ	"	કનકપ્રભાશ્રી
બિન્દેશ નગીનદાસ	જામનગર	"	શુભોદયાશ્રી
શાહ શરદકુમાર ભોગીજીલ	અમદાવાદ	"	મૃદુતાશ્રી
પરીખ સંજયકુમાર શશીકાન્ત	"	"	અમીવર્ષાશ્રીના ૮૫ મી
		"	આળીના પારણા નિમિત્તે
મહેતા મનસુખલાલ લક્ષ્મીચંદ	જામનગર	"	મોક્ષાનંદશ્રી
ઝવેરી હીરાકુંવરબેન મનસુખલાલ	"	"	હેતશ્રી (જામનગરવાળા) ના
		"	પ્રશિષ્યા પૂ. સાદવીશ્રી લાવણ્યશ્રી
અફીણી કાંતિલાલ માણેકચંદ	"	"	ચંદ્રાનનશ્રી
" રંભાબેન	"	"	ગુણજ્ઞાશ્રી
" કલાવંતિ કાંતિલાલ	"	"	દિવ્યશાશ્રી
" નયનાબેન બીપીનકુમાર	"	"	મેરશીલાશ્રી
વોરા પ્રભુલાલ હરખચંદ	"	"	"
મહેતા ધર્મેન્દ્ર લઘુભાઈના સ્મરણર્થે	"	"	સુતારાશ્રી
હ. ભારતીબહેન	"	"	"
દોશી મોહનલાલ પ્રાગજી હ. મહેન્દ્ર	"	"	જયપ્રભાશ્રી તથા
		"	પુન્યપ્રભાશ્રી
પ્રભુલાલ આણંદજી મહેતા	"	"	ભાવિતરનાશ્રી
વોરા માનકુંવર હેમતલાલ	"	"	કૈવલ્યપ્રજ્ઞાશ્રી
" મધુકાન્ત	"	"	કલ્પપ્રજ્ઞાશ્રી

દલાલ લાલજી રામજી હ. બાલુભાઈ જામનગર	પૂ. સાધ્વીશ્રી પુન્યવર્ધનાશ્રીજી
મહેતા લઘુભાઈ માણેકચંદ એન્ડ સન્સ	અમીરસાશ્રીજી
શાહ માણેકલાલ પોપટલાલ	પ્રવિણશ્રીજીના શિષ્યા
વોરા દીપકકુમાર જેવંતલાલ	રાજેન્દ્રશ્રીજી
વારીયા શિવકુંવરબેન મોહનલાલ	મહાસતીજી મધુભાઈ સ્વામી
હ. દલપતભાઈ	મંજુલાબાઈ સ્વામી

પૂ. મુનિરાજશ્રી દોપરત્નસાગરજીની પ્રેરણાથી આવેલ સહાય

શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જૈન દેરા. ટ્રસ્ટ સંઘના	શોભનાબેન મહેશકુમાર	અમદાવાદ
આરાધકો મુખ્ય	પરીખ લાલભાઈ લલ્લુભાઈ	"
પારેખ વેલજીભાઈ ખીમજીભાઈ	આરાધક સુશ્રાવકો	મહુવા
હ. છગનભાઈ	ઠક્કર નવલબેન લક્ષ્મીચંદ	જામનગર
કિરણ પ્રવિણચંદ્ર	સંઘવી હરિલાલ દીપચંદ	"
ઉષાબેન રમેશચંદ્ર	૧. સુશ્રાવક હ. વિનોદરાય	"
પ્રભાબેન ડાહ્યાલાલ	મહેતા શશીકાન્ત છગનલાલ	ભાવનગર
દિલીપકુમાર કાંતિલાલ મહેતા	સુષમા દેઢિયા	નખત્રાણા

જામનગર સિવાયના અન્ય ગામોના સહાયક

પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુદર્મસાગરજીની પ્રેરણાથી

નાનપુરા જૈન સંઘ	સુરત	શાહ સંજયકુમાર જયંતિલાલ	નવસારી
હરિપુરા જૈન સંઘ	સુરત	ગિરીશભાઈ ધનજીભાઈ નાગડા	શિરપુર
આદીધર ભગવાન જૈનદેરાસર ટ્રસ્ટ	કઠોર	એસ. કે. મહેતા હંસાબેનની	
શ્રી શ્વે. મૂર્તિ. જૈન સંઘ	શેવાંગ	જ્ઞાનપંચમીની આરાધના નિમિત્તે	રાજકોટ
ભાયાણી ચંદુલાલ નવલચંદ	"	શ્રી મુનિ સુવ્રત સ્વામિ જૈન	
બહેનોનું જ્ઞાનખાતું હ. શાંતિભાઈ	મંડાર	દેરાસર પેઢી	ભરૂચ
શ્રી તપગરજ જૈન સંઘ		શેઠ ગોવિંદજી ડાસાભાઈ	
હ. જસુભાઈ	અલીયાખાડા	હ. અશોકભાઈ	ઔરંગાબાદ
મહેતા સુકુંદ કે.	"	શ્રી શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ	સુલતાનપુર
મોહનદાસ જીવજીદાસ	બુલઢાણા	છાટાલાલ વનમાળીદાસ	"
જેકુંવરબેન નથુભાઈ	ભાણુવડ	દયાળજીભાઈ	જામવણથલી
પ્રેમચંદ કચરાભાઈ	"	શ્રી વાસુ પૂજ્ય સ્વામિ જૈન	
જય તિલાલ ડાહ્યાભાઈ	"	દેરાસર સંઘ	આરંભડા
મહેતા જેસંગલાલ પાનાચંદ	"	મહેન્દ્ર ખી સોલાણી	વાંકાનેર
દિનેશચંદ્ર તારાચંદ	માંગરોળ	સિદ્ધ દેવ્ર મોટી ટોળી	પાલીતાણા
રસિકલાલ અમીલાલ પારેખ	"	૧ સદગૃહસ્થ હ. દિનેશભાઈ	રાજકોટ
સંઘવી પ્રવિણકુમાર અમૃતલાલ	રાજકોટ	શાહ ઉમેદલાલ મોનજી	સાંગલી

હુમીએન સાકરલાલ	ભાવનગર	શ્રી આરાધના ધામ હ. જયંતિભાઈ, સિદ્ધજી
સી. જે. મહેતા	"	ચીનુભાઈ પી. શાહ પ્રમીલાબેનના
જયાબેન સી. મહેતા	"	માસક્ષમણી નિમિતે
સંજયભાઈ સી. મહેતા	"	રામચંદ ગોવિંદજી-સુશીલાબેન તથા
હેમાબહેન એસ. મહેતા	"	સીમાના ૧૬ ઉપાસ નિમિતે અમરાવતી
અલ્પા એસ. મહેતા	"	નરવરલાલ રતીલાલ
નરેન્દ્રકુમાર સુપડાસા	બાલાપુર	ચંદ્રકાન્ત શામજી
રવિન્દ્રકુમાર મીઠુલાલ	"	અમૃતલાલ મોતીલાલ
લલિતકુમાર ત્રજલાલ જેતપુર		"

અમદાવાદના સહાયકો

શ્રી ખુશાલભુવન જૈન સંઘ હ. મહેન્દ્રભાઈ	શાહ ચંદુલાલ કુંડચંદ
શ્રી વિદ્યનંદિકર જૈન સંઘ -	" મણીબેન ચંદુલાલ
બચુભાઈ ભગુભાઈ હ. મહેન્દ્રભાઈ	" અમૂલમ
સી. કે. શાહ હ. અજિતભાઈ	" સુવર્ણબેન અમૂલમભાઈ
પન્નાલાલ જમનાદાસ સુતરીયા	" ડીમ્પલના રમણાર્થે હ. તેજલ
દક્ષાબેન રમણલાલ ધીયા	કમલેશકુમાર લાલજી
પોપટલાલ રવચંદ	ચંદ્રકાન્ત શાંતિલાલ ખડાયતા
દોશી છોટાલાલ નરશીદાસ	પદ્મશી કેવળદાસ મહેતા
લવારની પોળ જૈન ઉપાશ્રય હ. જવાનમલજી	

મુંબઈના સહાયકો

રમણલાલ છગનલાલ હ. જસવંતીબેન	કચનબેન શાંતિલાલ હ. અમરીશભાઈ
ઝવેરી રમેશચંદ્ર શાંતિલાલ	તથા પ્રફુલ્લાબેન
" સુલોચનાબેન	ચુનીલાલ વિઠ્ઠલજી હ. કચનબેન
સુવર્ણબેન અમરકુમાર	હર્ષદરાય જીવનલાલ
શ્રોફ રતિલાલ મગનલાલ	પરણી સુરેશચંદ્ર ગુજાબચંદ
" અજીતકુમાર રતિલાલ	શાહ મહેશકુમાર જયંતિલાલ
ઝવેરી ધીરજલાલ મગનલાલ	શાહ નિરંજન હરિલાલ
મહાવીરનગર શ્વે. મૂર્તિ. જૈન સંઘ-બાળુભાઈ	કાંતિલાલ ભાઈચંદ કામદાર
નેમચંદ તથા ધીરજલાલ જમજીવનદાસ	દલસુખભાઈ ચત્રભુજ
દોલીયા ધીરજબેન નાગરદાસ	ઝાહીબેન મનસુખલાલ વોરા

નિસ્પૃહી તપસ્વી પૂ. પં. સુશીલસાગરજીના જીવનની આરાધનાની અનુમોદનાથે

મહુવાના સહાયકો

દોશી નરોત્તમદાસ ગીરધરલાલ	બાળુલાલ દેવચંદ ગાંધી
લીલાવતીબેન નરોત્તમદાસ	ચાર્ડબેન મહેન્દ્રકુમાર
વસંતરાય નરોત્તમદાસ	કેયુર મહેન્દ્રકુમાર
મહેન્દ્રકુમાર નરોત્તમદાસ	સોનલ મહેન્દ્રકુમાર

<p>નાગરદાસ દેવચંદ ગાંધી મનસુખલાલ દેવચંદ ગાંધી રૂપજી મહેન્દ્રકુમાર પારસ કલોથ સ્ટોર્સ વાસા નાનચંદ લક્ષ્મીચંદ છમનલાલ કમળશી દોશી હિમતલાલ પ્રીતમલાલ ઓસવાળ ચુનીલાલ હંસરાજ દોશી</p>	<p>વસંતરાય ડાહ્યાભાઈ દોશી અરવિંદભાઈ દોરડાવાલા શાહ દલીચંદ હીરાચંદ જયંતિલાલ ભાયચંદ હર્ષદરાય દીર્ઘરાય શ્રી વર્ધમાન ત્રપ આરાધક સુઆવિકાઓ</p>
--	---

પોરબંદરના સહાયકો

<p>શાહ નિર્મળાબેન મનસુખલાલ બળેશ પાર્થનાથ મંડળ ડોસાણી જમનાદાસ જગજીવન ૧ સુઆવિકા હ. જયુભાઈ મુખડીયા મોહનલાલ ધરમશી ,, ભાણીબેન વીરચંદ ૧ સુઆવિકા હ. ભાણીબેન શાહ નિર્મલાબેન ચંદુલાલ</p>	<p>શાહ તરલાબેન પ્રવિણચંદ ,, કલાબેન હરકીશનદાસ ,, કુમુદબેન ભોગીલાલ પ્રભાત મેડીકલ સ્ટોર કોઠારી તેજસ નરવરલાલ ત્રેમિલાબેન શાંતાબેન કોરડીયા ધીરજલાલ વનમાળીદાસ</p>
---	---

ગોંડલના સહાયકો

<p>શ્રી તપગચ્છ જૈન સંઘ કાંતિલાલ દેવકરણ દોશી હ. મંજુલાબેન એચ. કે. વોરા જટાશકર માનસંગ દોમડીયા ચંદ્રિકાબેન હર્ષદરાય વોરા નગીનદાસ નીમચંદ સંઘવી જગીપા હર્ષદરાય વોરા નીલેશ જયંતિલાલ દલીચંદ દામોદર મહેતા મુક્તાબેન નવલચંદ કોઠારી</p>	<p>જયુભાઈ કોઠારી ચંદુભાઈ કોઠારી છાટાલાલ મહાસુખભાઈ શેઠ નગીનભાઈ ગોડા કાંતિભાઈ આશારા કાંતિભાઈ મહેતા જયંતિલાલ જસગજ ગોડા મણીયાર જયંતિલાલ ભગવાનજી સંઘવી હેમતલાલ પાનાચંદ</p>
---	---

૩૧. પાંચ કે તેથી વધુ..... દ્રવ્ય સહાય કરનારની નામાવલી સમાપ્ત

માત્ર ચાર વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં આ ગ્રંથ અનુવાદ અને સંપાદન કરનાર ...

૫. પૂ. મુનિરાજ શ્રી દીપરત્નસાગરજી (M. Com; M. Ed.)

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निखधि विपुला च पृथ्वी ॥

संतोऽप्यसंतोऽपि कृतिं परस्य
श्रुत्वा शिरः स्वंपरिधूनयन्ति ।
पूर्वेऽत्र चित्रादपरे त्वरूच्या
कथं त्विदं चर्मदृशो विदन्ति ॥

અપિનપ શ્રુત પ્રકાશન